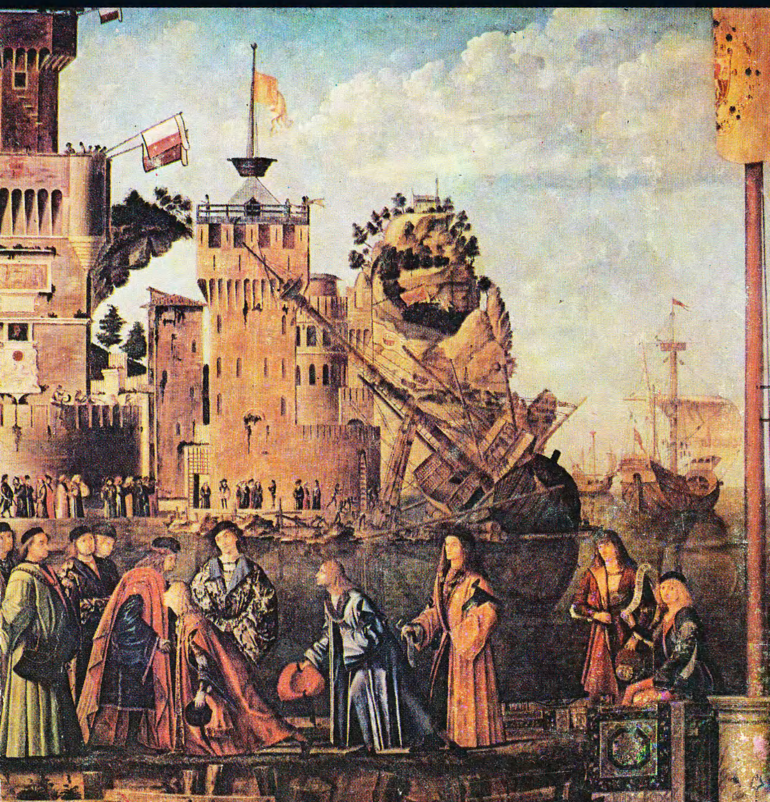
Fernand Braudel

mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui filip al II-lea

Editura Meridiane

FERNAND BRAUDEL
La Méditerranée et le monde méditerranéen
à l'époque de Philippe II
Quatrième édition

Fernand Braudel

mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui filip al II-lea

Volumul III

Traducere de
MIRCEA GHEORGHE
Prefață de
ALEXANDRU DUȚU

EDITURA MERIDIANE
BUCUREȘTI, 1986

Pe copertă:

Vittore Carpaccio (către 1465—1526?),
Legenda Sfintei Ursula: Plecarea logodnicilor,
1495, ulei pe pînză, 260 × 611 cm,
Veneţia, Galleria dell'Accademia

II

ECONOMIILE: METALE PREȚIOASE MONEDE ȘI PREȚURI

Rolul metalelor prețioase n-a părut niciodată mai considerabil decît în secolul al XVI-lea. Contemporanii le atribuie, fără să ezite, locul principal, iar experții din secolul următor le accentuează încă și mai mult însemnătatea. Pentru unul dintre aceștia, ele reprezintă „substanța populării"[1]; pentru un altul, noi nu trăim atît „din comerțul cu mărfuri cît din cel cu aur și argint". Și acest retor venețian merge pînă la a spune că metalul galben sau alb este „nervul oricărei cîrmuiri, că el îi dă pulsul, mișcarea, spiritul, sufletul, că el îi este ființa și viața însăși *(l'esser e la vita)*... El depășește toate piedicile căci este stăpînul și proprietarul a toate: el aduce cu sine necesitatea oricărui lucru și în lipsa lui, totul rămîne fără vlagă și încremenit"[2].

Patron del tutto este tocmai ceea ce se dovedește mai discutabil. Moneda nu reprezintă acel motor universal despre care se vorbește cu plăcere. Rolul metalelor prețioase depinde de stocurile perioadelor anterioare și, de asemenea, de accidente ale trecutului, și în aceeași măsură de viteza de circulație a fluxului monetar, de legăturile dintre o țară și alta, de concurența economică, de politica statelor și a negustorilor, și chiar de „părerea oamenilor simpli"[3]. Și adesea moneda nu este decît un

ecran care disimulează, cum zic economiștii, realitățile, bunurile, serviciile, schimburile... În sfîrșit, aurul și argintul (și ar trebui să spunem și cuprul) nu se adaugă pur și simplu, unul altuia pentru a alcătui un stoc metalic omogen. Metalele se izbesc unele de altele, se concurează[4].

Astfel orice creștere excesivă în raport cu monedele „albe“ a cursului monedelor de aur determină o circulaţie mai vie a acestora care îndeplinesc imediat rolul de monedă rea, arbitrar favorizată, izgonind-o atunci pe cea bună, în speţă monedele de argint. De fiecare dată jocul nu este în întregime fortuit. Căci dacă se repetă cu atîta perseverenţă la Veneţia, motivul nu este oare nevoia de a facilita largul export de metal alb care animă comerţul Senioriei în direcţia Levantului? Există aici un *forcing*[5], cu urmările și limitele sale, creșterea cursului aurului înseamnă intensificarea automată a schimburilor și o dezvoltare a vieţii costisitoare; înseamnă, de asemenea, reîntoarcerea, cu totul ieșită din comun, în 1630, a 250 000 de ţechini[6] provenind din Imperiul Otoman, sau, în aceeași perioadă, cutare speculaţie a marelui duce al Toscanei care vinde, servindu-se de un nume de împrumut, 200 000 de scuzi — aur către *Zecca* veneţiană, cîștigînd, fără să riște 12 000 de scuzi „ca urmare a neștiinţei noastre“, spune un veneţian care voia ca în orașul lui aurul să fie pus odată și odată într-o proporţie adecvată cu argintul, la fel cum este preţul făinii cu cel al grîului[7]. Urmarea este ușor de prevăzut: lipsa relativă a monedelor de argint deschide porţile, mai mult decît de obicei, în faţa monedelor albe, mărunte, ușoare, de proastă calitate de care apoi Veneţia va trebui, nu fără trudă, să debaraseze circulaţia...[8] Toate acestea inconveniente nu se datorează, parţial, necesităţii de a exporta metalul alb către Levant? Această explicaţie, care nu este și cea a contemporanilor, ar da totuși un sens ciudatei

situaţii a Siciliei: în 1531 cel puţin aurul este aici supraevaluat în raport cu argintul (1 la 25). Din cauza acestei „disproporţii" Sicilia nu conteneşte să-şi piardă monedele de argint faţă de care există un interes de achiziţionare, contra aur, pentru a fi retopite, aşa cum procedează adesea cu folos monetăria din Neapole[9]. Ar rămîne să mai înţelegem acest scandal permanent, să observăm cui îi este profitabil şi de ce se continuă.

În alte părţi disputa aur-argint este mai complexă[10], dar nu scapă defel observaţiei de cînd oamenii sînt preocupaţi de natura şi mişcarea reciprocă a monedelor: cele bune impotriva celor rele, cele puternice împotriva celor slabe, cele galbene împotriva celor albe şi chiar împotriva celor negre (de *bilion** şi în curînd de aramă pură), mai tîrziu metalul împotriva hîrtiei. „Banul", în sensul general de bogăţie sau avere nu este niciodată de o unică şi aceeaşi natură.

NOTE

1. Mathias de SAINT-JEAN, *Le Commerce honorable...*, 1646, p. 102; aurul şi argintul, „bogăţie naturală", după W. PETTY, *Polit. Arithm.*, 1699, p. 242.
2. Museo Correr, Dona delle Rose, 161, f°s 239 v° şi 240, către 1600.
3. A. de MONTCHRESTIEN, *op. cit.*, p. 84.
4. J. van KLAVEREN, *op. cit.*, p. 3, susţine cu totul greşit contrarul.
5. Museo Correr, Dona delle Rose, 161, f° 2, 14 decembrie 1593.
6. Evoluţie neobişnuită, împotriva curentului în legătură cu care se miră Zuan Batt. Poreti în raportul său către Seniorie, 1603, Museo Correr, 181, f° 53 verso.
7. *Ibidem*, Cicogna 1999 (s.d.). Vame la Veneţia plătite cu monede de argint.
8. *Ibidem*.
9. Antonio della ROVERE, *La crisi monetaria siciliana (1531—1802)* p.p. Carmelo TRASSELLI,

---

* aliaj din cupru şi argint (N. tr.)

1954, în general și în special p. 30 și următoarele. *Forcing* permanent al aurului la care se adaugă emisiunile neașteptate de monede de cupru, ca de exemplu cele dintre 1602—1606, în timpul ducelui de Feria, L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 336.

10. Creșterea valorizării aurului ar izgoni monedele de argint. după cum recunoaște și notează Zuan Batt. Poreti (referința nr. 6 de mai sus) și ca urmare ar opri orice creștere a prețurilor curente, acestea oscilînd în funcție de argint. Este ipoteza lui Frank C. SPOONER, avansată în contribuția noastră comună din *Cambridge Economic History*. Poreti susține că tranzacțiile bazate pe aur trebuie să se ridice și se ridică o dată cu el (f° 53). Se stabilește, într-adevăr, cursul schimburilor la Veneția pornind de la ducat, monedă-unitate, acesta, o dată cu creșterea prețului aurului (dacă e cazul, al *țechinului)* se devalorizează precum un bilet de bancă, vor trebui deci mai mulți ducați (scumpire a schimbului) pentru a obține un scud la tîrgurile de Besançon". În plus, toate mărfurile cumpărate prin jocul operațiunilor de schimb (lînurile din Spania, coloranții) trebuie și vor urca.

1. LUMEA MEDITERANEANĂ ȘI AURUL SUDANULUI

Ieșirile de metale prețioase către est

Cu toate acestea, nimic nu pare mai simplu la prima vedere decît circulația metalelor prețioase în lumea mediteraneană. Secolele trec fără să schimbe nimic în privința ei. De oriunde ar veni belșugul de argint, din Vechea Serbie, din Alpi, din Sardinia, din nisipul metalifer din Sudan, din Etiopia sau chiar din Sofala, prin punctele de legătură din Africa de nord sau din Egipt, din minele de argint din Schwaz în marginea văii rîului Inn, din Neusohl în Ungaria, din Mansfeld în Saxa, din Kuttenberg, aproape de Praga sau din zăcămintele din Erz-Gebirge[1], ori din minele Lumii Noi începînd cu primii ani ai secolului al XVI-lea, de oriunde ar veni, metalele prețioase, o dată prinse în viața mediteraneană, alimentează o evaziune durabilă către est. În Marea Neagră, în Siria, în Egipt comerțul mediteranean a avut dintotdeauna o balanță deficitară. El n-a putut atinge Orientul Îndepărtat decît grație trimiterilor de aur și argint în detrimentul propriei sale rezerve de metal. S-a putut chiar pretinde că această hemoragie de metale prețioase ar fi dezorganizat Imperiul roman și lucrul, discutabil, firește, rămîne posibil. Este un fapt real că descoperim pînă în Ceylon monede din epoca iulio-claudiană[2].

Totuși lumea mediteraneană a încercat mereu să restrîngă aceste exporturi ruinătoare. În timpul Imperiului Roman Alexandria își plătea, parțial, cu sticlărie achizițiile sale din Orientul Îndepărtat[3]. În Evul Mediu, Europa occidentală expedia sclavi în loc de aur și argint. Bizanțul reușea, instalînd pe teritoriul

său sericicultura, în epoca lui Justinian, să limiteze exporturile de monede către Orient[4]. Aceste încercări nu fac decît să sublinieze necesitatea, epuizantă pe termen lung, a plăților repetate către Orientul Îndepărtat care exportă mult în direcția Mediteranei și importă de aici destul de puțin.

În secolul al XVI-lea și în secolul următor, în vastul spațiu asiatic, producător de mirodenii, droguri și mătase vor circula deci prețioasele monede de aur și, mai ales, de argint bătute la Veneția, Genova sau Florența, iar mai tîrziu celebrele piese de 8 scuzi de argint. Prin est, aceste monezi ies din circuitul mediteranean unde adesea a fost nevoie de atîta răbdare pentru a le introduce. Văzută în mare, lumea mediteraneană apare ca o mașină de colectat metale prețioase din care însă niciodată nu posedă cantități suficiente[5]. Ea le economisește pentru ca la sfîrșit să se dispenseze de ele în beneficiul Indiei, Chinei, al Insulindei ... Marile descoperiri geografice au putut răvăși itinerarii și prețuri, dar ele n-au schimbat nimic din această realitate fundamentală, fără îndoială, pentru că exista un avantaj însemnat pentru occidentali să-și procure prețioasele mărfuri ale Orientului, în primul rînd piperul care, potrivit cuvintelor unui venețian „aduce cu sine toate celelalte mirodenii ...“ și totodată deoarece încă de la granițele Orientului, în secolul al XVI-lea ca și altădată, puterea de cumpărare a metalelor prețioase este mai ridicată decît într-o țară creștină. În jurul lui 1613, după Antonio Serra, Veneția ar exporta încă, în fiecare an, mai mult de 5 000 000 în numerare spre Levant[6], deși, pentru a-și menaja rezervele sale de metale, expediază și postavuri, sticlărie măruntă, oglinzi, articole de fierărie, cupru ... Rolul factorilor și agenților stabili pe care negustorii venețieni îi întrețin „în porturile mici din Levant[7] și din Siria pînă în Golful Persic este de a se informa și de a se „tîrgui“[8], de a pîndi

afacerile rentabile, dar și, în tot timpul zilei, de a vine marfă contra marfă, *dar a baratto* sau *barattare*, adică să vîndă și să cumpere fără să dezlege punga. O ispită nu mai puțin mare este de a reduce aceste manevre și de a recurge la bani gheață, operația rămînînd rentabilă. Acel expert al băncii din Rialto poate încă să scrie în 1603[9]: *di Levante e venuto sempre li capitali in mercancie* capitalurile (banii lichizi) au revenit din Levant mereu sub forma mărfurilor. „Nu există de fel obiceiul, notează Tavernier către 1650 de a aduce înapoi banii din Levant ci mai curînd de a-i întrebuința cumpărînd mărfuri ieftine care pot aduce cîștig"[10]. O relatare venețiană din 1668 precizează de asemenea că introducînd în Egipt *pezze da otto di Spagna*[11] se cîștigă pînă la 30% ...

Aceste practici comerciale asemănătoare, în mare, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea dezvăluie ponderea unei situații unilaterale, lipsite de orice încredere. Polița care călătorește dintr-un loc în altul prin întreaga lume creștină nu circulă decît cu totul excepțional în lumea islamică, atît de excepțional încît putem trage concluzia inexistenței ei[12]. Mereu strîmtorat în plățile sale, negustorul creștin nu găsește niciodată să împrumute în Levant decît cu dobînzi cămătărești, mergînd pînă la 40% și mai mult. Acte ragusane, din 1573, semnalează împrumuturi acordate cu o asemenea dobîndă de evrei portughezi în Egipt ...[13]. În Siria, negustorii venețieni se grăbesc, în 1596, să cumpere la orice preț și la sfîrșit să împrumute de la „turci" sume de bani cu camătă de 30 și 40%, de unde rezultă mai multe falimente spre dezonoarea întregii națiuni[14]. De altfel piața neagră a lichidităților monetare exista de la început în orașele occidentale. La Veneția, bănci mărunte, *banchetti*, cu ușile și ferestrele închise făceau comerț clandestin cu monede[15], în ciuda severităților intermitente ale Consiliului celor Zece[16].

O dată cu primul sfert al secolului francezii, englezii și flamanzii (adică olandezii) cuceresc un loc important în vechiul comerț al Levantului întrucît achiziționează totul pe bani gheață. Ei răstoarnă toate obișnuințele tradiționale, pun în dificultate vechile familii venețiene și fac să urce prețurile la nesfîrșit. Sînt acțiuni inexperte de nou veniți: cu timpul, francezii au rămas credincioși acestui comerț cu bani gheață[17] dar englezii și olandezii au reușit repede să-și impună mărfurile — *carisee*, stofe fine, plumb, cupru, cositor. În 1583 englezii nu făceau mai mult de un sfert din cumpărăturile lor contra bani[18].

Mai era necesară însă și procurarea acestor monede. În lumea mediteraneană marile centre comerciale — Genova, Livorno, Veneția, Ancona și uneori Neapole furnizau cîteva dintre aceste prețioase devize în schimbul mărfurilor sau serviciilor . . .

În realitate, toate aceste surse nu erau decît reveniri la suprafață ale unor izvoare ascunse. Argintul le venea pe drumuri destul de directe din Spania, de la Sevilla. Și dacă englezii preferau acestei escale porturile italiene, motivul este că, între 1586—1604, le era greu să ajungă în Spania.

Prin Sevilla, prin Spania bogată în aur, apoi în argint, și care se vrea ferecată, lăsînd însă să-i scape metalele prețioase se însuflețește întregul comerț al lumii mediteraneene și al lumii de atunci. Or această aprovizionare reprezintă un fapt nou, revoluționar și mai recent, într-adevăr, care nu ne-ar îngădui să ne gîndim la cronologia marilor descoperiri geografice.

Aurul sudanez: precedente

Înainte de secolul al XVI-lea, înainte de aurul și argintul din America, lumea mediteraneană a găsit ici și colo, aproape sau departe de țăr-

murile sale (în general destul de departe) metalele preţioase indispensabile comerţului său. Este o istorie lungă, în mare parte bine cunoscută. Numai ultimul capitol încheiat desigur o dată cu jumătatea secolului, este mai puţin bine pus în lumină sau, cel puţin era încă pînă de curînd[19].

Cercetătorii curajoși fixează în secolul al X-lea începutul comerțului saharian. Dar totul ne îngăduie să considerăm că el coboară încă și mai departe în trecut precedînd chiar și sosirea cămilei în deșert în secolul al II-lea al erei noastre căci înainte de această dată „caii și boii din Guaramantes trăgeau carele din pustiul Libiei“[02]. Probabil că praful aurifer venind din Sudan a ajuns în Africa de nord înainte de secolul al XI-lea și a antrenat după anul 1000[21] constituirea statelor închegate și strălucitoare în bucla Nigerului în timp ce, către nord, în Maghreb, metalul preţios contribuia la apariţia unor orașe noi precum Oran și Alger. Spania islamică, ai cărei stăpîni în secolul al X-lea se instalaseră în importantul punct din Ceuta[22], găsea în Africa de nord materia pentru *dirhamii* săi de aur.

Dar aurul Sudanului nu reprezintă doar baza prosperităţii Africii de nord ci și al Spaniei musulmane, a acestui bloc al Islamului occidental care, tăiat de marile drumuri ale mării, o dată cu secolul al XII-lea a fost obligat să trăiască prin el însuși. Acest aur se leagă de marea istorie a lumii mediteraneene: el intră în circulaţia generală a mării începînd cu secolul al XIV-lea, poate începînd cu pelerinajul zgomotos la Mecca al lui Mansa Moussa, rege din Mali în 1324[23]. Puţin cîte puţin Africa de nord, sursă de metal galben, devine motorul întregii lumi mediteraneene. Negustorii creștini o invadează în secolul al XV-lea[24]. Ei se instalează după voie la Ceuta, Tanger, Fez, Oran, la Tlemcen[25], la Bougie, la Constantine[26], la

Tunis. Secolele precedente fuseseră martorele apariției soldaților aventurieri, a raidurilor piraterești ca acela al lui Filippo Doria în 1354 la Tripoli, „orașul bogat în aur“[26], sau ale marilor proiecte de cucerire ale aragonezilor și castilienilor[27]. În secolul al XV-lea totul aparține negustorului: istoria nu mai vorbește decît despre tratate comerciale, privilegii, cumpărări, schimburi. Stînjeniți în Orient de cucerirea turcească, negustorii creștini găsesc aici o compensație.[29] Maghrebul are avantajul de a fi deschis catalanilor ca și marsiliezilor, provensalilor[30], ragusanilor[31], sicilienilor[32], venețienilor ale căror călătorii regulate comportă escale la Tripoli, Tunis, Alger, Bone, Oran. De asemenea este deschis genovezilor ale căror vechi rezervoare, nu *foundouk*-ul, spaniolii victorioși le vor regăsi la Tunis în 1573. La Tlemcen „oraș de negustori cinstiți“ sînt reprezentate toate „neamurile“ creștinătății. Agenții casei Gonzaga, cumpărători de cai de rasă se regăsesc după plac la Tunis, ca și la Oran, la Genova sau la Veneția, plecînd sau revenind cu polițe în Africa de nord (acestea mijlocesc creditul negustorilor creștini care s-au stabilit aici), sau revenind cu caii, tovarăși stînjenitori la bordul galioanelor venețiene[33]. În 1438, Alfonso cel Mare care a aprovizionat cu grîu sicilian Tripoli și Tunisul, înlăturînd foametea bate, cu aurul obținut din plăți, 24 000 de ducați venețieni pentru a finanța lupta sa împotriva Neapolelui[34].

Adăugîndu-se aurul și sclavii, penetrația comercială se accentuează pînă foarte departe spre sud, pînă la Touat sau Niger[35]. Tot ce poate oferi lumea creștină și care figurează pe străzile comerciale ale Africii de nord — țesături, *carisee*, articole mărunte de fierărie, mărfuri de calitate proastă — străbate Sahara, Maghrebul consimțind cu atît mai mult la această invazie și la acest tranzit cu cît este mai puțin închegat din punct de vedere politic. În

principiu Maghrebul este divizat în trei zone (cele trei zone geografice, culturale și politice din istoria sa); Marocul merinizilor, Tlemcenul wahabiților, Ifrigyia (Tunisia) hafsizilor. Dar în fiecare dintre aceste spații, cîte autonomii, dizidențe, munți sălbatici, orașe independente! Oran și Ceuta sînt adevărate republici orășenești. Eroarea ar fi (chiar cei mai bine informați o comit) să considerăm Africa de nord ca un ansamblu de ținuturi rurale. În secolele al XIV-lea și al XV-lea aici se dezvoltă orașe fără nici un echivalent cu ținuturile înconjurătoare. Ele nu trăiesc orientate numai către Marea Interioară ci și către sud, către Țara negrilor, *Bled es Soudan*. De la hotarele sahariene la țărmurile Golfului Persic, aceste legături formează un sistem străvechi, *structurat*, „din condiții geo-economice imuabile", cum scrie Vitorino Magalhães Godinho[36].

Cinci feluri de mărfuri cer să fie puse în evidență: praful de aur *(tibar)*[37], slavii negri, cuprul, sarea, stofele. Negrii le posedă pe primele două. Schimburile comerciale se fac la limita dintre caravanele de cămile din nord și convoaiele de hamali sau de pirogi din sud. În general, nordul, adică lumea islamică și mai departe negustorul occidental, înfrînge sudul. Se spune că în Mali în 1450 sarea se schimbă cu o cantitate de aur[38] egală în greutate. În orice caz, la Tombuctu țesăturile venețiene se vînd, în 1515, potrivit lui Leon Africanul, la prețuri exorbitante și nobilii sînt foarte îndatorați pe lîngă negustorii levantini sau maghrebini[39]: Aceasta este conjunctura generală. Dar conjunctura locală are și ea rolul său: în definitiv în ceea ce privește aurul totul va fi depins de variațiile producției în trei zone aurifere, nicidecum misterioase, care sînt cunoscute și în prezent[40]. Senegalul, Nigerul de nord și coasta Guineii.

Portughezii în Guineea: aurul soseşte neîntrerupt în lumea mediteraneană

Înaintarea portughezilor în lungul coastei atlantice a Africii reprezintă un eveniment important. Încă din dreptul Capului Blanco s-a realizat contactul dintre descoperitori şi *Mouros brancos* din Africa de nord, iar o cantitate neînsemnată de praf de aur a fost deja abătută către Ocean. Golful Guineii este atins în 1440 şi la gurile fluviilor locale începe să aibă loc *resgate** de sclavi, de aur, de fildeş pentru ţesături ţipător colorate, aproape totdeauna de calitate proastă; de inele, brăţări, sau lighene de cupru, pentru ţesături groase de lînă plus grîu şi cai. În 1444 primul convoi de sclavi negri ajungea în Portugalia la Lagos. În 1447 a fost creat *cruzado*, prima monedă naţională de aur a Portugaliei. În 1460, cînd moare Henric Navigatorul, totul este aproape statornicit pe ţărmurile guineene. Cucerirea se încheie în ianuarie 1482 prin construirea neaşteptată, în cîteva săptămîni, a castelului din São Jorge da Mina, ridicat cu materiale aduse din Portugalia şi mai ales cu blocuri de piatră tăiate dinainte.

Prosperitatea imediată a schimburilor comerciale (aur, sclavi, piper fals precum *malagheta**) nu lasă loc nici unei îndoieli. În ceea ce priveşte aurul, exploatarea se desfăşoară concomitent în numele regelui şi al particularilor. Pentru perioada 1500—1520 este vorba probabil[41] de un export anual de aproximativ 700 kilograme de aur. După 1520 declinul creşte sensibil şi către 1550 se deschide o lungă criză care nu se va încheia deloc înainte de 1580 sau, şi mai probabil înainte de 1600, o dată cu exploatarea olandeză începînd din 1605. Există

---

* tocmeală (lb. port. — N. tr.).
** specie de piper din Africa (N. tr.).

așadar trei perioade: activitatea deosebită dintre 1440 și 1520—1530, apoi un declin prelungit între 1550—1600 și, în sfîrșit, o reluare a activității o dată cu noul secol[42].

Problema o ridică declinul îndelungat dintre 1520—1600. Sînt plauzibile trei explicații: a existat o concurență engleză, franceză și spaniolă în acești ani de stagnare (și aici dovezile sînt numeroase); a existat o creștere a cheltuielilor de exploatare pentru flotele și garnizoanele portugheze, iar aurul a devenit prea scump (și aceste cauze sînt verosimile); în sfîrșit a existat concurența aurului american: Lumea Nouă a furnizat la început Europei la Sevilla din 1551 la 1560 *oficial* 43 de tone de aur, adică mai mult de 4 tone pe an față de, cel mult, 700 kilograme din Africa țărmurilor atlantice.

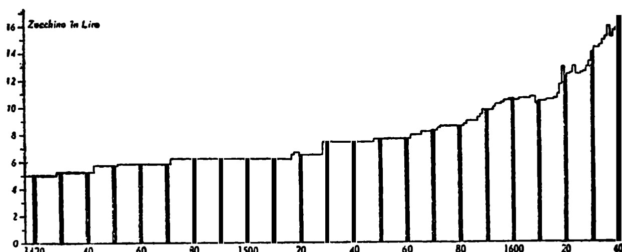
Dar important este să constatăm că exploatarea prin Oceanul Atlantic între 1440—1520 n-a suspendat sosirile sahariene de aur în Africa și mai departe, în lumea mediteraneană. Dovezile ne sînt furnizate de monedele bătute în Sicilia și de reexpedierile de metal galben în monede și în lingouri din insulă. În 1489[43] la fel ca în 1455 trimiterile masive de grîu sicilian în Africa (75 000 chintale) determină, în compensație sosirea a aproximativ o jumătate de tonă de aur. Alte dovezi sînt procurate de activitatea venețienilor. Galerele *di Barberia* au continuat într-adevăr să frecventeze escalele din Maghreb și să încarce aur de aici. În decembrie 1484 două dintre aceste galere au fost capturate de flota Regilor Catolici și *una cum ingenti auri quantitate,* spune plîngerea Veneției[44]. În 1505 și 1506 un negustor venețian, Michel Da Leze[45] dă instrucțiuni funcționarului său la bordul galerelor pentru Africa de nord. Pentru fiecare dintre cele două călătorii el îi încredințează monede de argint și țesături (prima dată 2 000 de ducați în piese de argint, *di monedi di Zeccha,* și postavuri stacojii a doua oară, 3 000 de ducați *în mocenigi*

di Zeccha, plus stofe de Alep și stofe subțiri de lînă, *carisee*. Revenirile vor trebui să se facă în *tanti hori boni, orj che sieno boni*. Este vorba despre praf de aur pe care funcționarul îl va topi la Monetăria din Valencia cînd galerele vor ajunge în Spania, și-l va utiliza, pe cît este posibil, pentru cumpărările de lînă.

Zece ani mai tîrziu traficul acesta se menține. La 15 iulie 1519 se dă un ordin pentru trei galere ușoare să părăsească Corfu și să aducă de la Tunis la Zara *li ori de li mercadanti de le galie nostre de Barberia ed altro haver sottile*, simultan aurul și mărfurile de preț[46]. Aceeași dispoziție și în iunie 1521: negustorii cer să fie aduse la Veneția *li ori che se trovarono haver de Tunis*[47]. Arhivele păstrează multe alte dovezi despre aceste legături comerciale[48]. Este doar o supraviețuire, se va spune. Totuși sînt aproape trei sferturi de secol de cînd s-a deschis breșa atlantică în favoarea comerțului portughez. Cronologia este aproximativ identică și în ceea ce privește comerțul francez: „Negoțul din Barbaria este puternic compromis" se zice la Monetăria din Montpellier, dar în 1518 se adaugă: „fluturașii de aur" (praful de aur) de pe aici se transportă în altă parte decît în această Monetărie". „Din regiunea Barbariei nu se mai aduce aur din pricina războaielor", se mai spune, dar remarca este din 10 octombrie 1526[49]. Ultima călătorie *delle galere di Barbaria* va avea loc în 1525. Așadar în preajma acestor date, către 1524, dacă interpretăm corect o hotărîre ulterioară a Consiliului celor Zece[50], Veneția vede rărindu-se sosirile de aur sau de monede de aur în vederea retopirii. Cu toate acestea între 1524 și 1531[51] vor mai fi bătute 29 617 mărci, adică 4 231 pe an ... ceea ce înseamnă de trei ori mai mult decît exploatarea atlantică a aurului sudanez. Aurul vine deci la Veneția nu numai de pe piețele Africii de nord.

Între timp, în lipsa documentelor precise, ne putem întreba ce se ascunde cu exactitate în-

dărătul avatarurilor ducatului. În 1517 acesta încetează să mai fie o piesă de aur reală, pentru a nu mai reprezenta, la taxa de schimb de atunci invariabilă, de 6 lire și 4 *soldi*, decît o monedă — unitate. Nu spunem — crezînd că

38. CURSUL ȚECHINULUI VENEȚIAN

moneda unitate se poate compara cu biletele noastre de bancă (ceea ce uneori este, de altfel, un mod de a înțelege potrivit) iar situația din 1517 cu una dintre multiplele inflații din zilele noastre — nu spunem că moneda venețiană a fost astfel desprinsă de aur. Ducatul, piesă vie ajunge să treacă simplu alături de monedele fictive, *soldo, lira* și devine în curînd conducătorul lor de convoi. *Sequin*-ul, monedă reală, valorează în 1517, 6 lire, 10 *soldi*, deci cu 6 *soldi* mai mult decît ducatul. Zece ani mai tîrziu, în 1525, valorează 7 lire și 10 *soldi*[52]. Avem de-a face doar cu o supraevaluare pentru a atrage aurul?

Responsabilitățile conjuncturii

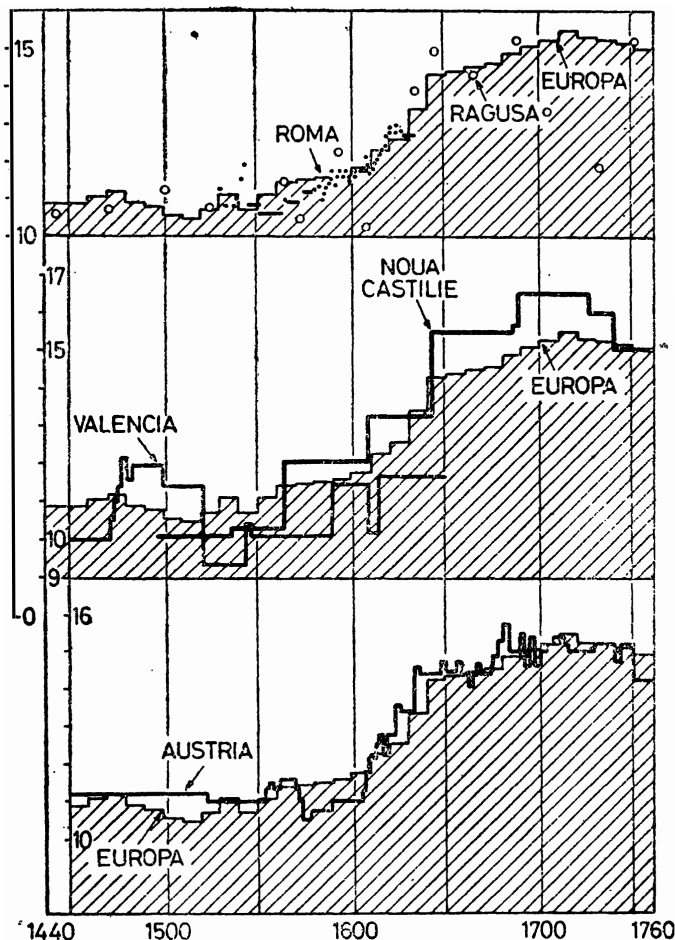
Aceste perioade de prosperitate și de criză ale aurului sînt legate. Cînd aurul guineean sosește la Lisabona el se inserează aici în marile circuite comerciale. La Anvers el se întîlnește cu metalul alb din minele germane[53], în lumea mediteraneană, reechilibrează balanțele de plăți.

 La fel aurul primelor transporturi americane

la Sevilla se angajează în aceste circuite obligatorii și lumea mediteraneană își are partea sa din el. La Sevilla înainte de descoperirea Lumii Noi, negustorii genovezi se aprovizionau deja cu aur african; apoi ei se vor aproviziona cu aur american. Probabil că apariția crizei aurului sudanez din jurul anului 1520 care este semnalată pe cele două zone maritime, atlantică și mediteraneană, este o consecință a transporturilor americane, că aurul din Bambuk și-a pierdut atunci o parte din clientela sa externă, păstrîndu-și doar debușeurile din Africa de nord — *lato sensu* unde prezența lui ne este certificată de-a lungul întregului secol.

Dar goana după aur din America pe care astăzi o cunoaștem mai bine decît pînă de curînd datorită a două studii excelente, unul publicat[54], celălalt încă inedit[55] nu se menține mult timp la înălțimea sarcinii sale și decade înainte de mijlocul secolului, poate încă din anii 1533—1534. Repercusiunea probabilă este devalorizarea castiliană, în 1537, odată cu crearea unor monede noi: *escudo* (sau *corona* sau *pistolete*) substituindu-se unei alteia, *excellente*, din Granada[56]. Ducatul castilian devine o monedă — unitate, ca în urmă cu douăzeci de ani la Veneția. Astfel o criză întrezărită în jurul anilor 1520, se confirmă zece sau douăzeci de ani mai tîrziu. Dar în același moment, dacă trebuie să-l credem pe John U. Nef[57], producția de argint, de astă dată în Germania, atinge punctul său culminant, către 1540. Or în acea perioadă toate activitățile miniere se țin de mînă, urcă împreună și coboară împreună. Ce se întîmplase?

Pînă atunci, ca să reluăm imaginile și raționamentele lui Frank C. Spooner[58], economia fusese tîrîtă într-o *relativă* inflație a aurului. Însăși abundența acestuia a favorizat prin ricoșeu avîntul minelor de argint sau al celor de cupru, argintul și cuprul valorizîndu-le în raport cu el. Ciudată inflație al cărei „model“ și tot ce alcătuiește acest unic joc în care sînt

39. AURUL ÎMPOTRIVA ARGINTULUI

Grafic care va apare în Vol. 4 din *Cambridge Economic History* (contribuţia lui F. BRAUDEL şi F. C. SPOONER). Media europeană a cursului schimbului de metale (raportul aur—argint) nu încetează, în mare, să se deterioreze pînă la începutul secolului al XVIII-lea, după cum precizează conturile care delimitează suprafeţele gri. Tocmai în raport cu această linie medie (Europa) sînt puse în lumină abaterile cotelor reale de la Roma şi la Ragusa (cîteva date răzleţe), pe primul grafic; la Valencia şi în Noua Castilie, pe al doilea, în Austria pe al treilea. Această denivelare, spontană sau provocată antrenează mişcări ale monedelor, de aur sau de argint, după caz, operaţiuni de speculaţii bancare. De remarcat puternicul avînt al aurului în secolul al XVII-lea.

antrenați bogații, privilegiații, cei puternici aflați în vîrful societății și economiile[59], istoricul trebuie să le imagineze asumîndu-și riscurile și primejdiile lor! Dar o astfel de evoluție a aurului, relativ îmbelșugat, încetează în perioadele dificile care urmează anilor 1530 sau 1540—1560. Urmează ezitări îndelungate pînă în ziua în care se instalează, însoțită de tulburări previzibile, o enormă inflație a argintului. „Conjuncturii aurului“[59] i se substituie, dacă acceptăm un anumit limbaj, „conjunctura argintului“ chemată să dureze pînă în jurul anilor 1680[60] și pînă la primele expansiuni ale aurului brazilian.[61]

Aurul sudanez în Africa de Nord

Să deschidem o paranteză: nu știm precis ce s-a petrecut în Africa de Nord, în timpul anilor cruciali dintre 1520—1540, nici care sînt cauzele exacte ale crizei relațiilor comerciale între Occident și Africa de Nord. Invazia spaniolă[62] (cucerirea orașelor Oran în 1509, Tripoli în 1510, Tlemcen, în 1518[63]) a avut probabil rolul său, ca și, într-o măsură și mai mare, „valul“ recuceririi islamice venit din Turcia și Egipt și care va împiedica Maghrebul să se transforme, așa cum era posibil atunci, într-o „piață europeană“[64]. În orice caz, dacă exporturile de aur în lumea mediteraneană occidentală practic au încetat[65], aurul din Sudan va continua să alimenteze orașele nord-africane, mai ales după ce se va institui o anumită stabilitate în favoarea turcilor și a șerifilor. Din aurul saharian au fost bătute *rubias*, *zianas*, *doblas*, *soltaninas* (sau *țechini*) despre care vorbește Haedo la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Aceștia din urmă sînt fabricate cu metalul cel mai fin, celelalte, la Tlemcen, cu un titlu destul de slab, *of course gold* notează un observator englez[67], același *oro baxo con liga*[68] din care

sînt făcute brățările femeilor algeriene. Aurul din Tlemcen are curs la est pînă în Tunis, în sud, pînă în ținuturile negrilor. El pătrunde de asemenea în masivul Kabyliei, circulă în „Orania". „Moneda de aur a acestor provincii, scria Diego Suarez la sfîrșitul secolului[69], era cîndva de un carat mai fin pînă cînd turcii au ocupat acest regat". Din aurul sudanez s-au bătut și acei *moticals* marocani, care, către 1580 sînt foarte căutați pe piețele monetare pestrițe ale Algerului[70]. În octombrie 1573, Don Juan cucerea Tunisul. Hotărît să se mențină aici, el trimite la Madrid un raport lung în care sînt enumerate, destul de curios, toate veniturile suveranilor hafsizi din Tunis. Alături de drepturile vamale, impozite, taxe este menționat praful de aur din Tivar. Pleonasmul expresiei interesează puțin și, desigur, nu trebuie să luăm în litera sa acest argument al pledoariei lui Don Juan, doritor să prezinte Tunisul împodobit de toate avantajele sale. Este totuși puțin probabil ca amănuntul să fi fost inventat în întregime, de la un cap la altul[71]. Oricum, la Tripoli unde sclavii negri continuă să fie aduși prin traficul saharian (dovada o avem în 1568)[72], este sigur că și praful de aur sosește în același timp,[73]. Nimic nu ne spune că la Tunis, acest oraș al întîlnirilor rodnice, acest „Shanhai"[74] al lumii mediteraneene aurul nu sosește la fel. Contrariul ne-ar putea surprinde.

Ultima dovadă: tentativele îndreptate către cucerirea Saharei precum cele ale șerifilor din 1543, 1583, și 1591[75] (aceasta din urmă se termină, se știe, prin luarea orașului Tombuctu) sau cea a lui Salah Reis, în 1552, împotriva orașului Ouargla[76] ar fi greu de înțeles fără atracția aurului și a sclavilor provenind din ținuturile din nord. Argumentele lui V. Magalhães Godinho, care leagă înflorirea ținuturilor „Chorfa" marocane de reluarea traficului aurului au greutatea lor. O dată cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, aurul Sudanului își face reapariția către Atlantic[77], ca și spre Maghreb.

Acesta găsește în el un motiv în plus poate pentru înmulţirea relaţiilor sale cu ţările creștine și cunoaște atunci, dacă toate aceste semne nu ne înșeală, un fel de reînnoire[78].

NOTE

1. Pentru aceste ultime indicaţii, vezi John U. NEF, „Industrial Europe", *art. cit.*, p. 7.
2. André PIGANIOL, *Roma*, p. 89.
3. G. I. BRATIANU, *Études...*, p. 80.
4. W. HEYD, *op. cit.*, vol. 1, p. 1 și următoarele.
5. Vezi în această privinţă frumoasa remarcă a lui Giuseppe Mira în *Aspetti dell'economia comasca all'inizio dell'età moderna* Como, 1939, p. 244 (1587).
6. *Op. cit.*, p. 165. Bineînţeles, această cifră este foarte exagerată.
7. BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 100 v°.
8. *Ibidem*.
9. Museo Correr, Dona delle Rose, 181, f° 53 v°.
10. *Op. cit.*, vol. 1, p. 270.
11. Marciana 5729, *Relazione d'Egitto*, 1668.
12. În legătură cu acest subiect, scrisoarea lui Idiaquez către marchizul de Mondejar, Veneţia, 26 martie 1579. în A.N., K 1672, G 1. nota 33, vorbește despre imposibilitatea de a găsi la Veneţia un credit pentru Constantinopol, chiar și pentru o simplă răscumpărare. Nu există cambii între cele două orașe decît pentru sume foarte mici: N. IORGA, *Ospiti...* p. 38, 46, 66, 79, 80, 84—85, 88, 90, 92, 97—98, 100, 109, 121. (cambii ale Valahiei la Veneţia între 1587—1590). Ragusanii își plătesc tributul la Constantinopol printr-un aranjament al cambiilor, acceptate în plata drepturilor vamale achitate, pentru mărfurile ragusane provenind din Balcani, la intrarea în oraș, mărfuri ale compatrioţilor lor răspîndiţi în partea europeană a Imperiul otoman. Absenţa numerarului, insuficienţa sa, explică clearing-ul din Medina del Campo sau din tîrgurile genoveze. (J. KULISCHER, *op. cit.*, vol. 2, p. 345.
13. Arhivele Ragusei, Diversa de Foris, XI, f° 75 și următoarele. Lista plăţilor efectuate către zarafi evrei (douăzeci și cinci de nume), a fost alcătuită de G. Bonda și Stephan di Cerva. 10 plăţi din total sînt eșalonate între 3 martie și 10 octombrie 1573. Împrumuturile au fost acordate pentru un interval între 1 și 4 luni.

14. 16 februarie 1596, vezi G. BERCHET, *op. cit.* p. 87.
15. A.d.S. Venezia, Busta 105 C. 838, 24 noiembrie 1585, 2 decembrie 1605, Cinque Savii, 12, fa 105—106.
16. MUSEO CORRER, Dona della Rose, vol. 26, f° 54 26 mai 1562, interdicţii ale acestor schimburi" *„ni in bottega ni in casa"*, 2 decembrie 1605, Cinque Savii, 12, f°s 105—106.
17. J. B. ŢAVERNIER, *op. cit.*, vol. 1, p. 73.
18. John Newberie către Leonard Poore din Londra, Alep, 29 mai 1583; R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol, 2, p. 246—247.
19. Problema a fost remarcabil studiată de V. MAGALHÃES GODINHO, *L'économie de l'Empire portugais aux XVI et XVII-e siècle,* 1955 (teză dactilografiată, Sorbona), vol. 1, p. 1—241.
20. J. CARCOPINO. *Le Maroc antique,* 1943, p. 139.
21. ROBERTO S. LOPEZ, *Studii sull'economia genovese nel medie evo,* 1936, recenzie de MARC BLOCH în *Mélanges d'hist. soc.*, vol. 1, 1942, p. 114—115.
22. În 931. Mai devreme, în 875 marinari andaluzi au fondat oraşul Tenes pe coasta algeriană.
23. P. BÉRAUD-VILLARS, *L' Empire de Gao...*, 1941, p. 220.
24. Referinţa fundamentală este JACQUES de MAS-LATRIE, *Traités de paix et de commerce divers concernant les relations des Chrétiens avec les Arabes en Afrique septentrionale au Moyen Age,* 1866.
25. E. COUDRAY, „Les étrangers à Tlemcen", *în Journal de l'Algérie nouvelle,* 1897. De acelaşi autor, şi în legătură cu acelaşi subiect, există o lucrare manuscrisă care mi-a fost împrumutată ca s-o citesc şi s-o utilizez.
26. Precum acel Georges Grégoire Stella, cumpărător de lînă şi pînzeturi la Constantine, în 1470, vezi ROBERT BRUNSCHVIG, *La Berbérie...*, vol. 1, p. 269.
27. LAURENT-CHARLES FÉRAUD, *Annales tripolitaines,* 1927, p. 16.
28. Proiectele lui Sancho al IV-lea al Castiliei şi ale lui Jaime de Aragon. Zone de-o parte şi de alta a rîului Moulouya. Proiectele lui Henric al III-lea. Distrugerea Tetuanului către 1400.... vezi R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 84.
29. ROBERT BRUNSCHVIG, *La Berbérie Orientale sous les Hafsides des origines à fin du XV-e siècles,* 1940, vol. 1, p. 269, notează această corespondenţă importantă. De reţinut, de asemenea, faptul că Veneţia stabileşte prin galioanele sale legături regulate cu Africa de

nord în 1440, *ibidem*, vol. 1, p. 253. Pătrunderea creştinilor are un caracter paşnic, dacă nu ţinem seama de acţiunea portugheză în Maroc.
30. R. GANDILHON, *op. cit.*, p. 29.
31. În această privinţă, există în arhivele Ragusei, în 1935, o întreagă documentaţie inedită.
32. G. La MANTIA, *La secrezia o dogana di Tripoli*, în *Arch. st. sic.*, vol. 41, p. 476—477, nota 1, în legătură cu acele *duplae* sau *duble* din Tripoli, 1438: „*Et quoniam merces et mercimonia pro maiore parte hodia apud Barbaros expediuntur ex quibus duplae veniunt quae ut videtis* (Este vorba de o scrisoare a regelui Alfonso către „*stratigoto*“ din Messina) *non possunt iuxta valorem suum facilem cursum habere, quo fit ut magnum populis nostris detrimentum sequatur*“*. În consecinţă. trebuie să fie topite „*per coniare moneta di ducati*“. Monedele de doi dinari sînt, încă în secolul al XVI-lea în ţinutul musulman, în Africa de nord, piese de aur. Vezi R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 176, 1584.
33. De exemplu A.d.S. Mantova, Alfonso Gonzaga, Genova 757, 5 ianuarie 1485; 7 iulie 1485; Spania 585, 6 decembrie 1486; 7 noiembrie 1486; Genova 757, 21 iulie 1481 (poliţa lui Federico Genova 757, 21 iulie 1487 (poliţa lui Federico august 1487. 11 septembrie 1487. 200 dobie din Tunis valoarează 220 de ducaţi etc...
34. C. TRASSELLI, „*Transports d'argent a destination et à partir de la Sicile*“, în *Annales E.S.C.*, 1963, p. 883.
35. Richard HENNIG, *Terrae incognitae*, Leyda, 1936—1939, vol. 3, Leyda 1939; LEFÈVRE, „Il Sahara nel Medievo e il viaggio a Tuat del genovese Malfante“, în *Riv. delle Colonie*, 1936; C. de LA RONCIÈRE, „Découverte d'une relation de voyage du Touat décrivant, în 1447, le bassin du Niger“, în *B. de la Section de Geogr. du Comité des Travaux Historiques*, 1919. Despre această temă vezi şi studiile lui G. PIERSANTELLI, ale lui P. SCHIARINI, ale lui R. de TUCCI...
36. *Op. cit.*, vol. 1, p. 194.
37. Este un pleonasm să spunem „aurul *tibar*“, vezi mai departe nota 71.
38. R. HENNIG. *op. cit.*, vol. 3, p. 286.

---

* Şi fiindcă mărfurile în cea mai mare parte, sînt expediate la Barbari de unde vin monede de aur (duplae), care, după cum vezi... nu pot avea o circulaţie uşoară, apropiată de valoarea lor, se întîmplă că urmează o mare pagubă pentru poporul nostru (lb. lat. — N. tr.).

39. *LEON L'AFRICAIN*, *Description*, vol. 3, p. 380 și P. BÉRAUD-VILLARS *op. cit.*, p. 90.
40. G. BALANDIER, *L'Afrique ambigué*, Paris, 1957, p. 67 și următoarele.
41. V. MAGALHÃES GODINHO, *op. cit.*, partea a 2-a, cap. 1, p. 671 și următoarele ale dactilogramei.
42. Poate mai devreme, vezi A.d.S. Venezia, Senato Dispacci Spagna, Zane către doge, Madrid, 14 februarie 1583, Regele Catolic face *„molto artigliare un navilio"* cu 150 de soldați la bord pentru a o trimite la Mina ca să ia de aici o anumită cantitate de aur care se găsește aici *„di ragion della Corona di Portugallos"*.
43. Carmelo TRASSELLI, „Un aureo barbaresco battuto in Sicilia", în *Numismatica*, 1953.
44. Simancas, Venezia, E° 1308, f° 2. Dogele Veneției către Regii Catolici, Veneția 22 decembrie 1484.
45. Vezi prețioasele scrisori dintre 1497—1511 clasate de curînd. A.d.S. Venezia, Lettere Commerciali, XV, 9.
46. *Ibidem*, Senato Mar 19, f° 101.
47. *Ibidem*, f° 166 v°.
48. *Ibidem*, f° 152 v°, 17 septembrie 1520.
49. Vezi notele pătrunzătoare ale lui R. GANDILHON, *op. cit.*, p. 254; Jacques Raymond, COLLIER, *Histoire du Commerce de Marseille*, 1951, vol. 3, p. 123 se referă la concentrarea în mîinile cîtorva negustori a comerțului orașului cu Africa de nord.
50. Museo Correr. Dòna delle Rose, 26 f° 23 v° și următoarele, 16 iulie 1532 (în *Consiglio di X con le Zonta)* evocă crearea în 1524 *„del maestro di cecca"*, destinat să accelereze emisiunile monetare. Despre raritatea banilor de împrumutat, vezi A.d.S. Mantova, Alfonso Gonzaga, Veneția 1456, Veneția 14 septembrie 1533. Ziambattista Malatesta către marchiz, creșterea prețului aurului la Veneția în 1526, A.d.S. Venezia, Senato Zecca, 36.
51. Museo Correr, Dona delle Rose, 26. vezi nota precedentă.
52. A.d.S. Venezia, Senato Zecca, 36.
53. Vitorino MAGALHÃES GODINHO, *op. cit.*, în curs de apariție; H. von der Wee, *op. cit.*, vol. 2, p. 124—127.
54. Jean-Pierre BERTHE, „Las minas de oro del Marqués del Valle en Tehuantepec (1540—1547)", în *Historia Mexicana*, 1953, nota 29.
55. Alvaro JARA, lucrare inedită.

56. Henri LAPEYRE, *op. cit.*, p. 257.
57. John U. NEF, „Silver production in Central Europe". în *The Journal of political Economy*, 49, 1951.
58. *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, Paris 1493—1680*, Paris, 1956, p. 8—9.
59. Expresia aparţine lui Jacob van KLAVEREN, *op. cit.*, p. 3.
60. *Ibidem.*
61. Roberto SIMONSEN, *Historia economica do Brasil, 1500—1820*, São Paulo, 1937, 2 vol.
62. F. BRAUDEL, „Les Espagnols et l'Afrique du Nord", 1492—1577, în *Revue Africaine*, 1928.
63. Vezi nota precedentă; de asemenea, R. B. MERRIMAN, *Carlos V*, p. 210; Francisco LOPEZ DE GÓMARA, „Crónica de los Barbarrojas, în M.H.E. VI, 371—379.
64. J. DENUCÉ *L'Afrique au XVI-e siècle et Anvers*, p. 9.
65. Că ar fi existat încă legături comerciale precum cele dintre Veneţia şi Africa de nord, în 1533 (şi desigur mai tîrziu) sugerează un incident raportat de G. CAPPELLETTI în *Storia della Republica di Venezia* 1852, vol. 8, p. 119—120. Dar există o încetinire, vizibilă din semne mărunte. A.d.S. Mantova, Genova 759, Genova, 3 martie 1534, Stefano Spinola către marchiz, arăta că pe piaţă nu se mai găsesc fructe din Barbaria.
66. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 24 şi 24 v°.
67. 1584, vezi R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 184.
68. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 27 v°.
69. B.N. de Madrid, cap. 34.
70. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 27 v°.
71. *Relacion que ha dado el secretario Juan de Soto* ... Copie, 20 iunie 1574, Simancas, E° 1142. Se ştie că *tibar* sau *tivar* = aur.
72. 4 şi 8 noiembrie 1568, Simancas E° 1132.
73. Dar în timpul ocupaţiei creştine, Tripoli încetase să mai fie un oraş al aurului, vezi M. Sanudo, *op. cit.*, vol. 11, col. 112; Rossi, *op. cit.*, p. 17.
74. Expresia aparţine lui Carmelo TRASSELLI, „Note preliminari sui Ragusei in Sicilia".
75. Emilio GARCIA LOPEZ, Españoles en el Sudan", în *Revista de Occidente* 1935.
76. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 27 verso.
77. *Ibidem;* J. GENTIL DA SILVA, *op. cit.*, p. 89, multe nave olandeze fac *resgate* cu aur în lungul coastei Guineii.
78. Mă gîndesc la legăturile comerciale întreţinute de Spania, Livorno, Veneţia în direcţia Maghre-

bului şi în legătură cu care există o documentaţie abundentă. De semnalat negocierile Algerului cu Veneţia prin intermediul consulului veneţian la Constantinopol, vezi *Cinque Savii*, 3, f° 721, 29 mai şi 22 iunie 1600. Viceregele Algerului propune permise de liberă trecere pentru 8 sau 10 marsiliane veneţiene care ar fi încărcate cu lînă, ceară, piei. Vezi tratatul comercial al Toscanei cu regele Marocului, A.d.S. Firenze, Mediceo, 4274, 1604.

2. ARGINTUL AMERICII

America, luînd locul, în lumea mediteraneană, surselor africane ale aurului, s-a substituit în și mai mare măsură minelor de argint ale Germaniei.

Comorile Americii și Spaniei

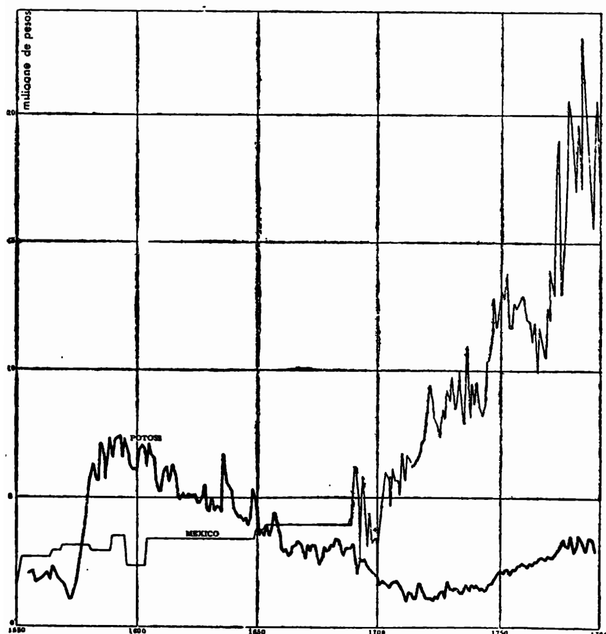
Tot ceea ce documentele și cifrele oficiale ne-au putut aduce la cunoștință despre pătrunderea metalelor prețioase în Spania a fost desprins din lucrările lui Earl J. Hamilton. Primele transporturi, destul de modeste, încep odată cu secolul al XVI-lea. Pînă în 1550, trimiterile sînt mixte, aur și argint. Abia în a doua jumătate a secolului metalul galben își pierde întreaga sa importanță relativă. De atunci, galioanele nu mai aduc la Sevilla decît argint, este adevărat, însă în cantități enorme. Este momentul în care în America s-a început, potrivit unor metode noi, tratarea minereului de argint cu mercur. Această tehnică revoluționară a amalgamului, introdusă în 1557 de spaniolul Bartolomeo de Medina în minele din Noua Spanie, aplicată la Potosi[1] începînd din 1571, a înzecit exporturile care și-au atins punctul lor culminant între 1580—1620, coincizînd astfel cu marea epocă a imperialismului spaniol[2]. În ianuarie 1580, Don Juan de Idiaquez scria cardinalului Granvelle: „Regele are dreptate să spună că Împăratul ... n-a adunat niciodată atît de mult argint pentru realizarea proiectelor sale ..."[3] Indiile, potrivit cuvîntului lui Montchrestien[4], începeau „să-și reverse" bogățiile.

Acest val de argint este orientat către o țară protecționistă, baricadată de puncte vamale. Nimic nu iese din Spania și nimic nu intră în Spania fără acordul unui guvern bănuitor, îndîrjit să supravegheze cu strășnicie intrările și ieșirile metalelor prețioase. În principiu,

deci, imensa avuţie americană îşi află sfîrşitul într-un vas închis...

Dar închiderea nu este perfectă. Dacă ar fi fost aşa, Cortesurile nu s-ar fi plîns atît de des, în 1527, 1528, 1552, 1559 şi din nou în 1563[5] în legătură cu ieşirile de metale preţioase care nu încetează, după opinia lor, să sărăcească ţara. Sau s-ar fi zis oare atît de des că Regatele Spaniei reprezintă „Indiile altor Regate străine"[6]?

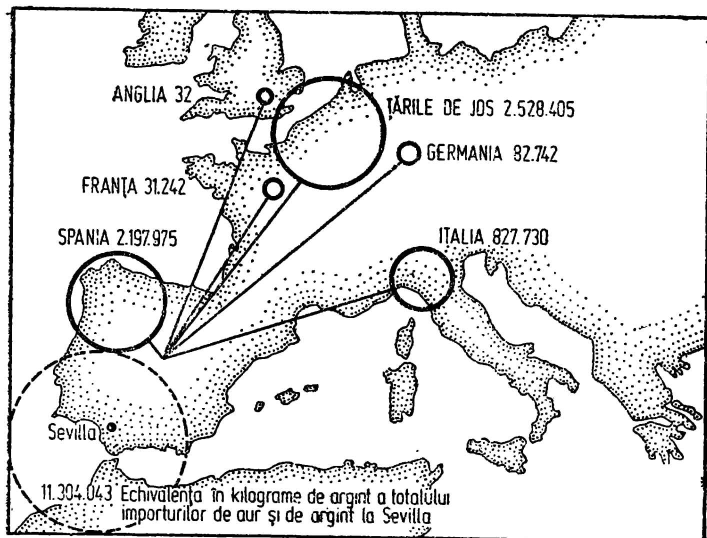
În realitate, metalele preţioase nu contenesc să scape din sipetele spaniole şi să se răspîn-

40 — CELE DOUĂ EPOCI ALE ARGINTULUI AMERICAN

Curba din Potosi, după M. MOREYRA PAZ-SOLDAN, „Calculo de los impuestos del Quinto e del Ensayamiento en la Mineria Colonial", în *Historia*, vol. 9, 1945.
Curba emisiilor monetare în Mexic, după W. HOWE, *The mining guild of New Espain, 1770—1821*, 1949, p. 453 şi următoarele.
Potosi marchează declinul primului argin american. Avîntul minelor mexicane la sfîrşitul secolului al XVII-lea va atinge niveluri niciodată egalate pînă atunci.

dească în lume, cu atît mai mult cu cît fiecare ieșire înseamnă o creștere imediată a valorii lor[7]. Iar unii vînzători își au exigențele lor... Monthchrestien scria încă în secolul al XVII-lea gîndindu-se la necesitatea în care se găseau spaniolii cînd au recurs la francezi pentru prețioasele pînze de corăbii „dacă ei au nave, noi avem aripile lor"[8]. Or pînza pentru corăbii sau grîul, ca să nu mai dăm și alte exemple, sînt mărfuri care nu pot fi obținute fără plată în bani gheață. Și cum negustorii mediteraneeni și ceilalți au o nevoie urgentă să-și procure bani gheață, nu este uimitor că fraudele în materie de devize sînt nenumărate. Într-o zi, o navă franceză, *Le Croissant* din Saint-Malo este capturată în Andaluzia[9] pentru comerț ilegal cu argint; altă dată două bărci marsilieze sînt reținute în golful Lion fiindcă sînt găsite că transportă monede spaniole[10]. Francés de Alava semnala în 1567 largi evaziuni în direcția Franței[11]: „mi se scrie din Lyon, explica el, că o persoană a putut să vadă în registrul vamal din acest oraș cum au intrat din Spania în Lyon mai mult de 900 000 de ducați, dintre care 400 000 în monede de aur... Aceste monede vin din Aragon ascunse în baloturi de piele... Și totul trece prin Canfranc. Mari cantități de monede sosesc, fără îngăduința Majestății Voastre, și la Paris și la Rouen..." În 1556, un venețian, Soranzo pretindea că în fiecare an treceau în Franța pînă la 5 milioane și jumătate de scuzi de aur[12]... Negustori străini, stabiliți în Spania, nu încetau să trimită în țările de origină diverse monede[13]. În 1554[14] ambasadorul portughez povestește că la ordinul, ținut o vreme secret, al prințului Filip, Don Juan de Mendoza a efectuat o percheziție a pasagerilor pe care-i transportau galerele sale din Catalonia în Italia. Rezultatul: 70 000 de ducați confiscați, cea mai mare parte de la negustori genovezi. Așadar comorile Spaniei nu sînt prea bine păzite, iar supravegherile oficiale (istorici fiind nu le avem adesea decît pe

41. ARGINTUL „POLITIC" AL SPANIEI ÎN EUROPA, 1588—1626

Este vorba despre argintul cheltuit de Regele Catolic, prin *los asientos* încheiate cu negustorii. Rezultă din această schiță că cele mai mari cheltuieli au fost făcute, cum știam, în Țările-de-Jos. În continuare însă, ceea ce știam mai puțin, se situează, în ordine, cheltuielile făcute pentru Curte și apărarea Spaniei, (anul 1580 înseamnă începutul războiului pentru Oceanul Atlantic. Peninsula, avînd coastele amenințate, trebuie să fie apărată); apoi, relativ mici, cheltuieli din Italia; și, aproape inexistente, cele privind Franța. Aceasta nu s-a vîndut Spaniei ci s-a lăsat pradă propriilor sale pasiuni. Evident, aceste plăți aparțin guvernului spaniol și nu corespund mișcării generale a metalelor prețioase în direcția Europei. Schiță de F. C. Spooner, după cifrele și calculele lui Alvaro CASTILLO PINTADO.

acestea la dispoziție) nu ne spun totdeauna ceea ce am avea nevoie să știm.

Alături de exporturile clandestine există și ieșiri permise[15]. Astfel, orice intrare de cereale în Spania admitea dreptul explicit al furnizorului de a fi plătit în monede liber exportabile. Dar cele mai importante ieșiri de argint erau datorate regelui însuși și politicii universale a Spaniei. În loc să-și cheltuiască banii la fața locului, să-i facă să aducă venituri prin

diverse inițiative, așa cum bancherii Fugger au fructificat la Augsburg argintul minelor din Schwaz, Habsburgii din Spania s-au lăsat antrenați în cheltuieli externe, considerabile în vremea lui Carol Quintul, fabuloase în cea a lui Filip al II-lea... Nesocotită politică, s-a spus adesea. Ar rămîne să știm dacă imperiul spaniol nu putea exista decît cu acest preț, dacă existența sa, de multe ori securitatea sa, nu implica asemenea sacrificii. Istoricul Carlos Pereyra vorbește despre nebunia spaniolă în legătură cu Țările-de-Jos care au înghițit dacă nu totul, cel puțin o mare parte a bogățiilor Americii. Dar Spania nu putea să le abandoneze cu nici un chip. Altminteri însemna să atragă războiul la ea acasă.

Oricum ar fi, încărcată de bogății, Peninsula a jucat, cu voie sau fără voie un rol de castel de apă pentru metalele prețioase... Problema pentru istorie, acum cînd știm cum au ajuns metalele prețioase din Lumea Nouă în Spania, este să vedem cum au părăsit-o.

Bogățiile Americii pe drumul spre Anvers

În timpul primei jumătăți a secolului al XVI-lea ieșirile metalelor prețioase din Spania se organizează în direcția Anversului, adevărată capitală a Atlanticului, tot atît, dacă nu și mai mult, ca Lisabona sau Sevilla. Documente din Anvers semnalează legăturile dintre orașul de pe Escaut și îndepărtatele regiuni ale Oceanului, Africa occidentală sau nășcînda Brazilie: aproape de São Vicente bancherii Schetz posedă o *engenha*, o moară de zahăr?

În 1531 s-a creat Bursa din Anvers. Începînd cu această perioadă, numerarul Spaniei ajunge la Anvers și Bruges transportat de marile *zabras* din Biscaya. În 1544[16], el utilizează mereu serviciile corăbiilor biscayene care, în

acest an, transportă, în plus, și infanteria spaniolă[17]. La fel se petrec lucrurile în 1546—1548[18] și în 1550—1552[19].

Iată un fapt de notorietate publică: în primăvara anului 1551, ambasadorii venețieni informează Senioria că 800 000 de ducați, veniți din Peru vor fi transformați în Țările-de-Jos în monede noi cu un beneficiu de 15%. În schimb, Țările-de-Jos vor furniza Spaniei piese de artilerie și praf de pușcă[20]. În 1552, anul evenimentelor neașteptate de la Innsbruck, situația tragică a lui Carol Quintul deschide toate marile robinete, pînă atunci prudente, ale Spaniei[21]. În acel moment s-au redus exporturile de numerar ale particularilor, dar au crescut, îndeosebi, cele din vistieria publică; ceea ce nu împiedică firmele străine, stabilite în Spania, pentru care exodul metalelor este o problemă de viață și de moarte, să-și continue expedierile, profitînd de faptul că adesea ele sînt și agenții exporturilor guvernului[22]. În 1553, banii sosesc oficial la Anvers pentru bancherii Fugger[23].

Într-o împrejurare neprevăzută, Anglia însăși își avu partea. Călătoria viitorului Filip al II-lea în 1554 a adus în insulă sume importante. Ele au permis restabilirea monedei engleze care, în 1550 se aflase în punctul cel mai scăzut al cursului său[24]. Între acest an 1554 și întoarcerea sa în Spania în 1559 în Anglia și apoi în Țările-de-Jos, Filip a fost aprovizionat în mod constant cu argint pe ruta oceanică[25]. În timpul greilor ani de război dintre 1557—1558 sosirile navelor încărcate cu metale au reprezentat marile evenimente ale portului Anvers. Astăzi 20 martie 1558, notează o înștiințare, au sosit la Anvers patru corăbii din Spania după o călătorie de zece zile. Ele transportă 200 000 de scuzi bani gheață, și 300 000 în cambii[26] „Ultimii bani veniți din

 Spania în Țările-de-Jos, scria Eraso lui Carol

Quintul la 13 iunie[27] de la bordul *zabrelor** lui Pero Méndez au sosit la vremea hotărîtă pentru a înlesni plata unei solde infanteriei și cavaleriei germane pe care sîntem pe cale să o înrolăm ..."

Mii de documente ar putea fi citate în legătură cu această circulație. Cele mai instructive sînt fără îndoială *los asientos*, „aranjamentele" spunea francezul din secolul al XVI-lea, pe care Carol Quintul sau Filip al II-lea le încheie cu creditorii lor. După criza de la Innsbruck, bancherii Fugger, apoi cei genovezi obțin contracte însoțite de *licencias de saca*, adică de autorizații de scoatere a numerarului, corespunzînd avansurilor pe care le fac. De exemplu, cele două *asientos* încheiate în mai 1558[28] cu bancherii genovezi Nicolò Grimaldi și Gentile prevedeau, între alte stipulații, transferuri de bani din Laredo către Flandra.

Această circulație pe cale maritimă a monedelor și lingourilor, la mare distanță de Franța ostilă este de un mare interes nu numai pentru istoricul ultimelor lupte din secolul al XVI-lea între casele de Valois și Austria. Ea subliniază faptul că Țările-de-Jos nu sînt doar o piață de arme pentru Imperiul lui Carol Quintul, ci și o piață a argintului prin care metalul american se redistribuie în direcția Germaniei, a nordului european și a insulelor britanice. Rolul acestei redistribuiri este hotărîtor în activitățile europene care nu s-au născut, totuși, de la sine. Un sistem de schimburi de circulație, de lansare bancară se organizează începînd din portul de pe Escaut, către Germania de nord și Anglia, ajungînd chiar la Lyon care a trăit ani de zile în legătură cu marea piață din nord.

Pentru a marca mai bine rolul centrului din Anvers, ar trebui să urmăm îndeaproape această aprovizionare cu metale prețioase, mai mult sau mai puțin importantă și nu totdeauna pune-

---

* corăbii vechi cu două catarge încrucișate (N. tr.).

tuală. Astfel către 1554[29] există o sensibilă stagnare, Peninsula fiind ea însăși strîmtorată. Responsabilitatea nu aparține în întregime războiului. Thomas Gresham, eminența cenușie a finanțelor engleze, face în 1554 o curioasă călătorie în Spania în căutare de metale prețioase. Pretențiile sau manevrele sale contribuie la deteriorarea unui credit deja compromis. Băncile din Sevilla ajung pînă acolo încît să-și suspende plățile. „Îmi fu teamă, scrise Gresham, că am o responsabilitate în falimentul lor general“[30]. Mai mult însă decît Thomas Gresham, conjunctura este autoarea acestor dificultăți.

În orice caz, desăvîrșită sau nu, circulația metalelor prețioase, indispensabilă economiei Angliei și Țărilor-de-Jos explică poate de ce raporturile Spaniei cu aceste țări nordice au fost timp îndelungat anormal de pașnice. O politică de înțelegere între Filip al II-lea și regina Elisabeta a fost posibilă atît timp cît regina și negustorii englezi au putut, prin împrumuturi, pe piața din Anvers[31], să participe la izvorul de belșug al Americii. Or, în totalitate, această ordine și acest echilibru sînt compromise odată cu criza din 1566 și sosirea amenințătoare a ducelui de Alba în Țările-de-Jos, în 1567. În 1568, Gresham, „negustorul reginei“, părăsește Anversul, reședința sa obișnuită. Totul se schimbă atunci în enorma regiune a Atlanticului. Pînă în vremea aceea pirații englezi atacaseră navele sau posesiunile spaniole, dar și mai des se mulțumiseră cu o piraterie binevoitoare, mai curînd un comerț de contrabandă decît piraterie adevărată. Hawkins[32], de exemplu, fusese adesea înțeles cu autoritățile locale. Începînd din 1568 începe o eră de piraterie fără cruțare[33]. Navele engleze atacă *zabrele* biscayene, încărcate cu argint pentru aprovizionarea ducelui de Alba[34]. Din această zi, desigur, Elisabeta a trebuit să renunțe la orice împrumut pe piața Anversului unde creditul
 său se ruinase și să adopte, cu sprijinul negusto-

rilor conaţionali[35], o nouă organizare financiară. Cine ne va spune dacă această politică naţionalistă[36] a fost, pe de o parte dorită mai ales de Gresham, şi, pe de alta, impusă de imprejurări[37].

Capturarea *zabrelor* biscayene nu a condus la război, Anglia a păstrat argintul capturat şi s-a folosit de el pentru baterea unor monede noi[38]. Ea a profitat chiar şi de contrabanda negustorilor spanioli care trimiteau ilegal argint pe nave transportînd, aşa zicînd, lînă... Tot acest comerţ „negru" a fost un noroc suplimentar pentru insulă[39]. Afacerea, răsunătoare, ar putea fi urmărită în detalii, dar ceea ce ne interesează nu sînt nici responsabilităţile lui William Cecil, nici unele acuzaţii sau flecăreli destul de inutile[40], nici hotărîrile lui Filip al II-lea, războinice o clipă, în 1570, şi pe care doar prudenţa ducelui de Alba le va stăvili[41]. Alerta diplomatică nu trebuie să ascundă miza economică a conflictului.

Tulburat poate din 1566[42], odată cu începutul revoltei din Ţările-de-Jos, comerţul cu metale preţioase între Spania şi nord este practic blocat începînd cu anii 1568—1569. Asta nu înseamnă că, pe acest drum, nu va mai circula nici o cantitate de monede. Totuşi transporturile şi-au pierdut din uşurinţa şi importanţa lor. Ele nu se mai efectuează decît cu flote organizate ca aceea care în 1572 îl va conduce pe ducele de Medicina Celi adică aproape o forţare a blocadei. Legătura pe mare a devenit riscantă. Lazaro Spinola, consul genovez la Anvers, şi consilierii săi, Gregorio di Franchi şi Nicolò Lomellino scriu despre acest lucru Senioriei Republicii Genoveze în iulie 1572[13]: naţiunea are datorii şi nu ştie cum să le lichideze *attento il cativo temporale che corre alle mercantie per questi movimente di guerra* (e vorba în special de tensiunea cu Franţa) *con quali non si può tratar in Spagna restando*

*chiusa la navigazione e per Italia dificilmente...**

Flota lui Medina Coli, din 1572, era relativ modestă. S-a intenționat atunci să se restrîngă o alta mai importantă, în Biscaya în 1573—1574. Am exagera foarte puțin dacă am numi-o pe prima *Invencible Armada*. Fusese pusă sub conducerea unui comandant prestigios, Pero Meléndez care muri însă în 1574. Apoi au lipsit creditele, epidemiile s-au amestecat și ele așa încît flota a putrezit fără să părăsească porturile[44]. Astfel acest an 1574 a sfîrșit prin a da o lovitură decisivă vitalității Spaniei, din Golful Gasconiei pînă în îndepărtatele Țări-de-Jos. Au existat totuși mai tîrziu cîteva legături între Peninsulă și ținuturile de pe Escaut. În 1575, o mică flotă sub comanda lui Recalde mergea de la Santander la Dunkerque unde sosea la 26 noiembrie. Ea făcuse o trecere, o escală în insula Wight, ceea ce arată că existau încă mijloace de înțelegere cu Anglia. Dar nimic nu ne asigură, la urma urmei, că flota lui Recalde ar fi transportat bani în numerar[45].

Oricum, ea nu a fost suficientă sarcinii sale. Este ușor de constatat caracterul ieșit din comun al unor trimiteri de bani efectuate pe ruta atlantică. Îndată după bancruta din 1572, rezolvată în favoarea sa, Filip al II-lea dispune de mai multe milioane de scuzi, în bani lichizi. Nimic mai simplu în aparență, pentru că Țările-de-Jos sînt nevoite să-și procure numerarul de la Laredo sau de la Santander și să-l transporte spre nord. Dar nici un negustor nu-și asumă o asemenea sarcină. Trebuie rugați bancherii Fugger ca ei să consimtă să treacă 70 000 de scuzi (care li s-au livrat în case de bani sigilate cu sigiliul regal pentru a nu fi oprite la vamă) pînă la Lisabona unde obțin

* Avînd în vedere vremurile grele pentru negustorie din cauza războiului... cu care nu se poate ajunge la o înțelegere navigația cu Spania fiind închisă total, iar cu Italia parțial (lb. ital. — N. trad.).

în schimb, prin intermediarii marani de aici, poliţe avantajoase asupra Anversului, intermediarii menţionaţi avînd nevoie de numerar pentru negoţul lor în direcţia Indiilor portugheze.

Chiar şi pentru aceste sume puţin importante Thomas Müller, agentul casei Fugger, a preferat să folosească drumul ocolit al Portugaliei şi semineutralitatea negustorilor ei, în conflictele din nord. Graţie acestui subterfugiu, banii au fost transportaţi fără a fi mînuiţi direct[43].

Se întîmplă uneori ca ei să fie transportaţi efectiv. În toamna lui 1588, Balthazar Lomellini şi Augustin Spinola expediază, pentru a-şi garanta plăţile din Flandra către ducele de Parma, *una suma di dinero que ambian en tres zabras que han armando*[47*]. Un an mai tîrziu, în 1589, un credit de 20 000 de scuzi pe care casa Malvenda, negustori spanioli din Burgos[48] îi expediază într-o galeră mare, este semnalat la Le Havre[49]. În acelaşi an, tot pe calea Oceanului, Augustin Spinola repetă isprava din anul precedent, expediind două galere mici pregătite de el însuşi şi care transportă, în contul său, bani pînă în Ţările-de-Jos[50].

Dar aceste excepţii confirmă regula. În fapt, şi după cum indică în 1586 o gazetă veneţiană, drumul Oceanului a devenit extrem de dificil[51], cu un debit mediocru. Or acest drum este esenţial pentru Spania.

Ocolul prin Franţa

Drumul de la Laredo sau de la Santander la Anvers devenit inutilizabil, trebuia înlocuit. Filip al II-lea ar fi recurs la drumurile Franţei. Scurte dar riscînd a fi întrerupte de tulbu-

---

* o sumă de bani care călătoreşte în trei *zabras* echipate de ei (lb. span. — N. tr.).

rări interne, ele reclamau pentru transporturi convoaie lungi și escorte numeroase. Cu titlu de exemplu, transportarea a 10 000 de scuzi, numai de la Florența la Paris[52] solicita, la sfîrșitul secolului al XVII-lea căruțe escortate de cinci companii de cavalerie și 200 de infanteriști ... Pentru a diminua greutatea se putea transporta doar aur. Astfel au făcut de mai multe ori, către 1576, cîteva persoane devotate, în serviciul Spaniei, care au transportat de la Genova în Țările-de-Jos, cusute în veșmintele lor pînă la 5.000 de scuzi fiecare[53]. Dar acestea nu erau, nu puteau fi decît soluții excepționale, disperate și periculoase[54].

Abia la sfîrșitul anului 1572, după noaptea Sfîntului Bartolomeu, a avut loc prima trecere de metale prețioase în contul Spaniei[55]. Ducele de Alba, care de la sosirea sa în Țările-de-Jos ducea lipsă de bani, se găsea într-o situație deznădăjduită. Circulase zvonul, la începutul anului 1569, că el cheltuise deja 5.000.000 în aur[56]. Doi ani mai tîrziu, în 1571, documentele vorbesc cu insistență despre „strîmtorarea bănească", despre *estrecheza del dinero*, în care se afla. Negustorii nu mai voiau să negocieze cu el[57]. Lipsit de bani lichizi, cu creditul diminuat, ducele vedea reducîndu-se posibilitatea de a recurge la polițe, aidoma unei bănci care niciodată nu are o nevoie mai mare de rezerve decît atunci cînd clienții săi o bănuiesc că nu le are[58]. În 1572 situația era atît de gravă[59], încît ducele se hotărîse să apeleze, în aprilie, la creditul marelui duce al Toscanei. Tentativa fu încoronată de succes dar guvernul spaniol, avînd relații încordate cu marele duce și bănuindu-l că uneltește în Franța și în afara ei, ducele de Alba fu dezavuat iar creditul acordat a rămas nefolosit[60].

Între timp Filip al II-lea îi expediase 500.000 de ducați în bani lichizi prin Franța. „Voiam, scria el ambasadorului său, Diego de Çuñiga[61], să trimitem ducelui de Alba din aceste regate

 ale Spaniei pînă la 500.000 de ducați atît în

aur cît și în argint. Pentru că în momentul de față nu-i putem transporta fără riscuri mari pe toți, trecerea fiind realmente blocată, mi s-a părut că cea mai bună și mai comodă situație ar fi să-i trimitem prin acest Regat al Franței, dacă Regele Prea Creștin, fratele meu, găsea nimerit s-o îngăduie și să dea ordine pentru ca banii să poată trece cu securitatea dorită..." Autorizația fu acordată și banii au fost transportați în mai multe călătorii.

La 25 decembrie 1572, Çayas îl prevenea pe ambasadorul Franței Saint Gouard[61] că în virtutea licenței acordate pentru trecerea celor 500 000 de scuzi, Nicolas Grimaldi transporta 70 000 reali (așadar în argint) și Lorenzo Spinola 40 000 de scuzi castilieni (așadar în aur) ... Aceste treceri nu au fost izolate. În martie 1574, Mondoucet scria din Țările-de-Jos: „dacă aș crede ce se zice pe aici în mod public..., ducații Castiliei ajung pînă la noi prin Franța pentru a destrăma toate bunele proiecte"[62].

Capitalul *politic* nu era singurul, de altfel, care alerga pe drumurile Franței. Exista și capitalul negustorilor, fără a-l mai socoti și pe cel adus prin fraude, adesea unul și același lucru.

În 1576, Filip al II-lea și serviciile sale au examinat avantajele pe care le oferea drumul prin Nantes, unde creditul solid al negustorului spaniol Andreas Ruiz, putea servi drept pivot pentru transferuri în cuprinsul „Normandiei și Franței". Este o bună ocazie pentru Diego de Çuñiga, autorul acestei propuneri, de a expune pretențiile franceze și, mai ales, proiectul de a „îngheța", am zice noi, a treia parte a capitalului în tranzit. Este, de asemenea un prilej pentru ambasadorul spaniol să deplîngă reaua organizare franceză cît privește *credito, trato* și *commercio*[63] ceea ce este fără îndoială exact.

În aceeași perioadă, după cum spune Richard Ehrenberg, banii trec din Zaragoza, prin

Lyon, pînă în Flandra[64]. Thomas Müller, agentul Fuggerilor utilizează puntele intermediare din Florența și Lyon. În 1557, o scrisoare venețiană[65] semnalează o expediere de 200 000 „coroane" lui Don Juan de Austria, *via* Paris. Tot în acest an bancherii Malvenda din Burgos livrează 130 000 de scuzi, o parte prin Milano, o alta prin Paris, totul în contul lui Filip al II-lea[66]. În același an se vorbește în Franța despre o veritabilă invazie a monezilor spaniole — de aur sau de argint — *Escudos de oro, doblones, y reales de plata d'Espagna*, astfel încît guvernul francez se gîndește să valorifice, ca să obțină cîștiguri, această monedă străină[67], ceea ce echivala într-un fel cu a o reține la trecere.

Tranzitul continuă în anul următor. În iulie 1578 Henric al III-lea acorda dreptul de trecere prin Franța soldaților și banilor spanioli (150 000 de ducați)[68]. Dar, semn al timpurilor noi, ambasadorul Vargas[69] se întreabă dacă trimiterile de bani erau prudente cîtă vreme hoții plătiți de ducele d'Alençon le pîndeau pe parcurs. Cel mai bine ar fi, adaugă el, să recurgem la „polițe de negustori"[70].

Monedele Spaniei au continuat să circule prin Franța mult timp după acest an 1578, cel puțin cele destinate de Regele Catolic francezilor înșiși, capitalul distribuit Casei Guise[71] și altora. În 1582 un document[72] semnalează expedierea către Lyon și Paris, prin Filippo Adorno, a 100 000 de scuzi, pentru fiecare dintre aceste două piețe, la dispoziția lui Alessandro Farnese... În 1585 este consemnată o altă livrare de 200 000 de scuzi pentru Lyon prin Bartolomeo Calva și Battista Lomellini[73]. Nimic nu ne îngăduie totuși să afirmăm că această sumă a fost în bani gheață și că, dincolo de Lyon, și-ar fi făcut drum pînă în Flandra... Pînă la o mai bună informare considerăm că recurgerea la itinerarul francez n-a depășit anul 1578, că nu s-a apelat la el decît
 în ultimă instanță. Probabil că ar fi fost pără-

sit mai devreme dacă n-ar fi apărut dificultăţi între Filip al II-lea şi creditorii săi genovezi între 1575—1577. Acordul pe care ei îl încheiară, în 1577 — *il medio general* — avea să dea întîietate itinerarului maritim Barcelona-Genova.

Marele drum Barcelona-Genova şi al doilea ciclu al metalelor preţioase din America

Nu se ştie cu precizie data la care acest drum a dobîndit importanţă, poate o dată cu anii 1570 care corespund în lumea mediteraneană cu începutul marelui război împotriva turcilor. Rezultatul: capitalurile spaniole se abat către Italia. Desigur, nu este vorba de o creaţie *ex nihilo*. Cu mult timp înainte de 1570 aurul şi argintul Americii ajunseseră în centrul lumii mediteraneene, deşi niciodată în cantităţi comparabile cu vastul curent care aprovizionase Anversul. În octombrie 1532 la Monaco soseau din Spania galere cu 400 000 de scuzi destinaţi Genovei[74]. În 1546 Carol Quintul împrumută de la genovezi 150 000 de ducaţi[76]. Probabil că acest avans a antrenat un exod compensator de metale preţioase în direcţia *Dominantei*. O corespondenţă portugheză[76] indică, fără echivoc, o livrare de bani gheaţă la Genova în beneficiul Papei în anul 1551. R. Ehrenberg semnalează că în 1552 mari cantităţi de bani în numerar soseau la Genova în acelaşi timp ca şi la Anvers[77]. În ianuarie 1564 o scrisoare a lui Baltazar Lomellini către Erasso vorbeşte despre o plată, efectuată la dispoziţia lui Filip al II-lea în luna noiembrie a anului precedent, urcîndu-se pînă la 18.000 de ducaţi pe piaţa din Milano şi în contul socrului lui Baltazar Lomellini, Nicolò Grimaldi.[78] În 1556 negustorii florentini subscriu la acordarea unui împrumut de 400 000 de ducaţi,

plătibili în Flandra. Au cerut oare sau nu livrări de metale prețioase chiar la Florența?[79] În 1566 Fourquevaux, ambasador al Franței în Spania, semnalează două împrumuturi de la genovezi, unul de 150 000, celălalt de 450 000 de scuzi[80], iar ambasadorul toscan Nobili vorbește în mai despre o trimitere de 100 000 de scuzi, de astădată la Genova[81]. Trecerea ducelui de Alba din Spania la Genova a fost însoțită, în 1567, de un transport de trupe și de bani[82]. În sfîrșit, a fost necesară, intermitent, o aprovizionare a Siciliei și a Neapolelui deseori, de altfel, prin *cambios* încheiate pe piețele Genovei sau ale Florenței unde, prin forța lucrurilor, ele atrăgeau în compensație o mică parte din avuțiile Americii[83]. „S-au transportat zilele trecute optsprezece încărcături de argint la Barcelona pentru Italia", scrie Fourquevaux în decembrie 1566[84]. În timpul verii anului 1567 Nobili a reușit să expedieze o parte din banii destinați soldei galerelor toscane din serviciul Regelui Catolic. Nu fără greutate: mandatul de plată care îi fusese acordat asupra veniturilor bisericii fiind fărîmițat pe cuprinsul întregii Spanii[85]. Din ceea ce percepuse, Nobili își propunea să expedieze, în mai[86] 25 000 „escudi"; în iunie el anunța expedierea a opt cufere conținînd 280 000 de „reali"[87]; în sfîrșit, în septembrie, lipsit de noutăți precise, el spera că totul se îmbarcase cu bine pe galere[88] . . .

Aceste exemple puse cap la cap nu dau impresia unui curent regulat. Atît timp cît *dinero de contado*, banul în numerar, a urmat calea flamandă (utilizată de împrumutătorii genovezi în 99% din cazuri), lumea mediteraneană nu a atras decît o parte modestă din ei. Dovezile negative abundă.

Astfel există posibilitatea de a depista monedele care circulă la Ragusa unde casele de comerț se preocupă să transcrie în registrele oficiale *Diversa di Cancellaria* lista monedelor

 încredințate unuia sau altuia dintre funcțio-

narii lor pentru cumpărări în Balcani sau în Levant, ori cele pe care ele le varsă pentru unele reglementări de datorii sau pentru constituirea capitalului unor societăţi. Piesele de aur joacă mult timp un rol exclusiv, fie că sînt bătute la Veneţia, în Ungaria, în Rodos, în Chios sau în Alep. Şi aceasta pune într-o lumină aparte problema monetară a relaţiilor dintre Ragusa şi Levant, sub semnul aurului[89]. Giugliano di Florio încredinţa, la 5 iunie 1551, 650 de scuzi, *d'oro in oro* stăpînului unei corăbii, Antonio Parapagno. Aceşti 650 de scuzi se compun din 400 *sultanini*, ţechini turceşti, şi 250 *veneciani*, ţechini veneţieni[90]. La fel, sînt înmînaţi 100 de scuzi *auri in auro* ragusanului Johannes di Stefano pentru o călătorie de la Neapole la Alexandria şi de la Alexandria la Genova, în noiembrie 1558[91]. Hieronimus Johannes de Babalis primeşte, în iunie 1559, 500 de scuzi de aur pentru o călătorie la Alexandria[92]... Adesea aceste monede de aur sînt ţechini turceşti. Cînd metalul alb îşi ocupă în sfîrşit locul cuvenit, este vorba de aspri turceşti, *de mille quingentos aspros*, 1500 de monede mărunte pe care le primeşte la plecarea într-o călătorie în Levant, un asociat al lui Andrea di Sorgo, Giovanni di Milo[93]. Într-o măsură şi mai mare, mai ales după 1564, monedele curente vor fi *thallerii*, talerii turceşti sau ungureşti[94] — realii spanioli, *reali da otto*, nefăcîndu-şi apariţia decît mai tîrziu, între 1565—1570 la Ragusa[95].

În realitate, numerarul lipseşte de pe pieţele mediteraneene. În 1561, la Barcelona, Filip al II-lea îi cere printr-o scrisoare din 26 martie viceregelui Cataloniei, Don García di Toledo, să-i procure 100 000 de ducaţi pentru bîlciurile din octombrie şi mai. Imposibil răspunde viceregele la 5 mai[96]: „Piaţa de credit este atît de îngustă iar negustorii dispun de o avere atît de mică... o implor pe Majestatea Voastră să mă creadă: pentru cei 8 pînă la 10 mii de ducaţi pe care i-am găsit aici, uneori

pentru a veni în sprijinul soldaţilor a trebuit să garantez pe lîngă negustorii din ţinut şi, în plus, să-mi pun argintăria amanet. Şi peste acestea îmi iau şi o dobîndă de 9 pînă la 10%".

Iată-ne la Neapole în 1566 avînd sub ochi *partido* pentru cei 100 000 de ducaţi *de oro di Italia,* încheiat la Genova în aprilie[97]. Este vorba despre un *asiento* de tip obişnuit, mai exact despre un capitol din acele acorduri cu clauze numeroase pe care monarhia le încheia cu bancherii. Filip al II-lea, în schimbul celor 100 000 de ducaţi care i se plătesc pe piaţa din Genova, a dat o alocaţie referitoare la *donativo* din Neapole sau, în lipsa acestuia, asupra unui impozit din regat, pentru rambursarea cu începere din anul următor. Întrucît Neapole serveşte drept casă de rambursare, *il partido,* încheiat la Genova prin grija ambasadorului spaniol Figueroa, este trimis spre semnare viceregelui Neapolelui. Acesta trece la examinarea lui prin vistiernicul său şi printr-un expert al clauzelor şi modalităţilor de rambursare. Toate verificările fiind făcute, banii sînt împrumutaţi cu dobînda enormă de 21 şi 3/5 la 100. „Am fost nevoit să semnez înţelegerea, scrie ducele de Alcalà, deşi dobînda mi se pare excesivă". Nu este aceasta o dovadă despre „îngustimea" pieţei din Genova? Un amănunt al acestei discuţii indică ceea ce bănuiam dinainte, anume că banii gheaţă sînt mai scumpi la Genova decît în Spania: de unde rezultă o primă de 2%, de scăzut din beneficiile negustorilor, adaugă comentatorii, întrucît plata se efectuează la Genova. Această creştere a valorii reprezintă ceva mai mult decît cheltuielile de transport şi de asigurare[98].

Îngustime a pieţii există la Genova şi în 1566. La Neapole în aceeaşi perioadă, situaţia este şi mai puţin strălucitoare. Se pusese problema, la începutul acestui an 1566, de a se încheia un *asiento* de 400 000 pînă la 500 000 de ducaţi[99], cu mandatul de plată pe *donativo*

 din Neapole şi această negociere, dacă nu mă

însel, a dus la acea *cambie* de 100 000 de ducați pe care o aveam în vedere acum cîteva momente. Or, în această privință, ducele de Alcalà nu recomandă decît un lucru: „schimbul“, cel puțin să nu fie încheiat la Neapole, piața nefiind capabilă să furnizeze împrumuturi nici chiar de ordinul a 100 000 de ducați: negustorii s-ar înțelege între ei, și-ar ridica pretențiile. Ar fi preferabil ca operațiunea să se încheie în Spania sau la Genova.

Dar, o dată cu anii 1570, se conturează o situație nouă; mașinăria spaniolă este obligată, ținînd seama de marile înarmări din lumea mediteraneană, să-și orienteze altfel decît în trecut expedierile de bani în cambii sau în numerar[100]. Giovanni Andrea Doria, în aprilie 1572 arăta Republicii genoveze că el va ridica din Cartagena banii pe care negustorii genovezi preferau să-i îmbarce acolo decît să-i transporte pe uscat pînă la Barcelona, căci drumurile nu erau sigure[101]. Expedierile nu fură întrerupte nici după a doua bancrută a statului spaniol în 1575 care a zguduit Genova pînă în temelii și a contribuit, de asemenea, la dărîmarea a ceea ce rămăsese în picioare din rețeaua Anversului. În aprilie 1575, Filip al II-lea trimitea 650 000 de ducați *de contado* la Genova[102]. În același an, el oferea bancherilor Fugger să transporte pentru ei 10 000 de scuzi „de aur curat“ pe galerele sale pînă în Italia[103]. Pe același drum agentul bancherilor menționați va trece, între 1575—1578 pînă la 2 milioane de coroane adresate Țărilor-de-Jos[104]. Cînd Filip al II-lea, în iulie 1577 dă ordin lui Giovanni Andrea Doria să meargă la Barcelona, scopul este să îmbarce aici banii destinați Italiei. O dată terminată încărcarea, căpitanul trebuie să plece repede, cu sau fără amiralul de Castilia care urma să ia parte la călătorie pentru că nevoia de bani este urgentă în Italia și este important ca „pirații să nu afle că banii se transportă pe o singură galeră“[105] ... Să precizăm cu claritate: noul drum

nu se termină în Italia: Genova a devenit nucleul circulației banilor și polițelor în direcția nordului. Ceea ce nu împiedică, ba dimpotrivă, ca Italia să-și primească partea, începînd cu marele duce al Toscanei, reintrat, după 1575, în grațiile Spaniei și căruia Filip al II-lea îi va solicita în 1582 un credit de 400 000 de ducați pentru Flandra[106].

O dată cu înmulțirea sosirilor de bani la Sevilla, după 1580 toată această circulație își mărește volumul. Nimic nu ne dă mai bine măsura ei în timpul anilor 1584—1586, pentru a nu ne pierde într-o enormă cantitate de documente identificate[107], decît scrisorile prevenitoare ale secretarului Longlée, însărcinatul cu afaceri al Franței în Spania.

Anul 1584: 18 ianuarie[108], două galere vor pleca din Barcelona transportînd bani către Genova; 12 ianuarie: se expediază 1 000 000 de ducați-aur „la Milano pentru Flandra“ și, în urma lui, un alt milion care va fi pus la păstrare în castelul din Milano[109]; 22 martie: se trimite o mare cantitate de bani în Italia în legătură cu evenimentele din Flandra[110]; 26 mai: Giovanni Andrea Doria se va îmbarca la Barcelona către 18 sau 20 iunie, cu „20 de galere și cîteva alte vase; la bordul flotei vor călători 2 milioane pentru regele Catolic, unul în „scuzi pistoli“, celălalt în reali și aproape un alt milion în cambii ale bancherilor „Foucres“ și ale negustorilor genovezi; 1 iunie: genovezii fac „încă un contract de 400 000 de scuzi pentru a-i furniza în Italia“, în patru sau cinci luni[111]; Giovanni Andrea Doria transportă mai mult de 2 milioane și jumătate pe galerele sale pentru Regele Catolic „și în jur de 1 milion“ aparținînd particularilor, printre care și Marelui Duce al Toscanei; mai mult de 300 000 de scuzi aparțin lui Giovanni Andrea Doria însuși; 300 sau 400 000 altor genovezi, la care trebuie adăugați „ceea ce treizeci sau patruzeci de nobili și gentilomi din
 Italia au luat cu ei și duc retrăgîndu-se în

Italia, o dată cu trecerea galerelor. În afară de aceste sume mai există 500 000 de scuzi pentru casa bancherilor Foucres, în Germania, furnizați în contul zisului rege, așa cum am văzut pe memoriul referitor la banii care ies din Spania"[112]. În realitate, aflăm la 30 iunie că acești bani ai Fuggerilor le aparțin: „regele catolic i-a împrumutat sub numele său pentru ca să-i poată scoate din Spania"[113]. Fondul de rezervă la Milano a fost ridicat la 1 200 000 de scuzi; 17 august: bancherii italieni, printre care J. B. Corvati cad de acord cu un credit de 80 000 de scuzi ce-l vizează pe ambasadorul J. B. de Tassis[114].

Anul 1585, 4 aprilie: o expediere însemnată de bani din Milano și din Genova pentru rege[115]; 25 aprilie: 400 000 de scuzi îmbarcați la Barcelona pentru Italia și fără îndoială, pentru mai departe[116]; 14 mai: 19 galere din Genova și Savoia, 8 din Neapole, 25 din Spania, cu echipaje nepricepute îmbarcă la Barcelona 5 000 de soldați. Ele vor transporta în Italia 1 200 000 de scuzi; în afară de aceasta, 76 încărcături de bani au trecut prin Zaragoza în direcția Barcelonei[117]; 9 iunie: 500 000 de scuzi sînt încărcați pe flota de galere pentru ducele de Savoia[118]; 15 iunie: flota a ridicat 1 833 000 de scuzi pentru Italia, dintre care mai mult de 1 000 000 neînregistrați[119]; 20 septembrie: o nouă plecare a galerelor cu 400 000 de scuzi pentru Italia. 300 000 de scuzi sînt pe cale să ajungă la Monzon, unde se află atunci Filip al II-lea[120]; 18 septembrie: se tratează o înțelegere cu bancherii Fugger pentru „a ceda 500 000 de scuzi în Germania".

Anul 1586, 25 martie: expedierea a 1 200 000 de scuzi în Italia pentru evenimentele din Flandra[121]; 31 mai: șapte galere transportă 600 000 de scuzi la Genova, tot pentru afacerile din Flandra[122]; 29 septembrie: a fost încheiată „o înțelegere cu opt zile în urmă cu bancherii Foucres" pentru 1 500 000 de scuzi, plătibili la Frankfurt, 250 000 la Besançon,

250 000 la Milano[123]; 11 octombrie: se negociază încă o „înţelegere" pentru plata a 700 000—800 000 de scuzi în Italia[124]...

În anii care urmează, curentul metalelor preţioase se va intensifica. Pentru a ne convinge, este suficient să observăm la ce nivel se ridică *los asientos* în timpul ultimilor 12 ani ai domniei lui Filip al II-lea. În 1586, casa Fugger îi împrumuta 1 500 000 de scuzi de aur, plătibili în Italia şi în Germania[125]; în 1587, Agostino Spinola îi avansa 1 000 000 de scuzi, iar florentinii în 1589 — 600 000 de scuzi[126]; în acelaşi an negustorii genovezi încheiau un *cambio* de 2 000 000 de scuzi pentru Ţările-de-Jos. Un an mai tîrziu Agostino Spinola plătea Ţărilor-de-Jos 2 500 000 de scuzi[127]. În 1602, Ottavio Centurione avansează 9 000 000 şi chiar mai mult, ceea ce istoricii prudenţi pun la îndoială[128], dar foarte pe nedrept[129]. Mai găsesc indicarea unui acord încheiat în 1587 de Agostino Spinola care se ridică la 930 521 *escudos* şi care, în pofida a ceea ce susţinea Ehrenberg a fost încheiat nu pentru Italia, ci, sub forma unei poliţe asupra Ţărilor-de-Jos, pentru ducele de Parma[130].

Amănuntele interesează prea puţin; faptul de reţinut este această enormă dezvoltare a traficului de numerar şi de credite pe întregul cuprins al lumii mediteraneene occidentale, promovată la rodul de drum imperial al banului. Nimeni nu va contesta importanţa istorică a forfotei neîntrerupte a galerelor încărcate cu lădiţe sau butoaie de monede. Este important cînd se vorbeşte despre aurul şi argintul Americii să asociem celebrelor galioane ale flotelor Indiilor nu mai puţin însemnatele *zabre* şi corăbii biscayene şi aceste galere care, după restabilirea păcii în lumea mediteraneană, sînt extraordinar de preocupate să transporte — în loc de luptători — călători şi munţi de monede de argint[131]. Există, evident, accidente: în aprilie 1582, o galeră surprinsă de furtună între

 Barcelona şi Genova trebuie să se debaraseze

de o parte din prețioasa ei încărcătură; 56 lădițe conținînd reali plus o lădiță plină în întregime cu *escudos* și alte monede de aur[132] fură atunci aruncate în mare.

Totuși aceste accidente au fost rare și prima de asigurare, doar de 1,5 la 100 este în sine o dovadă. Accidentele pe uscat erau tot atît dacă nu și mai frecvente. În ianuarie 1614[133], 140 000 de scuzi aparținînd genovezilor erau prădați la șase leghe de Barcelona de o bandă de vreo sută de hoți.

Lumea mediteraneană, invadată de monedele spaniole

Acest belșug mediteranean era compensația normală a unei sleiri a circulației atlantice, a decăderii Anversului și, apoi, a tuturor piețelor și activităților care depinseseră de buna funcționare a centrului din Anvers. Aș crede cu plăcere că prăbușirea Anversului și a Țărilor-de-Jos se situează înaintea anilor de cotitură dintre 1584—1585, a căror importanță nu poate fi negată, înainte de pustiirea orașului din 1576, înainte, chiar și de a doua bancrută spaniolă din 1575. Cred că ne putem opri la anul 1567, cum a făcut A. Goris[134] sau, mai exact, la 1569 ... Există chiar stagnări nete în acest ultim an, cel puțin aceea din centrul de prelucrare a lînii de la Hondschoote, totuși în plină prosperitate și de importanță mondială[135]. La sosirea ducelui de Alba, industria textilă este atît de atinsă încît aceasta din urmă nu va găsi pe piață suficientă stofă albastră pentru oamenii din palatul său[136]. Desigur, nu jafurile din noiembrie 1575 au distrus la Anvers un oraș în deplină putere[137]. O confirmare portugheză din 1573 arăta că oricum după 1572, întregul comerț cu Flandra era ruinat[138]. După 1571[139] un negustor spaniol la întoarcerea în Anvers avea impresia că se află într-un alt

oraș. Însăși bursa *no es... lo que solia*, nu mai este ceea ce era...

Decăderea Lyonului poartă în mare aceeași dată. Ceea ce-i rămăsese din importanțele sale funcții în legătură cu banii a fost transferat la Paris între anii '70 și '80[140]. În 1577 pe *Place aux Changes*, adevărata piață a orașului, a început să crească iarba.

Către aceeași epocă, se marca sfîrșitul marilor tîrguri de schimb de la Medina del Campo, fixat tradițional de istorici în preajma celei de-a doua bancrute a statului spaniol (1576). De obicei se observă mai puțin dubla strîmtorare, aproape concomitentă, la nord de Medina, a orașelor Burgos și Bilbao. Practic, atunci s-au închis importantele registre de asigurări maritime[142] ale Consulatului din Burgos. Ceea ce se sfărîmă astfel este marea axă Medina-Bilbao pînă la Flandra, una dintre liniile de forță ale Imperiului spaniol la începutul domniei lui Filip al II-lea.

În felul acesta lumea mediteraneană întorcea în folosul său o mare parte a circulației monetare a lumii. Dar, semn al timpurilor noi, Barcelona renăscînd la o viață prosperă, își reorganiza bursa în 1592 și, la sfîrșitul secolului, dincolo de Sardinia, Neapole, și Sicilia, care păreau să marcheze limitele extreme ale zonei sale comerciale, ea reexpedia corăbii pînă la Ragusa și Alexandria în Egipt[143]. În și mai mare măsură este atunci invadată de metalele prețioase întreaga Italie. Ambasadorul du Ferrier, atît de mult timp reprezentant al Franței la Veneția, bine informat în legătură cu evenimentele din Italia și din Levant se neliniștea în 1575[144] de amenințările de război care apăsau asupra Peninsulei: spaniolii aveau să profite de conflictele din Genova pentru a cuceri orașul și, odată cu el, toată Italia? Această Italie care „niciodată n-a fost atît de bogată", preciza el într-o scrisoare către regele Franței. Ce să spunem atunci despre Italia deceniilor ce urmau să vină? Un personaj atît

de avizat precum ducele de Feria, scria, către 1595, într-un lung raport că lucrul cel mai bun, după opinia Angliei, ar fi să se resemneze sub autoritatea Spaniei „după exemplul Neapolelui, Siciliei și Milanului care, sub guvernarea actuală înfloresc mai mult decît au făcut-o vreodată“ ...[145] Dedicăm acest pasaj celor care se grăbesc să vorbească despre o decădere a lumii mediteraneane încă de la începutul secolului al XVI-lea.

În realitate, treptat s-a produs o invazie cu monede spaniole a întregului teritoriu al mării. Ea implică în curînd viața de zi cu zi. Către 1580 pe piețele din Alger monedele curente sînt scudul spaniol, de aur, realii de argint, monedele de 8, 6 și 4 și mai ales monedele *de a ocho reales*. Toate aceste monede sînt foarte căutate pe piață și reprezintă una dintre mărfurile cele mai importante destinate Turciei și unde realii sînt expediați în lăzi întregi[146]. Registrele Consulatului francez din Alger, care datează din 1579[147], cele ale Consulatului francez din Tunis[148] care se deschid în 1574 indică, în nouă cazuri din zece întîietatea monedelor spaniole. În ele sînt fixate de regulă, prețurile răscumpărărilor. În februarie 1577, la Tetuan, prizonierii de la bordul unei nave algeriene se răzvrătesc. Turcii se aruncă fără să stea pe gînduri în apă spre nenorocirea lor: împovărați de reali și de aur, mulți dintre ei sînt trași la fund[149] ...

La Livorno, alături de importantele transporturi oficiale, bărcile venind în linie dreaptă din Genova sau din Spania, duc în mijlocul baloturilor de mărfuri, lădițe de „reali“[150]. La Ragusa, în ultimii ani ai secolului, în 1599, din două înregistrări de monede îndreptate către Rodosto și Alexandria, una cuprinde *talleri* și *reali*[151], iar cealaltă doar *reali d'argento di Spagna a reali otto per pezza*[152] ... În anul precedent o corabie ragusană fusese abandonată la Cérigo de echipajul său care ajunge pe uscat într-o barcă, spre a nu cădea

în mîinile lui Cigala[153]. Stăpînul corăbiei și fugarii duc cu ei 17 000 *reales a ocho*. Un alt amănunt: în mai 1604 un marsiliez recunoaște la Ragusa că datorează unui florentin „*duo centum sexaginta tres peggias regaliorum de 8 regaliis pro qualumque pezzia*“[154]. Astfel Ragusa în această epocă este larg atinsă de invazia de monedă spaniolă. Dar ce oraș și care ținut îi scapă? În Turcia, realii sosesc, am mai spus-o, chiar din Polonia în căruțe mari care leagă Lvovul de Istanbul[155]. Evident, este inutil să mergem în Levant unde atîtea scrisori comerciale italiene, ragusane, marsilieze, engleze ne propun un spectacol cunoscut dinainte.

Aceste amănunte ușor de înmulțit nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere esențialul. Îl vom observa cu mai multă claritate dacă admitem că începînd cu 1580, adevăratul centru de răspîndire a metalului alb, tot atît și chiar mai mult decît Spania, este Italia marilor orașe. Ea își trage din acest rol beneficii enorme, cu condiția să evacueze către Levant o parte din supraabundentele monede de argint ale Spaniei, condiție ușor de îndeplinit și profitabilă; cu condiția, de asemenea, să aprovizioneze cu monede de aur, mai greu de procurat, cu monede de argint și cambii, restrînsa piață a Țărilor-de-Jos unde Spania apără Imperiul și soarta catolicismului și unde curentul banilor în numerar hrănește atît Țările-de-Jos revoltate cît și trupele și supușii credincioși. Italia se află astfel în centrul unui sistem creator de legături, sincronisme și de asimetrii izbitoare.

Italia — pradă pentru „moneda larga“

 Începînd din 1580 cantitățile de metal prețios aduse la Genova de galerele venite din Spania nu încetează să crească, pînă la un record înregistrat, fără îndoială, în iunie 1598[156]:

2 200 000 scuzi (200 000 în aur, 1 300 000 în lingouri de argint, 700 000 în reali) debarcaţi dintr-odată, (dacă nu cumva recordul a fost stabilit de sosirea la Genova, la 20 iunie 1584, a 20 de galere, sub comanda lui Giovanni Andrea Doria care ar fi transportat de la 3 pînă la 4 milioane de scuzi, dar informaţiile noastre nu sînt suficient de precise[157]). Să reţinem proporţiile ieşite din comun ale acestor expedieri. După un calcul efectuat de *Contaduria Mayor*, în 1594, în fiecare an sosesc în Spania 10 000 000 monede de aur, se exportă din ele 6, dintre care 3 pentru rege, 3 pentru persoanele particulare. Celelalte 4 milioane în plus, ori rămîn în Spania ori sînt obiectul unor exporturi clandestine prin curieri, călători sau marinari... Un istoric[158] consideră că în fiecare an sosesc în Italia, la sfîrşitul secolului, 6 milioane pentru a se răspîndi apoi în toate direcţiile, pe tot cuprinsul Peninsulei şi în afara acesteia. Aceste cantităţi de bani îşi îndeplinesc rolul chiar înainte de a atinge Genova (sau Villafranca, Portofino, Savona sau Livorno). Simpla veste a sosirii lor apropiate produce „mărinimie" pe pieţele italiene, ca şi la Sevilla, Madrid sau Medina del Campo cînd se anunţa că a sosit flota din Indii. Galerele încărcate cu monede spaniole pentru Italia reprezintă o a doua „flotă din Indii". În curînd „mărinimiile" din Itaia devin insistente, uneori distrugătoare. Pretutindeni banii în numerar, ieftini abundă, *„moneda larga"* care descurajează multe calcule. Sistemul de credit se acomodează greu cu oferta continuă. El trăieşte din flux şi reflux. Poliţele sînt vîndute cui vrea să se împrumute, dar cine vrea să se împrumute cînd banii se găsesc din abundenţă? Să înţelegem bine acest mecanism simplu: banii în numerar prisosesc, ceea ce înseamnă că fiecare, mai mult sau mai puţin, posedă partea sa aşa încît doritorul de bani prin împrumut, adică vînzătorul de *cambii* dispare sau revine rar pe piaţă. Acestea sînt

rare, dar la prețuri foarte înalte. În situația inversă, cînd banii gheață lipsesc, *cambiile* apar de pretutindeni și creditorul este liber să le cumpere la prețuri joase. Simón Ruiz este perplex, nesatisfăcut în acești ani, în aparență atît de ușori. Meseriei sale de curtier de mari afaceri, el a adăugat-o pe cea de creditor, de cumpărător de cambii pe piața din Medina del Campo. De obicei, vînzătorii săi sînt negustori de lînă care nu-și puteau continua afacerile fără să primească avansuri, lîna cumpărată în Spania fiind plătită la Florența luni de zile mai tîrziu. Simón Ruiz a cumpărat ieftin documentul care reprezintă creanța sa, îl expediază prietenului și compatriotului său de la Florența, Balthazar Súarez care va deveni, prin alianță, cumnatul marelui duce al Toscanei. O dată ajunsă la destinație, polița se transformă în bani cu beneficii.

Dar acești bani trebuie să fie reexpediați la Medina del Campo printr-o nouă cambie, cumpărată la Florența. Dacă pe piață există abundență monetară, cambia se va cumpăra la un preț înalt și Simón Ruiz nu va obține profit la această a doua operațiune. Ca să vorbim limpede, bancherul pierde sau, mai exact, nu cîștigă în șase luni cei 5 la sută cu care este obișnuit. Dar a nu cîștiga, înseamnă a pierde, a angaja greșit „banii casei proprii". Nimic nu-i mai grăitor decît tînguielile bătrînului din Medina del Campo sau explicațiile și justificările prietenului său din Florența[159]: „În zilele noastre arată acesta, cine dispune de bani trebuie să-i dea la prețul pe care-l fixează cine-i ia cu împrumut"...[160] Nimic n-ar fi mai periculos, continuă vechiul prieten din Florența, decît să mergi împotriva curentului: „cei care au vrut să violenteze piața din Florența *(violentar la plaza)* n-au cîștigat nimic din asta", notează el la 9 septembrie 1591[161]. Ce să faci împotriva mareei de monede și de lingouri de argint? Operațiunea fundamentală, proprie polițelor este prin aceasta denaturată

căci pentru a avea loc este necesar ca dobînzile să urce și să coboare, să permită decalaje aducătoare de cîștiguri.

Am avea o altă imagine despre această inundare a Italiei cu bani „peșin“ din simpla studiere a emiterilor de monede, efectuate în monetăriile din Peninsulă. Nici una nu stă degeaba. Fără îndoială că am putea, urmînd documentele din *Sommaria*, să reconstituim anumite achiziții de la *Regia Zecca* din Neapole[162]. Notăm că între 1599—1628[163] aici vor fi bătute circa 13 000 000 de monezi. Aceeași activitate există la Palermo și la Messina[164] sau la Genova[165]. Abia emise, monedele circulă și, mai ales în secolul al XVII-lea, părăsesc rapid locurile lor de origine. La Veneția *Zecca*[166] bate monede fără întrerupere: de aici rezultă prosperitatea orașului. În medie, în fiecare an, este vorba de un milion în monede de aur și de un milion în argint. Dar cum aprovizionare obișnuită efectuată prin intermediul negustorilor ce aduc monede sau *verghe* la ghișeurile sale nu este suficientă, *Zecca* procedează la cumpărări pe bază de contracte. Aceste contracte sînt uneori foarte ridicate: în 1584, 500 000 de ducați (2 iunie cu Capponi), 140 000 de mărci cu Ott, agenți ai bancherilor Fugger la Veneția; un milion de ducați tot cu Ott, în 1585; un milion în 1592 cu Agostino Senestraro, Marcantonio și Gio Battista Giudici; 1 200 000 de ducați în decembrie 1595, cu Olivero Marini și Vicenzo Centurione; un milion la 26 martie 1597, pe spezele lui Hieronimo și Christoforo Ott... Mai tîrziu, contractele devin mai mici, totuși în martie 1605 un contract pentru 1 200 000 de ducați este încheiat cu Gio Paolo Maruffo și Michel Angelo și Gio Steffano Barlotti... Nu intenționez să stabilesc bilanțul cumpărărilor făcute de *Zecca* din Veneția ci să sugerez apetiturile nesățioase ale monetăriilor pe care, în cea mai mare parte le satisface argintul spaniol din America. N-ar trebui, de altfel să adunăm cifrele referitoare la bateriile de mo-

nede pentru a spera să controlăm *a posteriori* volumul producției îndepărtate din Lumea Nouă. Problema nu este atît de simplă. Monedele topite aici sînt retopite la ghișeele unei alte monetării. Din 1548 pînă la începutul lui 1587 Zecca din Neapole a bătut circa 10 milioane și jumătate de ducați și, la sfîrșitul acestei activități, *in tutto il Regno non ne siano settecento millia ducati,* în întreg Regatul nu mai rămîn nici 700 000 de ducați[167]. Nu este o piedică pentru ca metalul să fie cu atît mai abundent în Italia, cu cît circulă mai rapid.

Bineînțeles că Italia nu datorează acest privilegiu simplului fapt că se află situată pe drumul imperial al argintului spaniol. Coincidența o ajută, dar mai mult decît ea, activitatea pe care istoricii se încăpățînează s-o subestimeze și care este destul de viguroasă în ultimii ani ai secolului pentru a-i aduce balanțe pozitive în schimburile sale cu Germania, estul Europei, Țările-de-Jos, Franța și Spania[168] (dacă nu ținem seama de balanța nefavorabilă a Florenței din pricina cumpărărilor sale de lînă castiliană). Aceste solduri pozitive îi permit să acumuleze pentru ea însăși și să-și lichideze deficitul în direcția Levantului și a Turciei — despre care am vorbit atît de amănunțit — și care prin revenirile sale fructuoase relansează întreaga activitate comercială și industrială a Peninsulei. Aceasta se află astfel în centrul comerțului cu metale prețioase și cambii, stăpînă în fapt a unui circuit în care totul se determină reciproc. În timpul inflației argintului, aurul a devenit valoarea sigură, aceea supusă tezaurizării și reglementărilor internaționale. În afara unor angajamente contrare, cambiile sînt plătibile în aur. Soldații din Flandra, de asemenea, pretind să fie plătiți în aur, dacă nu în totalitate, măcar în parte. În sfîrșit, după cum am mai arătat, numai aurul se poate deplasa prin intermediul curierilor. Așadar, dacă Italia are
 nevoie de Spania, Spania are nevoie de Italia

pentru plățile în aur sud-nord pe care, începînd de la Genova, trebiue să le efectueze foarte adesea în aur în Flandra. Piețele Peninsulei sînt capabile să furnizeze monedele de aur și cambiile care ajung la Anvers în mîinile casierilor plătitori ai armatelor spaniole.

Și iată cum Italia se află la o încrucișare de drumuri: de pe o parte această axă sud-nord pe care o susțin politica Spaniei și *los asientos* prin releul genovez, iar pe de alta axa ce urmează paralelele și ajunge în Levant și apoi în Orientul Îndepărtat; un drum al aurului de la Genova la Anvers, un drum al argintului, trasat pînă în îndepărtata China.

În privința acestuia din urmă, nu există nici o surpriză: metalul alb circulă pe parcursul lui cu prioritate, valoarea lui crește încă în Levant, Imperiul Otoman fiind o zonă a aurului provenind din Egipt și din sursa sa africană; valoarea lui crește și mai mult cînd străbate Persia, India, pentru ca uneori să ajungă la răspîntia Filipinelor, în China. Aurul chinez se schimbă la cursul de „două mărci de aur pentru opt mărci de argint", adică 1 la 4, în timp ce în Europa, raportul este de cel puțin 1 la 12. Această axă Italia-China, al cărei traseu începe în America și face ocolul lumii, fie prin Mediterana, fie pe la Capul Bunei Speranțe este o *structură*, o constantă, o caracteristică importantă a economiei mondiale care nu se va șterge decît odată cu începutul secolului al XX-lea.

Dimpotrivă, axa Genova-Anvers nu dezvăluia decît o conjunctură de durată. Ea se va menține atît timp cît Spania va stăpîni Țările-de-Jos, așadar pînă în 1714, sau cît timp va continua inflația argintului pe care o controlează, adică pînă în 1680[169]. Deci întreg secolul al XVII-lea Italia rămîne la încrucișarea celor două axe. Din rada de la Cadiz, corăbiile engleze, olandeze, malvine și, cîteodată, genoveze „corăbii de război" sau nu, transportă la Genova ori la Livorno monezile de opt

reali, numite atunci, curent, piaștri[170]. Tot acest trafic ajunge la „Alexandria, Cairo, Smirna, Alep și pe alte piețe din Levant". Piaștrii „sînt foarte căutați aici în toate suszisele piețe și chiar în Persia..." scrie Samuel Ricardo[171], bunicul celebrului Ricardo a cărui carte se tipărește încă în 1706. Piaștrii sînt de argint, nu de aur. Desigur, spune o relatare vențiană mult anterioară, (1668)[172], în Egipt poți cheltui *ungari* sau *zechini „senza perdervi cosa veruna; ma bisogna esser pratico"*, fără să pierzi într-adevăr nimic, dar trebuie să ai spirit practic... Cu monedele de opt reali, de argint, se poate cîștiga pînă la 30%.

Cît despre axa sud-nord, ea rămîne în continuare în folosință. Evident că întîietatea Genovei diminuează după 1627[173], dar totuși chiar și în 1650 bancherii săi fac plăți către Țările-de-Jos în contul Spaniei[174].

Secolul genovezilor[175]

Aceste lămuriri prealabile ne ajută să situăm mai bine secolul bancherilor genovezi care se intercalează, cînd sună ceasul marelui capitalism, din 1557 pînă în 1627, după scurtul „secol" al bancherilor Fugger și înainte de secolul capitalismului pestriț al Amsterdamului. Mărturisesc, aș prefera să spun 1640 sau 1650 și nu 1627[176], dar nu are importanță! Este evident că prosperitatea Genovei nu este creată dintr-o singură atingere cu bagheta magică în 1557, a doua zi după ciudata bancrută a statului spaniol și nu se termină dintr-o dată în 1627, cu prilejul celei de a cincea sau a șasea bancrute castiliene cînd contele duce de Olivares împinge către primul loc pe creditorii Coroanei Castiliei, maranii portughezi. Genova rămîne încă pentru mult timp unul dintre pivoții finanței internaționale.

Vechea bogăție a Genovei, schimbarea bruscă
 a politicii sale din 1528 i-au pregătit cu anti-

cipație prosperitatea ca și implantarea sa precoce în Andaluzia și la Sevilla[177], participarea sa nu numai la comerțul dintre Spania și Indii, ceea ce este bine cunoscut din lucrările lui André E. Sayous, dar și la comerțul dintre Sevilla și Țările-de-Jos — acest comerț hrănindu-l pe celălalt. Notez, după Richard Ehrenberg[178] că genovezii îl aduc tîrziu la Anvers, nu înainte de 1555, dar sînt activi pe piața de pe Escaut de la începutul secolului și se află aici între 1488 și 1514, fiind cei dintîi dintre negustorii italieni prezenți pe această piață[179].

În orice caz, marele prilej le este furnizat de slăbiciunea și oboseala casei Fugger și a acoliților lor, biciuiți din plin de dramatica recesiune de la jumătatea secolului și care se vor retrage — în afara unor scurte reapariții în 1575 și 1595 — din operațiunea periculoasă cu *asientos*.

Los asientos sînt contracte cu clauze multiple, încheiate între guvernul castilian și *los hombres de negocios*. Ele reprezintă avansuri pe termen scurt, rambursabile, înainte de orice, pe baza sosirilor metalelor prețioase la Sevilla. Dar cum aceste sosiri sînt intermitente, se pune problema pentru rege să le substituie o trezorerie permanentă și mai ales, în fiecare an, să plătească, *de cele mai multe ori în aur*, soldele și alte cheltuieli ale trupelor spaniole în Țările-de-Jos. Abilitatea genovezior va consta, din 1557, nu numai în a face apel la resursele diverse ale Regelui Catolic din Castilia sau din afara Castiliei, ci și de a se sluji pentru a concentra și garanta enormele lor avansuri, de economia publică spaniolă sau chiar italiană. Într-adevăr, regele le concede, între 1561—1575, *juros de resguardo*[180], în principiu titluri de rentă publică, încredințate ca garanție la împrumutul acordat, dar pe care *los asentistas* au dreptul să le utilizeze după voie. Ei vînd aceste titluri prietenilor și cunoscuților și de asemenea tuturor doritorilor care se grăbesc să le cumpere. Bineînțeles, genovezii

vor trebui să răscumpere aceste *juros*, pentru a le preda regelui, dar numai după ce acesta le va fi înapoiat împrumutul. O a doua abilitate: *las sacas* de numerar au fost suspendate între 1559—1566[181], în timpul anilor de restaurare a finanțelor castiliene, toate datoriile anterioare fiind reportate asupra acelei *Casa de la Contratación* care devine un fel de *Casa di San Giorgio*[182], cu venituri proprii pentru a asigura plata unor *juros* „plasate“ pe seama ei. Acesta este scopul marii reglementări din Toledo, în noiembrie 1566[183], pe care istoricii îl consideră ca o bancrută suplimentară, făcută, ca și aceea din 1557, cu acordul tacit al oamenilor de afaceri. Aceștia au obținut în *juros* suma unei mari părți din datoria lor veche și și-au putut plăti creditorii cu această monedă. În timpul reglementărilor genovezii suferă mai puțin decît bancherii Fugger. Dacă nu mai reușesc să-și exporte sub formă de numerar beneficiile, acestea, în schimb, se pot investi cu ușurință în mărfuri spaniole, alaun, lînă, ulei, soia, etc., care, exportate în Italia sau în Țările-de-Jos, le vor furniza lichiditățile de care au nevoie în aceste țări îndepărtate. Desigur, totul va fi mai comod cînd, după 1566[184], datorită tulburărilor din Flandra, ei vor fi autorizați să exporte din nou monede și lingouri de argint, aceasta, ca să spunem așa, după placul lor.

Problema hotărîtoare continua totuși să fie cea a transferurilor și plăților în aur în sau către Țările-de-Jos. Pentru a o rezolva, Regele Catolic nu se poate dispensa de recurgerea obligatorie la capitaliștii internaționali, la germanii din Germania de nord, în prima jumătate a secolului, la genovezi după 1557. Filip al II-lea este și mai mult decît Carol Quintul condamnat la această căutare de asistență. El este stăpîn pe piața internațională a metalului alb, dar nu și pe cea a cuprului, a polițelor și a aurului. Cuprul nu este decît un figurant.

 În această vreme umilul metal monetar este

un străin în Peninsula Iberică, german înainte de a fi, în secolul al XVII-lea, suedez și japonez. Spania îl va obține cu ușurință contra cost și situația nu va fi încordată decît în Portugalia unde creșterea valorii cuprului va fi fabuloasă pînă în 1550[185], din pricina cererilor din Indiile Orientale. În 1640 se povestea că în timpul regelui Don Manuel, monedele de aramă erau mai căutate decît cele de aur[186] în Portugalia. Cît despre cambii, trebuie să distingem pe cele care reprezintă jocul creditului, uneori împins pînă dincolo de limitele raționale și polițele care merg în întîmpinarea surplusurilor balanțelor comerciale. Or, Spania, copleșită de bogățiile sale americane, are din toate părțile o balanță comercială deficitară, ținuturile cu surplus sînt (sau cel puțin erau) *Țările-de-Jos* și rămîn în continuare piețele Italiei. Va fi necesar să se cumpere cambiile acestora din urmă, deoarece, în principiu, plătibile în aur, ele domină circuitul complicat al monedelor galbene. Or, aprovizionarea cu aur a Europei, cu punctul de plecare Lumea Nouă, se desfășura cu greutate; așadar trebuie să se întrețină adesea din stocurile vechi.

În toate aceste direcții, capitalismul genovez își va stabili repede întîietatea, dar faptul n-ar fi fost posibil, să subliniem bine acest lucru, fără ajutorul întregii Italii. Acest ajutor asigură succesul operațiunii. Vînzători de argint, genovezii găsesc la ei acasă și, chiar mai mult, în restul Italiei, monede de aur și cambii. În 1607[187] *Cinque Savii* explică situația în cîteva cuvinte, căci lucrul merge de la sine: genovezii, furnizori de argint (și totodată de credite pentru cumpărarea de zahăr și piper la Lisabona) *hanno sicuro mode di estrazer da cuesta citta quanto oro vogliono*, au un mijloc sigur de a extrage din Veneția atîta aur cît vor. Și tot atîtea polițe, din Germania și Țările-de-Jos. Cînd Ambrosio Spinola și Giovanni Giacomo Grimaldi explică Republicii genoveze situația a doua zi după bancruta din 1596, di-

ficultatea, zic ei, pentru acoperirea bancară în aur promisă Țărilor-de-Jos, (la cererea lui Filip al II-lea, și în numele altor negustori genovezi din *Contratación*, din sindicat, am spune astăzi) „constă în aceea că piețele Florenței și ale Veneției prin intermediul cărora se făceau de regulă asemenea acoperiri, sînt aproape cu totul zdruncinate“[188] de urmările violente ale bancrutei. În lipsa lor este imposibil să găsești clienți permanenți pentru reali și lingourile de argint, și furnizori de credite și aur care ne-ar îngădui să nu transportăm spre nord prea mari cantități de monede stînjenitoare de argint și, totodată, să expediem acolo metalul galben necesar. Spunem din nou, „necesar“. Soldații din Țările-de-Jos pretind mereu ca o parte importantă din solda lor să fie plătită în monede de aur, considerînd că astfel le este avantajos și comod. Monedele de aur sînt căutate și fac posibile transporturi ușoare, într-un volum mic. Se impun astfel permanente schimburi ale monedelor de argint în monede de aur. Negustorii vor încerca, e drept, să se elibereze de această obligație oneroasă, impunînd soldaților monedele albe; chiar mai mult, cupoane de stofe ca o parte a plății... În această privință a existat o *evoluție lentă*. Metalul alb nu se va impune deloc în plățile soldaților decît o dată cu domnia lui Filip al III-lea, o dată cu inflația monedelor de bilion care îi caracterizează primele etape, nu înainte de acea promovare lentă la rangul de monedă internațională, acceptată de toți, a realilor spanioli, și, mai ales, nu înainte de revenirea la pacea de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor care devalorizează revendicările soldaților și pune punct amenințărilor lor periculoase.

Dar pînă atunci moneda de aur a fost pretenția lor și încă atît de puternică, încît a devenit una dintre trăsăturile majore ale marii circulații monetare a secolului, una dintre ca-
 racteristicile sale structurale, cum a demons-

strat magistral prima oară Felipe Ruiz Martín[189]. Unele incidente o dezvăluie în răstimpuri. Astfel, în februarie 1569, ducele de Alba trimitea în Franța corpul expediționar al lui Mansfeldt în sprijinul catolicilor[190]. Trebuia, pentru aprovizionarea cu monede de aur a căruței cu trei cai a casierului Diego de Gueines, detașat pe lîngă trupe, să se recurgă la negustorii din Rouen, Paris și Lyon, și să se schimbe, nu fără cheltuieli, *las monedas de plata como se rescibieron de los mercadores a escudos de oro en oro,* să schimbe în scuzi de aur curat monedele de argint, primite de la negustori. Acest fapt mărunt are avantajul de a face aproape palpabilă o realitate cotidiană și de a ne deschide o perspectivă largă. Sistemul general al genovezilor, a căror organizare se desăvîrșește în 1579, o dată cu tîrgurile de la Piacenza, și va dura pînă dincolo de sfîrșitul secolului este, văzut din Țările-de-Jos, un vast drenaj al aurului care presupune o serie de circuite anterioare, bazate pe mărfuri, argint, polițe, într-un cuvînt, pe întreaga avere a Occidentului. Această operațiune cîștigătoare impune respectarea anumitor reguli obligatorii.

Tîrgurile din Piacenza

Victoria genovezilor nu s-a arătat în plină lumină decît începînd cu 21 noiembrie 1579[191], cînd tîrgurile menționate din Besançon s-au deplasat prin ei la Piacenza unde vor rămîne, cu excepția unor foarte rare întreruperi, pînă în 1622[192] sub control genovez. Originea tîrgurilor din Besançon urcă probabil pînă la 1534[193]. Negustorii genovezi întîlniseră asemenea dificultăți la Lyon, din partea regelui care nu le iertase trădarea din 1528, încît s-au retras la Chambéry, unde au avut de suportat aceleași dificultăți din partea ducelui de Savoia care îi va izgoni din ținuturile sale la instigarea regelui Franței, astfel au fost nevoiți să fixeze un alt loc de întîlnire pentru oamenii lor de

afaceri și corespondenții acestora, mai întîi la Lons-le-Saunier, la începutul anului 1535, la Tîrgul Regilor, apoi la Besançon la următorul tîrg, de Paști, primul dintr-o serie lungă. Nu Carol Quintul este cel care a organizat această transformare, ci Republica genoveză însăși care se leagă cu atît mai mult de noul loc de întîlnire, cu cît francezii au ocupat Savoia și Piemontul în 1536 și cu cît la Besançon se putea ajunge mergînd în linie dreaptă prin Lombardia, Cantoanele Elvețiene și Franche-Comté; cu cît, de asemenea, această îndepărtată răspîntie „loc vătămător și plictisitor“, avea totuși avantajul de a se afla în vecinătatea Lyonului și a concentrărilor de bani și mărfuri, determinate aici de bîlciurile ale căror ritmuri vor fi mult timp urmate sistematic la Besançon[194]. Lyon rămînea încă adevărata capitală a bogăției mondiale, la jumătatea drumului între Mediterana și Anvers, ceea ce explică de ce cînd întîlnesc la Besançon greutăți pe care le cunoaștem insuficient, genovezii își transferă tîrgurile la Poligny, cu siguranță în 1568[195], apoi la Chambery, apropiindu-se astfel de sud, dar rămînînd mereu în orbita lioneză. Învecinarea era o necesitate după cum o dovedesc atîtea plăți făcute la Montluel, primul sat important întîlnit, pornind de la Lyon, pe drumul Savoiei[196].

Transferarea tîrgurilor la Piacenza pe teritoriul ducelui de Parma este așadar hotărîtoare. Obstacolul Alpilor separă printr-o întrerupere noul loc de întîlnire de Lyon. Această fixare la Piacenza reprezintă, de asemenea, ultimul act al unei crize îndelungate care ocupă cei patru ani dinainte și ale cărei cauze reale istoricii încep astăzi să le înțeleagă[197]. E vorba acum de episodul major al prosperității genoveze.

Sistemul de *asientos*, combinat cu *juros de resguardo* se dezvoltase mult, cum o demonstrează de la sine curbele graficului nr. 60, o dată cu tulburările din Flandra, după 1566, și

cu înmulțirea așa-numitelor *licencias de sacas*[198] și în ciuda întreruperii drumului oceanic. Această avuție insolentă a genovezilor — instalați în văzul tuturor în noua capitală, la Madrid, unde se semnează contracte importante, unde ei organizează, în înțelegere cu Alcalá de Henares, o piață de schimb, — supraviețuiește nu fără a stîrni invidii puternice în opinia publică spaniolă și chiar, ceea ce este mai grav, în anturajul lui Filip al II-lea. Cortesurile s-au ridicat cu energie între 1573—1575 împotriva acestor străini[199]. A-i lovi nu era suficient, trebuia să fie și înlocuiți. Sfătuitorii lui Filip al II-lea și regele însuși au crezut prea repede că ar fi posibil să se apeleze la negustorii din Spania și de pe alte piețe străine. Și astfel întreaga prosperitate genoveză este incriminată, dintr-o dată prin decretul din 1 septembrie 1575. Tot ce se încheiase în materie de *asientos* după 14 noiembrie 1560 a fost anulat, considerat „ilegal" și „fraudulos". Toate conturile trebuiau să fie reluate, potrivit normelor fixate în chip unilateral în *Pragmatica*, ieșită în decembrie 1575 (deși purtînd data de 1 septembrie). Aceasta însemna pierderi imense pentru genovezi. Ei au discutat, au introdus recursuri înaintea justiției în *Camara* din Castilia, dar, mai cu seamă, au blocat cu eficacitate sistemul plăților în aur în direcția Flandrei. Probabil chiar că au sprijinit atunci pe revoltații protestanți din Țările-de-Jos. Între timp, în luna decembrie a acestui an dramatic, Genova se ridica, în prada unei revoluții politice și sociale de o acuitate extremă — din nefericire puțin cunoscută în resorturile sale profunde — opunînd pe de o parte *nobili vecchi* care se ocupau exclusiv de comerțul capitalului și, pe de alta, *nobili novi (di San Pietro)*, negustori obișnuiți și care sprijină *i arti*, meșteșugurile. Revoltații triumfă, iau în mîini pîrghiile puterii, ridică salariile. Bancherii s-au retras în apropierea orașului, „unii pe pămînturile lui Battista Spi-

nola, în jurul localității Serrava, aproape de Novi, pe drumul Milanului[200] sau în Savoia. Dar partidul învingător nu poate conduce cu adevărat orașul și, cu atît mai puțin, să pornească din nou enorma mașinărie financiară, tulburată prin decretul din septembrie al lui Filip al II-lea așa încît bancherii Buonvisi se întrebau cu neliniște la Lyon în 1557 „dacă tîrgul de Paște de la Besançon se va ține și unde se va ține"[201]. Nimic din această mare partidă angajată nu pare așadar tranșată dinainte în acest sfîrșit al anului 1575. Lupta de la Genova, lupta din Spania, competiția între negustorii genovezi și cei negenovezi, pe toate piețele Europei, alcătuiesc o singură confruntare.

Victoria bancherilor genovezi va întîrzia încă doi ani, pînă la compromisul care îl reprezintă pentru ei *medio general* semnat cu regele Spaniei la 5 decembrie 1577 și care abroga măsurile draconice din 1575. Această victorie n-a fost dobîndită decît datorită slăbiciunii și inexperienței negustorilor castilieni și ale tuturor celorlalți, inclusiv a Fuggerilor, „servitori necondiționați" ai Habsburgilor, care se aruncară în învălmășeală. Capitalurile puse în circulație fură insuficiente, prea repede retrase și totodată prea lente în înaintarea lor. În plus, blocajul făcut de genovezi asupra cambiilor și aurului s-a dovedit eficient. Ei țineau în mîinile lor o prea mare masă de manevră pentru ca să mai existe vreo posibilitate la îndemîna adversarilor de a acționa în voie. Prin Lisabona, Florența, Lyon sau Paris și drumurile franceze nimic nu se face cu promptitudinea dorită. Rezultatul: trupele spaniole care nu-și încasaseră solda, se răzvrătesc și în urma unei serii de tulburări iau în stăpînire și jefuiesc sălbatic Anversul în niembrie 1576[202]. Aceste evenimente dramatice, în privința cărora ar fi imprudent să credem că oamenii de afaceri genovezi n-au avut nici un amestec, după cum ar fi imprudent să credem și că spaniolii n-au

avut nici o responsabilitate în răscoala din Genova din 1575, aceste evenimente dramatice deci, îl obligă pe rege la o conciliere. Pînă atunci el manifestase *poco volunta di mitigare il rigore dil decreto*, cum afirmă o corespondență genoveză[203]. Dar cum poate păstra această severitate cel care, în străfundurile sufletului său, are preferințe personale? Din martie 1577 se angajează negocieri serioase. Ele nu se vor încheia decît la 5 decembrie 1577, *los hombres de negocios* punînd imediat la dispoziția Regelui Catolic 5 000 000 scuzi de aur, plătibili la Genova, Milano, eventual la Neapole sau în Sicilia.

Între timp la Genova totul reintra în normal și, cu sprijinul negustorilor-bancheri din regiunea Milanului și a Toscanei, prindea formă o nouă soluție, aceea a tîrgurilor instalate la Piacenza, pe pămînturile ducelui de Parma. Cu excepția unor dificultăți (astfel în 1580, de Paști, ele se vor ține la Montluel, aproape de Lyon, în Savoia) tîrgurile vor rămîne pe loc, și sistemul pe care-l întruchipau, sub control genovez, pînă în 1621. Astfel prin Genova lumea mediteraneană își adjudeca pentru timp îndelungat controlul bogăției lumii.

La Piacenza[204], spectacolul acestei izbînde este aparent modest. Nu avem de-a face nici cu tumultul din Lyon, nici cu tîrgurile populare din Frankfurt sau Leipzig. Cuvîntul de ordine este discreția.

De patru ori pe an, la tîrgurile organizate de Buna Vestire (1 februarie), Paști (2 mai), la 1 august și de sărbătoarea Tuturor Sfinților (2 noiembrie) aici se adună oamenii de afaceri. Sînt *banchieri di conto:* genovezi, milanezi, florentini, cu toții membri ai unui fel de club, unde, pentru a intra, este nevoie de voturile membrilor mai vechi și de o cauțiune foarte ridicată (4 000 de scuzi). Ei sînt cei care în a treia zi a tîrgurilor fixează *il conto*, cursul schimburilor monetare despre a cărui importanță nu mai este nevoie să vorbim. Ală-

turi de acești *banchieri di conto* figurează negustori tranzacționali sau *cambiatori*, cum li se spune adesea, autorizați sub cauțiune (2 000 de scuzi) să urmărească tîrgurile și să prezinte cursurile plăților (să spunem: *bilanțul)*. O a treia categorie o constituie *i heroldi* (sau *trattanti)* reprezentanții firmelor, curtierii. Mai sînt în plus 200 de persoane a căror disciplină o asigură un regulament strict, decizia supremă, în caz de contestare, revenind în ultimă instanță atotputernicului Senat al Genovei.

Aceste tîrguri sînt de „virament sau de confruntare", cuvintele sînt ale lui Savary[205], în limba italiană se spune de *riscontro*. Fiecare negustor prezintă aici un registru cartonat — *scartafaccio* — în care se află totalitatea polițelor sale de plătit sau de încasat, trate și scăzăminte. Prima grijă este punerea în ordine a scriptelor, obținerea acceptărilor, apoi, toate operațiunile din tîrg confruntate, se ajunge la o serie de anulări și compensații. La sfîrșit rămîne un pasiv sau un activ care nu seamănă de fel cu cifrele fantastice ale plăților ce trebuiau reglementate la început. Totul s-a topit ca zăpada la soare. Pentru diferențele plătite în aur, după cum cere practica tîrgurilor o cantitate mică de bani gheață este suficientă. Și adesea creditorul acceptă lichidarea creanței sale pe o altă piață sau la un alt tîrg. Se produce astfel un credit în beneficiul debitorilor. Detaliile operațiunilor sînt, bineînțeles, mult mai complicate decît le găsim în cartea clasică a genovezului Domenico Peri, *Il Negoziante*, apărută la Genova în 1638[206]. Vom observa că practica nu se desfășoară fără dificultăți serioase, în ciuda tabelelor cu valorile cursului de schimburi alcătuite dinainte. Cazurile litigioase abundă. Pentru participanții cărora le lipsea experiența, responsabilii tîrgurilor puneau în circulație în a cincea zi, modele de polițe în privința cărora era suficient să fie completate locurile goale.

Astfel, în aceste tîrguri expeditive se efectuau plăți enorme. Încă din 1588 aici se negociau, după Davanzati[207], mai mult de 37 000 000 de scuzi „de marc" și cîțiva ani mai tîrziu, potrivit spuselor lui Domenico Peri[208], cifra atinge 48 000 000. Cotele schimburilor pot fi reconstituite datorită scrisorilor comerciale pe care le avem. Dar atît timp cît nu vom dispune cel puțin de contabilitatea și corespondența unuia dintre bancherii genovezi, vom fi condamnați să vedem lucrurile din afară. Întreaga prosperitate a genovezilor se întemeiază, în fapt, pe un mecanism suficient de subtil și folosit cu subtilitate. Domnia lor este domnia hîrtiei, cum spunea cu umor acel funcționar al bancherilor Fugger în Spania, care îi acuza în 1577 că „au mai multă hîrtie decît bani gheață", *mehr Papier als Baargeld*[209].

Secolul hîrtiei

Secolul hîrtiei nu începe în 1579, o dată cu primele tîrguri de la Piacenza. Întreg secolul l-a pregătit. Dar după 1566 sau, mai exact, după 1579, el cucerește un loc atît de important încît toți cei care se apropie mai mult sau mai puțin de jocul afacerilor, ajung să-și dea seama de existența lui. Sarcinile diferențiindu-se unele de altele, din activitățile comerciale se desprinde o meserie de bancher, sau mai bine-zis, de financiar căci jocul, la început se bazează pe banii principilor... Este o meserie căreia trebuie, ca istorici, să-i descoperim relativa ciudățenie pentru a înțelege surpriza atîtor contemporani. Banul urmează marfa, gîndesc oamenii cuminți sau cinstiți; prin „schimb real" ei înțeleg acel schimb care rezultă din traficul loial; dar faptul că banul se desprinde de mărfuri, ca un comerț aparte sau că la Piacenza totul se rezolvă adesea printr-un dans al hîrtiilor ei îl acceptă cu

greutate, Filip al II-lea însuși mărturisea că nu înțelege nimic[210] în privința schimburilor și poate din pricina acestei lipse de înțelegere este el atît de ostil față de genovezi.

La Veneția, care rămîne pe jumătate cufundată în trecutul său, hîrtia va fi mult timp un vizitator discret. Un document venețian din 1575[211] stabilește bilanțul marilor împrumuturi de război acordate în timpul luptei împotriva turcilor, în total peste 5.500.000 de ducați. La această sumă *tutte le lettere di cambio* pe care beneficiarii de împrumuturi le-au remis pentru a se achita, se ridică la 216.821 ducați, adică ceva mai puțin de 4% din întreg. Testul nu este, evident, concludent prin el însuși: aceste împrumuturi se fac pe loc, este logic să fie răsplătite în lingouri de aur (57.772) sau de argint (1.872.342), sau în monede (3.198.420). Totuși se va găsi mereu un venețian, la nevoie, pentru a protesta împotriva multiplicării hîrtiei și a speculațiilor, legale sau nu pe care ea le îngăduie. Criticii noștri sînt cu ușurință severi, ca acel ambasador venețian care a scris seniorìei, din Madrid, în 1573[212], că *„las asentitas“** genovezi lasă de o parte adevăratul și cinstitul comerț, care este cel cu mărfuri, pentru a nu se ocupa decît de *negoziations dei cambi* considerînd chiar că a se ocupa de mărfuri ar fi *cosa de bezarioto e da gente più bassa,* bun pentru săraci și oamenii de cea mai joasă condiție. În 1573, o asemenea reflecție este încă de înțeles. Dar 30 de ani mai tîrziu, cînd Veneția trece printr-un fel de „secol al luminilor“, care se schițează la un moment dat pentru a se șterge apoi repede, unde atîtea spirite se interesează de calculul economic, precum un oarecare Leonardo Donà, unde se întîlnesc „cuvîntări“ remarcabile, cam pompoase, dar conduse cu claritate, despre comerț, politică și monede, înțelegem mai puțin surpriza conti-

* posesori de polițe (lb. span. — N. tr.).

nuă a acestor oameni în fața proliferării hîrtiei, în fața noutății acestor plăți care se fac acum prin cambii, în loc *di farsi con denari*, în loc să se facă în numerar. Cît despre *reschimbare*, cu salturile sale repetate care se introduseseră de curînd la Veneția la inițiativa bancherilor străini, florentini și genovezi, le apare ca un *pernicioso e perpetuo ziro tra mercante e mercante, godendo quali banchieri particolari le facultà de infiniti negocianti**[213]. Numai cu forța așadar negustorii și bogații din Veneția vor fi proiectați în această lume aberantă *delle fiere di Bizensone***.

Totuși acest univers era „rațional", cîtă vreme viitorul avea să-i aparțină, iar jocul său era un joc de inteligență, oricare ar fi criticile celor care nu înțelegeau nimic din el. Acest viitor al hîrtiei, prima sa înflorire, dacă nu și apariția lui, reprezintă într-adevăr începutul unei noi structuri a vieții economice, a unei dimensiuni suplimentare care, de acum înainte, va trebui încurajată. Genovezii fac în această privință o figură de precursori și s-au aflat foarte de timpuriu în posesia avantajelor rezervate tehnicilor celor mai avansate. Greșeala lor a constat în faptul de a se mîndri fără rezervă cu această superioritate și, pierzîndu-se în izbînzile finanței, s-au detașat de comerțul atlantic, unde locul lor era încă atît de important în 1566. Această lume a oceanului pe jumătate abandonată sieși[214] va dezvolta, maturiza și împinge înainte negustorii și, în curînd, financiarii săi proprii. Înfrîngerea genovezilor nu reprezintă, cum se susține cam prea în grabă, falimentul finanțelor lor sau al hîrtiei, și, respectiv triumful negustorului rămas credincios comerțului tradițional ci apariția unui alt capitalism în fa-

---

* pernicios și perpetuu cerc dintre negustor și negustor, aducînd profit acelor bancheri care se bucură de lanțul nesfîrșit al negocierilor.

** ale tîrgurilor de Besançon (lb. ital. — N. tr.).

voarea unei revoluții geografice, marcată încă de la descoperirea Americii și care consumă mai mult de un secol pentru a se desăvîrși. În cele din urmă ea înseamnă triumful unor noi oameni de finanțe — bancherii împrumutători portughezi care vor interveni la Madrid în 1627 și, în spatele lor, marii creditori ai nordului. Este vorba în fond de una dintre etapele capitalismului olandez care, din 1609, cel puțin, are suprastructurile sale, inclusiv aceea a creditului celui mai modern, și care se va substitui capitalismului din lumea mediteraneană. Dar acesta, construit pe îndelete, i-a oferit toate modelele sale.

De la ultima bancrută a lui Filip al II-lea, la cea dintîi a lui Filip al III-lea (1607)

Ultima bancrută a lui Filip al II-lea, în 1596, și prima a lui Filip al III-lea (1607) ne introduc la vreme în aceste prea vaste probleme. Este mai puțin vorba, în ce ne privește, să le expunem peripețiile decît să le înțelegem resorturile și fluctuațiile permanente, pentru a ne verifica schemele explicative pe care cercetările recente le-au îmbunătățit atît de mult.

Pentru a le observa cu claritate, e suficient să nu ne lăsăm orbiți de o istorie dramatică și cercetată sistematic prea îndeaproape, să ne imaginăm și apoi să ne repetăm că orice dominație, fie politică, fie socială, economică, sau culturală își are începuturile, apogeul și declinul său, că etapele capitalismului, adică salturile și transformările sale sînt după chipul altor salturi și transformări ... La fel ca „secolul“ bancherilor Fugger, „secolul“ genovezilor și, mai tîrziu, cel al Amsterdamului va fi durat abia două sau trei generații.

Acestea fiind zise, pentru a intra în miezul subiectului nostru, este bine să remarcăm îndată că:

1. disputele între statul castilian și oamenii de afaceri prezintă totdeauna două momente succesive: mai întîi conflictul și apoi acordul. Se discută îndelung în timpul iernii (nu este nici o grabă), ca în 1596—1597, pe urmă fiecare se grăbește să ajungă la o înțelegere, o dată cu vara revenind și nevoile urgente ale statului și compromisul poartă numele, atunci, de *medio general*. Există un *medio general* în 1577, unul în 1597, două în 1607, unul în 1627. Conflictul, sau, dacă vrem, bancruta, se numește *decreto*,

2. dacă statul castilian pierde de fiecare dată în aceste dispute, motivul este că el nu are nici o greutate față de *hombres de negocios*, aceștia au asupra lui un avans de secole. Accesele de mînie ale lui Filip al II-lea împotriva genovezilor vorbesc despre îndărătnicia și voința lui comprimată, nu despre luciditatea sa. Dacă ar fi fost clarvăzător, el ar fi trebuit să organizeze o Bancă de stat cum i se propunea în 1582, sau *Monti* după modelul italian cum i se sugerează în 1596; ori să instaureze (ar fi putut oare să o controleze?) o politică de inflație... În fond, Filip al II-lea îmi pare a fi fost sistematic în poziția unui guvern, sud-american din secolul al XIX-lea, bogat prin veniturile minelor, sau ale plantațiilor sale, însă cu atît mai dezarmat în fața finanței internaționale. Guvernul despre care am vorbit este liber să se certe, chiar să bată monede dar va trebui în cele din urmă să se supună, să-și cedeze resursele, posturile de comandă, să fie „înțelegător"...

3. de fiecare dată cînd există o bancrută, într-un cuvînt, o reglementare violentă a conturilor, există participanți, angajați în marea speculație, care pierd, care dispar brusc în vreo cursă sau se îndepărtează discret spre culise: în 1557, negustorii din Germania de

nord, în 1575, negustorii italieni negenovezi, în 1596 și 1607, negustorii spanioli, în 1627 negustorii genovezi înșiși dar aceștia, la fel ca bancherii Fugger, în 1557, n-au părăsit de tot scena). Regula totuși nu poate fi pusă la îndoială.

4. pierderile sînt, de fiecare dată, larg repercutate în detrimentul contribuabililor castilieni, realmente striviți sub poverile fiscale și în detrimentul depunătorilor și proprietarilor de acțiuni din Spania și Italia. Atît timp cît vor exista bancheri, va exista, inevitabil, riscul falimentului și al ruinei:

Totul lasă să se întrevadă, după 1590 și mai ales după 1593 și 1596, apropiata bancrută a statului castilian. Cheltuielile sale sînt nelimitate, veniturile în coborîre, o dată cu descreșterea vizibilă a impozitelor. O conjunctură economică mohorîtă înmulțește falimentele, și întemnițările pentru datorii. În mijlocul acestor dificultăți, numai numărul sosirilor de argint din America este în creștere, pînă într-atît încît întreaga circulație a metalelor la Sevilla, Barcelona ca și la Genova, la Veneția sau pe calea navigabilă a Rinului, utilizată pentru transporturile către Țările-de-Jos este în ordine și funcționează bine. Aceste facilități la bază pot crea și creează iluzii, false acalmii chiar la oamenii de afaceri, în ciuda imensității luptelor pe care Spania le-a angajat împotriva unei părți însemnate a Europei, în ciuda obișnuitei lor prudențe și a strîmtorării pe care o aduce cu sine încă o dată suspendarea *de las sacas de plata* începînd din 1589. Semnul cel mai alarmant este, fără îndoială, tensiunea fiscală care devine excesivă în Castilia. Toți contribuabilii sînt hărțuiți: Granzii, înalta nobilime, clerul, orașele, chiar și negustorii dacă nu și „oamenii de afaceri", astfel încît sume enorme de *juros* sînt aruncate pe o piață încă relativ avidă. Este o situație care pare mai compromisă în ochii istoricilor avizați de rezultatul evenimentelor ulterioare

decît în cei ai marilor deţinători de capital. Aceștia sînt literalmente surprinși[215] de decretul regal de la jumătatea lunii noiembrie, în care Filip al II-lea suspendă plăţile și recuperează dintr-o lovitură dobînzile și sumele de bani angajate între mîinile oamenilor de afaceri[216]. Este o decizie imprevizibilă, se vor gîndi mulți la Lyon[217], la sfîrșitul lui noiembrie, atunci cînd flotele din Indii sosiseră străbătînd Atlanticul mai rapid, se spunea, ca niciodată[218].

Previzibilă sau nu, măsura se repercutează de îndată pe toate piețele, începînd cu cele din Spania. În Europa temerile și greșelile de apreciere au deformat imediat situația fără temei: „prin această suspendare, opina ambasadorul lui Filip al II-lea la Veneţia, Don Iñigo de Mendoza[219], Majestatea Voastră, fără să pună mîna pe sabie va învinge toți dușmanii a căror energie și forță veneau din banii pe care Majestatea Voastră este nevoit să-i arunce în afara casei sale. Tocmai aceștia sînt banii pe care, cum a demonstrat experiența... îi mînuiesc turcii, francezii și toate celelalte națiuni..."

Desigur, este posibil ca situația să fi fost favorabilă Regelui Catolic, după lovitura sa răsunătoare, dar în nici un caz chiar atît de simplă. Prin propriile sale mijloace regele a orientat enorme cantități de bani în numerar (poate 4 sau 5 000 000 de ducați)[220] către Italia dar cu dificultăți imense și cu surprizele inevitabile unui asemenea transport, surprize uneori bizare dar reale. Astfel autoritățile din Valencia se opun o clipă îmbarcării unui milion aparţinînd regelui pe galerele cu destinaţia Italiei căci nu le-a parvenit pașaportul regal. Trebuie trimis în mare grabă[221]. Căci graba este necesară dacă vrem ca sistemul de plăţi să nu se întrerupă în regiunea explozivă a Ţărilor-de-Jos. Există dificultăți ale regelui din care acesta nu iese cu bine, nu poate ieși, în ciuda unei îndărătnicii, foarte revelatoare a

caracterului său, care-l împinge să acționeze din nou împotriva oamenilor de afaceri pe care nu-i iubește. Dar există dificultăți și pentru aceștia din urmă. Decretul readuce fiecăruia în memorie durele consecințe pe care le avuseseră la Genova decretul din 1575 și rezultatele sale. Atunci „nobilii vechi" fură nevoiți să-și vîndă „argintăria meselor lor, aurăria, perlele și toate giuvaierurile nevestelor lor"...[222] La acest sfîrșit de an 1596 fiecare dintre *asentistas* se poate teme de punerea în discuție a operațiunilor sale din ultimii douăzeci de ani și tragedia plăților de onorat sau de obținut din partea altuia este continuă; amînările de la o săptămînă la alta, „înăditurile" în tîrgurile de la Medina del Campo sau din alte părți (nu se mai găsea nici măcar un real de luat cu împrumut[223]) sînt soluții fără viitor, reluate mereu.

La începutul încercării de forță guvernul lui Filip al II-lea, dacă nu poate evita contactele, presiunile și discuțiile, ocolește orice angajament. „Nu există nici cea mai mică decizie, notează un florentin, și totul rămîne în suspensie și foarte confuz", *molto confuso*[224]... „Pînă în prezent, scrie la rîndul său ambasadorul genovez la Madrid / au fost contacte / dar nimic bun nu poate fi *încă anunțat*..."[225]. Pare evident că regele și consilierii săi nu doresc *metter per terra la contratatione*[227], să doboare la pămînt sistemul bazat pe *asientos* și gruparea acestor puternici oameni de afaceri *la contratación*, cum i se spune în mod curent. Ceea ce vor, și faptul era cunoscut încă dinaintea decretului, este să limiteze beneficiile obținute de *asentistas*, să obțină angajamente importante și pe termen lung, cel puțin pentru trei ani, valabile chiar și în cazul în care „n-ar sosi flotele din Indii"[228], ceea ce, evident, înseamnă a cere prea mult, întrucît circulația cambiilor și a lădițelor de bani nu este posibilă decît pornind de la această sursă necesară. Omul de afaceri accelerează, anticipă,

precipită circulația, toate operațiunile care costă foarte scump. Verificatorii, *i contadori* regali care au revizuit conturile (în spaniolă: *tanteos)*, afirmă că un anumit *asiento* de 400 000 de ducați, privitor la Flandra, încheiat cu Ambrogio Spinola, l-a costat pe rege 35% din sumă. Răspunsul trimis de *asentistas* care contestă rezultatele efectuării conturilor, recunoaște în egală măsură greutatea acestor operațiuni, dar arată că negustorul trebuie să cîștige ce pierde regele și în această privință trebuie să le dăm crezare în cea mai mare parte oamenilor de afaceri . . .

Pe scurt, relațiile s-ar fi restabilit repede, desigur, nu sincere (dar puteau fi ele astfel între rege și creditorii săi?), dacă bancherii Fugger n-ar fi intrat în joc. Ei îi urmară atunci, dacă refacem exact cronologia, sau, cel puțin, îi însoțiră pe portughezi, adică pe noii creștini, care i-au avansat lui Filip al II-lea 250 000 de scuzi[229] în Țările-de-Jos, din averile lor, în mărfuri. Ei au oferit fără îndoială mai mult, 4 000 000 se spunea, dar acordul nu s-a încheiat fie pentru că le-au lipsit mijloacele veritabile (ora lor va suna mai tîrziu), fie pentru că pretențiile formulate au părut prea mari[230]. Salvarea a venit de la Fugger, sau, mai exact, la începutul lui decembrie, de la unul dintre cei trei agenți ai lor în Spania, Thomas Carg care, fără a-i consulta pe ceilalți doi, încheia un acord cu Regele Catolic pentru 12 rate lunare de 300 000 de scuzi fiecare plătibile „prin agenție“ în Țările-de-Jos în schimbul avansării, în bani peșin, a jumătății din total plus unele alocații convenite[231], plus promisiunea de a lichida o restanță a unor mari datorii. Genovezii nu cred, la început, în succesul manevrei. Regele vrea să-i înșele. Este un „artificiu“, un asiento „*aereo*“, în aer[232]. De altfel ei îi propuneau regelui condiții mai bune și pentru un interval de timp superior, cel puțin așa susțineau cu aparența sincerității[233]. Prin februarie, genovezii aflară

că artificiul devenea serios, că totul, pentru a fi reglementat, nu depindea decît de consimțămîntul bancherilor Fugger din Augsburg[234]. Istoria minoră, care aici ar fi pasionantă, ar consta în urmărirea conflictelor și intrigilor acestei mari familii de negustori, divizată împotriva ei însăși și călătoria pripită a lui Anton Fugger la Madrid în 1597[235]... Pentru problema care ne interesează, intervenția bancherilor Fugger a dat un an de răgaz guvernului lui Filip al II-lea, și explică seria descurajantă a tratativelor inutile, a trădărilor dintre tratate-*tratanți*, unele doar schițate, altele încheiate, ca în cazul lui Battista Serra[236]. Dar o dată cu sfîrșitul anului 1597 antractul bancherilor Fugger se termină și acordul se va încheia atunci relativ repede. Guvernul castilian nu mai poate să-și ofere luxul de a mai aștepta.

Acordul încheiat la 13 noiembrie 1597 între cei doi miniștri ai lui Filip al II-lea și patru reprezentanți ai oamenilor de afaceri devenea *medio general* la data de 29 a aceleiași luni. Victimele decretului din 1596, *los decretados*, avansau regelui în 18 plăți lunare 4 500 000 scuzi în Flandra și 2 500 000 în Spania, de la sfîrșitul lui ianuarie 1598 pînă la sfîrșitul lui iulie 1599. Din partea sa, regele acorda avantaje substanțiale și mai ales le aloca o enormă cantitate de *juros*, pentru mai mult de 7 000 000 de ducați. Disputa fusese vie tocmai în legătură cu aceste rente, perpetue sau viagere și mai ales, în privința dobînzilor pe care oamenii de afaceri le-ar fi dorit crescute pentru a vinde mai bine aceste titluri și alte *libranzas** publicului spaniol... Iată ceea ce-i angaja și mai mult, dacă este posibil, în aceste multiple speculații privitoare la *juros* în legătură cu care cunoaștem mai curînd regulile ansamblului decît amănuntele: să cumperi la prețuri joase, să vinzi la prețuri ridicate este mai

* trate (lb. span. — N. tr.).

simplu de zis decît de făcut... Relativa stabilitate a cursurilor (cu pierderi cunoscute, totuși, de pînă la 14% asupra anumitor titluri cu dobînzile revalorizate) facilitează marea operațiune[237]. Desigur genovezii și oamenii lor de afaceri și-au plătit creditorii cu aceste hîrtii, în ciuda protestelor lor care, acordînd împrumuturi în numerar, ar fi vrut să primească datoria în numerar. Dar de la intrarea în joc, bancherii refuză să plătească *di altra moneta che di quella che li darà S. Mta*[238]*. Este o criză banală, va gîndi cititorul, și care nu are nimic comparabil cu violențele din 1575. Dar ar fi inexact să considerăm că acest an chinuitor, cu dificultăți aproape zilnice, ar fi rămas fără consecințe. El se sfîrșea, într-adevăr, printr-o restrîngere a grupului de oameni de afaceri, a acestui „sindicat", am spune, reunindu-i pe „decretados" din 1596, într-o adevărată societate constituită pentru mai mulți ani, sub un directorat format din patru negustori, trei genovezi (Hector Piccamiglia, Ambrogio Spinola, Juan Jacomo de Grimaldi) și un spaniol (Francisco de Malvenda). Cu siguranță că este vorba acum despre o concentrare a afacerilor în favoarea așa-numiților *decretados* și a celor mai bogați dintre ei. Creditele pe care le semnala chiar decretul din 1596 erau repartizate astfel: pentru genovezi, în milioane de maravedis, 2 050; pentru florentini, 94; pentru germani, 4,5; pentru spanioli, 2 523; așadar, o mare parte, cea mai mare, revenea spaniolilor. De asemenea, ei au suferit mai mult decît alții și n-au reușit, probabil, să transfere asupra altora pierderile, ca genovezii în special în detrimentul deținătorilor de capital venețieni, seduși de cîștigurile ușoare pe care le procurau *i cambii*. Noile repartiții după *medio general* (în scuzi sau ducați) sînt: pentru genovezi, 5 581 000, pentru florentini, 256 000,

---

* cu alte monede decît acelea care le fuseseră date de Majestatea Sa (lb. ital. — N. tr.).

pentru germani, 13 000, pentru spanioli, 2 200 000. Aceste sume reflectă componența directoratului: trei părți pentru genovezi, una pentru spanioli ... Celor dintîi le revine partea leului[239].

Vreo zece ani mai tîrziu totul reîncepea de la capăt, ca și cum sistemul implica, prin însăși structura sa, necesitatea unei bancrute la intervale mai mult sau mai puțin lungi. Mi se pare cu totul inutil să expun în amănunțime decretul din 9 noiembrie 1607 și *il medio general* din 14 mai 1608, să arăt cum Spania cunoaște o nouă criză numai zece ani de la ultima bancrută a lui Filip al II-lea, în ciuda politicii pașnice a ducelui de Lerma, dar deteriorată de luxul noului regim, de jefuirea veniturilor statului, de regresul economic general după 1595. Reglementarea din 1608 crea, doar în folosul genovezilor, un sistem complicat dar viguros de amortizare a datoriei fluctuante ale căror titluri se aflau în mîinile oamenilor lor de afaceri. Aceștia alcătuiau un nou sindicat sub numele de *Diputación del medio general de 1608*.

Important este că, de la o bancrută la alta, concentrarea s-a accentuat. Negustorii spanioli au dispărut din *Contratación* după falimente răsunătoare: în 1601[240], cele ale lui Aguilar și Cosimo Ruiz Embito, nepotul și succesorul lui Simón Ruiz[241]; în 1607 al lui Pedro de Malvenda[242]. Genovezii au rămas deci singuri și, din acest motiv, cu atît mai detestați și batjocoriți. Și singuri vor îndura, în 1627, atacul, prin voința contelui duce de Olivares, negociatorilor portughezi, bănuiți încă din 1596, solicitați în 1607, apoi aruncați în învălmășeală în 1627, atunci cînd cuceriseră deja în diverse orașe din Castilia (și mai ales Sevilla) o serie de poziții comerciale importante. Victoria lor va fi încoronarea succeselor anterioare și, de asemenea, un moment de cotitură în istoria capitalismului internațional, preludiul apropiat

al nenumăratelor lor dificultăţi cu severa şi neclintita Inchiziţie[243].

NOTE

1. JEAN CASSOU, *Les conquistadors*, p. 213—214. Înainte de folosirea procedeului amalgamării, se foloseau *huairas*, mici furnale străpunse de găuri, *ibidem*, p. 211. Vezi şi GEROLAMO BOCCARDO, *Dizionario universale di economia politica e di commercio*, 1882, vol. 1, p. 166; P. RIVET şi H. ARSANDAUX, *La métalurgie en Amérique précolombienne*, Paris, 1946, p. 21. Pentru data de 1571, textul esenţial este al lui LIZÁRRAGA, *Hist. de Indias*, vol. 2, p. 556.
2. Remarca aparţine lui L. von RANKE citată de PLATZHOFF, *op. cit.*, p. 17.
3. Correspondance de Granvelle, ed. Piot., vol. 7, p. 2, citată de R. B. MERRIMAN, *op. cit.*, vol. 4, p. 430, nota 2.
4. *Op. cit.*, p. 159.
5. *Actas*, vol. 1, p. 285.
6. B.N. Madrid, 9 372, f° 41.
7. Către 1569, vezi L. PARIS, *op. cit.*, vol. 1, p. 339—340.
8. *Op. cit.*, p. 66.
9. P. de SÉGUSSON de LONGLÉE, *op. cit.*, p. 128, 129. *Requête*... 1585, A.N.K. 1563.
10. 18 martie 1588, Simancas E° 336, f° 153 (s.d.) f° 336, f° 154.
11. F. de ALAVA către Filip al II-lea, Paris, 6 mai 1567, A.N.K. 1508, B 21, nota 6.
12. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 2, p. 405.
13. Astfel sînt odinioară *les safraneros* germani, vezi A. SCHULTE, *op. cit.*, vol. 1, p. 354. Frauda se produce în direcţia Lisabonei.
14. Roma, 20 iunie 1554, *Corp. dip. port.*, vol. 7, p. 360. Pentru alte fraude genoveze (1563), vezi Simancas E° 1392; despre fraude engleze, 10 iunie 1578, CODOIN, vol. 91, p. 245—246.
15. Era totdeauna permis să soliciţi o autorizaţie de export, vezi, de exemplu, cererea lui Giorgio Badoer, aprilie 1597, A.N.K. 1676. De regulă, autorizaţia era acordată pentru cheltuielile drumului.
16. Cambios para Flandres, Simancas, E° 500.
17. *Ibidem.*
18. Simancas E° 502.
19. Simancas, E° 504.

20. Morosini și Badoer către doge, 5 martie 1551, vezi G. TURBA, *Venet. Depeschen*, vol. 1, 2, p. 417, nota.
21. Faptul este semnalat de R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 1, p. 63, 160.
22. K. HÄBLER, *Die wirtschaft. Blüte*... p. 53, vezi R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 2, p. 63, 150, 155, 155 nota 2, în legătură cu *Silberzüge* ale Fuggerilor în arhivele casei Fugger.
23. R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 1, p. 158.
24. SALZMAN, *op. cit.*, p. 5.
25. Moderación de cambios, 1557, Simancas E° 514—515. Corespondancia del factor Juan Lopez del Gallo sobre cambios y provisión de dineros, *ibidem*.
26. H. van HOUTTE, *Les avvisi du Fonds Urbinat*, 1926, p. 369—370.
27. Bruxelles, 13 iunie 1558, A. E. Esp. 290, copie.
28. B.N. fr. 15 875, fos 476 și următoarele.
29. R. GOMEZ și Francesco de Erasso, 6 octombrie 1554, A.E. Esp. 229, f° 85.
30. Mai 1554, vezi R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 2, p. 64.
31. CODOIN., vol. 99, p. 32, 4 septembrie 1564. Elisabeta mai împrumută încă la Anvers la sfîrșitul anului 1556, CODOIN vol. 90, p. 152, Londra 6 noiembrie 1568.
32. Antonio RUMEU de ARMAS a demonstrat acest lucru încă o dată în frumoasa sa carte *Piraterias y ataques navales contra las islas Canarias*, 1947, vol. 1, p. 335 și următoarele.
33. *Documents concerning English Voyages to the Spanish Main*, p.p. I. A. Wright, 1932, p. XVII.
34. 18 decembrie 1568, CODOIN, vol. 90, p. 160.
35. W. Cecil plasează economiile sale la Hamburg, vezi CODOIN, vol. 90, p. 227, Londra, 9 mai 1569.
36. Gresham către W. Cecil, Londra 14 august 1568, vezi R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 2, p. 34. Măsură analoagă, închiderea pieței de la Steelyard, în 1576—1577. Dar acest naționalism nu exclude recurgerea la piețele străine ca, de exemplu, cel puțin la Köln în 1575, CODOIN, vol. 91, 10 decembrie 1575.
37. CODOIN, vol. 90. p. 184, 10 februarie 1569.
38. *Ibidem*, p. 185, 14 februarie 1569.
39. *Ibidem*, p. 254, 1 iulie 1569.
40. *Ibidem*, p. 173 și următoarele; vol. 38, p. 11.
41. O. DE TÖRNE, *Don Juan d'Autriche*, vol. 1, p. 109 și următoarele. Pentru amănuntele care interesează viața comercială, cuceririle, prima blocadă a Anversului (1568) și cea de-a doua (1572—1577), vezi V. VÁZQUEZ DE PRADA,

op. cit., vol. 1, p. 55 și următoarele, p. 58 și următoarele.

42. Este simptomatic că, din 1567, ducele de Alba, cu forțele, banii și polițele sale a ajuns în Țările-de-Jos, prin Genova, Savoia și Franche-Comté (Lucien FEBVRE, *Philippe II et la Franche-Comté*, p. 520 și următoarele) Lorena și Luxemburg. Amănunt revelator: în 1568, 150 000 de scuzi, destinați ducelui de Alba, sînt opriți pe Rin de contele palatin. Genovezii răspunzători de transport, Luciano Centurione și Constantino Gentile, obțin restituirea banilor confiscați dînd o despăgubire, Carol al IX-lea către Fourquevaux, 24 martie 1568, p. 169; Fourquevaux către Carol al IX-lea, Madrid, 6 aprilie 1568, vezi C. DOUAIS, *op. cit.*, vol. 1, p. 345; știre din Bruxelles, 7 martie 1568 H. van HOUTTE, *art. cit.*, p. 437.
43. Anvers, 31 iulie 1572, A.d.S. Genova, Olanda. Lettere Consoli, 1, p. 265.
44. Armada reunida en Santander para ir a Flandes, Simancas, E° 561; C. DURO, *Armada española*, vol. 2, p. 228 și următoarele.
45. Antonio de Guaras către Zayas, Londra, 29 noiembrie 1575, CODOIN, vol. 91, p. 108.
46. R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 1, p. 180—181, 213, 215.
47. Filip al II-lea către ducele de Parma, S. Lorenzo, 7 septembrie 1588, A.N., K 1448, M.
48. R. EHRENBERG, pretinde că sînt în afara operațiunilor după 1577, dar greșește, *op. cit.*, vol. 1, p. 362—363.
49. Filip al II-lea către B. de Mendoza, Madrid, 17 martie 1589, A.N., K 1449.
50. Același către același, S. Lorenzo, 6 mai 1589, *ibidem*.
51. Bart. BENEDETTI, *Intorno alle relazioni commerciali... di Venezia e di Norimberga*, Venezia, 1864, p. 30.
52. L. BATTIFOL, *La vie intime d'une reine de France au XVIIIe siècle*, Paris, 1931, p. 18.
53. Idiáquez către marchizul de Mondejar, Veneția, 26 martie 1579, A.N. K 1 672, G 38, copie. Idiáquez relatează o amintire din timpul cînd era ambasador la Genova. Nu precizează data.
54. În 1590, șase curieri, venind din Italia, sînt jefuiți aproape de Basel de 50 000 de scuzi, destinați lui Ambrogio Spinola, la Anvers. Fiecare curier poate transporta 10 000 de scuzi în aur, vezi V. VÁZQUEZ DE PRADA, *op. cit.*, vol. 1, p. 37.
55. Memorial de Ysoardo Capelo en que dize de la manera que se podra llavar a Flandes dinero

de contado pasandolo por Francia 1572, A.N. K 1520, B., nota 49, copie.
56. Fourquevaux către Carol al IX-lea, Madrid, 13 ianuarie 1569. C. DOUAIS, *op. cit.*, vol. 1 p. 46.
57. Ducele de Alba către Filip al II-lea, Bruxelles, 7 iunie 1571 A.N., K 1 523, B 31, nota 78.
58. C. de MONDOUCET, *op. cit.*, vol. 1, p. 71—72, Bruxelles, 21 octombrie 1572.
59. Del Caccia către prinț, Madrid, 21 septembrie 1572, A.d.S. Firenze, Mediceo 4903. G. MECCATI, *op. cit.*, vol. 2, p. 750. Deci eroarea lui LAVISSE, în *op. cit.*, vol. 6, cap. 1, p. 123.
60. Filip al II-lea către Diego de Çuñiga, Madrid, 25 septembrie 1572, A.N. K 1530, B 34, nota 65.
61. Saint-Gouard către Carol al IX-lea, Madrid, 25 septembrie 1572, B.N. Paris, fr. 16 104.
62. *Op. cit.*, vol. 2, p. 136, nota 1, B.N. Paris, fr. 127, f° 181—182.
63. Diego de Çuñiga către Filip al II-lea, Paris 1 decembrie 1576 A.N., K 1542, B 41., orig. D.
64. *Op. cit.*, vol. 2, p. 215.
65. *C.S.P. Venet.* VII, p. 565, 19 octombrie 1577.
66. R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 1, p. 362—363.
67. Vargas către Filip al II-lea, 12 decembrie 1577, primită la data de 21, A.N., K 1543, p. 52, nota 113, D.
68. Același către același, Parin 11 iulie, 1578, A.N., K 1545, B 43, nota 9, D.
69. Același către același, 27 iulie 1578, *ibidem*, nota 22, D.
70. *Ibidem.*
71. O. DE TÖRNE, „Philippe II et les Guises“, în *Revue historique*, 1935.
72. Filip al II-lea către J. B. de Tassis, Lisabona, 20 august 1582, A.N., K 1447, p. 186.
73. Longlée către Henric al III-lea, Saragossa, 3 mai 1585, vezi *Dépêches de M. de Longlée*, publicate periodic de A. Mousset, p. 186.
74. A.d.S. Mantova, Seria E, Genova 759, 15 octombrie 1532.
75. R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 1, p. 343.
76. Cor. Mor. către rege, Roma, 1 noiembrie 1551, *Corpo diplomatico port.*, vol. 6, p. 38.
77. *Op. cit.*, vol. 1, p. 1555.
78. Genova, 28 ianuarie 1564, Simancas E° 1393.
79. Filip al II-lea către Pedro de Mendoza, 1565, Simancas, E° 1394.
80. 4 februarie 1566, vezi C. Douais, *op. cit.*, vol. 1, p. 50.
81. Către prinț, Madrid, 11 mai 1566, A.d.S. Firenze, Mediceo, 4897 bis.
82. Ducele de Alba către Filip al II-lea, Cartagena, 27 aprilie 1567, A. E. Esp. 4, f° 357.

83. Garces către duce, Madrid, 13 iunie 1565, Mediceo 4897, f° 122 v°. Viceregele Neapolelui către Filip al II-lea, 30 aprilie 1566, Simancas, E°, 1055, f° 116 și, deopotrivă, fos 137 și 184.
84. *Op. cit.*, vol. 1, p. 153.
85. Nobili către Prinț, Madrid, 18 iunie 1567, A.d.S. Firenze, Mediceo, 4898, f° 68 v°.
86. Același către același, 30 mai 1567, *ibidem*, f° 50 verso.
87. *Ibidem*, f° 64.
88. *Ibidem*, 20 septembrie 1567, f° 99 v°.
89. Arhivele Ragusei, Diversa di Cancellaria, 127, f° 106 și 106 v°, 3 octombrie 1539.
90. *Ibidem*, 139 f° 23 și următoarele.
91. *Ibidem*, 146, f° 34.
92. *Ibidem*, 145, f° 23 v°.
93. *Ibidem*, 146, f° 145, 20 august 1560.
94. Vuk VINAVER, „Der venezianische Goldzechin in der Republik Ragusa", în *Bollettino dell'Istituto della Società e dello stato veneziano*, 1962, p. 140—141.
95. *Ibidem*, p. 141.
96. Barcelona, 4 mai 1561, Simancas E° 322.
97. Simancas, E° 1055, f° 137.
98. Această taxă pentru transportul de bani este în 1572 de 1,5%. Giovanni Andrea Doria către Republica Genovei, Madrid, 27 aprilie 1572. A.d.S. Genova, L. M. Spagna 5 2414.
99. Viceregele Neapolelui către Filip al II-lea, Neapole, 7 februarie 1566 E° 1055, f° 29.
100. Filip al II-lea către Granvelle, Madrid, 25 martie 1572, Simancas E° 1061, f° 208. Granvelle către Filip al II-lea, 21 aprilie, Simancas 1061, fila 27. G. de Caccia către prinț, Madrid, 19 decembrie 1572, Mediceo 4903, 500 000 de scuzi în polițe asupra Genovei.
101. Vezi referințele la nota precedentă, Mediceo 4903.
102. R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 2, p. 215.
103. *Ibidem*, p. 214.
104. *Ibidem*, p. 179. În 1576, se înregistrează o trimitere de un milion către Don Juan cu galerele, de la Barcelona la Genova, vezi O. DE TÖRNE, *op. cit.*. vol. 2, p. 30.
105. Filip al II-lea către priorul Don Hernando de Toledo, S. Lorenzo, 16 iulie 1577, Simancas, E° 335. El Almirante, Amiralul se va îmbarca la bordul navei-amiral care, de altfel, va călători împreună cu patru galere. Priorul Don H. de Toledo către Filip al II-lea, Barcelona, 27 august 1577, (primită în 31), Simancas, E° 335, f° 402.
106. Filip al II-lea către marele duce. Lisabona, 23 decembrie 1582 Simancas E° 1453.

107. Pentru amănunte mai multe, vezi Felipe RUIZ MARTIN, *Lettres marchandes*... p. LXXXIV și următoarele.
108. *Dépêches de M. de Longlée*, p.p. A. Mousset, Paris, 1912, p. 9.
109. *Ibidem*, p. 19.
110. *Ibidem*, p. 42.
111. *Ibidem*, p. 77.
112. *Ibidem*, p. 76—77.
113. *Ibidem*, p. 87.
114. Pe atunci *veedor general* al armatei din Flandra. Despre cei 100 000 de scuzi trimiși lui J. B. de Tassis, dintre cei 692 722 expediați în Italia, 23 iulie 1585, vezi A.N., K 1583.
115. *Dépêches de M. de Longlée, op. cit.*, p. 120
116. *Ibidem*, p. 129.
117. *Ibidem*, p. 139.
118. *Ibidem*, p. 147.
119. *Ibidem*, p. 149.
120. *Ibidem*, p. 175.
121. *Ibidem*. p. 242.
122. *Ibidem*, p. 269.
123. *Ibidem*, p. 312.
124. *Ibidem*, p. 315.
125. Ambasadorul Genovei către Republica Genovei, Madrid, 29 martie 1586, A.d.S. Genova, L.M. 9—2. 418.
126. Filip al II-lea către marele duce, S. Lorenzo, 17 iunie 1589, Simancas E° 1452.
127. R. EHRENBERG. *op. cit.*, vol. 1, p. 361. De alăturat informației despre A. Spinola din notele lui Longlée, 3 martie 1590, *op. cit.*, p. 391.
128. Antonio Dominguez ORTIZ, „Los estrangeros en la vida española durante el siglo XVII", în *Estudios de historia social de España*, 1960, p. 304, nota 10.
129. Precizare oficială în Ralph. de TURRI, *Tractatus de cambiis*, Disp. 3, Qu. 13, nr. 78; S. Contarini către doge, Valladolid, 16 decembrie și 30 decembrie 1602 (A.d.S. Venezia, Senato Dispacci Spagna); *Lettres missives de Henri IV* vol. 6; p. 16. Regele către M. de Beaumont, 18 ianuarie 1603, „Regele Spaniei ar fi primit partea sa de 11 milioane în aur la care, mi-a scris, să adaug încă un milion... Partea va fi întrebuințată în trei ani: 3 milioane în fiecare an pentru Flandra plus 2 alte milioane pentru casa regală. Aceste cifre sînt destul de apropiate de realitate. *El asiento* semnat la Valladolid la 31 decembrie 1602 se ridica exact la 7 200 000 scuzi (plătibili în Flandra în 36 *pagas)* și 2 100 000 ducați (plătibili în *pagas* la Madrid, Sevilla, Lisabona, Simancas, Contadurias Generales 1, 96. În această serie se gă-

sește întreaga colecție de *asientos*, pe care am cercetat-o personal în 1951, lăsînd continuarea acestei munci pe seama lui Alvaro Castillo Pintado care a dus-o la bun sfîrșit. Vezi mai departe graficul 59 care, dînd cifre complete, m-a făcut să consider că este inutil să furnizez toate aceste referințe și să corijez vechiul text al lucrării mele care doar introduce această problemă uriașă.

130. Filip al II-lea către Juan de Lastur. S. Lorenzo, 4 aprilie 1587 A.N., K 1448, minută.

131. Amedeo PELLEGRINII, *Relazioni inediti di ambasciatori lucchesi...* Roma 1901, p. 13—14, în legătură cu călătoria lui Compagno Compagni în 1592, călătorie de iarnă, cu naufragiul unei galere (120 de vîslași se înecară atunci). Flota transporta de la 600 la 800 000 de scuzi și lădițe cu monede. De remarcat exactitatea observațiilor lui CERVANTES din *La Gitanilla,* vol. 1, p. 64 despre acel genovez care trimite bani din Spania la Genova prin galere și cu prilejul unor ocazii spre Cartagena. Banii spanioli sînt transportați, de asemenea, legal sau nu, cu corăbii comerciale, ca, de exemplu, la bordul corăbiei San Francisco, încărcată la Alicante și Ibiza, sosită la Livorno la 3 martie 1585, cu 21 700 reali, A.d.S. Firenze, Mediceo 2 080.

132. Simón Ruiz către B. Suárez, Medina del Campo, 17 aprilie 1583.

133. A.d.S. Venezia, Senato Dispacci Spagna, Francesco Morosini către doge, Madrid, 18 ianuarie 1614.

134. Vezi în sens contrar recenzia lui Emile COORNAERT în *Revue du Nord*, deja citată.

135. Emile COORNAERT, *op. cit.*, p. 28—29; progresul se oprește în anul 1569. p. 30; „în 1580 cînd mulți oameni sînt de-acum plecați..."

136. R. B. MERRIMAN, *op. cit.*, vol. 4, p. 285—286. Falsificarea monedelor în Țările-de-Jos (Emile COORNAERT, *op. cit.*, p. 46) nu este o consecință, un stadiu final al situației?

137. În 1579 nu mai există la Anvers decît o singură casă spaniolă importantă, 4 din Lucca, 5 din Genova, 14 italiene, 10 portugheze, vezi R. Ehrenberg, *op. cit.*, vol. 2, p. 192.

138. A. Vaticanes Spagna 27, *Le cause per le quale il sermo Re di Portugallo...*, 1573, f° 161—162. Tulburările bancare din Sevilla în 1565—1567.

139. V. VÁZQUEZ DE PRADA, *op. cit.*, vol. 1, p. 28, nota 30.

140. După A. von REUMONT, *op. cit.*, vol. 1, p. 355. În 1575, cîteva firme florentine, care rămăseseră încă aici, abandonează Lyonul pentru a

merge la Besançon, Chambéry, Avignon... După R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 1, p. 306, în 1575 la Lyon nu rămîn decît cîțiva italieni, ceilalți au plecat la Paris. În 1592, singura supraviețuitoare este banca lui Capponi, reluată în 1594 de celebrul Zametti din Lucca. În legătură cu acest important capitol, vezi L'HERMITTE de SOLLIER, *La Toscane française*, Paris, 1661, care tratează despre bancherii italieni instalați la Paris. În mediul toscan, căderea Lyonului nu este oare una dintre cauzele apropierii hispano-toscane după 1576? Despre modul în care viața toscană deviază în direcția Spaniei, vezi R. GALLUZZI, *op. cit.*, vol. 3, p. 505 și următoarele.

141. R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 2, p. 191.
142. *Ordenanzas del Consulado de Burgos de 1538*, publicate periodic de Eloy GARCIA DE QUEVEDO Y CONCELLÓN, Burgos, 1905, cu o lungă introducere. Decădere începînd din 1556? p. 71. Data mi se pare prea precisă. După Marie Helmer, care îmi confirmă punctul său de vedere într-o notă din 21 martie 1965, semnele declinului apar către 1566; criza marchează momente importante în 1568, 1570 și 1572. Căderea este un fapt împlinit în 1573 și efectele sale sînt ireversibile.
143. A. de CAPMANY, *op. cit.*, vol. 4, p. 337 (1594). Despre crearea la Barcelona în 1609 a unei bănci noi, *del Nuevo Banco „per mes ampliar la Taula del Cambi"*, vezi A. P. Usher, *op. cit.*, p. 437.
144. Du Ferrier către Henric al III-lea, Veneția, 8—13 mai 1575; E. Charrière, *op. cit.*, vol. 3, p. 595.
145. Simancas, E° 343 (1595).
146. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 24 și 24 v°; R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 175 (1584).
147. R. BUSQUET, „Les origines du consulat de la nation française à Alger", în *Inst. hist.*, Provence, 1927.
148. P. GRANDCHAMP, *op. cit.*, de exemplu, vol. 1, p. 17, 18, 23, 87, etc. Faptul a fost deja remarcat de A. E. SAYOUS, *Le commerce des Européens à Tunis depuis le XIIe siècle*, 1929.
149. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 177 v°.
150. A.d.S. Firenze, Mediceo 2080, 26 iulie 1578, 3 martie 1585.
151. Arhivele Ragusei, D. de Foris, vol. 8, f° 172, 24 august 1599.
152. *Ibidem*, f° 113. v° 115 v°.
153. A.N.K. 1676, Iñigo de Mendoza către Filip al III-lea, 2 ianuarie 1599.

154. Arhivele Ragusei, D. di Cancellaria, 192, f° 139, 30 mai 1604.
155. Vezi mai sus.
156. A.d.S. Firenze, Mediceo 5032, Zanobi Carnesechi către arhiepiscopul de Pisa, Genova, 27 iunie 1590.
157. Felipe RUIZ MARTÍN, *Lettres marchandes*... p. XLVIII.
158. Tanteo general, B.N. Madrid, 1 004, citat de Felipe RUIZ MARTÍN, *ibidem*.
159. Vezi scrisorile schimbate între Simón Ruiz și corespondenții săi din Florența în cartea citată a lui Felipe RUIZ MARTÍN. Semnalăm printre scrisorile lui Baltasar Suárez pe cea din 23 februarie 1590 (către bancherii Bonvisi la Lyon): „*No querian creditos sino débitos*...; *sta oy dia el cambio de manera que quien tiene el dinero lo a de dar como quiere el tomador** — cea din 9 septembrie 1591 etc.
160. *Ibidem*, scrisoarea din 30 martie 1590.
161. Baltazar Suárez către Simón Ruiz, Florența 9 septembrie 1591.
162. A.d.S. Sommaria Consultationum, 22, fos 9—10, 8 februarie 1608.
163. După Turbolo, *Discorso*... p. 3 și 4, Napoli, B. di storia Patria, XXVIII, D. 8. Și numai 10 500 000 ducați între 1548—1587, adică 260 000 pe an (cifră rotunjită, A.d.S. Napoli, Sommaria Consultationum, 9, f° 168, 29 ianuarie 1587), față de 400 000, media anuală între 1589—1628 și care, ținînd seama de devalorizarea ducatului, reprezintă chiar o accelerare.
164. Antonio della ROVERE, *op. cit.*, p. 43, nota 44 bis.
165. Ubaldo MERONI (publicat de) *I „libri delle usate delle monete" della Zecca di Genova dal 1589 al 1648*, Mantova, 1957.
166. Dau în continuare referințe care corespund indicațiilor numerotate ale paragrafelor care urmează: Marciana 7299/2 iunie 1584/; Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 93, 2 iunie 1584; *ibidem*, f° 93 v°, 13 iulie 1584; *ibidem*, f° 95, 5 decembrie 1585; *ibidem*, f° 104, 14 iunie 1591; A.d.S. Venezia, Senato Zecca 2 (1591); *ibidem*, 4 decembrie 1595; 3 ianuarie 1596; *ibidem* 5, 26 martie 1597; *ibidem*, 8, 19 martie 1605.
167. A.d.S. Napoli, Sommaria Consultationum, 9, fila 168, 29 ianuarie 1567.

---

* Nu voiau să li se acorde credite decît dacă obțineau dobînzi...; a ajuns astăzi negoțul de cambii în așa fel încît cine are bani trebuie să fie la cheremul celui care împrumută. (lb. span. — N. tr.).

168. Aceste afirmații sînt aproape sigure. În ceea ce privește Franța, vezi articolul clasic al lui A. CHAMBERLAND, citat mai înainte, p. 402 nota nr. 121; pentru Germania și Țările-de-Jos, simplul fapt că Veneția și Florența dispun de scăzăminte în nord este semnificativ. Despre dezechilibrul dintre Florența și Spania, vezi Felipe RUIZ MARTÍN, *Lettres marchandes...* Noțiunea de balanță de conturi rămîne ciudată în secolul al XVI-lea, totuși în răspunsul oamenilor de afaceri adresat guvernului spaniol / 1575, B.M. Harl. 3315, f° 155/ citesc această frază importantă: „... *a estos reynos por ymportar mas las mercaderias que vienen a ellos que las que salen y este inconveniente no es de poca consideracion*".

169. Este data pe care o sugerează J. van KLAVEREN, *op. cit.*, p. 3. Jean MEUVRET, „La conjoncture internationale de 1660 à 1715", în *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne*, 1964, nu vede aici, se pare, decît începuturile unei scurte evoluții de creștere. „Ar putea fi vorba de o adevărată reluare a avîntului?" De notat că începînd din 1604 pînă în 1609, o parte a metalului alb din America ia drumul nordului european.

170. Expresia aparține lui Samuel Ricard, vezi nota următoare.

171. Samuel Ricard, *Traité général du Commerce*, Amsterdam, 1706, p. 371.

172. Marciano 5.729, Relazione d'Egitto, 1668.

173. Este opinia lui Felipe RUIZ MARTÍN, *Lettres marchandes...*

174. A.d.S. Genova, Spagna 38, documente dintre anii 1647—1650.

175. În paginile care urmează am folosit două lucrări ale lui Felipe RUIZ MARTÍN; *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo,* în care este vorba despre scrisorile expediate și primite de Simón Ruiz și apoi de nepotul său Cosimo Ruiz, destinate sau provenind din Florența, între 1577—1606. Aceste scrisori sînt precedate de o lungă și magnifică introducere. A doua lucrare mi-a fost comunicată înainte de publicarea sa apropiată, *El siglo de los Genoveses en Castilla (1528—1627): capitalismo cosmopolita y capitalismos nacionales*, este, după opinia mea, cea mai frumoasă carte despre Spania secolului al XVI-lea, de la lucrările clasice ale lui Ramón Carande.

176. Sînt impresionat, într-adevăr, de sosirile masive de metal alb la Genova, chiar și la sfîrșitul secolului. Vezi, începînd din 1670, corespon-

denţa consulului francez la Genova, Compans, A.N. Afaceri străine, B 1.511, Genova. Vezi, de asemenea, curba baterilor de monede la Zecca din Genova după publicaţia lui U. MERONI, citată mai sus la nota 165.

177. Ramón CARANDE, „Sevilla fortaleza y mercado", în *Anuario de Historia del Derecho español*, vol. 2 1925 (tiraj special), p. 33, 35 şi următoarele; Jacques HEERS, *op. cit.;* Referinţe numeroase la cuvîntul Sevilla la indice.

178. Frank SPOONER, *op. cit.*, p. 21, a notat bine că genovezii au ştiut să profite în aceşti ani de răscruce de creşterea cursului aurului.

179. René DOEHAERD, *Études anversoises*, vol. 1, 1963, p. 33.

180. Vezi Felipe RUIZ MARTÍN, *Lettres marchandes. . . .*, p. XXIX şi următoarele şi excelentul articol al lui Alvaro CASTILLO PINTADO „Les juros de Castilla, apogeo y fin de un instrumento de credito", în *Hispania*, 1963. *Los juros de caución* (de cauţiune) nu se vînd. Obţinînd efecte negociabile *(los juros de resguardo)* sau, cum li se spune, *los resguardos*, oamenii de afaceri ajung şi în domeniul economiei publice, în Spania ca şi în afara Spaniei. *Los resguardos* vîndute depunătorilor sînt rambursate în momentul în care se lichidează *del asiento (el finiquito)* în titluri de rentă, avînd aceeaşi dobîndă. Genovezii sînt aşadar stăpînii unei pieţe deocamdată puţin coerente, de rente diverse, prin dobînzile, natura şi cuantumul alocaţiilor lor. Dar există şi riscuri: astfel în 1575 din pricina speculaţiilor sale cu *los resguardos* prinţul de Salerno, Nicoló Grimaldi a intrat într-o bancrută care a făcut vîlvă, vezi Alvaro CASTILLO PINTADO, *art. cit.*, p. 9.

181. Felipe RUIZ MARTÍN, *Lettres marchandes...*, p. XXXII.

182. Simancas, Consejo y Juntas de Hacienda, 37, Decreto sobre la paga de las mercedes y o tras deudas, Toledo, 14 noiembrie 1560.

183. *Ibidem.*

184. Felipe RUIZ MARTÍN, *op. cit.*, p. XXXII.

185. V. *Magalhães Godinho, op. cit.*, p. 420. În 1435 chintalul va valora 3.072 *réais*, în 1564, 33.421. Apoi a urmat o bruscă prăbuşire în 1568.

186. B.N. fr. 9.093, f° 78 (1640).

187. A.d.S. Venezia, Cinque Savii, Riposte 1602—1606, f° 189 v° — 195, 16 ianuarie (1607).

188. 2 aprilie 1597, A.d.S. Genova, Spagna 12.

189. Mai ales în *Lettres marchandes.*, capitolul 2, *L'argent, vassal de l'or*, p. LIII şi următoarele.

190. După registrul de cont, publicat sub îngrijirea sa de Francisco de Lixalde, *pagador del exercito de Flandes*, începînd din 12 martie 1567. Această carte sub titlul manuscris *Tanteos tomados en Flandes al pagador Francisco de Lixalde hoja de catorze meses antes que fallecies*. Simancas, p. 26. Este cartea publicată după o copie latină de M.F. RACHFAHL, *Le registre de Franciscus Lixaldius, trésorier général de l'armée espagnole aux Pays-Bas*, de 1567 à 1576, Bruxelles 1902, 187 p., 8°.

191. L. GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechtes*, 1891, p. 127.

192. G. LUZZATTO, *op. cit.*, p. 180.

193. Lucien FEBVRE îmi indică, după registrele municipale din Besançon, (jalba lui Tommaso Doria către judecătorul din acest oraș. 27 iulie 1566) că în 1534—1535 orașul imperial atrase spre sine bancherii genovezi „care își părăsiseră reședința din părțile Lyonului și din Monluel și locuiau în orașul Lons-le-Saunier". Despre aceste piețe vezi: CASTAN, „Granvelle et le Saint-Empire", în *Revue Historique*, 1876, vol. 1, p. 113, nota; P. HUVELIN, *Droit des marchés et des foires*, 1907; discursul lui Contarini, 1584, în A. LATTES. *La libertà delle banche a Venezia*, Milan, 1859, p. 121; R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 1, p. 342, vol. 2, p. 227; Jacques SAVARY DES BRUSLONS, *Dictionnaire universel de Commerce*, Copenhaga, 1760, V, „Foire", vol. 2. p. 679—680; L. GOLDSCHMIDT, *op. cit.*, p. 237.

194. În legătură cu cele precedente, vezi Domenico GIOFFRÉ, *Gênes et les foires de change: de Lyon à Besançon*, Paris, 1960, p. 115—119.

195. Lucien FEBVRE. *op. cit.*, p. 22, nota 4, p. 110, nota 3. În arhivele din Doubs am găsit cererea bancherilor genovezi solicitînd autorizația de a-și ține tîrgurile la Poligny, 13 august 1556.; R. EHRENBERG, *op .cit.*, vol. 2, p. 227.

196. J. SAVARY DES BRUSLONS, *op. cit.*, vol. 2, p. 227.

197. Fac aluzie la lucrările lui Felipe RUIZ MARTÍN și José GENTIL DA SILVA.

198. Întregul paragraf care urmează se bazează pe explicațiile din cele două lucrări ale lui Felipe RUIZ MARTÍN, citate mai sus, nota 175.

199. *Actas*, vol. 4, p. 225—226, 316, 411.

200. J. GENTIL DA SILVA, lucrare în curs de apariție, după prima copie dactilografiată, p. 24.

201. *Ibidem*, p. 21.

202. Henri PIRENNE, *Histoire de Belgique*, vol. 4, Bruxelles, 1927, p. 78.

203. A.d.S. Genova, Spagna 6.2415, Sauli și Lercaro către Republica genoveză, Madrid, 17 iulie 1675.

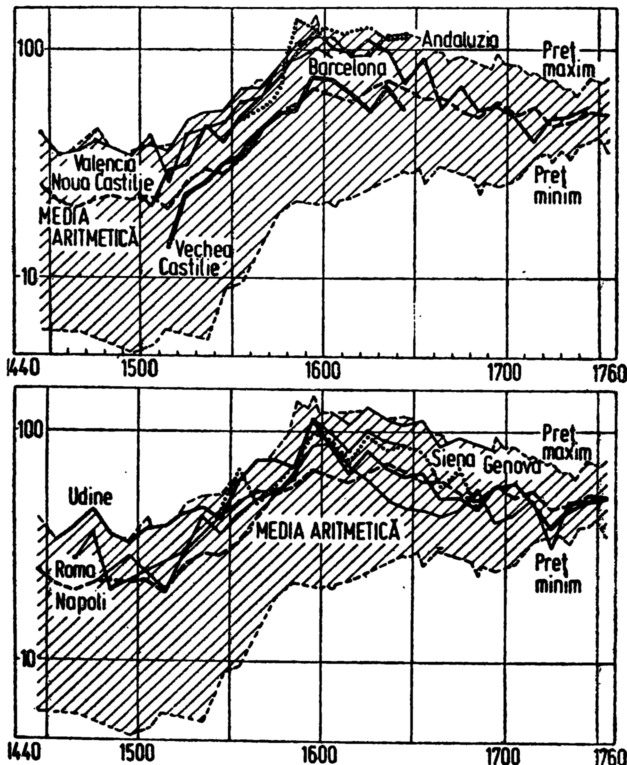
204. Amănuntele care urmează sînt luate din lucrarea inedită, în curs de apariție, a lui J. GENTIL DA SILVA.
205. *Op. cit.*, la articolul „*Foire*“, vol. 2, coloana 68.
206. Cel puțin primul volum. Vezi catalogul de la *Kress Library*, p. 23. Am folosit ediția venețiană (Giovanni Giacomo Hertz) din 1682, într-un singur volum.
207. Gino LUZZATTO, *op. cit.*, p. 180.
208. *Ibidem.*
209. R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 1, p. 350.
210. J. GENTIL DA SILVA, Réalités économiques et prises de conscience“, în *Annales E.S.C.* 1959, p. 737, (la data de 11 februarie 1580).
211. Museo Correr, Donà delle Rose, 26.
212. Citat de Felipe RUIZ MARTÍN, *Lettres marchandes...*, p. XXXIX
213. Museo Correr, Donà delle Rose, 181, f° 53.
214. Vezi admirabilul articol al lui H. VAN DER WEE, în *Annales E.S.C.*
215. J. GENTIL DA SILVA, *Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595 et 1607*, 1956, p. 50, 22 noiembrie 1596 la Lisabona, 27 la Lyon.
216. Felipe RUIZ MARTÍN *El siglo de los Genoveses*, în curs de apariție. Urmăm îndeaproape excelenta sa argumentație, solid construită și nouă.
217. J. GENTIL DA SILVA, *op. cit.*, p. 51, 27 noiembrie 1596.
218. *Ibidem*, p. 50 și Victor von KLARWILL, *The Fugger News-Letters* London, 1926, vol. 2, p. 283, nr. 573, Veneția, 25 octombrie 159
219. A.N., K 1676 (G.S.), Venezia, 4 ianuarie 1597, Iñigo de Mendoza către M.S.
220. Felipe RUIZ MARTÍN, *El siglo...*
221. A.d.S. Genova, Spagna, 11.2420, Cesare Giustiniano către doge, Madrid, 20 ianuarie 1597.
222. A.d.S. Genova, *Relazione delle cose di Genova*, 1597, f° 26.
223. J. GENTIL DA SILVA, *op. cit.*, p. 52, 30 decembrie 1596.
224. Referința exactă s-a pierdut.
225. A.d.S. Genova, Spagna 11.2420, H. Piccamiglio către doge, Madrid, 25 noiembrie 1596. Totuși speranța unei reglementări rapide apare în scrisoarea lui C. Giustiniano din 25 decembrie 1596, *ibidem*.
226. *Ibidem*. Expresia aparține lui Piccamiglio, 7 decembrie 1596.
227. Cesare Giustiniano către doge, Madrid, 31 ianuarie 1597.
228. Același către același, Madrid, 20 ianuarie 1597.
229. Același către același, Madrid, 24 decembrie 1596.
230. J. GENTIL DA SILVA, *op. cit.*, referințele de la p. 53, Roma 25 ianuarie 1597.

231. A.d.S. Genova, Spagna 11.2420. C. Giustiniano către doge, Madrid, 22 februarie 1597. Despre rolul lui Tomas Cherch (Carg), vezi același către același, Madrid, 2 martie 1597.
232. Același către același, Madrid, 5 ianuarie 1597 și, la fel, 22 februarie 1597.
233. Același către același, 22 februarie 1597.
234. *Ibidem.*
235. De exemplu, Ernst HERING, *Die Fugger*, 1940, p. 301 și următoarele.
236. J. GENTIL DA SILVA, *op. cit.*, și referințe la p. 55, 12 iunie 1597.
237. Urmează textul deja citat al lui Felipe RUIZ MARTÍN.
238. Despre această dispută ar fi de citat întreaga corespondență precisă a lui Cesare Giustiniano.
239. Potrivit indicațiilor lui Felipe RUIZ MARTÍN. În legătură cu bancruta din 1607, vezi corespondențele genoveze (A.D.S. Genova, Spagna 15.2424) sînt de un interes evident, dar nu adaugă nimic sau aproape nimic cărții lui Felipe RUIZ MARTÍN, care are avantajul de a situa exact criza în cadrul istoriei economice și financiare a Castiliei.
240. *Ibidem.*
241. *Ibidem.*
242. *Ibidem.*
243. Vezi mai jos.

3. CREŞTEREA PREŢURILOR

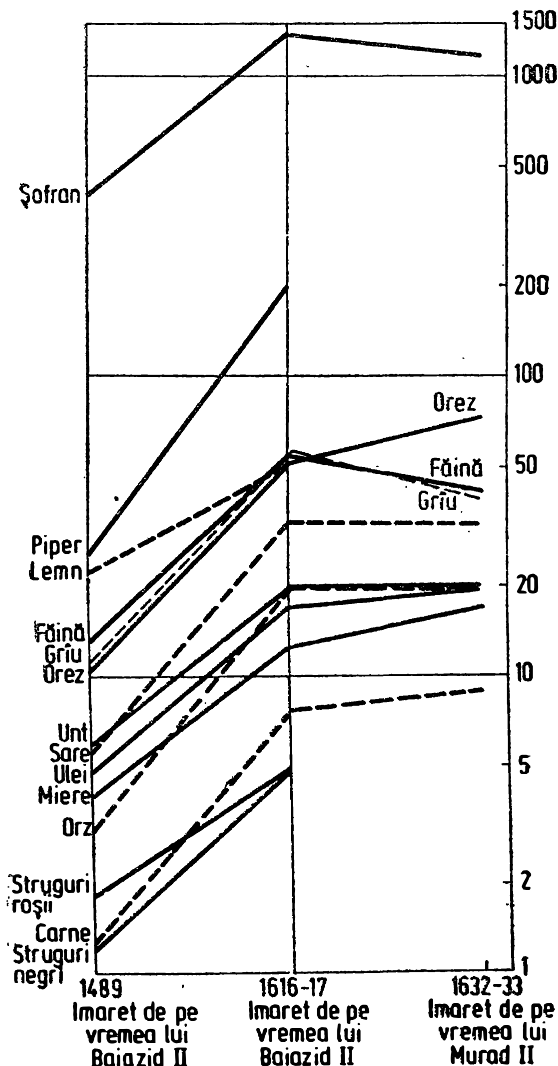
Creşterea preţurilor, generală în secolul al XVI-lea, a frămîntat puternic ţările mediteraneene, mai ales după 1570. Ea a dezlănţuit numeroasele şi obişnuitele sale consecinţe. Violenţa, durata acestei „revoluţii“ — care în realitate, depăşeşte limitele secolului al XVII-lea — a atras în mod firesc atenţia contemporanilor, prilej pentru ei de a reflecta la problema complexă a monedei, la puterea nouă şi revoluţionară a capitalului, la destinul general al oamenilor şi al statelor... Istoricii, la rîndul lor, au căutat vinovatul sau vinovaţii, crezînd adesea că au rezolvat problema, dar aceasta se complică pe măsură ce faptele cunoscute devin mai numeroase şi, de ce să n-o spunem, pe măsură ce se dezvoltă o ştiinţă economică retrospectivă.

În ciuda atîtor preveniri[1], voi continua să vorbesc ocazional despre „revoluţia preţurilor“. Putem avea opinii diferite asupra cauzelor adevăratelor forţe motrice, a amplorii lor, dar nu şi asupra noutăţii lor agresive. Un istoric[2] a susţinut că *noi*, oameni ai secolului al XX-lea, am vedea mai bine în materie de revoluţie a preţurilor. Problema este pusă greşit. Ceea ce contează este uluirea acestor oameni de-a lungul unui secol care „începe“ mult înainte de 1500 şi în timpul căruia preţurile nu încetează să se deplaseze în sus. Ei au avut impresia că trăiesc o experienţă fără precedent. Bunelor vremi de altădată, cînd totul se dădea pentru mai nimic, i-au urmat vremurile lipsite de omenie cu scumpiri care nu mai dau înapoi. A pune la îndoială termenul de *revoluţie* în legătură cu Italia, străveche ţară a banului, cu economia complicată, mai merge; dar în Balcani, în Anatoria, străbătînd Imperiul Otoman, în faţa răsturnărilor în lanţ cum să nu vorbim despre o *revoluţie* a preţurilor? Trebuie să dramatizăm ceea ce a fost dramatic.

42 — PREŢUL GRÎULUI MEDITERANA-EUROPA

După F. BRAUDEL şi F. C. SPOONER, vol. 4 din *Cambridge Economic History*. Vreo 50 de curbe ale preţului grîului, calculat în grame de argint şi în hectolitri ne-au permis întocmirea pentru întreaga Europă a situaţiei variaţiilor cerealiere (linia maximă şi cea minimă care delimitează suprafeţele haşurate) şi marcarea mediei aritmetice (linia punctată) a tuturor acestor preţuri. Creşterea este, bineînţeles, generală în secolul al XVI-lea. Peste această grilă de fond, am suprapus în două grafice succesive, pentru a facilita lectura, diverse curbe mediteraneene. Se va observa coincidenţa mediei aritmetice a preţurilor europene cu curba din Vechea Castilie. Toate celelalte curbe mediteraneene sînt mult deasupra mediei, cel puţin pînă în 1620 uneori chiar şi mai tîrziu. Lumea mediteraneană, cel puţin lumea mediteraneană creştină (întrucît nu avem serii pentru partea orientală a mării, unde preţurile erau desigur mai coborîte) este o zonă a pîinii scumpe, aproape de nivelurile superioare. După jumătatea secolului al XVII-lea el se îndepărtează mult mai puţin de medie, dar trebuie notat că în acea perioadă exista o tendinţă generală a preţurilor europene către convergenţă, după cum arată cu claritate îngustarea considerabilă a zonei haşurate. Distanţa între curba care indică nivelul maxim şi cea care indică nivelul minim se micşorează treptat odată cu secolul al XVIII-lea.

43 — PREŢURI LA BRUSSA, 1489—1633

Datorez lui Ömer LUFTI BARKAN aceste cîteva preţuri care demonstrează că mărirea preţurilor din secolul al XVI-lea a atins şi Turcia. *Imarete*-urile sînt aşezăminte confesionale de binefacere în care sînt hrăniţi săracii şi studenţii. Preţurile sînt date în aspri. Nu este pierdută orice speranţă de a găsi în arhivele turceşti seriile de preţuri care ar fi hotărîtoare pentru cunoaşterea mişcărilor generale ale preţurilor din lumea mediteraneană. De notat că aceste preţuri „nominale“ nu ţin seama de devalorizarea asprului.

Mărturiile despre creșterea prețurilor sînt nenumărate. Ceea ce le apropie este stupefacția martorilor și neputința lor de a înțelege cauzele unui fenomen pe care ei îl percep totdeauna în realitățile sale locale, pe care-l opun cu atît mai ușor timpurilor fericite de odinioară, cu cît sfîrșitul secolului al XV-lea a cunoscut salarii înalte și prima treime a secolului al XVI-lea a fost o perioadă fastă, de viață relativ ieftină, chiar și în Polonia[3]. În Franța, un contemporan al lui Carol al IX-lea scrie în 1560: „Pe vremea tatălui meu, aveam carne în fiecare zi, bucatele erau îmbelșugate și vinul îl beai ca și cum ar fi fost apă"[4]. Acel ins cîrcotaș și flecar, care este agronomul spaniol G. Alonso Herrera, adaugă: „Astăzi (1513) o livră de carne de oaie costă tot atît cît odinioară, o oaie întreagă, o pîine cît o *fanegă** de grîu, o livră de ceară sau ulei, tot atît cît o *arroba*** și așa mai departe . . ."[5]

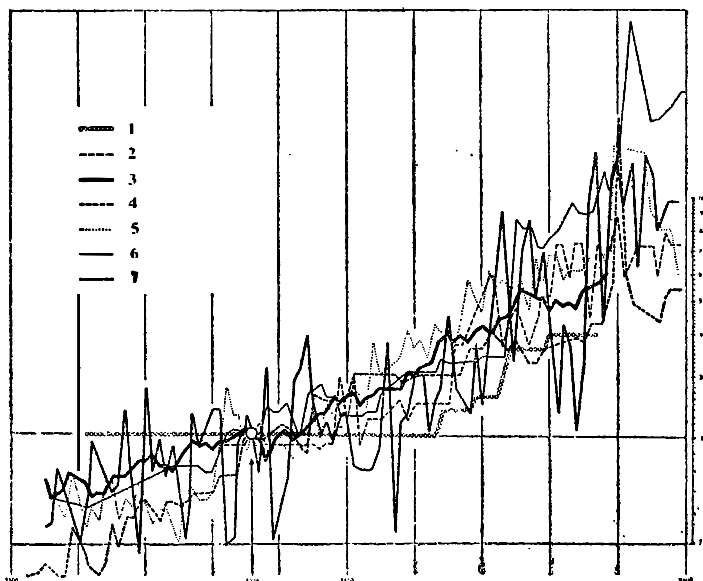
Doleanțele Cortesurilor din Castilia se repetă de-a lungul întregului secol, dar glasul lor, simpatic și egoist, rar se va ridica pînă la nivelul generalului. Ele bombănesc neîncetat împotriva scumpirii grînelor, a exportului catastrofal de aur, a tăierii nechibzuite de viței și miei, — tot atîtea cauze ale scumpirii — sau chiar împotriva exportului de piei, care, desigur, a ridicat prețul încălțămintei . . . Ele tună și fulgeră, de asemenea, împotriva speculanților străini, care fac să se scumpească lîna, carnea, caii, țesăturile, mătăsurile . . .[6]. Cortesurile din 1548, îngrozite de pretențiile americane, merg pînă la a propune împăratului[7] să încurajeze dezvoltarea industriilor coloniale și să oprească exporturile din Peninsulă

* măsură de capacitate de aproximativ 55,5 kg. (N. tr.).

** veche unitate de măsură spaniolă, egală cu 11,5 litri (N. tr.).

către Lumea Nouă socotite drept dezastruoase. Cortesurile din 1586 (la Valladolid) cer regelui „să nu mai tolereze de acum înainte importul de lumînări, sticlărie, cuțite și alte obiecte asemănătoare, provenind din străinătate pentru a fi, deși sînt lucruri nefolositoare traiului, schimbate cu aur, ca și cum spaniolii erau indieni"[8]. Astfel vorbesc oamenii cu judecată și nu greșesc totdeauna[9].

Un venețian notează în 1580 că la Neapole prețurile au crescut cu mai mult de două treimi. Faptul abia menționat, el îl atribuie exacțiunilor funcționarilor, cumpărărilor masive, proviziilor enorme ale Regelui Catolic pentru cucerirea Portugaliei[10]... În Biscaya prețurile

44 — EVOLUȚIA PREȚURILOR LA PARIS, DUPĂ *ARCHIVES HOSPITALIÈRES*

De remarcat decalajul salariilor față de evoluția prețurilor; creșterile pe verticală ale prețurilor sării. Prețul oilor reprezintă *nivelul* mediu al ansamblului. După *Archives hospitalières*. Lucrare inedită de Micheline Baulant.

1. Salariu la Creteil (lucrarea unui pogon de vie); 2. Salariu la Grygny (o zi la cules de vie); 3. Oaie (în bani); 4. Lemn (căratul în bani); 5. Cărbune de lemn (Mangal) (în livre); 6. Sare (în livre); 7. Vin la butoi (în livre).

urcă deoarece oamenii de la șes (*tierra llana*), spune un raport oficial din 1558, beau și mănîncă fără cumpătare în cîrciumi, își formează deprinderi vicioase de lene, nemaicultivîndu-și ogoarele, nemaiculegînd fructele livezilor lor. Și cum să ne mai mirăm atunci de raritatea cidrului și de prețurile excesive la care se vinde! Aici, scumpirea ar fi din vina celor săraci ....[11]

Într-o lucrare veche, Soetbeer[12] citează nu mai puțin de 33 de autori dinainte de 1600 și alți 31, între 1600—1621, care au discutat, cu mai mult sau mai puțin talent această creștere generală a prețurilor ai cărei martori sau victime au fost cu toții. Ar fi obositor să le dăm cuvîntul ... A le crește numărul, ceea ce este ușor, ar avea totuși avantajul de a stabili că în această perioadă avem de-a face cu o imensă și impresionantă conștientizare.

Responsabilitatea Americii

Nu există, după conștiința noastră, o explicație generală propusă înainte de a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Primele două expuneri ale *teoriei cantitative*, în 1556 și 1558, au rămas, și una și alta, aproape ignorate de contemporani. Operele lui Martín de Azpilcueta, profesor la Universitatea din Salamanca și elev al lui Vitoria, nu au fost publicate decît la patru ani după moartea sa, în 1590, la Roma[13]. Aceeași perspicacitate în 1558 o întîlnim la istoriograful lui Carol Quintul, Francisco López de Gómara; și el a intuit o corelație între creșterea prețurilor și sosirea metalelor prețioase din America[14]. Dar cartea sa a trebuit să aștepte pentru a fi publicată, anul 1912!

Problema nu a fost ridicată public decît în controversa care l-a opus pe Jean Bodin lui M. de Malestroit între 1566 și 1568[15]. Contemporanii i-au dat dreptate lui Jean Bodin, subestimînd cam pripit devalorizările monedelor

 unitate pe care le evidenția oponentul său. În

curînd explicaţia cantitativă va deveni banală. În 1585, Noël du Fail în ale sale *Contes et Discours d'Eutrapel*[16] o formulează pe scurt: „... ceea ce se întîmpla din pricina ţinuturilor nou descoperite şi a minelor de aur şi argint pe care spaniolii şi portughezii le răspîndesc şi fiindcă, în cele din urmă, abandonează în această mină permanentă a Franţei regiuni sărace şi lucrări de construcţie de care nu se pot nicidecum lipsi"... Marc Lescarbot, în *Histoire de la Nouvelle France* (1612) va întrebuinţa un limbaj şi mai concret[17]: „Înaintea călătoriilor în Peru se puteau strînge multe bogăţii într-un spaţiu mic, faţă de astăzi cînd aurul şi argintul, fiind devalorizate prin belşugul lor, sînt necesare sipete mari de bani pentru a transporta ceea ce se putea pune într-o mică ascunzătoare. Înainte se putea face un drum lung cu o pungă în mînecă, în timp ce astăzi trebuie o valiză şi un cal anume". Gerald Malynes (1586—1641), acest negustor englez, expert în materie de comerţ, spune şi el în 1601[18]: Creşterea generală a preţurilor este datorată „mărilor de argint" provenind din Indii; ele au depreciat valoarea unităţii de măsură, ceea ce, la rîndul său, a făcut să crească cifrele pentru a restabili echilibrul".

În cele din urmă, teoria cantitativă a ajuns pînă la noi fără prea multe transformări. Ea a fost reînnoită prin lucrarea monumentală a lui Earl J. Hamilton care continuă să o susţină cu argumente solide şi a fost apărată recent de Alexandre Chambert[19] care o consideră capabilă să explice fenomenele monetare din ţările subdezvoltate de astăzi, evocatoare ale economiilor de altădată. Principalul argument rămîne pentru el concordanţa dintre sosirile metalelor preţioase la Sevilla şi urcarea preţurilor în Spania şi în afara Spaniei. Teoretic, François Simiand[20] avea dreptate să reclame o curbă cumulativă şi nu obţinută prin medii cincinale, a sosirilor de metale preţioase, ceea ce implică o viziune proprie a fenomenului.

Dar faptul că prețurile și mediile cincinale coincid demonstrează că aceste sosiri au acționat ca niște impulsuri succesive, sprijinind masa monedelor în circulație, accelerîndu-le mișcarea pînă în ziua în care această masă a fost prea grea și impulsul prea slab pentru a-i menține creșterea. Fiecare sosire de metal american se răspîndește repede, și într-un fel oarecare produce o explozie...

Pentru și contra responsabilității Americii

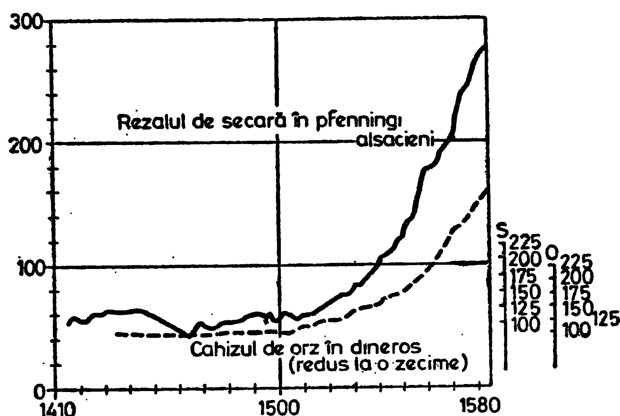
Președintele Luigi Einaudi[21], în lucrarea pe care a consacrat-o domnului Malestroit acordă avîntului metalelor 299,4% din sporul prețurilor, calculat în Franța din 1471 pînă în 1598 la nivelul de 627%. Nimeni n-ar putea spune dacă acest calcul este exact, dar impulsul datorat metalelor este evident. Să ne precizăm totuși rezervele în această privință.

1. Producția minieră americană, instrument al inflației, nu este neapărat un *primus movens*. Ea nu acționează de la sine. Avîntul Europei, cerințele sale, sînt cele care antrenează și călăuzesc truda căutătorilor de aur și a indienilor în minele de argint. Despre această masă de aur și, mai ales, de metal alb, repetăm ceea ce spune un document din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în legătură cu imensele bogății din Lumea Nouă: „Este un fruct al Americii care ar rămîne îngropat dacă negoțul (european), prin vînzarea de mărfuri nu i-ar pune pe americani în nevoia de a-l scoate din străfundurile pămîntului“[22]. În această direcție, în ultimă instanță, am fi de părere că totul a fost determinat de departe de conjunctura europeană.

2. Trebuie să admitem existența, înainte de 1500, a unui stoc monetar mai considerabil decît se afirma odinioară. Căci în secolul al

 XV-lea, apariția statelor moderne, a trupelor

plătite, a ofiţerilor salariaţi, a impozitelor în bani, consolidarea unei economii monetare în locuri privilegiate (în primul rînd în regiunile maritime, Italia, Spania, Portugalia, Anglia, Ţările-de-Jos, care sînt zonele active ale continentului), toate acestea presupun o circulaţie monetară importantă. Avansez, fără a crede prea mult în ele, cifrele de 5 000 tone aur şi 60 000 tone argint, bazîndu-mă pe un eventual echilibru al cantităţilor de aur şi argint, aflate faţă în faţă şi pe uşoara alunecare de la 12 la 15 a raportului *(ratio)* dintre metale[23], între 1550—1650. Dacă am calcula cum-necum pornind de la circulaţia cunoscută sau cel puţin presupusă către 1600, masa metalică moştenită din secolele precedente, am obţine valori de o mărime considerabilă[24] şi explicaţia cantitativă ar trebui să se conformeze cu ele. Metalul Americii, „investiţie gratuită", a accelerat cu atît mai mult circulaţia monetară chiar în ritmul

45 — STRASBOURG PRECEDE VALENCIA

După René Grandamy, în J. FOURASTIÉ. *Prix de vente et prix de rèvient*, seria a 13-a, p. 26. Cu linie continuă este trasată curba preţurilor secarei la Strasbourg, cu linie punctată, cea a grîului la Valencia (medii variabile timp de 30 de ani, 1451—1500 = 100). La dreapta se află scara procentajelor. Se observă felul în care curba preţurilor la Strasbourg urcă mai repede decît aceea din Valencia. Or, neîndoielnic, presiunea argintului american, dacă ar fi numai ea implicată, ar fi trebuit să stabilească o ordine inversă.

creșterii prețurilor. Metalul acesta a jucat un rol de multiplicare[25].

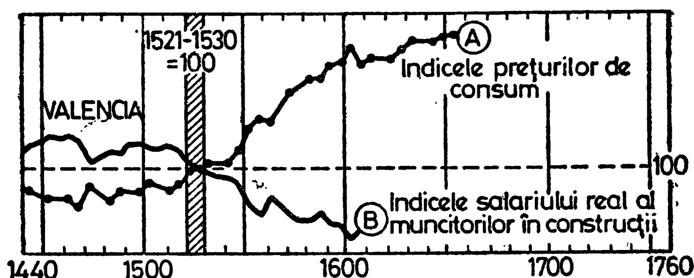
3. Rămîne însă loc și pentru alte explicații. Dezvoltările monedelor-unitate au avut și ele contribuția lor. Cititorul va trebui să se raporteze la tabelul nr. 48. O altă demonstrație, cea a lui Jean Fourastié și a elevilor săi[26], arată că mai devreme decît în țările privilegiate — Italia, Peninsula Iberică, Țările-de-Jos — creșterea prețurilor începe în Germania încă din 1470 și în numeroase regiuni franceze încă dinainte de sfîrșitul secolului al XV-lea. Dacă ne mărginim la curbele de prețuri nominale, nu mai există nici o îndoială în această privință. Țările sărace ar fi avut, în evoluția lor demografică, un avans cert față de celelalte, și mai ales față de lumea mediteraneană. În centrul țărilor europene revoluția prețurilor începe înainte de Cristofor Columb. Ea nu atinge lumea Mediteranei decît prin 1520 și nu se impune decît prin 1550...

4. Curba sosirilor de argint în Sevilla are forma tipică a curbelor de producție industrială, asemănătoare celei din Potosi, potrivit cifrelor lui Paz y Soldan. Ea urcă repede, coboară repede și culminează între anii 1601—1610. În acest moment se schimbă destinul întregii lumi, nu doar al lumii mediteraneene.

Salariile

Creșterea prețurilor, prezentă pretutindeni, a condus la consecințe normale. Rapida lor evoluție a antrenat după sine carul mult mai lent al salariilor, care, uneori, nu avansează defel. Am dovedit pînă acum că săracii duc o viață grea. Salariile nominale se umflă mai repede sau mai încet o dată cu urcarea prețurilor, rămîn la un nivel ridicat cînd prețurile dau o clipă înapoi, dar traduse în salarii reale, toate cifrele folosesc același limbaj și mărturisesc despre mizeria celor săraci. În Spania,

pornind de la baza 100 între 1571—1580, salariile reale care în 1510 erau la indicele de 127,84, cad în 1530 la 91,35; prin urcări și coborîri ele ating între 1550, 96,61; 110,75 în 1560; 105,66 în 1570; 102,86 în 1580; 105,85 în

46. PREȚURI ȘI SALARII LA VALENCIA

Exemplu din schițele întocmite de E. H. PHELPS BROWN și Sheila HOPKINS: creșterea cheltuielilor zilnice pentru hrană și, concomitent, scăderea salariului real.

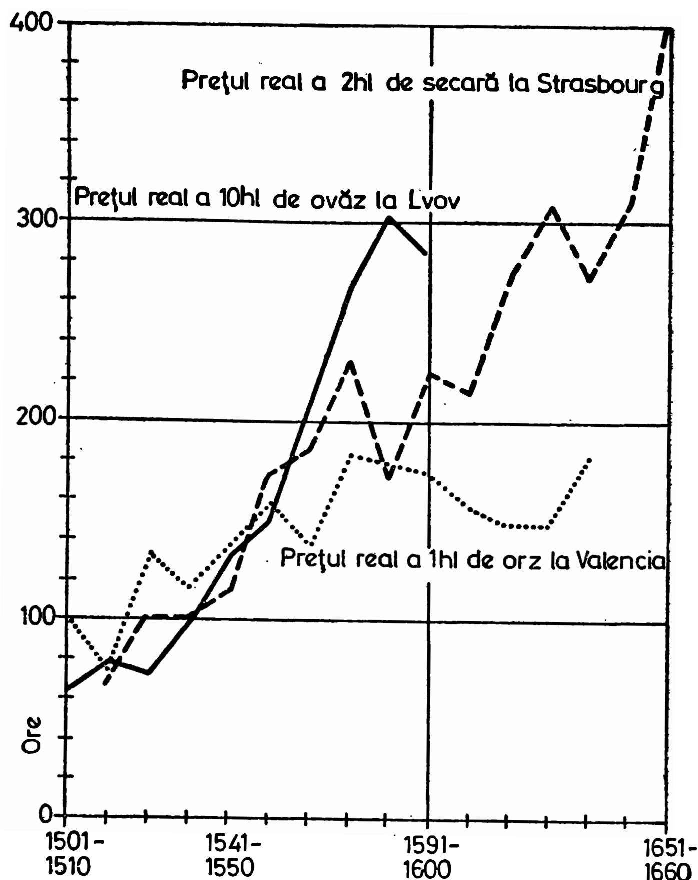
1590, 91,31 în 1600. Abia după criza din 1600 și în urma epidemiilor cumplite care micșorează populația Peninsulei, salariile vor crește brusc, o dată cu inflația monedelor de *bilion**, pînă la 125,49 în 1610 și 130,56 în 1611. Revoluția prețurilor nu i-a îmbogățit cu nimic pe salariații din Spania[27] deși le-a fost mai favorabilă decît meșteșugarilor din Franța, Anglia, Germania sau Polonia[28].

Aceeași situație grea o întîlnim și la Florența[29], unde salariile reale sînt strivite de creșterea prețurilor.

Semnele monetare ale acestei situații sînt vizibile întrucît salariile săracilor, cheltuielile, viața lor zilnică nu scot la iveală, ca să ne exprimăm astfel, niciodată monede de aur ci doar foarte puține de argint și de cele mai multe ori de *bilion* și de aramă, dintre acelea

---

* veche monedă de cupru în aliaj cu o cantitate mică de argint (N. tr.).

47. PREŢURI REALE ALE CEREALELOR LA STRASBOURG, LVOV ŞI VALENCIA

După René Grandamy, în: J. FOURASTIÉ *Prix de vente et prix de revient*, seria a 13-a p. 31. Preţurile sînt calculate în ore de muncă de ajutor de zidari. Scăderea nivelului de trai este mai puternică la Valencia decît în celelalte oraşe continentale.

care la Florenţa, în opoziţie cu moneda albă de argint, erau numite *monete nere*. Moneda de aramă este aceea care-i interesează pe săraci explică Davanzati, iar Antonio Herrera, agronomul, preciza în felul său simplist: „cu ajutorul monedelor de metale inferioare se

poate socoti mai bine rodnicia și belșugul unei țări, căci prin mijlocirea lor se cumpără cu de-amănuntul, și de azi pe mîine toate cele trebuincioase vieții zilnice..."[30]. Mai departe urmează teoria sa despre moneda cu valoare scăzută care ne abate însă departe de subiectul nostru.

În realitate trebuie să vorbim nu de bimetalism, ci de trimetalism. În mod constant, pentru a fi refăcute, monedele de aramă sau de *bilion* sînt retrase din circulație și se ordonă readucerea lor în monetării... Acolo, ele sînt bătute din nou și, din ce în ce mai ușoare, reintră în circulație. Această continuă devalorizare a aramei se dezvăluie a nu fi proporțională și cu necesara armonie a monedelor. De fiecare dată, cîștigă statul, nu publicul și, în special, săracii. Asemenea manipulări s-au practicat de timpuriu în Spania și în Sicilia, unde *i piccioli** erau retopiți și rebătuți între 1563—1568[31].

Veniturile funciare

Inflația îi lovește pe bogați ca și pe săraci, dar nu pe toți bogații. Ea lovește în „industriași", negustori, financiari (să ne fie iertat că întrebuințăm asemenea denumiri comode, pe jumătate anacronice). Ea lovește în cei care sînt prinși direct sau indirect la periculosul curent al monedelor și mai puțin pe proprietarii agricoli. Este ceea ce demonstrează precisul studiu al lui Carlo M. Cipolla, despre *Finanze dei Borghi e Castelli sotto il dominio spagnuolo*[32] care aduce în discuție castelul Tegiole, aproape de Alessandria, vechi fief al episcopului de Pavia. În legătură cu acest caz particular se constată că drepturile în natură și corvezile n-au devenit toate redevențe în bani (și cînd există plata în bani, totdeauna îi apar-

* monede mărunte, gologani (lb. ital. — N. tr.).

ține seniorului sau reprezentantului său dreptul de reevaluare a sumei). În sfîrșit, alături de veniturile cu caracter feudal, cu o valoare destul de mică, *il castello* posedă și altele, moderne am putea spune, corespunzînd unor locații și care îi aduc din partea țăranilor — *contadini* — livrări de saci cu grîu, ovăz, bob, butoaie cu vin, căruțe cu fîn ... Or aceste venituri reprezintă cea mai mare parte a bugetului castelului.

Dacă pornind de la aceste amănunte reflectăm la ambasadorul spaniol Bernardino de Mendoza[33], a cărui soră administrează domeniile în absența sa, vînzînd grîu în fiecare vară, sau dacă evocăm figura ducelui de Alcalà, vicerege al Neapolelui, care în 1558 se prezenta drept cumpărător a 1 500 de vasali de pe domeniile regale[34], dacă ne întoarcem cu gîndul la acei seniori din Aragon, stăpîni de mici stătulețe sau la *Granzii* de Castilia, proprietari de pămînturi, turme, ogoare de grîu, sau, în fine, la acei seniori din Sicilia, vînzători de cereale, vin sau mătase, impresia rămîne aceeași: pămîntul procură acestor seniori, atît de deosebiți unii de alții, o protecție sistematică. În epoca instabilă a creșterii prețurilor el îi menține deasupra prăpastiei inflației. Dacă această lume seniorială domină Europa la începutul secolului al XVII-lea, explicația este că ea a cedat mai puțin decît se spune de obicei. Astfel stînd lucrurile, nu-i o nebunie dacă atîția negustori și bogătași din orașe cumpără ogoare sau domenii. Perseverența îmbogățiților toscani, a foarte avuților genovezi în a cumpăra domenii și titluri la Neapole este poate o vanitate dar și o prudență, un calcul, o înțelepciune de capi de familie.

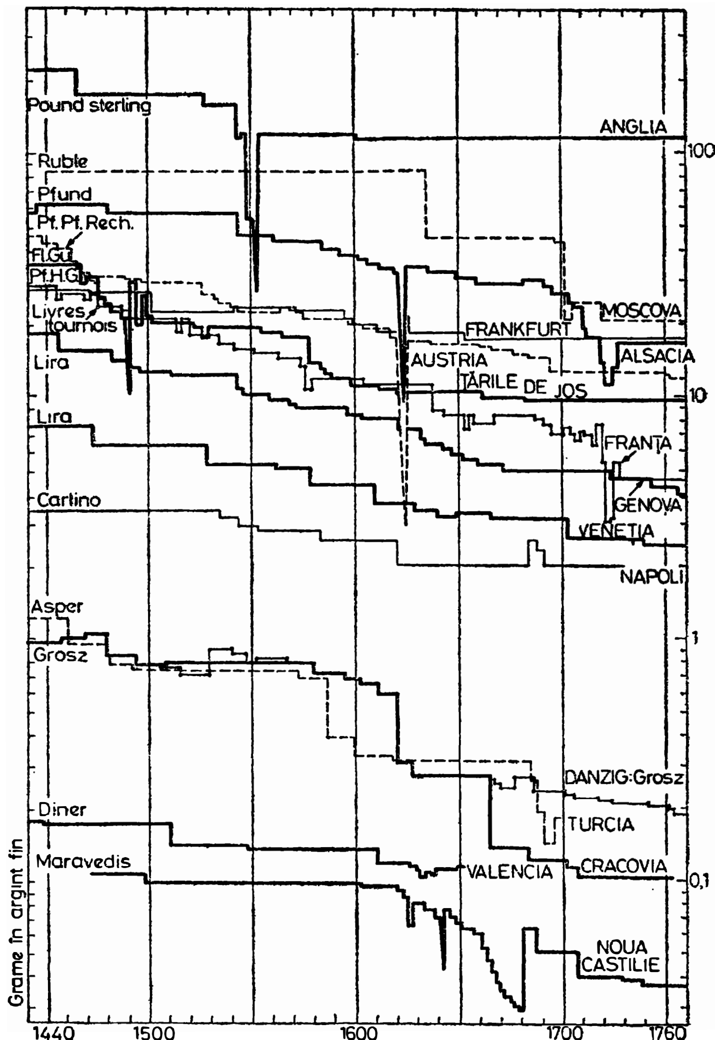
Chiar și cei mai puțin înstăriți sînt atrași de aceste valori sigure. Către sfîrșitul vieții sale (moare în 1570), Benvenuto Cellini a devenit proprietarul unui mic domeniu, aproape de Florența, pe care l-a cumpărat în martie
11 1560, sub formă de rentă viageră de la niște

ţărani de o cinste mai mult sau mai puţin îndoielnică. Că aceştia ar fi vrut să-l otrăvească sau nu, niciodată nu vom şti ce trebuie să credem, întrucît Cellini avea o imaginaţie pripită, puţin cam prăpăstioasă. Interesant este însă că prin proprietatea funciară el a vrut să-şi asigure tihna zilelor sale de bătrîneţe[35]...

Băncile şi inflaţia

Cu excepţia pămîntului, toate sectoarele de „afaceri“ au fost zdruncinate, îndeosebi băncile[36]... Toate operaţiunile bancare făcîndu-se în monedă-unitate şi nu în monede reale, băncile au fost expuse vicisitudinilor inflaţiei deoarece aceste monede fictive, *lire* veneţiene, sau genoveze, *oncie* sau *tari* din Sicilia, *maravedis* şi ducaţi spanioli, *livres tournois* din Franţa, pierd constant din valoarea lor intrinsecă. Uncia siciliană, care în 1546 încă mai echivala cu 91,01 lire italiene din 1866, nu mai valora decît 20,40 în 1572—1573. La fel, livra *tournois*, exprimată în franci „Germinal“ trece de la 4 în 1515, la 3,65 în 1521 (această devalorizare este un mod de a atrage în Franţa numerarul străin şi, în special, aurul Castiliei); la 3,19 în 1561, 2,94 în 1573, 2,64 în 1575, 2,46 în 1602[37]. Dialogul dintre monedele reale şi monedele-unitate este astfel continuu şi una dintre cele două părţi, prima, cîştigă totdeauna. Rămîne de aflat la pasivul cui se înscriu pierderile. Dacă, la un interval de mai mulţi ani o depunere în bancă înregistrată în monede de cont este rambursată la tariful vechii depuneri, pierde proprietarul ei; dacă este vorba însă de un avans la bancherului acesta i se înapoiază, în aceste condiţii, pierderea se înscrie în contul lui. Timpul lucrează împotriva banilor contabilizaţi, oricît de puţin ar fi imobilizaţi.

Mario Siri consideră că astfel s-a produs o uzură a tuturor băncilor şi a tuturor formelor de negoţ din secolul al XVI-lea. Teoretic, el

48. DEVALORIZĂRILE MONEDELOR-UNITATE

Graficul va apărea printre contribuțiile lui F. BRAUDEL și F. C. SPOONER în *Cambridge Economic History*. Diferitele monede au fost clasate după valoarea lor intrinsecă, estimată în grame de argint. Există monede grele și monede ușoare. Unele sînt relativ stabile ca de exemplu lira sterlină, altele foarte instabile ca, de exemplu, groșii polonezi, asprii turcești și chiar livra tournois. Cifrele pentru ruble și aspri sînt aproximative.

Pf. Pf. Rech = Pfund Pfennig Rechengulden; Fl. Gu = florin, începînd din 1579, guilder; Pf. HG. = Pfund Heller Gulden.

are dreptate; pierderile care sînt cînd de o parte cînd de alta, rămîn înscrise în același sector, cel al afacerilor comerciale și financiare. Dar în privința indivizilor pierderile și cîștigurile oare se compensează? Iată o altă problemă. În orice caz, dat fiind ritmul afacerilor (mă gîndesc la schimburile din tîrgurile ținute la fiecare trei luni), date fiind locația capitalului, drumul, ușor în pantă, al inflației nimic nu se lasă intuit, de la o zi la alta, din această uzură internă. Nici un registru comercial nu vorbește despre ea, ceea ce nu înseamnă că nu s-ar fi realizat o lentă transformare cu timpul. De regulă, falimentele comerciale sau bancare sînt legate mai curînd de oscilațiile conjuncturii temporare. Băncile sînt numeroase și uneori de o sănătate aparent orbitoare. Banca Pisani-Tiepolo, în martie 1583[38], anul care-i precede prăbușirea, aduce dintr-o singură lovitură la Veneția 200 000 de ducați în reali spanioli. Dar toate fac greșeala de a acorda avansuri și, chiar și mai grav, de a angaja o parte din banii depuși în afaceri cu o finalizare înceată. Apare apoi refluxul unei conjuncturi temporare, ca în 1584; avansurile nu se întorc, depunerile sînt retrase și criza izbucnește iremediabilă. Așa a dat faliment banca Pisani-Tiepolo la 17 martie 1574[39]. Pentru a înainta pe un sol ferm ar trebui să studiem enormele registre de contabilitate ale acelor *banchieri antichi,* păstrate în *Archivio di Stato* din Neapole, să extindem studiile, atît de importante, ale lui A. Silvestri[40] și să le interpretăm. Sarcina ar fi imensă.

În orice caz, falimentele bancare se înmulțesc după 1550—1570 și se agravează o dată cu „ciclul regal al argintului“ care este totodată și ciclul regal al inflației. Răul este atît de mare încît remediul nu se ivește decît o dată cu Băncile de stat care își fac apariția în serie chiar în această epocă. Singură, printre aceste instituții publice, Banca din Palermo care organizează sub supravegherea și garanția

Senatului orașului, se va naște de timpuriu, în 1551[41]. Ea se instalează în locul numit *La Loggia*[42]. Nu e nici o îndoială că Banca din Palermo se alătura prin origine, de *Tavola Communale o della Prefetia* din Trapani care data de la sfîrșitul secolului al XV-lea[43]. Faptul explică de ce, excepțională prin momentul înființării, Banca din Palermo era astfel și prin natura sa. La fel ca băncile publice din sudul Italiei, cărora adesea le-a servit drept model, Banca din Palermo era specializată în percepерea impozitelor, în girarea banilor și plățile publice. Ea a sfîrșit prin a fi zdrobită sub greutatea acestor sarcini politice și administrative cînd, odată cu domnia lui Filip al III-lea, a fost încărcată cu misiunea, puțin rentabilă, de însănătoșire a monedei siciliene.

Marea perioadă de creare a băncilor publice nu începe decît vreo treizeci de ani mai tîrziu, după crearea Băncii palermitane. În 1586, *Casa di San Giorgio* își relua activitatea bancară la care renunțase cu mai mult de un secol înainte, în 1444, în perioada crizei aurului. La 23 septembrie 1587 se inaugura *Tavolla della città di Messina* ale cărei statute fură sancționate de Filip al II-lea abia la 1 iulie 1596. Se spera, nu fără îndreptățire, să se pună capăt cu ajutorul falimentelor repetate și fraudelor *dei collottori* însărcinați cu strîngerea banilor publici. Noua bancă avea în chip firesc privilegiul de a recepționa depunerile de bani ale administrațiilor publice. Ea era plasată sub garanția și controlul orașului Messina[44].

În 1587 se întemeia celebra *Banca della Piazza di Rialto* la Veneția care va absorbi în 1619 nu mai puțin celebra *Banco Giro*. În 1593, se constituia la Milano *Banca di San Ambrogio*, cu o administrație autonomă, ca și *Banco Giro*. Cam în aceeași perioadă se organiza la Neapole banca anexată la Muntele de Pietate și la *Ospedale della Santa Casa dell Anunziata*, iar la Roma, banca anexată la *Ospedale del Santo Spirido* ... Mișcarea destul

de amplă și bine grupată în timp, are valoarea unei mărturii.

Dar lucrurile nu sînt încă atît de simple. Îndeosebi în nord funcțiile băncilor publice ajung repede să depășească domeniul strîmt al finanțelor statului. Astfel banca din *Piazza Rialto*, în ciuda interdicțiilor stabilite, începuse imediat să acorde împrumuturi, deschis, folosind depunerile clienților săi. Ea a răspîndit cu generozitate o adevărată monedă de bancă mai căutată decît cea metalică. Procedînd astfel, băncile nu aduceau nimic nou, mărginindu-se să copieze metodele vechilor bănci particulare. Originalitatea lor a constat însă în practicarea avansurilor pe o scară necunoscută pînă atunci. Căci tocmai falimentul, imperfecțiunea, nesiguranța băncilor particulare au provocat apariția subită a băncilor publice. Gino Luzzatto, de la care am împrumutat mult în rîndurile de mai sus, conchide: „Dacă aceste bănci publice n-au creat nimic nou, ele au asigurat, cel puțin, clienților care veneau la ele acea liniște și acel sentiment de securitate care de prea multe ori le fuseseră refuzate de băncile particulare ..."[46]. Să ne gîndim, într-adevăr, la lungul șir de falimente bancare din Veneția, de la bancruta Priuli, în 1552 și a celei de a doua bănci Pisani în 1584[47] sau la lunga serie de crahuri financiare napolitane, urmînd celor ale genovezului Ravasquez (în realitate un semi-faliment) pînă la acele reduceri (de la 11 la 4 bănci) mult discutate, dacă nu și realizate în 1580[48].

Fără îndoială, la Neapole ca și la Veneția aceste falimente s-au datorat adesea intervențiilor neașteptate ale autorităților publice. La Neapole, în 1552[49] viceregele pusese mîna, de exemplu, pe rezervele de aur ale lui Ravasquez și le schimbase pentru monede noi, de valoare mai mică, pe care le bătuse de curînd ... La Veneția, Senioria obligase dintotdeauna băncile la concesii patriotice față de împrumuturile sale. Nu înseamnă, desigur, că

răul secret, și de o parte și de alta, n-ar fi fost inflația. Aceasta a condus pretutindeni la intervenția necesară a statului. Un amănunt al noii organizări a băncii *Casa di San Giorgio* ne îngăduie să visăm. Este un prilej de a greși grav sau de a înțelege un element hotărîtor? În 1586 banca își deschidea depunătorilor săi *cartulario-oro*, contul său în aur; în 1606, *cartulario-argento*, în sfîrșit, în 1625, poate contul său cel mai curios, de monede spaniole de opt reali. Ce trebuie să spunem? Că depunătorul era creditat chiar cu moneda aflată în depozitul băncii, era plătit, la nevoie, în această monedă, deci asigurat printr-o garanție, în aur sau argint împotriva devalorizărilor?[49]. Banca însăși, în același timp cu depunătorii săi, se punea la adăpost față de primejdiile monedei-unitate, sprijinindu-se pe pozițiile puternice ale monedelor metalice.

„Industriașii"

Alte victime ale creșterii prețurilor sînt „industriașii". Ceva din ignoranța noastră în legătură cu ei s-a risipit datorită cărții lui Giuseppe Parenti. Ceea ce spune el despre Florența, extinzînd apoi la întreaga Italie de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVIII-lea nu reprezintă decît un eseu, dar de o valoare evidentă. Urcarea prețurilor la Florența și în orașele industriale ale Italiei a umflat salariile *nominale* ale meșteșugarilor. La Florența, de la indicele 100 pentru perioada 1520—1529 s-a ajuns la indicele 99,43 în 1550—1559 pentru a atinge 162,63 în 1590—1599 și 178,95 în 1610—1619. Această creștere este mult inferioară celei a salariilor spaniole (de la 100 în 1520—1529, la 309,45 în 1610—1619), dar mult deasupra creșterii salariilor din Franța (100 în 1550—1559 și 107,4 în 1610—1619), sau chiar din Anglia (100 în 1520—1529 și 144 în 1610—1619) și, desigur, mult

deasupra creşterii salariilor olandeze. La Florenţa, o dată cu această creştere, care n-a semnificat totuşi o viaţă fericită pentru lucrători, beneficiile „industriale" se reduc sau rămîn neschimbate în mijlocul creşterii generale?[50]. Dacă rămîn încă superioare beneficiilor spaniole, aflate în mare scădere, ele totuşi nu se pot compara cu cele din Franţa din aceeaşi perioadă, sau din Anglia. Creşterea preţurilor introduce astfel un element de slăbiciune pînă în miezul industriei italiene. Acesta este oare motivul pentru care ea nu este la începutul secolului al XVII-lea la înălţimea concurenţei victorioase a Ţărilor-de-Jos, apoi a celei, nu mai puţin periculoase a Franţei?

Statele şi creşterea preţurilor

Statele se descurcă cu mai puţină greutate. Viaţa lor financiară comportă trei capitole: încasările, cheltuielile, datoriile. Automat cel de-al treilea, nicidecum cel mai puţin important, este avantajat de fluxul preţurilor. Cheltuielile şi încasările cresc între timp în acelaşi ritm. Toate statele au reuşit să-şi multiplice încasările şi să se menţină pe creasta valului preţurilor. Bineînţeles, ele au cheltuieli mari, greu de conceput, dar şi, la scara secolului, resurse enorme crescînde.

Cu mult timp în urmă Richard Ehrenberg i-a sfătuit pe istorici, care nu l-au urmat, să nu acorde încredere evaluărilor bugetare pe care atît de des ni le oferă ambasadorii şi, am adăuga noi, şi alţii. Termenul de „buget", încărcat de precizări în zilele noastre nu se potriveşte realităţii din secolul al XVI-lea. Cu toate acestea cifrele inexacte pot sugera o ierarhie. Ele dovedesc în mod satisfăcător creşterea generală a bugetelor. Iată, la o distanţă de un sfert de secol, două bugete ale Siciliei: în 1546, încasări — 340 000 scuzi; cheltuieli — 166 000 scuzi, ceea ce ar lăsa un sold, dar mai

există și amortizarea datoriilor vechi; în 1573, încasări — 750 194, cheltuieli — 211 032. Peste acest sold pozitiv al bilanțului, vin să se grefeze o serie de cheltuieli extraordinare așa încît miniștrii spanioli ai Siciliei vor fi nevoiți să împrumute, pentru a echilibra cheltuielile, cu dobînzi între 14 și 16 la 100[51]. La Neapole, creșterile sînt asemănătoare[52]. În Spania, veniturile lui Carol Quintul s-au triplat în timpul domniei sale[53], iar cele ale lui Filip s-au dublat între 1556 și 1573[54]. În 1566 ele sînt de 10 943 000 ducați[55] iar în 1577, de 13 048 000[56]. Trecem peste o jumătate de secol: către 1619, veniturile lui Filip al III-lea vor fi 26 000 000 de ducați[57].

În bugetele lui Filip al II-lea se ghicește și se măsoară enorma creștere a datoriilor, întărite sau nu. Într-un buget din 1562[58], căruia nu trebuie să-i dăm crezare orbește, distingem următoarele articole: pentru dobînzile *de los juros* din Castilia, 500 000 de ducați, pentru cele din Flandra, 330 000, din Aragón, 50 000, din Sicilia, 150 000, din Milano, 200 000 din insulele atlantice, 30 000, în total, 1 230 000 de ducați care corespund unui capital nominal între 12 000 000 și 14 000 000 de ducați, în funcție de calcularea dobînzii globale la 10 sau 5%[60]. Să fixăm acest capital datorat la aproximativ 20 000 000 de ducați. Dar între 1571—1573 datoriile s-ar ridica[61] la circa 50 000 000, fără să putem face deosebire între diferitele componente. În 1581[62], un venețian vorbește despre datorii în valoare de 80 000 000 de ducați. În mai puțin de douăzeci de ani, datoria lui Filip al II-lea se va fi împătrit.

Date cifrice mai numeroase și mai exacte ar trebui căutate în extrem de bogatele arhive din Simancas. După strîngerea acestui material, ar rămîne să calculăm, o dată cu bilanțurile Regelui Prudent, veniturile, cheltuielile și datoriile sale, dobînzile datoriilor; să stabilim, pe cît posibil, curbele bugetelor *reale*. Și în privința lor, la fel ca în cazul salariilor, mă-

rimea cifrelor este înşelătoare. Mario Siri a demonstrat, în legătură cu bugetele din Sicilia, transformînd sumele monedelor în cantităţi de metal fin, că, de la un buget la altul, nu există creştere ci diminuare.

Studiile descriptive ale bugetului lasă la o parte adevăratele probleme care implică, toate, o dimensiune a creşterii preţurilor. În mare a existat o slăbire progresivă a statelor în faţa costului crescînd al vieţii. De aici provine austeritatea lor în a-şi crea resurse, în a se opune curentului preţurilor. Realitatea cea mai limpede, din istoria statelor din secolul al XVI-lea rămîne cea a luptelor lor fiscale. Războiul din Ţările-de-Jos nu a însemnat doar o dramă consumată pentru libertatea conştiinţei, pentru apărarea libertăţii iubite ci şi o tentativă, care de altfel a eşuat, de a asocia statul spaniol într-un mod fructuos la prosperitatea economică a marii răspîntii comerciale . . .

Este un fapt real că Imperiul lui Filip al II-lea a văzut posesiunile sale europene încetînd, una după alta, să mai constituie pentru el surse pozitive de venituri. În Ţările-de-Jos, la Milano, la Neapole, în Sicilia „surplusurile", cum erau numite în Franţa, au fost progresiv absorbite la faţa locului. Rămînea Spania, sau mai curînd Castilia. Prezenţa lui Filip al II-lea în Peninsulă a permis pacea internă, ajutînd, pînă în 1569, la o temperare a contribuabililor, inclusiv a Granzilor; „Regele Catolic, scria episcopul de Limoges în 1561[63], devine din ce în ce mai econom, dorind să se îngrijească de viitor, făcînd rînduială în ceea ce priveşte finanţele şi proprietăţile sale, vreau să spun că asemenea dispoziţii de vigienţă exagerate nu pot, fără mare pericol să strice socoteala unei prea bune gospodăriri . . .". Fapt este că regele nu încetează să-şi consulte experţii. Sfaturile lor nu-i vor lipsi niciodată în cursul lungii sale domnii, atît de dramatică pe plan financiar. Am semnalat marea adunare din Toledo şi hotărîrile sale din 14 noiembrie 1560[64].

Din acest motiv, catalogul castilian al impozitelor se mărește fără încetare și se deformează prin adăugarea unor noi articole și modificări interne ale impozitelor existente. *Las alcabalas*, impozite pe consum, cu abonarea forfetară a orașelor, reprezentau în principiu a zecea parte din prețul tuturor vînzărilor. Li se adaugă de patru ori cîte o sutime și procentajul trecea astfel la 14%. Suma acestor *alcabalas* care în 1561 se ridicau la 1 200 000 ducați, atinse în 1574 3 700 000[65]. În 1577, a fost necesar chiar să fie diminuate cu un milion.

De bună seamă, contribuabilii se lamentează: Cadiz declară în 1563[66] că taxele impuse asupra comerțului său după 1560 produc ruinarea acestuia. Sînt plîngeri cu caracter general exprimate de nenumărate ori de Cortesuri care nu se gîndesc, în fața creșterii neliniștitoare a prețurilor, să implice numerarul Americii, ci doar realitatea pe care o au în fața ochilor, și anume, această fiscalitate crescîndă, monstruoasă a guvernului regal: „Din ea au rezultat, spun Cortesurile în 1571[67], asemenea împovărări și o atît de mare scumpire a tuturor lucrurilor trebuincioase vieții oamenilor, încît prea puțini sînt aceia care pot trăi la adăpost de nevoi . . ." Rău repartizate, aceste impozite sînt percepute cu mijloacele timpului. Să spunem mai bine că doar o parte din ele ajung în seifurile statului. Castilia este, indiscutabil, cel mai bun contribuabil al Imperiului, prin generozitatea sa, uneori voluntară (gesturile patriotice ale Cortesurilor abundă) și, de asemenea, datorită voinței regelui, prea aproape pentru a nu i se supune. Că viața castiliană este strîmtorată din pricina asta, industria sa, rămasă în urmă, costul real al vieții și el ridicat[68], toate sînt adevărate, dar să fie invers ne-ar surprinde. Însă care este rezultatul acestor eforturi, generozități și neplăceri? Surplusuri, adesea nedefinite, se pierd în deficitul general al imperiului, surplusuri care de altminteri nu vor exista

decît o vreme; în Castilia la fel ca în restul Europei supuse autorității lui Filip al II-lea deficitul va deveni o regulă[69].

Astfel se zbat toate vistieriile. La Florența, într-o țară pe care am lua-o cu plăcere drept un model de administrare, exploatarea fiscală este atît de mare în 1582, încît, după spusele contemporanilor, se produce un exod al populației[70]. În Portugalia, în ajunul cuceririi lui Filip, se percepeau taxe de 20% pentru vînzări și de 50% pentru produsele din pescuit[71]. În Franța, guvernul regal se gîndește, la începutul lui 1587, să dubleze pur și simplu impozitele la Paris, măsură pe care o extinde apoi și la celelalte orașe ale regatului, cu toată foametea îngrozitoare care le devasta atunci[72]. Avem de-a face cu procedee turcești sau persane.

Pradă unui secol ostil, statele nu și-au ales deloc mijloacele. Revenind la Spania, guvernul a modificat de cel puțin trei ori dobînzile rentelor, în 1563, 1608, 1621[73] în avantajul său. În nouă cazuri din zece el a amînat scadențele plăților sale, sau, cum se spune în Țările-de-Jos, a pus „supraprețuri la tîrguri"[74]. În 1566 a supraevaluat aurul, și scudul de aur pe care-l crease Carol Quintul în 1537, era ridicat de la 350 la 400 maravedis[75], pentru ca în 1609 să treacă de la 400 la 440[76] . . .

În sfîrșit, statul spaniol a procedat la o serie de bancrute în legătură cu datoriile pe termen scurt în 1357—1560, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647 . . . El s-a hrănit fără contenire din averea orașelor, a Granzilor, a Bisericii, nedînd înapoi din fața nici unei exacțiuni.

Un studiu complet al bugetelor din secolul al XVI-lea, comparabil cu ceea ce știm, pentru această epocă, despre cheltuielile și încasările din Anglia ne-ar îngădui să răspundem la o problemă importantă: dacă în această furtună a prețurilor statale lumii mediteraneene sau apropiate de lumea mediteraneană au fost sau nu mai agitate decît altele. Un răspuns afirmativ ni

se pare probabil pentru Spania, mai ales dacă ne gîndim la enorma cheltuială pe care o reprezintă războiul pentru acest prea întins Imperiu: „Războiul, se scrie într-un pamflet francez din 1597[77], îi este (lui Filip al II-lea) extrem de costisitor și mult mai mult decît altui prinț, considerînd exemplul unei armate navale: el trebuie să-și procure cea mai mare parte (a echipajelor) din țări străine, îndepărtate de el, fapt care îi consumă o grămadă de bani. Iar cît privește războaiele pe uscat, ca acela din Țările-de-Jos, care este cel mai important, el nu le poate face decît cu un preț de șase ori mai mare decît dușmanii săi, căci înainte de a fi ridicat un soldat în Spania și a-l fi pus la frontiera cu Artois, gata să lupte cu un francez, acesta îl costă 100 de ducați în timp ce soldatul francez nu-l va costa pe regele său decît 10 ..."

De asemenea, dotarea maritimă care trebuie să răspundă totodată și exigențelor luptelor oceanice și celor ale războaielor mediteraneene nu avantajează Spania. Și în această privință prețurile nu încetează să crească. Tomé Cano, în *Arte de Navegar*[78] arată că o navă de 500 de tone care în timpul lui Carol Quintul valora 4.000 de ducați, astăzi, în 1612, valorează 15 000; un chintal de pînze de Flandra care valora odinioară 2 ducați și jumătate, se cumpără acum cu 8 ducați. Am transportat, spune el, mărfuri în Cartágena din Indii cu 14 ducați tona. Astăzi se cer 52 „și totuși corăbiile nu cîștigă cît cîștigau altădată". În toate aceste evoluții ale prețurilor, salariile, dar și beneficiile obținute pe seama exploatării sînt de multe ori strivite, și aceasta explică, măcar în parte, dificultățile marinei atlantice spaniole la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Ceea ce este adevărat pentru pîntecoasele nave ale Atlanticului este și pentru ușoarele galere ale Mediteranei. În 1538[79], pentru a echipa o asemenea galeră, fără artilerie, trebuiau, în Spania, 2 253 de du-

cați (valoarea corpului navei cifrîndu-se la 1 000 de ducați). Or, în 1582, pentru Giovanni Andrea Doria se pune problema să-și vîndă galerele cu 15.000 scuzi fiecare, cifră, evident, la ordinea zilei. Nu știm dacă este vorba despre galere complete sau nu, cu vîslași și artilerie, dar diferența de preț este enormă.

Scăderea „comorilor“ Americii

Sosirile „comorilor“ Americii s-au rărit după primul și, mai ales, după al doilea deceniu al secolului al XVII-lea. Indiciu, consecință sau cauză, această stagnare marchează un moment important în istoria omenirii. În general, este greșit să explicăm acest „eveniment“ prin cauze exclusiv americane ca și cum America era, în această împrejurare *primus movens*. Va fi existat, desigur, o mărire a cheltuielilor de exploatare minieră, potrivit regulii randamentelor descrescînde. America însăși, prin fraudă și din cauza propriilor nevoi monetare va fi reținut și ea o cantitate tot mai mare din producția sa[80]. O parte a metalului va fi fost deturnată prin speculație din Noua Spanie în direcția Orientului Îndepărtat și a Chinei, prin galionul din Manila[81]. Tot în America, o diminuare catastrofală a populației va fi stînjenit și încetinit recrutarea mîinii de lucru indiene, indispensabilă în extracția argintului[82].

Toate aceste explicații au partea lor de adevăr dar probabil că anticipează unele cercetări care mai trebuie întreprinse nu numai în arhivele din Sevilla, ci și la Simancas și, îndeosebi, în depozitele din America. Nu este demonstrat *a priori* că o populație în reflux nu poate alimenta un sector special și privilegiat ca acela al minelor; contrabanda, importantă pe Rio de la Plata, pare să se oprească odată cu declinul general al activităților miniere în jurul lui 1623[83]. Ieșirea metalelor prețioase prin galio-

nul de Manila se întrerupe, de asemenea, după anii 1635[84]. Dar greșeala esențială a acestor explicații sare în ochi: ele se eliberează, fundamental, în America ca și cum contrabanda, de exemplu, n-ar exista deopotrivă în punctul de plecare ca și în cel de sosire. Și, mai ales, ele nu țin cont de ansamblul economic care leagă activitatea motrică a Europei, străbătînd Imperiul spaniol, de Lumea Nouă. În alți termeni, aceste explicații nu fac nici o aluzie la conjunctura economică, la decăderea regimului care este consemnată în Europa după 1580, apoi din 1595, în sfîrșit din 1619—1622, pentru a ajunge la marea fisură din 1640 și la avatarurile Spaniei în Catalonia și Portugalia, mai tîrziu la Neapole și la nimicirea, în acest an, a flotei de la Barlovento[85], protecția Antilelor . . .

A vorbi despre conjunctură, înseamnă a vorbi despre prețuri, prețuri de cost, salarii, profituri. Rodrigo Vivero[86], care cunoaște bine Lumea Nouă, nu consideră, către 1632, că mașinăria americană ar fi în pană, opinie evident, greșită. Deopotrivă greșește și cînd vorbește despre o producție anuală de 24 000 000 de aur, dintre care 20 000 000 ar fi expediate către Sevilla, dar are dreptate cînd îi descrie pe antreprenorii minelor prinși în vîltoarea unei conjuncturi nefavorabile „cu toții îndatorați căci s-au scumpit sarea, porumbul, plata lucrătorilor indieni s-a dublat și stăpînii se străduie totuși să păstreze și să obțină distribuirea lor (*repartimentos*) cu toate că sînt o mînă de lucru foarte puțin convenabilă (*a proposito*) pentru munca în mine". Există și mesele de joc, și acele „lipitori" ale minelor, zarafii care sfîrșesc prin a plăti metalul alb „cu țesături și alte feluri de mărfuri care le aduc profit sau, ceea ce e și mai rău, cu vin" . . . Dar pentru a o vedea mai limpede, ar trebui să privim și alături de Spania și Europa, să reluăm problema în întregul său mai cuprinzător.

Monede devalorizate și monede false

Marele capitol al argintului american se încheie, în orice caz, la jumătatea secolului al XVI-lea. Atunci își face apariția pe scară largă moneda falsă. Secolul al XVI-lea nu o ignorase. Dar în secolul al XVII-lea monedele cu un titlu slab ajung în circulația centrală a lumii mediteraneene și sînt duse de firul curentului pînă în Levant, pe cînd în timpul celor cincizeci de ani precedenți ele fuseseră îndepărtate de circuitele vitale.

Moneda slabă nu se află la ea acasă decît în nordul european și în țările islamice, adică la limita Mării Interioare și chiar în aceste două zone ea nu apăruse decît tîrziu. În nord, în timp ce moneda engleză, consolidată de Elisabeta, nici măcar n-avea să se clintească, moneda Țărilor-de-Jos revoltate cunoscuse transformări destul de importante, pînă la devalorizarea din noiembrie 1585[87]. Chiar înainte de această măsură, cel puțin din 1574 fabricanții de monedă falsă, în special la Liège, se puseseră pe treabă[88], și în acel an producția lor ajungea la porțile Spaniei. Schimbul fraudulos cu moneda adevărată[89] era un mod ca oricare altul de a deschide o breșă în monopolul spaniol și de a preleva o parte a metalelor prețioase. Chiar traficul din porturi a luat o dezvoltare enormă după semnarea armistițiului de Doisprezece Ani, în 1609. Olandezii aduseră atunci mari cantități de monedă măruntă ceea ce, pînă în acea vreme nu fusese posibil decît prin intermediul navelor din Lübeck sau din Hamburg, ori grație englezilor (Anglia semnase pacea sa cu Spania în 1604)[90] sau, de asemenea, prin intermediul francezilor. Moneda măruntă, de slab aliaj, sosea în sipete și butoiașe întregi. La întoarcere, acoperite de sare sau de alte mărfuri, erau ascunse monede de aur sau de argint. În 1607 la Bordeaux și în împrejurimile sale patru

„monetării" erau ocupate să retopească monedele spaniole, obținute prin mijloacele cele mai diverse și care, prin simpla trecere prin creuzete, aduceau beneficii mai mari de 18%[91].

Și totuși în acea perioadă era încă vorba de un comerț aproape loial. Relativa onestitate va dura însă puțin pe acest plan. Din 1613 se pune problema monedelor false de *bilion*, imitații de monede, spaniole. Sînt fabricate mai mult de două milioane de *pesos* pe an și cu timpul producția va crește. La aceste contrafaceri se cîștigă, potrivit experților, pînă la 300%. În afara Țărilor-de-Jos, falsificări analoage avură loc în Danemarca, Anglia, Italia. Nave întregi pline cu *los quartillos* falși au atins coasta cantabrică ori San Lucar de Barrameda[92].

Moneda falsă, aflată de-acum ca la ea acasă în Atlantic, trece mai tîrziu în Mediterana. În 1595, ducesa de Piombino bătea în minusculul ei stat monede de *muy baxo quilate**[93]. O dată cu primul deceniu al secolului al XVII-lea „moneda inferioară" bătea la porțile Levantului și intoxicarea mării era de-acum completă. O relatare venețiană din 1611[94] arată că uimitoarea dezordine monetară din Alep, monedele bune, care de regulă erau căutate cu o primă de 4 sau 5% față de moneda curentă, erau plătite cu suprapreț, în acel an, de 30—35%. Continuarea acestei expuneri trebuie căutată în lucrarea lui Paul Masson, *Le commerce français dans le Levant au XVIII-e siècle*[95] ...

În perioada de care ne ocupăm, dacă negoțul pur mediteranean este doar puțin afectat de aceste uluitoare răsturnări, o criză gravă frămîntă în schimb ținuturile turcești, de la Alger pînă în Egipt sau la Constantinopol. S-a vorbit prea mult despre minunatele și solidele finanțe turcești. Poate că ele au avut aceste calități în anii îndelungatei domnii a lui Soliman Magnificul (1522—1566). Dar chiar în anul în care se încheia această domnie glori-

---

 * o valoare foarte scăzută (lb. span. — N. tr.).

oasă, a doua zi după eșecul ocupării Maltei, dacă informația consemnată în memorabila carte a lui Hammer[96] este exactă, a existat la Cairo, singurul centru monetar turcesc în care au fost bătute monede de aur, o devalorizare a monedelor menționate cu 30%. Este posibil ca ea să fi reprezentat acolo o ajustare devenită necesară din cauza deprecierii argintului. Ar fi interesant de știut ce a fost de fapt și dacă prin devalorizare s-a marcat sau nu, în 1566, după marele efort al asediului Maltei, primul semn al oboselii Imperiului Otoman.

Dar în 1584 nu mai încape nici o îndoială: se dezlănțuie o gravă criză monetară[97]. Moneda curentă din Turcia era o mică piesă de argint, mai mult pătrată decît rotundă[98], asprul (în turcește *akce*), făcută din argint pur „neamestecat și purificat", preciza Belon du Mans[99]. Monedele erau încercate, spune un călător[100] aruncîndu-le într-un vas încălzit pînă la roșu. În greutate, ele reprezentau un sfert dintr-o drahmă de argint. Valorau 10—11 dinari *tournois*[101], 7 1/2 *quattrini* venețieni, 2—2 1/4 *kreuzer* germani și erau echivalentele unui *bajocco* roman sau al vechiului *marchetto* venețian[102]. Asprul „valorează tot atît cît valorează la noi un *carolus*", scria Belon[103]. El reprezenta a 135-a parte dintr-un țechin sau *sultanin*, care era din aur fin[104], ceva mai puțin *di bontà* decît țechinul venețian, dar era egal și adesea superior celor mai buni *ongari* din Germania[105]. La suirea pe tron a lui Selim I, *sultaninul* valora 60 de aspri, curs oficial și care nu pare să se fi modificat pînă în 1584. Astfel deci, dacă a existat o devalorizare în 1566, ea nu a atins deopotrivă și argintul țechinului din noua formulă. Talerul turcesc, monedă de argint ușor inferioară față de *kronen-thaler*-ul austriac sau scudul din Italia, prețuia 40 de aspri, în timp ce *kronen-thaler*-ul sau scudul valorau 50. Aceste echivalențe sînt confirmate de documente[106]: în 1547, 300 de aspri valorează șase scuzi[107] ... Bailul Veneției arăta, în 1564, că,

pentru trei luni, cheltuielile sale obișnuite se ridicau la 34 487 aspri, adică 574 ducați și 47 aspri, ceea ce înseamnă un curs normal al ducatului de 60 aspri. El a făcut o poliță de 9 170 scuzi și a obținut o echivalare de 50 aspri pentru fiecare scud[108]... În 1561, un alt ambasador nu obținuse, avînd în vedere nevoia de bani, decît un schimb de 47 aspri[109]. Chiar și în 1580 regăsim acest raport de echivalență cu 50 de aspri[110].

Pentru a completa tabloul monedelor otomane rămîne să mai prezentăm una, arabă de astă dată, care circulă în Egipt și în Siria și ocupă spațiul dintre Mediterana, Golful Persic și Marea Roșie, *maidinul*, un fel de aspru conținînd o dată și jumătate mai mult metal fin[111]. Sînt necesari deci vreo patruzeci din acești *maidini* pentru a echivala un țechin și 35 pentru un scud sau un *Kronenthaler*[112] sau, cum spune călătorul englez Newberie în 1583[113], *40 medins maketh a duckat.*

Marea devalorizare din 1584[114] a fost făcută în urma unei devalorizări similare în Persia, consecință a imenselor cheltuieli pe care le antrena, odată cu războiul, creșterea numerică a trupelor plătite. Sultanul, căruia Egiptul îi ceda atunci, în 1584, țechinii de aur pentru 43 *maidini,* a impus pentru plățile sale, un curs al țechinului de 85 *maidini.* Țechinul trecea deci de la 60 la 120 de aspri. Bineînțeles, țechinul rămînînd neschimbat, asprii fură diminuați și o parte din metalul prețios înlocuit cu aramă. În 1597 dintr-o drahmă de argint în loc să se obțină 4 aspri se obțineau 10 pînă la 12. După tulburările din 1590, țechinul va trece de la 120 la 220 de aspri. Va exista atunci în Turcia, prin această monedă cu un titlu slab, corespondentul exact al inflației bilionului ale cărui mecanisme și devastări de la 1600 la 1650 în Castilia le-a descris Earl J. Hamilton.[115] Dar criza sortită să dureze pînă către jumătatea secolului al XVII-lea, începuse cu aproximativ douăzeci de ani mai înainte. A fost greu de

stăvilit. O nouă devalorizare se impune către 1625—1630, cînd țechinul atinsese 240 de aspri iar talerul 120. O coborîre severă a cursului de 50% readuse țechinul în 1642 la 151—157 aspri (nu 120) dar creșterea își luă un nou avînt după 1651 și lungul război al Candiei contra Veneției instaură haosul. Dacă în 1660 țechinul poate valora încă 240 de aspri în Serbia, el este cotat la 310 aspri la Sofia în 1663[116].

Urmările acestor devalorizări au fost prodigioase asupra sănătății economice a Imperiului în care asprul joacă totodată rolul de monedă curentă și de monedă-unitate.[117] Acestea sînt aspectele cele mai izbitoare ale dezordinii monetare turcești. Mai sînt și altele. În primul rînd politica monedei devalorizate a algerienilor, impusă de nevoie. Pe piața lor, aurul și argintul Spaniei sînt foarte căutate. Ele reprezintă un mijloc de atragere, de vînare a monedelor străine și, în același timp, un fel de scară mobilă. În 1580, Iafer Pașa, considerînd taxa de schimb insuficientă, ridică la Alger scudul spaniol de la 125 la 130 de aspri[118]. Este posibil, cum crede un erudit spaniol, Manuel Gallardo y Victor, ca această devalorizare să fi privit răscumpărarea lui Cervantes în 1580[119]. Dar și înainte de devalorizarea țechinului turcesc la Constantinopol, acesta, cotat cu 66 de aspri turcești, valora la Alger 150, fapt ce indică o uimitoare căutare a monedei de aur a sultanilor, atrasă spre Alger din același motiv ca și scudul spaniol[120]. Acestuia din urmă, dacă socotelile noastre sînt exacte, prin schimburile algeriene îi este rezervată o primă de 30%.

Trei vîrste metalice

Ne vom dispensa de alte explicații mai ample. Schițe și grafice completează o expunere lungă, deși foarte prescurtată, și vom avea ocazia să revenim asupra dificilelor probleme ale conjuncturii. Oricum ar fi, se desprinde o schemă

destul de limpede. Istoricii se află în prezența a trei vîrste „metalice“: cea a aurului sudanez, apoi a aurului și argintului din America, în sfîrșit cea a bilionului și a monedei false, autorizată oficial sau nu, timid apărută la sfîrșitul secolului al XVI-lea, apoi copleșind totul, odată cu primele decenii ale secolului al XVII-lea. Este o simplă schemă, căci aceste trei vîrste nu sînt dispuse cuminte, una deasupra celeilalte: se produc suprapuneri, decalaje în legătură cu care ar trebui, evident, să oferim datele și să furnizăm explicațiile.

Perioada aurului: toate plățile se fac, de preferință, în metal galben. În 1503, Bayard pune mîna, aproape de Barletta, pe un casier al armatei spaniole: „o dată sosiți, scrie *Le Loyal Serviteur* le fură scotocite maghernițele în care aflară ducați frumoși“. Iată un fapt care confirmă regula[121]. Sau altul, și anume, că regele Franței își plătește soldații „cu aurul pe care-l scotea din Spania“[122]. Toate hărțuielile acestea de la începutul conflictului dintre Habsburgi și Valois se susțin cu monede de aur. E suficient ca un om să se deplaseze pentru ca prețioasele plăți să se poată efectua. În mai 1526, ambasadorul lui Carol Quintul se neliniștește: pe la Mirandola trecuseră „patru cavaleri împovărați de numerarul Papei“ ... Are, evident, de ce să se alarmeze ...

Mai tîrziu, în timpul îndelungatei domnii a argintului (poate din 1550 pînă în 1650 sau 1680), mișcările acestuia vor deveni mult mai vizibile căci metalul alb este un călător stînjenitor, îi trebuie căruțe, nave, animale de povară, fără a mai socoti oamenii de pază, cel puțin 50 de archebuzieri în transportarea metalului alb de la Genova în Flandra, în decembrie 1551[123]. Marile deplasări ale aurului sînt de obicei mascate și, în afara celor interesați, nimeni nu le cunoaște. Dar cînd se află, în septembrie 1586, că Filip al II-lea a trimis în Italia 100 000 de scuzi în monede de aur, fiecare discută despre asta, întrebîndu-se ce ne-

cesitate interioară l-a obligat la acest gest neobișnuit. Căci, de regulă, aurul nu iese din Peninsulă[124]. Rareori valoarea lui crește și de fiecare dată cînd intră în acțiune, el „rezolvă totul ca un stăpîn". Numismații și experții explică pe pagini întregi și cui vrea să-i asculte, că totul ar fi în ordine dacă marca de aur ar valora douăsprezece mărci de argint conform tradiției dar la Veneția unde aurul este tot timpul supraevaluat, calculele precise demonstrează că vechea ordine este depășită. Astfel gîndesc, fără plăcere, responsabilii de la *Zecca* venețiană în noiembrie 1593[125]. O marcă de aur explică ei, face 674 livre și 9 *soldi*, iar 12 mărci de argint, 633 livre și 12 *soldi*, adică un avantaj al aurului în raport cu argintul de 40 lire și 13 *soldi*, avans nu prea mare, dar indiscutabil.

Anii trec și iată, în calendarul monetar al Europei, apar monedele de aramă. Aceasta triumfă o dată cu dezvoltarea minelor în Ungaria, Saxa, Germania, Suedia, Japonia. Portugalia va fi inundată de aramă, în vecinătatea Spaniei, unde inflația bîntuie din plin, dar Portugalia are portița de scăpare a Indiilor. Ea este, datorită naturii sale, chiar în acești ani catastrofali, golită de cuprul său: al treilea metal este chiar căutat în aceste locuri căci în 1622 trebuie să dai nu 12 ci 13 reali pentru un ducat plătit în monedă măruntă de aramă[126].

În curînd însă aurul își va arăta din nou chipul. Expediat din Brazilia, el va atinge, la sfîrșitul secolului al XVII-lea Lisabona, Anglia, Europa. Lumea mediteraneană își va avea partea sa, dar nu se va găsi în centrul acestei inflații a aurului, cum fusese atît de mult timp în centrul inflației argintului.

NOTE

1. Cea mai agreabilă: Carlo M. CIPOLLA, „La prétendue révolution des prix, réflexions sur l'ex-

périence italienne" în *Annales* E.S.C., oct. — nov. 1955, p. 513—516.

2. Gaston ZELLER, *La Vie économique de l'Europe au XVI-e siècle* Curs la Sorbona, p. 3 și următoarele.
3. St. HOSZOWSKI, *Les prix à Lwow (XVI—XVII-e siècle),* 1954, p. 60: viața mai puțin scumpă între 1521—1525 decît între 1451—1500.
4. G. d'AVENEL, *Hist. économique de la propriété...* 1890, vol. 3, p. 246.
5. C. Alonso HERRERA, *op. cit.*, 70—353.
6. Rezumat în Earl J. HAMILTON, *op. cit.*, p. 283 și următoarele.
7. *Actas...* vol. 5, p. 472—474, citat de Earl J. HAMILTON, *op. cit.*, p. 286.
8. Amănunt citat de K. MARX, *Contribution à la critique de l'économie politique*, trad. fr. Molitor, 1954, p. 179.
9. În legătură cu plîngerile Cortesurilor, F. RUIZ MARTÍN observă că prețurile în creștere sînt în special cele ale mărfurilor pe care le cumpără negustorii genovezi.
10. E. ALBERI, *op. cit.*, vol. 2, cap. 5, p. 470.
11. *Gobierno de Vizcaya,* vol. 2, p. 406.
12. *Literaturnachweis über Geld- und Münzwesen,* p. 9—14
13. Josef HÖFFNER, *Wirtschaftsethik und Monopole*, Berlin, 1941, p. 110
14. Earl J. HAMILTON, *op. cit.*, p. 292.
15. Henri HAUSER, *La response de Jean Bodin à M. de Malestroit... et Paradoxes inédite du Sieur de Malestroit touchant les monnoyes,* editat de Luigi Einaudi, Torino, 1937.
16. 1585 p. 125.
17. P. 43, v°.
18. Citat de E. HECKSCHER, în clasica sa lucrare *La época mercantilista,* 1943, p. 668, ed. germ. 1932, vol. 2 p. 207.
19. „Encore la révolution des prix au XVI-e siècle", în *Annales* E.S.C., 1957, p. 269 și următoarele; *Structure Economique et théorie monétaire*, 1956.
20. *Recherches anciennes et nouvelles sur l'histoire des prix,* 1932, p. 403—420, 457—478, 492, 546...
21. *Paradoxes inédits...* p. 23.
22. B.N. Paris, fr. 10.766, f° 100 (s.d.).
23. Dacă *x* și *y* sînt cantități de aur și argint în 1500 și cînd între ele există un echilibru, x (tone de argint)=12 tone de aur. Dacă între 1500—1650 creșterile sînt, în mare, de 18.000 tone de argint și 200 tone de aur, ecuația a doua este:

$$x+18.000=15\ (y+200)$$

24. Este vorba să pornim de la evaluări, să le raportăm la o populație dată și să calculăm, proporțional, un etalon pentru celelalte cantități. La începutul anului 1587, Neapole, care are mai mult de 3.000.000 de locuitori, ar avea un stoc de 700.000 de ducați. Proporțional, Europa ar dispune de mai mult de 20.000.000 iar lumea mediteraneană de 14... Această estimare pare slabă la început. Stocul este considerat destul de frecvent de economiști ca fiind egal cu suma emisiunilor de monede din ultimii treizeci de ani. P. BOISSONNADE *(art. cit.*, p. 198) vorbește pentru Anglia, de 4 milioane de lire sterline în secolul al XVI-lea; René BAEHREL *(Economie et histoire à propos des prix*, în *Hommage à Lucien Febvre. Eventail de l'histoire vivante*, Paris 1935, vol. 1. p. 309, nr. 72), despre 2 milioane de livre pentru Franța, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Cifrele sînt prea puțin numeroase și nu destul de întemeiate, toate calculele noastre fiind nesigure chiar de la bază, dar ele ne ajută să ne imaginăm mai bine o economie revolută, să-i croim tiparul și să-i decupăm realitatea. Vezi abordarea puțin convingătoare, dar incitantă a lui R. BAEHREL, *op. cit., passim*, p. 40, nota 26. Nici un tipar nu va fi valabil fără studierea, pe cît posibil cantitativă a monedei mărunte, cea a săracilor. Or emiterile acestor monede sînt infime în comparație cu cele ale monedelor de aur sau de argint. La Veneția, unde emiterile monedelor de metale prețioase se ridică la 2.000.000 ducați anual, sînt bătuți 60.000 ducați *bezzi* în 1604, 15.000 *gazette* și *grossetti* în 1806, vezi A.d.S. Venezia, Senato Zecca, 9.
25. Pierre CHAUNU, *L'Amérique et les Amériques*, 1964, p. 93 și următoarele.
26. Vezi mai departe graficul nr. 48.
27. J. KULISCHER, *op. cit.*, vol. 1, 280—281.
28. *Ibidem*, p. 281.
29. G. PARENTI, *op. cit.*, p. 224.
30. *Op. cit.*, p. 351 v. — 352.
31. L. BIANCHINI, *Della storia economico-civile di Sicilia*. Napoli, 1841, vol. 1, p. 331 și următoarele.
32. În: *Bollettino Stor. pavese*, VII, 1945.
33. Alfred Morel FATIO, *Étude sur l'Espagne*, seria a 4-a, 1975, p. 373.
34. Prințesa mamă către Filip al II-lea, 13 iulie 1559. Simancas Eo 137, f° 22, 1500 de vasali lîngă Sevilla pentru 150.000 de ducați.
35. *Vie de Benvenuto Cellini*, Paris, 1922, vol. 2, p 598 și următoarele. În cu totul altă regiune Arbes — vezi, de asemenea arenda în natură, la ju-

mătate și la un sfert, în timpul secolului al XVI-lea QUIQUERAN DE BEAUJEU, *op. cit.*, p. 400—401.

36. Nimeni n-a marcat acest fapt mai bine decît Mario SIRI, *La svalutazione della moneta e il bilancio del Regno di Sicilia nella seconda metà del XVI secolo*, Melfi, 1921, în -16, 22 p.
37. După Albert DESPAUX, *Les dévalutions monétaires dans L'histoire*, Paris, 1935, p. 362.
38. A.d.S. Firenze, Mediceo 3083, f° 417 v°. 27 martie 1583.
39. Marciana, Cronica lui Girolamo Savina, f° 361 verso.
40. A. SILVESTRI, „Sui banchieri pubblici napoletani nella prima metà del Cinquecento“, în *Bolletino dell'Archivio storico del Banco di Napoli*, 1951 „Sui banchieri pubblici napoletani dell'avvenuto di Filippo II al trono alla costituzione del monopolio, *ibidem*.
41. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1. p. 340; G. Luzzatto, *op. cit.*, p. 183, îi fixează crearea în 1553.
42. G. LUZZATTO, *ibidem*.
43. *Ibidem*.
44. L. BIANCHINI, *op. cit.*, p. 341
45. Adopt data de 1587, fixată de G. Luzzatto. Găsesc în fișele mele că banca a fost autorizată de Senat la 22 iunie 1584.
46. G. LUZZATTO, *op. cit.*, p. 188.
47. H. KRETSCHMAYR, *op. cit.*, vol. 3, p. 187 scrie 1582.
48. Simancas, Napoles, S.P. 4, Madrid, 7 octombrie 1580.
49. Marele Comandor către rege, Roma, 24 septembrie 1532, *Corpo dipl. port.*, vol. 7, p. 172—173.
50. G. LUZZATTO, *op. cit.*, p. 186. În aceeași ordine de idei se înscrie acest foarte mic amănunt dintr-o corespondență marsilieză. Gilles Hermitte adresîndu-se fratelui său în aprilie 1593, la Genova, (fonds Dauvergne, nota 47), relatează despre o trimitere de trei sute de monede de opt reali printr-un proprietar de bancă, „care trebuie să-ți plătească în același fel de monede, de opt sau de patru, fără a putea plăti valoarea acestora cu alte monede decît sîntem de acord. . .“
51. G. PARENTI, *op. cit.*, p. 235.
52. M. SIRI, *op. cit.*, vezi mai sus.
53. L. BIANCHINI, *Della storia delle finanze del Regno di Napoli*, Napoli, 1839, p. 315 și următoarele.
54. R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 197.
55. R. B. MERRIMAN, *op. cit.*, p. 443; Häbler, *op. cit.*, p. 122.
56. R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 199.

57. *Ibidem.*
58. J. de SALLAZAR, *Politica Española*, Logroño, 1617, p. 18.
59. *Memoria de las rentas y patrimonio del Rey de España de 1562*, A.E. Esp. 234.
60. Vor exista scăderi ale dobînzilor 1563, 1608. 1621, *Nueva Recop, libr.* X, XIV.
61. R. MERRIMAN, *op. cit.*, vol. 4, 443.
62. E. ALBERI, *op. cit.*, vol. 1, cap. 5, p. 294.
63. Madrid, 5 septembrie 1561, copie, B.N., Paris, fr. 16.103, f° 45.
64. Vezi mai sus
65. R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 199.
66. La Contaduria către Filip al II-lea, Madrid, 13 septembrie 1563, Simancas Eo 143, fos 59 și 61.
67. *Actas*, vol. 3, p. 357.
68. C. PEREYRA, *Imperio español*, p. 27—31.
69. În 1581, veniturile iberice ale lui Filip al II-lea erau de 6.500.000 de ducați, cheltuielile de 7.000.000, vezi E. Albèri *op. cit.*, vol. 1, V, p. 294.
70. A. SEGRE, *Storia del commercio*, vol. 1, p. 492, nota 3.
71. Jeronimo CONESTAGGIO, *Dell'unione del regno di Portogallo alla corona di Castiglia*, Genova, 1585, p. 14.
72. Bernardino de Mendoza către Filip al II-lea, 8 ianuarie 1587, A.N. K 1566.
73. Vezi mai sus, nota 180, A. CASTILLO, *art. cit.*, p. 14 și următoarele din extras.
74. H. LONCHAY, *art. cit.*, p 845.
75. Earl J. HAMILTON, *op. cit.*, p. 62.
76. *Ibidem*, p. 65.
77. *Placccart et décret....*, 1597, B.N. Paris, Oc 241, in- 12.
78. 1612, p. 43 v°
79. Simancas, *Guerra Antigua*, vol. 4, f° 108 (către 1538).
80. Earl J. Hamilton, *op. cit.*, p. 36 și următoarele, pentru toate motivele invocate.
81. *Ibidem*, p. 37.
82. François CHEVALIER, *La formation des grands domaines au Mexique. Terre et Société aux XVI-e et XVII-e siècles*, Paris, 1952 p. 235.
83. Alice PIFFER CANNABRAVA, *O commercio português no Rio de Plata* 1580—1640, São Paulo, 1944.
84. Pierre CHAUNU, *Les Philippines et le Pacifique des Iberiques XVI-e — XVIII-e siècle*, Paris, 1960, p. 41.
85. Albert GIRARD, *Le commerce français à Seville et à Cadix au temps des Habsbourgs*, Paris, 1932, p. 7.
86. B.M. Add. 18287, PS 5633.

87. Emile COORNAERT, *op. cit.*, p. 46; n-am citit *Baja de la moneda*, 1591, Simancas, E° 601.
88. Filip către Marele Comandor al Castiliei, 10 februarie 1574, fos 16 și 65.
89. Simancas E° 561, Moneda falsa que venja de Flandes en España.
90. Consiliul de stat către rege, 13 ianuarie 1609, A.N., K 1426, A 37, nr. 110.
91. Același către același, 27 noiembrie 1607, A.N., K 1426.
92. 26 aprilie 1613, A.N., K 1428, A 39, nota 28; *ibidem*, K 1478, A 78, nota 173; *ibidem*, K 1479, A 80, 1624; *ibidem*, K 1456 1622; Simancas E° 628. *Valor de la moneda en Flandes*, 1614.
93. B.N. Paris, Esp. 127, f° 8 v° și 9.
94. G. BERCHET, *op. cit*, p. 133.
95. p. 492 și următoarele.
96. *Op. cit.*, vol. 6, p. 213.
97. Ami BOUÉ, *op. cit.*, vol. 3, p. 121; M. SIRI, *art. cit.*, J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 798 și următoarele.
98. Philippe de CANAYE, *op. cit.*, p. 42, nota 4.
99. *Op. cit.*, p. 158 verso.
100. G. d'ARAMON, *op. cit.*, p. 42.
101. *Ibidem.*
102. CANTACUSCINO, *Commentaria*, vol. 2, p. 102; Luigi Bassano di Zara, în Francesco SANSOVINO, *Dell'historia universale dell'origine ed imperio de Turchi*, cartea a 3-a, Venezia 1564, f° 43 și v°; S. SCHWEIGGER, *Reissbeschreibung. . . .*, p. 267.
103. *Op. cit.*, p. 158 v°.
104. *Ibidem.*
105. Geminiano MONTANARI, *Zecca in consulta di stato. . .* (1663), p. 253.
106. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 800.
107. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 6, p. 5.
108. Daniel Badoer către doge, Pera, 21 aprilie 1564, A.d.S. Venezia, Senato Secreto, Cost. Filza 4/D.
109. H. Ferro către doge, Péra 6 mai 1561, A.d.S. Venezia, Senato Secreta. . . 3/C.
110. Document fără dată, (1577), Simancas E° 1147, copie.
111. Constantinopol, 16 martie 1580, Simancas E° 1337.
112. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 800.
113 R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 247.
114. Vezi partea a 3-a, cap. 6, și următoarele.
115. *Op. cit.*, p. 211 și următoarele.
116. După B. VINAVER, „La crise monétaire turque 1575—1650", în *Publications historiques de l'Académie des Sciences de Belgrade* 1958.

117. După teza inedită a lui Ali Sahili Oglu despre emisiunile monetare turcești, lucrare în curs de traducere în limba franceză.
118. D. de HAEDO, *op. cit.*, p. 24 verso.
119. *Memoria escrita sobre el rescate de Cervantes...*, Cadiz, 1876, in 8°, 23 p.
120. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 175.
121. *Le Loyal Serviteur*, p. 34.
122. R. B. MERRIMAN, *El Emperador Carlos* V, p. 131, traducerea volumului al treilea din vasta sa operă, *The rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New*, 4 vol. New-York, 1918—1934.
123. Simancas, E° 504, 17 decembrie 1551.
124. A.d.S. Venezia, Senato Dispacci Spagna, 27 septembrie 1586.
125. Museo Correr, Donà delle Rose, 161, 26 noiembrie 1591.
126. V. MAGALHÃES GODINHO, *op. cit.*, dactilogramă, p. 422.

III

ECONOMIILE: COMERȚUL ȘI TRANSPORTURILE

Nu avem intenția să descriem, în întreaga sa complexitate, comerțul lumii mediteraneene. Ceea ce ne interesează este un profil de ansamblu. Nu am reținut, în cele din urmă decît trei probleme: criza piperului, criza grîului, invadarea Mediteranei de către navele Atlanticului. Aceste probleme implică toate dimensiunile vieții economice a mării și, adăugate una alteia, îi evocă destul de exact aria întinsă; într-o direcție pînă la Oceanul Indian iar în cealaltă pînă la Oceanul Atlantic și la celelalte „Mediterane“ nordice, Marea Mînecii, Marea Nordului, Marea Baltică . . .

1. NEGOȚUL PIPERULUI

Ocolul Capului Bunei Speranțe n-a pus capăt brusc negoțului mediteranean al piperului. Istoricii germani au fost primii care au stabilit acest lucru[1]. Într-adevăr, puteau ei să nu observe că Germania nu încetase să primească mirodenii și piper din Veneția și că, așadar, portughezii nu puseseră mîna o dată pentru totdeauna pe curentul prețiosului trafic?

Fără îndoială, după succesele portugheze, la Veneția se dezlănțui o criză teribilă și profețiile pesimiste ajunseră la modă. Oamenii își

reprezentau consecințele descoperirilor portugheze și catastrofa părea fără leac... Pentru cetatea lui San Marco, pierderea mirodeniilor însemna „laptele și hrana care lipseau unui prunc", scria Giralmo Priuli în jurnalul său în iulie 1501[2]. În curînd, apărură variații stupefiante ale prețurilor și greutăți nenumărate, mai ales după ce regele Portugaliei, Don Manuel fixă în 1504 un preț oficial al piperului și făcu din „băcănia", concentrată la Lisabona, doi ani mai tîrziu, un monopol al Coroanei[3]. În 1504 galioanele venețiene nu mai găsiră, în cursul călătoriilor lor, mirodenii la Alexandria și Beirut[4].

Destul de repede noul furnizor cuceri o parte a piețelor europene. El triumfă fără mare greutate pe fața atlantică a continentului, în Țările-de-Jos din 1501[5], în Anglia din ianuarie 1504 o dată cu sosirea la Falmouth a cinci corăbii portugheze încărcate cu 380 tone de piper și mirodenii de Calicut[6]. El se amestecă și în sudul și în nordul Germaniei, acolo unde importanta casă Anton Welser și Konrad Vöhlin din Augsburg se întorcea din 1503 către avîntul promițător al Lisabonei[7], unde *Magna Societas* din Ravensburg lua hotărîrea în 1507 să cumpere piper și mirodenii la Anvers, punct de relansare al pieții portugheze[8], unde negutătorii din Viena se plîngeau în 1512—1513 că nu pot să-și procure cantitățile necesare de piper și mirodenii din Veneția și solicitau Împăratului să îngăduie negustorilor străini să le aducă din Anvers, din Frankfurt sau din Nürnberg[9]. Noul furnizor triumfa, de asemenea, în apusul Franței și în Castilia unde, în 1524, după spusele martorilor, Medina del Campo revindea piper portughez[10]. Nu există îndoială de asemenea că același piper n-ar fi pătruns curînd și în lumea mediteraneană unde corăbiile portugheze aveau un rol important. Poate încă din 1503, la Genova; Veneția își închidea frontiera către Terra Ferma în luna iunie a aceluiași an[11] pentru produsele venind

fie din Genova (și se stipula: postavuri cu fir de aur, argint, lînă, *mirodenii*, zahăr...) fie din alte locuri străine. Ea ordona ca orașele din Terra Ferma să se aprovizioneze chiar la Veneția. Pentru a mări numărul sosirilor de piper și mirodenii din Levant, ea autoriza, în mai 1514[12] transportarea lor pe orice fel de nave și nu numai cu *galere da mercato* care fură astfel concurate energic[13]. Ea suprima, în plus, taxele vamale la intrarea în Veneția. Toate acestea nu împiedică Senioria ca în anul următor, în 1515 să încarce la Lisabona suplimentul de mirodenii necesar aprovizionării proprii[14]. În 1527, Senatul venețian propunea regelui Portugaliei Joao al III-lea ca Veneția să ia în arendă tot piperul sosit la Lisabona, defalcat de cel necesar consumului propriu al Portugaliei. Proiectul nu se realiză. El demonstrează care era situația Veneției în 1527 și avîntul victorios al pieței din Lisabona[15].

Revanșa mediteraneană: prosperitatea Mării Roșii după 1550

Cînd s-a restabilit — căci s-a restabilit pînă la urmă — situația în favoarea Veneției și a lumii mediteraneene?[16] E greu de spus. Trebuie, evident, să ținem cont de refluxul prețurilor după anul 1540 și să presupunem că el a stînjenit comerțul prosper al Lisabonei. Trebuie să ne gîndim de asemenea, la calitatea inferioară a mărfurilor portugheze cărora lunga peregrinare pe mare le răpea aromele, după cum spuneau cunoscătorii. Zvonul, răspîndit la Veneția nu era lipsit de temeinicie. Îl regăsim și într-un document spaniol din 1574, ostil totuși Veneției[17]. Probabil că negoțul mediteranean, legat de intermediarii arabi, a știut să-și rezerve, plătindu-le mai scump, produse de calitate superioară. Portughezii pe de altă
 parte, poate că au exagerat menținînd în Asia

prețuri de achiziție extrem de scăzute[18]. E adevărat că ei trebuiau să suporte cheltuielile unor călătorii nesfîrșite, pierderile frecvente de nave, pagubele suferite datorită alterării încărcăturilor pe drum. Dimpotrivă, negoțul mediteranean, trecut prin intermediari numeroși, pe trasee mai scurte și cunoscute de secole, comporta mai puține riscuri. Pentru venețieni singurul risc se limita la cel al călătoriei din Egipt și el era acoperit de beneficii consistente, ținînd seama de uimitoarele diferențe de prețuri care existau între Orient și Occident. „Ei cîștigă, nota Thénaud în 1512, o sută la sută și mai mult în mărfuri care aici sînt de mică valoare“[19]. Chiar cînd lipsea piperul (singura marfă care dădea prilejul unui negoț masiv și pe care portughezii o preferaseră altora) se putea face negustorie cu mirodeniile de lux, droguri și alte produse din Levant.

La rîndul lor, negustorii orientali aveau o nevoie urgentă de metale prețioase, de aurul din Egipt sau de argintul din Occident care nu coborau către Oceanul Indian decît grație mirodeniilor și tuturor mărfurilor care le însoțeau pe drumurile spre lumea mediteraneană. India și Orientul Îndepărtat apreciau coralul și șofranul mediteranean, opiumul egiptean, postavurile occidentale, argintul viu, garanța din Marea Roșie. Sprijinind aceste străvechi negoțuri, în jurul Oceanului Indian supraviețuiau societăți comerciale puternice, bine organizate pe care avîntul portughez le tulburase dar nu le nimicise. Ele deveniră capabile să acționeze din nou destul de repede.

Comerțul mediteranean în direcția Orientului, nepierzînd în ceea ce-i privea pe intermediari, nimic din interesul său, numai forța ar fi putut să-l împiedice, adică o supraveghere a surselor sale de aprovizionare. Portughezii au reușit acest lucru de mai multe ori și chiar de fiecare dată cînd au vrut, ca, de exemplu, la începutul pătrunderii lor cînd au lovit în negoțurile prioritare ale Mării Roșii[20] și de

asemenea mai tîrziu. În timpul iernii din 1545—1546, în largul coastei Malabarului, „flota portugheză desfășoară o acțiune atît de eficace încît orice ieșire clandestină a piperului fu împiedicată“[21], sau, în orice caz, contrabanda fu considerabil redusă. Dar aceste constrîngeri nu durară decît un timp, supravegherea slăbi de la sine. Prezența portugheză răspîndită repede și pînă departe, pe tot cuprinsul Oceanului Indian și dincolo de el, atît datorită necesităților comerțului dintre regiuni cît și spiritului de aventură sau de cîștig dusese la crearea unui imens și fragil imperiu. Or, Portugalia nu era destul de bogată pentru a întreține această vastă rețea, cu fortărețele sale, costisitoarele flote și funcționarii săi. Trebuia ca Imperiul să hrănească Imperiul.

Această inferioritate i-a transformat foarte curînd pe portughezi în vameși, dar vămile nu sînt rentabile decît în măsura în care circulă mărfurile. În aceste condiții, frauda, sau ceea ce numim noi fraudă (și care a fost o necesitate) a avut condiții favorabile. Era o necesitate ca importanta răspîntie a Ormuzului să nu poată fi ocupată (1566), iar căile de acces la ea să nu fie imediat închise. Era o necesitate ca turcii să se instaleze în Siria (1516), Egipt (1517), în Irak (1534). Împotriva lor, portughezii au fost siliți să se sprijine pe Persia și, în consecință, să menajeze legăturile principale dintre India și Persia, să apere, în limita posibilului, negoțul acesteia din urmă în direcția Siriei și Mediteranei. Este cu totul altceva decît simplul aspect al corupției funcționarilor, grăbiți să se îmbogățească și surzi la îndepărtatele somații ale guvernului lor. Această corupție a existat, dar nu ea conducea jocul.

Totuși asemenea precauții și orientări politice realiste nu au ieșit victorioase de pe o zi pe alta. Imperiul portughez a avut nevoie de timp pentru a-și găsi adevăratele fundamente și tot de timp a avut nevoie și Impe-

riul Otoman pentru a-și măsura slăbiciunile, limitele și interesele raționale în direcția Oceanului Indian, pentru a renunța la proiectele sale inițiale de a concentra întregul comerț al Levantului la Istanbul, în sfîrșit, pentru a pregăti o înaintare serioasă spre miazăzi și răsărit, pentru ca apoi să renunțe practic la ea, portughezii făcînd totul, în ceea ce-i privește, spre a nu atrage împotriva lor această putere de temut... Otomanii așteaptă mai mult de zece ani înainte de a intra în acțiune pornind din cuceritul Egipt... Încă din 1529 fusese început un canal între Nil și Marea Roșie dar aceste preparative au fost întrerupte din cauza necesității de a face față în Mediterana; 1532 este anul Coronei[22]. Urmează o nouă pauză de șase ani înaintea expediției flotei lui Suleiman Pașa care cucerește Adenul în 1538, dar eșuează în același an[23], în fața orașului Diu. În 1542[24], portughezii salvară cu mare greutate Etiopia creștină și în 1546[26], ca prin miracol, Diu, fortăreața lor din peninsulă Gujarat, asediată din nou. Din toate zările Indiei, din îndepărtata Sumatra, ambasadorii băteau fără încetare drumul spre Constantinopol cerînd ajutorul sultanului împotriva portughezilor, aducîndu-i daruri dintre cele mai rare: papagali cu pene minunat colorate, mirodenii, parfumuri, balsamuri, sclave negre, eunuci[26]... Dar în 1553, la ieșirea din Marea Roșie, se înregistrează iarăși eșecul galerelor comandate de Piri Reis[27], în 1553, un nou eșec la ieșirea din Golful Persic[28], al lui Sidi Ali, poetul *Oglinzii lumii*. Totuși după acești ani se înregistrează o ameliorare a raporturilor dintre portughezi și turci. Această ameliorare a favorizat comerțul în direcția lumii mediteraneene.

Vechiul drum al mirodeniilor se însuflețește din nou și prosperă într-adevăr, o dată cu sfîrșitul primei jumătăți a secolului. Ca urmare, zona piperului mediteranean ajunge la marginea mării occidentale, împinge din nou către Atlantic piperul regelui-negutător din Li-

sabona, fără ca, de altfel, să se schițeze și o linie clară de demarcare.

Piperul mediteranean n-a încetat astfel nici o clipă să sosească la Anvers în tot timpul primei jumătăți a secolului al XVI-lea[29], poate nici mai tîrziu. În 1510, o navă făcea legătura directă dintre Alexandria și Anvers[30]. Către 1540, piperul mediteranean influența prețurile pieței din Escaut. În același an, încercînd o blocadă a piperului[31] împotriva Franței, ibericii au favorizat comerțul rival al Marsiliei, pe care Francisc I pare doritor să-l protejeze întrucît în mai 1541 el refuză promisiunile și propunerile portughezilor privitoare la mirodenii, vrînd să dea satisfacție, raportează un venețian, *al Signor Turco* și nedorind să ajute Flandra „în care Anversul ar fi devenit, se pare, cel dintîi oraș din lume"[32]. În orice caz, o listă a exporturilor marsilieze, în 1543, indică expediții pînă la Lyon — și probabil dincolo de el — ca și spre Toulouse[33]. În 1565 ele ajungeau la Rouen și concurau, la Toulouse, piperul Lisabonei, revîndut prin Bordeaux[34]. Către mijlocul secolului, francezii și englezii fac schimburi de piper, mai ales la Rouen, La Rochelle și Bordeaux[35]. Evident, este vorba despre produse diferite, ieșite din amîndouă sursele. Împrejurările avantajează cînd una cînd alta. Astfel în 1559 instituirea taxelor vamale *ad valorem* de 10% defavorizează pe piața castiliană piperul lusitan, dar acesta, dată fiind, desigur, apropierea sa, nu pare totuși să fi fost eliminat din Peninsulă[36]. Importurile livorneze la sfîrșitul secolului lasă aceeași impresie și anume că în schimburile franco-engleze de piper este vorba de mărfuri diferite care se concurează dar nu se exclud. În fond pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea și chiar după aceea, există o singură piață europeană a piperului[37]. Iată, la întîmplare, cuvintele unui negustor spaniol (29 noiembrie 1591) stabilit la Florența: la aflarea
 veștii că *los naos de Yndias* nu sosesc în acel

an la Lisabona, mirodeniile s-au scumpit. „Numai piperul a rămas neschimbat fiindcă a fost adus la Veneția în cantitate mare din Levant ...“[38].

Incontestabil, lumea mediteraneană a pus din nou stăpînire pe o mare parte a comerțului cu piper, adică pe cea mai mare.

Negoțul cu Levantul prosperă. Îl însuflețesc o sumedenie de caravane, unele venind din Golful Persic, altele de la Marea Roșie. La capătul acestor drumuri, în fața Mediteranei trăiesc două orașe „duble“: de o parte Alepul și portul lui activ Tripoli, de cealaltă, Cairo și portul său Alexandria, acesta din urmă aproape pustiu din pricina vecinătății prea marii, enormei capitale.

În ceea ce privește Occidentul, reînviorarea comerțului este favorabilă mai ales venețienilor, marii suverani ai momentului, în vecinătatea cărora marsilienii sau ragusanii fac o figură minoră. Negustorii lor avansează, în chip curios, pînă în interiorul uscatului, de la Alexandria pînă la Cairo (1552)[39] și de la Damasc (care decade și unde, de altfel, intrigile personale, *i garbugli* au pricinuit mult rău afacerilor coloniei venețiene)[40] pînă la Alep, la capătul drumului caravanier din Persia. În Egipt, deplasarea este motivată prin dorința de a se debarasa de intermediari, negustori și angrosiști evrei din Cairo, concurenți extrem de bogați, care, dacă li s-ar îngădui, nu s-ar mulțumi să fie stăpînii necontestați ai negoțului din marile orașe caravaniere ci ar pune mîna și pe traficul maritim, în direcția lumii creștine. De fapt, comerțul european va fi obligat de cele mai multe ori să acționeze în colaborare cu ei[41]. Dar independent de aceste probleme de organizare locală, sosirea negustorilor venețieni la Cairo ca și la Alep înseamnă prosperitatea acestor piețe interioare, a celor două capitale și a legăturilor lor caravaniere iar dincolo de aceste legături a

unor active cumpărări făcute de negustorii arabi în India și în Insulinda. Mediterana a recucerit bogățiile Oceanului . . .

Drumurile comerțului în Levant

Mii de documente dovedesc această recucerire. Totuși, cum opinia contrară este cea care, în general, circulă mai mult, semnalăm că unele amănunte pot da prilejul la confuzii. Pentru a nu greși, trebuie să știm că amîndouă drumurile care duc la Alep și la Cairo sînt dintotdeauna rivale. Cînd unul se închide, celălalt se deschide. Or, Alepul, în acești ani de avînt general, suferă din pricină că se află pe drumul Persiei — el suferă îndeosebi în timpul războiului din 1548—1555 — și pe drumul Ormuzului, cel al războiului portughez. Pe întreaga durată a războiului turco-portughez, din 1560, pînă în 1566, numărul caravanelor din Basra va fi minim[42]. Nu-i deloc uimitor dacă azi Alepul este înfloritor[43] iar mîine pustiit de o creștere anormală a prețurilor[44]. În iulie 1557, Christofano Allegretti, funcționar ragusan, se declara descurajat, hotărît să meargă în Egipt. „Cred că niciodată acest ținut al Alepului n-a fost atît de lipsit de mărfuri, pînă într-atît încît nu se găsește nimic în afară de săpun și cenușă. Gogoșile de ristic valorează aici de la 13 la 14 ducați și cum (la Tripoli) au sosit patru nave franceze, îmi închipui că prețurile vor urca pînă în slăvi. Căci se află mai mult de opt nave franceze care, în acest moment, ruinează toată lumea punîndu-se pe cumpărat la orice preț"[45]. Cu doi ani înainte, în 1555, poate cu prilejul sfîrșitului războaielor turco-persane, un mare număr de negustori mauri și venețieni din Alep *son passati in le Indie*, au plecat în Indii[46]. Desigur, încă n-a sosit vremea ca toți negustorii să procedeze precum ragusanul nostru sau ca negustorii aceștia, și să părăsească Ale-

pul. În 1560, cînd sosește aici Lorenzo Tiepolo[47] este primit de 250 de negustori călări. În noiembrie 1563 ambasadorul venețian din Pera anunță că *le galee grosse* plecaseră din Siria în direcția Veneției[48]. Cu un an înainte într-un raport venețian se arăta că Alepul dispunea de 5 000 de lucrători țesători[49]. Oricare ar fi fost crizele care l-au lovit, orașul rămînea un mare centru comercial și industrial. Dificultățile sale erau dificultăți cu caracter particular și nu privesc totdeauna ansamblul lumii mediteraneene orientale.

Ele nu privesc mai ales Marea Roșie care adesea rămîne singurul — dar cît de important! — drum al comerțului către Orientul Îndepărtat. „Această Mare Roșie, scrie Belon du Mans care i-a văzut țărmurile către jumătatea secolului[50], nu este decît un canal strîmt, nu mai larg decît Sena între Harfleur și Honfleur în care se poate naviga cu anevoință și cu mare primejdie, întrucît stîncile sînt aici foarte dese".

Un roi de mici corăbioare o străbat, nave ciudate, cu scîndurile nebătute în cuie „ci asamblate cu corzi din fibră de cocotier și călăfătuite cu fibre de curmal, muiate în ulei de pește"[51]. Se mai văd *houlques*, corăbii pîntecoase și galere[52], acestea transportate în piese detașate din Cairo pînă la Suez, port prielnic, „incomod"[53], în mijlocul nisipurilor și prost adăpostit de vînturi[54]. Marile și micile nave duc, fie prin Aden, fie de-a lungul coastei Abisiniei, către nord bogățiile Indiei, Sumatrei și insulelor Moluce plus pelerinii din întregul Islam asiatic. Nevoia de a scăpa de marile furtuni catastrofale a înmulțit porturile pe aceste țărmuri dificile: Souakim, Aden, Djedda — portul pentru Mecca — Tor, rivalul Suezului, Djedda „Juda" sau chiar Ziden, cum spun textele, reunește cel mai mare număr dintre aceste nave aflate la drum lung. De aici, aproape de Mecca apar mari aglomerații

caravaniere, concomitent pînă la 200 000 de oameni și 300 000 de animale. Dacă grîul se găsește de multe ori în cantități insuficiente[55], carnea nu lipsește niciodată din orașul sfînt. Din Djedda, navele și bărcile pleacă din nou către Tor de unde caravanele ajung la Cairo în nouă sau zece zile[56]. În funcție de punctul de plecare al marilor convoaie maritime, din Oceanul Indian, Sumatra, Cambaya (la ieșirea din ținuturile Indusului), coasta Malabarului, Calicut, Bul, Canamor, și alte ținuturi adăpostite de vînt, mirodeniile ajung la Marea Roșie în lunile mai sau noiembrie ale fiecărui an[57].

Poarta, dificila poartă a Mării Roșii este astfel larg deschisă. Prin ea circulă un comerț de mare amploare. Prezența porțelanurilor scumpe, fără îndoială, de China, deși Belon refuză să le creadă cu adevărat venite din îndepărtatele „Indii", ar fi suficientă spre a-i face dovada[58], fragilele porțelanuri neputînd sosi altfel decît însoțite de un șuvoi de alte mărfuri. În ceea ce privește mirodeniile, printre care piperul ocupă de departe primul loc, între 1554—1564 se pune problema unui curent anual de 20.000—40.000 chintale ușoare[59] În 1554 numai venețienii ridică de la Alexandria 600 *colli* de mirodenii[60], adică aproximativ 6.000 de chintale. Dar venețienii nu dețin decît o parte, cel mult jumătate, din comerțul Alexandriei și comerțului occidental trebuie să i se adauge consumul țărilor orientale, todeauna important. O copie de pe documente consulare din Cairo dintre 1560—1564 dă o cifră anuală de 12.000 de chintale, numai pentru achizițiile venețiene[61], cifră la fel de ridicată ca odinioară, înainte de Vasco da Gama și care se potrivește cu estimările ambasadorului portughez la Roma, care evalua cifra globală a comerțului cu mirodenii al Alexandriei la 40.000 chintale.[62] În octombrie 1564 un spion în slujba Portugaliei apreciază acest
 trafic la 30 000 de chintale dintre care 25 000

de piper[63], iar consulul venețian la Cairo vorbește, în mai 1565, de 20 000 de chintale de piper sosite la Djedda[64]. La această dată mai erau așteptate convoaiele din Gujarat, Calicut și din alte părți, (care sosesc de obicei iarna) și în august, douăzeci și trei de nave își descarcă mărfurile la Djedda[65]. Ajungem deci iar la cifrele de 30 000 sau 40 000 de chintale care nu cuprind decît comerțul egiptean, neținînd seama de cel al Siriei.

Să spunem 30 000 sau 40 000. Aceste cifre nu au valoare statistică. Vom conchide spunînd că prin Marea Roșie trec mai multe mirodenii și piper ca oricînd altădată sau cel puțin cantități egale (Frederic Lane spune superioare) acelora care ajung la Lisabona în aceeași perioadă[66]. Pe scurt, mirodeniile își fac apariția în lumea mediteraneană în cantități imense. Ele reprezintă, cum se spune în epocă, „milioanele în aur". Și o dată cu piperul și mirodeniile sosesc drogurile medicinale, precum opiumul, „balsamul lui Mithridate", *terre sigillée*, mătase, parfumuri, obiecte de toaletă ca acele „*pierre de besouard*", sau „lacrimi de cerb" despre care vorbește Belon[67], pietre prețioase, perle... Comerț de lux și de lucruri inutile. Dar inutilul nu era oeea ce, prin instinct, părea oamenilor „cel mai necesar"[68]? Negoțul cu mirodenii va fi cel dintîi în întregul comerț mondial din secolul al XVII-lea, dacă nu și al XVIII-lea[69].

De atunci marile corăbii încărcate cu numerar sau cu mărfuri căutate se grăbesc spre Alexandria sau Siria. În ianuarie 1552, trei corăbii venețiene părăsesc portul Tripoli avînd la bord 25 000 *doblas* și peste 100 000 de scuzi. Toată această zornăială de monede îl alertează pe ambasadorul portughez la Roma[70]. El nu are nici o îndoială cu privire la utilizarea care le este rezervată. În primăvara anului 1554 o navă ragusană era observată la Alexandria[71]. În toamna lui 1559 o corabie ragusană, o alta din Chios, și două venețiene, în-

cărcate toate cu mirodenii sînt capturate de „căpitanul“ din Alexandria[72]. Una dintre ele, *Contarina*, revenea la Veneția în ianuarie cu mirodenii și piper[73]. Și putem aprecia aproape exact cam ce transportă aceste nave după încărcătura lui *Crose*, corabie venețiană de 540 tone care, în 1561, ducea în Orient cupru brut în bare sau prelucrat, postavuri, lînă, mătăsuri, *carisee*, coral, ambră, berete, bibelouri, hîrtie, plus bani lichizi. La întoarcere, ea aducea piper și ghimber de diferite proveniențe, scorțișoară, nucșoară, cuișoare, tămîie, gumă arabică, zahăr, lemn de santal și mii de alte mărfuri[74] . . .

Neliniștea ajungea în curînd la Lisabona unde curgeau noutățile adevărate și false. În același an 1561 se afla că turcii, ca și cum această scurgere naturală a negoțului către porturile lor nu era suficientă, capturaseră în Oceanul Indian aproximativ 20 000 chintale de piper portughez și le îndreptaseră spre Alexandria[75] . . . Se zvoni chiar că viceregele Indiilor portugheze se revoltase împotriva suveranului său și expediase spre Egipt piperul încărcat pe flotele regale[76]. După rapoartele informatorilor săi, ambasadorul portughez la Roma, expert în aceste probleme, trăgea concluzia în noiembrie 1560 că, dată fiind enorma cantitate de piper și mirodenii sosite la Alexandria, nu trebuia să se mire că sosea atît de puțin la Lisabona[77]. În aprilie 1561[78], ambasadorul francez în Portugalia, Jean Nicot, se bucura deschis: „Dacă această golire prin Marea Roșie se pune împotrivă, scria el, depozitele Regelui Portugaliei vor suferi foarte tare, lucru de care se teme cel mai mult și pentru împiedicarea căruia armele sale au luptat vreme atît de îndelungată“ . . .

O adevărată „foamete“ a piperului a bîntuit atunci țările clientelei portugheze. Chiar dacă riscăm să forțăm nota, reamintim încercarea
 englezilor de a înainta de la Moscova pînă la

Marea Caspică și, mai departe, pînă în Persia. Întîia călătorie a lui Jenkinson este din 1561[79]. În Franța, datorită imposibilității de a forța porțile „antrepozitelor" portugheze care se zăvorăsc în fața lor[80] francezii primeau de la Nicot sfatul de a căuta pe coasta Guineii malagheta, falsul piper care continuă mult timp să se vîndă, mai ales la Anvers[81]. Bancherii Fugger organizau încă din 1559 prin punctele de etapă Flumo și Ragusa o legătură cu Alexandria unde trimiteau un funcționar[82]. În Spania se dezlănțuia o creștere bruscă a prețului mirodeniilor. Aproape stabil între 1520—1545, majorat apoi regulat ca urmare a creșterii generale a prețurilor de la 1545 la 1558, el se ridică subit, ca săgeata, într-un ritm mai rapid decît cel al altor bunuri de consum, triplîndu-se în Noua Castilie între 1558 și 1565[83]. Earl J. Hamilton a fost cel dintîi care a constatat această creștere anormală și a semnalat repercusiunile ei probabile asupra premiselor expediției pe care Legazpi a condus-o în Filipine în 1564[84]. Cît despre Genova, aici oamenii se plîngeau încă din 1558 de prețurile prea ridicate ale „drogurilor" din Portugalia[85].

Războiul turco-portughez (1560—1563) este oare o reacție a Portugaliei împotriva acestei stări de lucruri? Sau, dimpotrivă, un semn al slăbiciunii sale? Zadarnic căutăm un răspuns în istoriile obișnuite. Războiul, și acum foarte dezlînat, s-a desfășurat în zona Bab el Mandeb și Ormuz, la ieșirea din cele două golfuri pe care le stăpîneau turcii cu galerele lor. De astă dată sultanul își îndreaptă efortul asupra Golfului Persic[86] în vreme ce se zvonea despre trădarea spionilor turci în favoarea portughezilor în Yemen[87]. În acest timp la Constantinopol, fără ca să înțelegem mare lucru, ambasadori din India și din regatul Assi (Sumatra) se succed cu mîinile pline de perle rare[88]. Una dintre aceste delegații, venite

prin Egipt, ajunge în capitala otomană pe galerele turcești[89].

Aceste amănunte se potrivesc cu greutate unele cu altele. Este adevărat că războiul turco-portughez nu este poate un adevărat război, cu un început și un sfîrșit. Între acele limite extrem de îndepărtate sînt necesare luni sau ani pentru a da o lovitură și pentru a-i cunoaște rezultatele. Giovanni Agostino Gilli, agent secret al Genovei la Constantinopol, vede lucrurile destul de exact cînd subliniază slaba dorință a sultanului de a se amesteca în aceste treburi îndepărtate. Fiecăruia dintre acești indieni el le-a dăruit o haină țesută în aur și 20 000 de aspri, dar nu artilerie și maiștrii tunari de care ei aveau nevoie[90]. În acel sfîrșit al anului 1566 se pune cu seriozitate problema păcii cu portughezii. Vorbesc despre ea scrisorile trimise la 7 și la 8 decembrie 1566 viceregelui Neapolelui de către un agent al serviciilor de spionaj spaniole la Constantinopol, „persoană care are obiceiul să scrie adevărul". „Ambasadorul Portugaliei, precizează acest informator, a negociat cu sultanul, străduindu-se să obțină pentru portughezi, dreptul de a-și transporta mărfurile din India în Marea Roșie de unde acestea ar putea ajunge pe uscat la Cairo, Alexandria, Siria și să fie vîndute aici. Dar nimic nu s-a stabilit încă definitiv". Și ambasadorul a mai cerut să nu fie supus inspecțiilor vamei „ceea ce pînă acum nu i s-a acordat"[91].

Această negociere, în legătură cu care Veneția a considerat că merita osteneala cîtorva neliniști are de ce să fie reținută un moment deși nu a ajuns la un rezultat final. În acest sfîrșit de an 1563, la abia șaptezeci și unu de ani după periplul lui Vasco da Gama, ea reprezintă o pereche ciudată cu demersul infructuos al Veneției din 1527. Putem vedea în ea izbînda Mării Roșii, o revanșă a Veneției și a lumii mediteraneene.

Revenirea piperului portughez

Nu știm în ce condiții s-a terminat războiul din Oceanul Indian. Răspunsul se găsește poate la Lisabona. Dar mai este pînă cînd, odată cu acest război să ia sfîrșit și nenorocirile comerțului portughez.

În Europa, tulburările din Țările-de-Jos, în jurul Anversului i-au adus prejudicii enorme. Casa Welser ajunsă în relații cu Portugalia, are mari necazuri încă din 1566 ca urmare a speculațiilor privind piperul și contractul Indiilor. Împreună cu asociatul lor italian Rovalesca, casa Fugger suportă consecințele[92]. În 1569 se inițiază negocieri curioase pentru transferarea din Anvers la Londra a comerțului cu mirodenii portugheze[93].

În același timp țărmurile Oceanului Indian rămîn tulburate și de astă dată otomanii sînt tot atît de afectați ca și adversarii lor...

În 1567, cînd află că patruzeci de galere sînt în curs de echipare la Suez, Fourquevaux, din Madrid[94] le și vede gonind spre Sumatra. Dacă turcii întrerupeau navigația către Indiile orientale, aceasta ar doborî mîndria portugheză, iar în Franța am avea mirodeniile la un preț mai bun decît în Alexandria și alte porturi din Siria dacă n-am mai merge de acum înainte în zisa Portugalie. De asemenea, în 1568, se semnalează din Veneția că douăzeci de galere turcești sînt gata să năvălească din Basra asupra portughezilor ca să le smulgă insula Bahrein și locurile de pescuit perle[95].

Dar în același an 1568 Arabia se revoltă. Mari tulburări se dezlănțuie, mai ales în Yemen[96]. Dincolo de amănunte politice neverosimile, nu reușim deloc să cunoaștem ce a devenit atunci Adenul (poarta de supraveghere) a Mării Roșii. Ordinea nu va fi restabilită decît în 1573 de Sinan Pașa, chemat mai tîrziu să devină Mare Vizir[97]...

Desigur, Portugalia a profitat atunci de dificultățile turcilor deși le avea și ea pe ale

sale. (Goa este asediată timp de paisprezece luni în 1570[98], fortăreața Ternate va fi pierdută în 1575). Ea a simțit diminuîndu-se amenințarea galerelor sultanului. Pe de altă parte, în 1570, importanta reorganizare portugheză a comerțului cu mirodenii și-a avut rolul său. Într-adevăr, prin *regimento* din 1 martie 1570[99], regele, Dom Sebastian abandona monopolul Coroanei în favoarea vasalilor săi, reformă pe care unii, și în special Pires[100], o reclamau de mult timp. În același an viceregele Dom Luis de Ataide se lăuda că a menținut atît de bine ordinea pe mare încît doar două corăbii, și nu 16 sau 18 ca în alți ani, reușiseră să ajungă de la Calicut la Mecca[101].

O nouă mișcare de pendulare se înfiripă, probabil o dată cu măsura venețiană din 25 noiembrie 1570 care autorizează străinii să aducă mirodenii la Veneția pe nave străine la fel ca pe cele naționale[102], deși măsura poate să aibă mai multe semnificații și, oricum, este anodină. Cu toate acestea situația se întoarce foarte curînd împotriva Veneției. Războiul cu Turcia (1570—1573) a reprezentat pentru ea o încercare redutabilă. Toți rivalii săi din Ragusa, Ancona și cu atît mai mult din Marsilia au profitat de situație. Polițe de încărcare din iulie pînă în septembrie 1573 îi arată pe aceștia din urmă (cel puțin o dată în ceea ce-l privește pe Mannlich cel Bătrîn) transportînd din Alexandria din Egipt încărcături întregi de „*zimbre*“ și de piper „*d'assy*“[103]. Nu atît scăderea numărului de baloturi cu mătase sosite la Alep (din pricina războiului sau mai curînd a amenințărilor de război cu Persia) este îngrijorătoare, spunea un consul venețian în aprilie 1574[104] cît concurența ruinătoare a negustorilor francezi care au început să se înmulțească după război. Nici o plîngere, în schimb, în legătură cu mirodeniile al căror drum principal pare a redeveni cel al Siriei. În octombrie 1574 pleacă din Veneția o navă bogată, *Ludovica*, avînd mărfuri în

valoare de 150 000 ducați. O furtună o obligă să poposească la Ancona. Guvernatorii orașului o descoperă încărcată cu cupru și o declară capturată întrucît transportă marfă de contrabandă. Ei pun stăpînire pe navă, pe încărcătură și-i întemnițează pe proprietari și marinari[105]. La întîmplare, din cîteva scrisori comerciale din 1574[106], vedem fără a fi foarte informați în legătură cu ele, plecînd sau oprindu-se temporar în Siria, nave franceze (30 ianuarie 1574), o barcă tot franceză (3 aprilie), o corabie venețiană, *Moceniga* care se află la Tripoli în martie, apoi în noiembrie o saetă *Altana*, fără îndoială venețiană... Și ele îngrămădesc la bordul lor nucșoară, *chotoni*, arsenic, bumbac tors, mirodenii, ghimber, o ladă de *mirobolani;* la 12 mai 1575[107] corabia *Girarda* îmbarcă bumbacuri, *peladi*, mătăsuri, droguri, mirodenii.

Așadar traficul Levantului nu este întrerupt nici în direcția Siriei, nici în direcția Egiptului. Totuși piperul portughez recîștigă teren în lumea mediteraneană. O hotărîre a Consiliului *dei Pregadi* de la 13 septembrie 1577 stabilește faptul acesta[108]. Din raportul celor *Cinque Savii alla Mercanzia*, Consiliul află că patru nave au încărcat pentru Veneția la Lisabona *una buona suma di pevere*, dar s-au răzgîndit cînd au luat cunoștință că vor trebui să plătească la Veneția taxa de 3%, potrivit unei vechi hotărîri din 1519 (data are importanța ei) aplicată doar mirodeniilor venind din Ponant nu și celor din Levant. Navele au crezut că este bine să-și amîne călătoria, în speranța că vor obține suprimarea acestei taxe, facilitate care le este acordată pentru doi ani „avînd în vedere că această marfă (piperul portughez), spun experții, ar putea lua drumul către alte locuri, spre paguba pieței de aici și a taxelor de ieșire". Este deci preferabil, „cum nu mai vine decît puțin piper din Alexandria", să se îngăduie intrarea piperului din Ponant. Peste doi ani Christobal de Salazar

îi scrie lui Filip al II-lea: „La Alexandria, negoțul și traficul sînt distruse, mai ales cele ale mirodeniilor, căci drumul lor este blocat". *Porque se ha dexado el camino*[109] ...

Proiecte și negocieri în legătură cu piperul portughez

Dintr-o dată aproape se explică trei încercări pentru a pune mîna pe beneficiile comerțului cu piper în lumea mediteraneană.

Tentativa portugheză este prima: ea se definește într-o scrisoare pe care o scrie la 10 noiembrie 1575 lui Filip al II-lea fratele carmelit „desculț" Mariano Azaro fost student la Padova, un mare expert în aceste probleme[110]. Este vorba despre un proiect de a introduce pe domeniile spaniole din Italia, Milano, Neapole, Sicilia, Sardinia piperul portughez și de a-l elimina pe cel venețian care se vindea aici în mod obișnuit; de a încerca de asemenea atragerea în mișcare a Suveranului Pontif și a altor potentați din Italia și de a organiza, fie în Puerto de Santa Maria, fie în Cartágena sau în alt port din Peninsulă, un centru de redistribuire către Italia, eventual, un nou Anvers. Transportul s-ar face pe galerele regelui. Faptul că, întîmplător, acest proiect arată cum a cucerit piperul portughez regatul Spaniei cu începere din 1516, nu este singurul lucru care-i mărește mult valoarea. De cîte date fanteziste n-am fi încurcați dacă am avea în mînă toate jalbele ce au ajuns la *arbitristas* din Spania! Dar în spatele acestui călugăr desculț se află două personaje importante, poate chiar trei: Ruy Gómez da Silva în primul rînd, portughez, după cum știm, și care „puțin înainte de a muri a îndrăznit să dea Majestății Voastre un sfat pe care i-l dădusem eu în legătură cu mirodeniile din Levant"; apoi secretarul Antonio Graziano căruia îi scrie mai întîi călugărul; în sfîrșit regele însuși, preocupat încă din această peri-

oadă de comerțul cu piper și de monopolul portughez și care, pus la curent de secretarul său, a solicitat un al doilea raport, cel despre care este vorba aici. Iată așadar un proiect serios, cu un atac în stil mare împotriva Veneției. Pentru că sultanul o are la mînă cu grîul și mirodeniile sale și pentru că, din pricina interesului ei josnic, trădează lumea creștină, Veneția trebuie să fie lovită în numele moralei pentru ca să cîștige piperul portughez, de o proveniență mult mai cinstită! Se știe bine de altfel (și acesta este un răspuns adresat învinuirilor de proastă calitate aduse piperului vîndut de negustorii portughezi) că turcii, după ce s-au folosit de mirodenii în decocturi pentru pregătirea băuturilor lor și a hidromelului, le revînd fără scrupule pe piețele din Siria.

O a doua tentativă, de astă dată toscană sau mai curînd aparținînd familiei Medici: Marele Duce Francesco se străduiește între 1576—1578[111] să obțină *l'appalto** pentru mirodeniile venind din Indii în Portugalia. În acest scop el lansează o promisiune de credite pe lîngă Dom Sebastian, acest ciudat descendent al regilor Lisabonei, adevărat cruciat care, devotat ideii de luptă împotriva păgînilor din Maroc, este preocupat să obțină banii indispensabili pentru ceea ce va însemna sinuciderea sa, a nobleții și regatului său... Marelui Duce a avut atunci vederi deosebit de ambițioase: el negociază în același timp cu sultanul încît este implicat monopolul întregului piper mondial, după cum spun venețienii care sînt în acest caz buni judecători și limbi ascuțite[112]. Aceste proiecte prea vaste se pot mărgini în cele din urmă la o simplă tîrguială pentru un împrumut de 200.000 de scuzi între negustorii Florenței, familia Medici și un ambasador portughez Antonio Pinto[113], prilej, desigur, al unei sosiri masive de piper portughez, în compensație, la Livorno. Monopolul va

* antrepriză, monopol (lb. ital. — N. tr.).

scăpa totuși marelui Duce fără îndoială de puțin, în 1587[114]. Cu toate acestea după tratative, între Florența și Lisabona s-a menținut o legătură mai activă.

A treia și ultima tentativă aparține lui Filip al II-lea însuși. Pentru el se pune problema de a menține regatul vecin sub tutelă, de a organiza o blocadă în jurul rebelilor din Țările-de-Jos (se gîndește să-i priveze cînd de sare, cînd de grîu, cînd de mirodenii) și, totodată, de a organiza un comerț activ hispano-portughez cu sare și mirodenii[115]. De asemenea de a se încredința judecății marilor oameni de afaceri, dornici să-și extindă stăpînirea pînă departe în Asia, ca de pildă un Roth sau un Nathaniel Jung, germani și unul și altul, și care încă din 1575 visează să preia printr-un contract ferm piperul portughez.

Ceea ce nu era decît un proiect, devine o realitate cînd Filip al II-lea a cucerit Portugalia. Anul 1580 înseamnă pentru el la fel ca 1547 pentru Carol Quintul, apogeul puterii sale. Dacă Portugalia i s-a oferit, căci i s-a oferit, a făcut-o ca să obțină o protecție întreită, a banilor, a armelor și a flotelor lui Filip al II-lea pentru ca prin acest triplu mijloc să consolideze stăpînirea sa asupra Oceanului Indian. După 1580 ar fi fost normal ca regele să fi avut dorința de a astupa fisurile prin care se hrănea comerțul Levantului, distrugînd astfel dintr-o singură lovitură prosperitatea turcilor și venețienilor totodată spre folosul propriului său Imperiu. Dar hotărît să organizeze Asia și Lumea Nouă și să le lege una de alta, Filip al II-lea întîlnește mult mai puține piedici în jurul Oceanului Indian decît în jurul Atlanticului, în special al Atlanticului de nord, așa încît acționează mai mult împotriva protestanților, a Țărilor-de-Jos revoltate și a Angliei decît împotriva turcilor cu care se menține într-o stare de pace oficioasă... De aici rezultă
 strania politică a Regelui Prudent care încear-

că să împingă și să plaseze în lumea mediteraneană piperul pe care tocmai l-a cucerit. El intenționează astfel să redistribuie prețioasa mană pe căi mai sigure decît cele ale Atlanticului și mai ales să-i lipsească de ea pe dușmanii săi. Această politică, desprinsă lent din proiecte și ezitări, va întîrzia încă mult timp înainte să se concretizeze, în 1585. Ea nu înseamnă nimic altceva decît mobilizarea forțelor spaniole împotriva Atlanticului de nord.

Piperul portughez oferit Veneției

Așadar propunerea făcută Veneției la sfîrșitul anului 1585 de a contracta revinderea piperului portughez nu este o lovitură de teatru. De patru sau cinci ani problema plutea în aer. Prima sa formă a constituit-o oferta, desigur spaniolă, transmisă Senioriei la sfîrșitul anului 1581 prin ambasadorul venețian Morosini și consulul venețian la Lisabona, Dall'Olmo, privind o expediție de galioane în capitala portugheză[116]. În decembrie *il Collegio* va delibera la Veneția cu dosarul în mîini. Era bine să fie trimise navele? Da, dar iată prima dificultate: cine să le echipeze? Nici un particular nu dispunea de sumele necesare pentru această echipare și pentru achizițiile din Portugalia. Or, în această țară „venețienii nu au deloc credit", adică ei, în mod obișnuit, nu negociază și cu mare greutate se pot sluji de polițe. O a doua dificultate: ce mărfuri să fie trimise în schimb, cîtă vreme paharele, sticlăria, vasele și alte mărfuri sînt oprite în Portugalia? O ultimă dificultate, situația în Portugalia nefiind încă stabilizată, galioanele ar risca să fie atacate pe drum de corsarii englezi, „normanzi", și alții, cu toții dușmani ai lui Filip al II-lea.

La toate acestea partizanii aventurii răspundeau că s-ar putea găsi credite, că Senioria le-ar garanta, că Regele Catolic ar autoriza in-

trarea mărfurilor prohibite, că două sau trei galere de escortă ar asigura securitatea convoiului. În cele din urmă se hotărî ca înainte de a se merge mai departe să fie ascultat viitorul raport al lui Morosini... Acesta este rezumatul ambasadorului spaniol la Veneția, Christobal de Salazar în scrisoarea sa din 8 decembrie 1518[117]. În 1584 discuția era în continuare deschisă, pentru că Dall'Olmo, trimitea la Veneția o dare de seamă voluminoasă asupra mijloacelor de restaurare a comerțului Senioriei la Lisabona[118].

Lungi dezbateri au precedat așadar propunerea adresată Senioriei în 1585. Ea nu este, în sine, mai puțin neobișnuită și marchează o schimbare destul de ciudată a destinului. Nimic nu ne îngăduie s-o examinăm mai bine decît raportul pe care l-au făcut la sfîrșitul anului 1585 „experții" Antonio Bragadino și Jacopo Foscarini[119]. Spania propune cedarea la Lisabona a 30.000 *cantaras* (în mare 15.000 chintale) de piper în fiecare an la 30 de ducați un *cantaro*, o treime în bani gheață pe loc, ceilalți eșalonați în șase luni. Plus cîteva avantaje deloc neglijabile: escorta galerelor regale spaniole din Peninsulă pînă în Sicilia, *tratas** de grîu pentru galioane la sosirea în insulă, în sfîrșit, diminuarea în favoarea Senioriei a acelor *gabelle***, atît de împovărătoare în Portugalia...

Există însă și inconveniente; să acceptăm jocul spaniol, înseamnă, spun raportorii, să colaborăm la ruina comerțului Levantului din care s-a întreținut și se întreține încă Republica; înseamnă, în consecință, să dăm o serioasă lovitură meșteșugurilor lînii și mătăsii, interesate în acest comerț și din care se întreține o populație numeroasă: înseamnă, în sfîrșit, riscul de a fi copleșiți sub povara celor 30.000 *cantars*.

---

* tratā, cambie (lb. ital. — N. tr.).

** impozit, taxe vamale (lb. ital. — N. tr.).

Nu este prea mult piper cu care nu vom ști ce să facem? Chiar prețul (30 de ducați în loc de 36—38, prețul obișnuit acceptat *ai contrattatori)* riscă să fie o capcană.

Acestea sînt argumentele împotriva proiectului pe care le expun raportorii pentru a le combate mai bine.

Fie, comerțul cu Levantul ar stagna. Dar în ceea ce privește piperul și mirodeniile el nu stagnează încă de pe acum? „Vedem limpede că pe zi ce trece... traficul cu Levantul scade... Nu numai că navele noastre care vin din Siria și din Alexandria nu mai transportă mirodenii, dar aflăm că Levantul însuși, și Constantinopolul cu deosebire, au nevoie de ele pentru consumul lor și se aprovizionează din Veneția cu piperul și mirodeniile care sosesc aici din Lisabona[120]. Iar Regelui Catolic îi stă în putere să organizeze o blocadă eficace care ar seca sursele de aprovizionare ale Levantului. El va antrena unde va voi mirodeniile care îi vor reveni de acum încolo. Pe urmă dacă Veneția nu acceptă propunerile sale, Regele le-ar putea face Toscanei. Din alt punct de vedere, dacă lipsesc mirodeniile în Siria și în Egipt, comerțul Levantului nu se stinge totuși. Legăturile comerciale continuă: postavurile venețiene sînt schimbate pentru mătăsuri, stofe din păr de capră, bumbacuri, gogoși de ristic[121], carbonat de cupru. Cît despre cantitate, există puține riscuri ca ea să fie excesivă, fiindcă piperul și-a dublat prețul[122], fermierii actuali vînzînd nu cu 100 de ducați, prețul obișnuit ci cu 180[123]. Să acceptăm deci, încheie raportorii...

Iată ceva care nu seamănă a raport ci a pledoarie. Este adevărat că situația negoțului cu mirodenii și piper, pe piețele obișnuite ale Levantului este grea în 1585. Dar acest negoț totuși supraviețuiește. Iar piperul portughez se află și el în dificultate. Chiar în discursul raportorilor se spune că Filip al II-lea caută

noi contractanți, asta înseamnă că vechii contractanți nu-i convin, că n-au transportat cantitățile fixate și că au dus la creșterea abuzivă a prețurilor. Cît despre cei care au fost în Indii, aceștia au abandonat stocuri de mărfuri „expuse la contrabandă și drumului către Levant"[124].

Mirifica afacere nu se va încheia totuși. Vina nu revine doar meschinăriilor Veneției, pasiunilor sale politice, anti-hispanismului său bănuitor. Toate acestea, evident, au contat: după 1582—1583 Senatul este deosebit de ostil Regelui Catolic[125], puterii sale prea repede dobîndite. Și atunci din cauza nebuniei politice a refuzat Veneția prosperitatea? Unii așa cred, ca de exemplu, ambasadorul Lippomano care, după refuzul Senioriei, se va îndîrji să dezvolte comerțul dintre Lisabona și Veneția[126]. Dar oare e vorba de nebunie sau de preocuparea de a evita o răzbunare a sultanului și pentru a salva cele 4.000 de familii venețiene stabilite în Levant, la Damasc, Alep, Alexandria, Cairo, sau Bagdad?[127] Cred în această explicație — poate ușor îngroșată — deși avem date despre prezența negustorilor venețieni pînă la Ormuz[128].

În orice caz, Veneția nu este singura care nu acceptă contractul, Milano, Genova, Florența,[129], solicitate deopotrivă, nu vor primi nici ele. Acest refuz general al Italiei nu prea explicabil la prima vedere, nu poate să fi fost o nebunie colectivă. Capitalismul nu manifestă prea mult entuziasm față de inițiativa spaniolă. Totul se clarifică în lumina marelui contract al lui Filip al II-lea cu negustorii-bancheri Welser și Fugger, dintre 1586—1591 și a dublei istorii a comerțului Portugaliei și Levantului, istoria acestor fluvii de mirodenii și piper care, pe cele mai diverse drumuri, din Moluce, din insulele Sonde sau de pe coasta Malabar ating ținuturile Europei și ale Mediteranei.

Contractul cu bancherii Welser și Fugger (1586—1591)

Piperul portughez reprezintă o afacere mediocră și alte două importante. Cea mediocră este revinderea lui chiar în Portugalia. Celelalte două, importante, sînt contractul pentru Asia și contractul pentru Europa.

Contractul pentru Asia implică achiziționarea în Indii a mirodeniilor și piperului și dirijarea lor pînă la Lisabona. Contractul pentru Europa se referă la revinderea mărfurilor. Regalitatea, cu enormele sale antrepozite *Casa da India* se află la îmbinarea celor două contracte: de la fermierii din Asia ea primește piperul la un preț anumit; fermierilor din Europa îl revinde la un preț sensibil dublat.

Contractul pentru Europa a fost propus de Filip al II-lea cu perseverență italienilor pentru a-i priva de mirodenii și piper pe olandezi și englezi, obișnuiți să vină să le cumpere la Lisabona. În ceea ce privește contractul pentru Asia, proiectul i-a fost prezentat lui Filip al II-lea de un german, Giraldo Paris, la Monzon, la 25 noiembrie 1585. El a fost semnat de rege la Valencia la 15 februarie 1586[130] și asumat de o serie de „capitaliști" printre care se numărau Welser și Fugger. Amănuntele acordului au puțină importanță. În cele din urmă piperul, transportat cu multe riscuri și primejdii de fermieri, este vîndut regelui cu 16 *cruzados* și revîndut de acesta cu 37.

Matthäus Welser, pe care-l vedem negociind la Madrid în 1587, s-a angajat cu totul în afacere; el a acceptat și contractul pentru Europa, încercînd să-i antreneze în el și pe bancherii Fugger. Or aceștia, la fel ca italienii, l-au refuzat cu vehemență: „Nu este o afacere pentru noi, scriau ei în noiembrie 1587. Ce ne-am face într-un asemenea labirint?"[131] Și totuși în 1591, nutrind speranța destul de himerică de a-și rîndui mai bine complicatele lor afaceri din Spania, se vor lăsa atrași[132]. Con-

tractul pentru Europa ajunge astfel în mîinile unui vast consorțiu internațional format din Welser și Fugger în Germania, Rovalesca și Giraldo Paris în Italia, Francisco și Pedro Malvenda în Spania, Andrés și Tomas Ximenez în Portugalia. Asociația cuprindea 32 de părți dintre care șapte pentru Fugger, cinci pentru Welser, patru pentru Rovalesca, patru pentru Malvenda, unsprezece pentru Ximenez și asociații lor. Era reprezentată la Anvers, Middelburg, Seeland, Hamburg, Lübeck, Veneția, unde Welser deschisese în 1588 o sucursală activă. Din 1591 ea distribuia cantități enorme de piper: 14.000 de chintale fură astfel îmbarcate pentru Lübeck. Mari încărcături erau, de asemenea, îndreptate către Veneția unde Senioria se angajase să protejeze mărfurile care-i erau adresate și să obțină permise de liberă trecere de la englezi[133]. Această imensă mobilizare de capitaluri și de energii capitaliste nu se întîmplă totuși să fie o afacere bună. Numai Regele Catolic a tras folos din ea. Începînd din 1591, chiar din anul întemeierii sale, bancherii Fuggeri se retrăgeau cu prudență, revînzîndu-și părțile la 7 iulie maranilor portughezi Evora, asociați cu Himenez și Caldeira[134].

Cauza este că pe Atlantic, imediat după dezastrul *Invencibleі Armada*, navigația devenise mai primejdioasă ca niciodată. Înfrîngerea Spaniei însemna și deruta asociaților ei și, din mai multe părți, un regres al piperului atlantic. O dată cu creșterea prețurilor de vînzare piperul consorțiului ajunse să coste mai scump decît cel venețian din Levant. O scrisoare a bancherilor Fugger din 9 noiembrie și alta din 7 decembrie 1587 precizează acest adevăr uimitor[135]. Mulți clienți se întorc din nou către piața venețiană. . .

În concluzie, dacă Italia a refuzat sistematic să accepte condițiile lui Filip al II-lea, devenit sub numele de Filip I, regele negustor din Lisabona, cauza a fost că ea a redescoperit posibilitatea aprovizionării, cel puțin a unei anu-

mite aprovizionări prin intermediul drumurilor Egiptului și ale Siriei. Căci tulburarea circulației pe Atlantic cum era să nu antreneze pentru a doua oară o revenire a activității pe drumurile scurte dinspre Orientul Apropiat? Mai tîrziu chiar piperul atlantic este nevoit să recurgă la ele. Un negustor venețian o spune ceva mai tîrziu într-o scrisoare către Simón Ruiz din 4 mai 1589 și explicația sa este valabilă și pentru anii dinainte: „fiindcă este imposibil să trimitem piper în Flandra, în Anglia, în Germania pornind de la Lisabona, negustorii vor fi siliți să-l trimită în Italia cu orice navă se va oferi pentru că germanii se aprovizionează la Florența și la Veneția. . ."[136] Chiar piperul atlantic ia drumul lumii mediteraneene . . .

Permanența drumurilor levantine ale mirodeniilor

Este sigur că din 1580 pînă spre sfîrșitul secolului, Orientul Apropiat rămîne deschis comerțului mirodeniilor pînă la completa cucerire a Oceanului Indian de către olandezi. Aceștia pătrund în el pentru prima dată o dată cu Cornelius Houtman în 1596. Ajung să-l stăpînească în jurul anului 1625 și de atunci își îndreaptă asupra Americii efortul lor cuceritor. Către această dată, 1625, ceva mai devreme, ceva mai tîrziu[137] negoțul Levantului este afectat iremediabil. O limită anterioară este marcată deja o dată cu anul 1609 și cu Armistițiul de Doisprezece Ani, care deschide oficial Oceanul Indian aventurii comerciale a noilor veniți. În 1614, un alt jalon, cea dintîi navă olandeză importantă apare în Marea Roșie[138]. Această înstăpînire furișată, această captare pe jumătate terestră, pe jumătate maritimă a negoțului Orientului (mătasea din Persia, între altele)[139], răspîndirea în aceste teritorii a postavurilor olandeze, apariția bătăioasă a englezilor[140] și

francezilor[141] marchează începutul celei de a doua vîrste europene a Oceanului Indian, mai catastrofală pentru Levant decît dominația imperfectă a portughezilor.

În vastul cadru schițat astfel reluăm pe firul anilor cronica incompletă a documentelor noastre reconsiderînd cel puțin ultimii douăzeci de ani ai secolului. Imaginile pe care le vom reține nu vor fi întotdeauna de o importanță hotărîtoare, dar ele vor evoca (ceea ce este esențial) supraviețuirea, cu fluctuații evidente, a schimburilor tradiționale.

Acte marsilieze, din vara anului 1578, vorbesc despre cumpărări de nucșoară în Siria[142]. În ianuarie 1579 o scrisoare comercială din Alep[143] semnalează plecarea a două corăbii venețiene (și o corabie venețiană, totdeauna de mare tonaj, ridică, de regulă, la sfîrșitul secolului, mărfuri în valoare de 500.000 de ducați): corabia *Balbiana è Constantina* (patron, Marco Fachinetto) și corabia *Gratarola* (patron, Candido di Barbaro). O a treia iernează în salinele din Cipru și își propune să ajungă pe „plaja" din Tripoli în cursul lui ianuarie. Mulțimea sosirilor a determinat coborîrea prețurilor la postavuri, potrivit regulii, și o întreagă reaprovizionare cu postavuri de calitate superioară este solicitată de viitoarele corăbii: postavuri de Bergamo mai ales, la care se adaugă *perlete* și *paternostri** de Murano plus un *gropo* de monede venețiene ... În același an, iată, avînd dificultăți cu galerele turcești din Modor o altă corabie venețiană, în drum spre Alexandria[144]. O scrisoare din 12 mai din Alep[145] anunță sosirea unei caravane cu 200 de încărcături de mătase și 250 de mirodenii, însoțită de negustori persani și creștini, supuși ai *Sophiului*. De Sîmbăta Mare a avut loc aici un iarmaroc foarte important. În august, consulul venețian din Siria anunță plecarea a două corăbii venețiene „bogate în mătăsuri și mirodenii"[146]. În sfîr-

* mătănii (n. tr.).

șit, tot în același an, la 4 iulie, galerele toscane din Saint-Etienne, făcînd o listă cu prăzile lor, trec în inventar 17 bucăți de abanos (în greutate de 205 livre), zahăr (936 livre), 1 *balleța* de mătase (102 livre), tămîie (1.185 livre), ghimber (150 livre), cuișoare (1.114 livre), nucșoară (236), și, în fine, piper (7.706 livre în diferite colete a căror greutate variază între 260 și 522 livre)[147].

Apoi, între anii 1582—1583 survine o criză. În decembrie 1582 o scrisoare din Alep[148] relatează că volumul afacerilor încheiate este mic iar cele care se încheie sînt dezastruoase. Doar mătăsurile se mențin. În iulie 1583, totul merge atît de prost, încît capitalurile investite în loc să aducă beneficii, revin cu pierderi de 8 la 100 și după ultimele informații din Egipt, la fel se petrec lucrurile și la Alexandria[149]. Aceasta să fie cauza pentru care englezul Newberie scria din Bagdad în iulie 1583: „Cred că niciodată postavurile, „*kerseys*" și cositorul n-au fost aici la un preț mai scăzut decît astăzi"[150]?

Dar din 1583 clopotele bat altfel. Un negustor marsiliez scrie la 10 aprilie că prețurile piperului urcă mult „deși avem aici multe mirodenii din Alep". Totul este de neînțeles, se plînge el, „și vă asigur că nu există nici un negustor în țară cît de abil care să nu fie derutat în ceea ce plănuiește"[151]. Cît despre el, în anul următor, intenționează să se întoarcă în Indii, în tovărășia unui negustor venețian pentru a risca 2.000 de scuzi „din avutul nostru". John Eldred, în 1583, descrie Tripoli din Siria ca fiind cel mai frecventat de negustorii creștini[152], iar Alepul ca fiind foarte populat. El semnalează un tranzit enorm de la Bagdad la Alep. La Basra, unde el notează prezența a douăzeci și cinci de frumoase galere turcești, acostează în fiecare lună, spune în continuare, numeroase nave din Ormuz de 40 pînă la 60 de tone „încărcate cu mărfuri din Indii, mirodenii, droguri, indigo, țesături de Calicut". Toate acestea fără suficientă precizie. Totuși,

în vara lui 1584, cînd John Eldred revine la Alep, își ocupă locul într-o caravană de 4.000 de cămile „încărcate cu mirodenii și alte mărfuri prețioase". Iar la Alexandria, către 1584, se pot procura „*all sorts of Spices*"[153].

După o altă informație din 1587, din Sumatra pleacă în fiecare an nave către Mecca[154]. Ni se mai spune că în jurul anului 1586 vama din Mecca aduce venituri în valoare de 150.000 de ducați (jumătate pentru sultan, jumătate pentru șeriful orașului) și că în toți anii acostează aici între patruzeci și cincizeci de mari nave, încărcate cu mirodenii. Mai mult de-atît: sîcîielilor portugheze în Oceanul Indian le corespunde, după anii 1580, o dezvoltare a vadurilor comerciale care scapă controlului lor. Astfel portul de escală Chaul își mărește importanța în detrimentul lui Diu și Goa. Căci toți negustorii care fac negoț cu Mecca și Ormuz s-au stabilit aici, motiv pentru care regele Portugaliei pierde la taxele vamale pînă la 150 000 *fardãos* pe an[155]. O altă mărturie[156] este cea a unui călugăr augustin, Frey Augustinho d'Azevedo, portughez revenit din Indii pe uscat și care își face raportul către Filip al II-lea — între 1584 și 1587, indică istoricii[157] care au descoperit acest frumos text, dar după opinia mea, probabil în 1593[158]. În orice caz, nu există nici o îndoială cu privire la apartenența acestui document la ultimele decenii ale secolului. Iată, grație lui, o imagine de neuitat a Ormuzului, deschis tuturor imigrațiilor, negoțurilor, tuturor formelor de contrabandă ale veneților, armenilor, turcilor înșiși și ale renegaților portughezi care ne uimesc cînd îi vedem plecînd atît de numeroși în Turcia unde precisa lor cunoaștere a Indiilor îi ajută de minune în negoțurile clandestine cu mirodenii, perle, revent, smirnă, lemn de santal, într-un sens, cu mărfuri de contrabandă, muniții și arme moderne în celălalt. Astfel încît *o melhor da India*, tot ce e mai bun în India se îndreaptă către Veneția care, la întoarcere, își plătește

achizițiile cu mărfuri de toată mîna, sticlărie, oglinzi, perle false și tapete... Și raportul spune că, în ceea ce privește Veneția, totdeauna gata să intre în legătură cu turcii și englezii eretici, piosul călugăr ar fi văzut înfundîndu-se în deșert pînă la șase mii de cămile, încărcate cu comori iar din Alexandretta plecînd cinci mari nave venețiene! Trebuie să tragem concluzia că după dificultățile anilor 1580, vizibile în zona venețiană, ar fi existat și o revenire?

În Levant, la acest sfîrșit de secol, drumul Alepului este refăcut grație scurtimii traseului său, exclusiv continental (pirateriile bîntuie cu furie în Oceanul Indian după 1590) și, de asemenea, din pricina mătăsii și rolului ei crescînd în economia europeană. Nu există nici o scrisoare venețiană sau marsilieză trimisă din Alep, Tripoli sau Alexandretta care să nu vorbească în primul rînd despre mătăsuri[159], mătăsuri locale, de pe lîngă Tripoli, sau mătăsuri fine din Persia, care sosesc la Alep prin negustorii lor obișnuiți, armeni sau tătari. Timp de mai mulți ani Alepul a fost stînjenit de războiul turco-persan, terminat în 1590. Desigur, acesta s-a desfășurat în nord, în jurul Tabrizului, în lungul căilor care, de pe cele două coaste ale Caucazului, coboară spre Marea Caspică. Dar i s-a întîmplat să se năpustească brutal și spre sud pînă la Bagdad...

În orice caz, el a dezlănțuit crize monetare turcești și persane, care prin forța lucrurilor au avut urmări pe piața din Alep[160], unde dificultățile de procurare a banilor nu au făcut decît să crească atît de mult, încît în iunie 1586 devine necesară o ridicare la 1,5% în beneficiul *cottimo**-ului, a taxelor vamale aplicate mărfurilor sosite din Siria la Veneția[161]. În ciuda acestor greutăți, comerțul s-a menținut, așa cum am mai spus. Veneția, care în 1598 mărturisește un trafic în valoare de 1.000.000

* contract (lb. ital. — N. tr.).

în aur în Siria[162], anunță 2.000.000 în 1596[163]. Mărfurile principale sînt mătăsurile și mirodeniile. Evaluarea de 2.000.000 se referă la intrările de postavuri, țesături de mătase, jucării și sticlărie, lăsate în *sukurile* din Alep. Dar încărcăturile care, în schimb, au fost transportate pe patru sau cinci mari nave își sporesc miraculos prețul pe măsură ce se apropie de Veneția.

Începînd din 1598 plecările nu se mai fac din Tripoli ci din Alexandretta unde venețienii și-au transferat escala, urmați și de celelalte nave creștine. Noua escală nu cunoaște necazurile celei vechi. Mai vătămătoare pentru sănătate, ea este totuși mai aproape de Alep. Cu toate acestea lipsa de clădiri pentru a adăposti stocurile de mărfuri este destul de stînjenitoare pentru venețieni (credincioși metodei lor de comerț *a baratto*, și, din acest motiv, încărcați de bagaje) mult mai mult decît pentru marsiliezi, purtători de bani lichizi[164]. Dar probabil că nu din schimbarea escalei provine sporirea traficului ci din pacea turco-persană.

Parțial și din sfîrșitul războiului turco-portughez care din 1584 pînă în 1589 a fost un război mult mai puțin pentru piper decît pentru aurul coastei africane estice. Înfrîngerea flotei lui Ali Bei îi pune capăt în 1589[165] și o pace relativă se întinde peste Indiile Orientale, tulburată doar de prinții indigeni și de corsari.

Un întreg serviciu de informații, de legături directe între Spania — sau mai curînd între guvernul portughez — și Indii funcționează prin ambasada spaniolă la Veneția, ceea ce un document numește *las nuevas de India par tierra*[166]. Intermediarii sînt evrei, agenți ai caselor comerciale — funcționarii lui Welser, de exemplu[167], sau acei frați Bontempelli, Antonio și Hieronymus, în serviciul unui mare negustor venețian, Augustin Da Ponte[168]. După 1589 refrenul acestor noutăți este pacea, liniștea din Indii, în ciuda apariției corsarilor malabari în centrul și pe țărmurile Oceanului[169]. To-

tul se va deteriora, dar mai tîrziu, o dată cu invazia brutală a olandezilor începînd din 1596.

O altă cauză determinantă: Atlanticul a devenit o rută dificilă. Există corsarii englezi în jurul insulelor-cheie, insulele Capului Verde, Canare, Azore care ajung uneori pînă la Sfînta Elena unde navele, la întoarcerea din Indii, își reîmprospătează rezervele de apă și, prin vînătoarea de capre sălbatice, hrana echipajului.

O criză a transporturilor bîntuie Oceanul. Capturările piraților se adaugă la numeroasele naufragii. Navele prea mari din Indii au devenit obiecte de lux, o dată cu creșterea prețurilor, fapt care duce la economii în folosirea lemnului și în alegerea calității echipajelor. Greutatea încărcăturilor se exagerează în aceste pîntece enorme. Se navighează cu pînze insuficiente, și cîrme putrezite; la fel ca în Mediterana, carenele navelor sînt curățate după tehnica italiană, fără a le trage pe țărm, ceea ce duce, în cursul călătoriilor lungi și agitate, la accidente „tragico-maritime" a căror lungă listă, întocmită de G. de Brito, marchează, după 1580, linia punctată a căderii, în curînd implacabile, a Portugaliei: din 1592 pînă la 1602 au fost astfel pierdute în urma călătoriilor pe mare sau a altor accidente tehnice treizeci și opt de corăbii din Indii[170]. La prețul la care socotim corăbiile venețiene, înseamnă că 20.000.000 și, desigur, chiar și mai mult, în aur s-au irosit.

Aceste pierderi importante, blocadele repetate ale Lisabonei (ca, de exemplu, cea din iarna anilor 1597—1598), capturările reușite, în plus, de pirații algerieni stînjenesc traficul portughez de piper. În Noua Castilie, între 1595 și 1599, prețul piperului s-a dublat[171]. Aceste dificultăți și creșteri ale prețurilor ridică stăvilarele din calea fluviului levantin al piperului. O scrisoare a unor negustori germani din 17 februarie 1593 anunța că *la muda de Suez* sosise cu 30.000 *cantars* „ceea ce înseamnă că pia-

ța din Alexandria furniza aceeași cantitate de piper ca și Lisabona"[172].

Comerțul Levantului este atunci prosper. Evocam în acest sens progresul veneţienilor. El se evidenţiază cu claritate în 1596 cînd impozitele pe *cottimo* din Alep sînt reduse de la 5 la 2%[173]. Trei ani mai tîrziu, în 1599, se înregistrează o scădere a traficului, dar comerțul venețian atinge încă respectabila cifră de un milion și jumătate în aur, suma totală pentru lumea creștină ridicîndu-se la aproximativ 3.000.000, dintre care o jumătate de milion pentru francezi sau pentru negustorii care fac negoț sub protecția drapelului cu flori de crin[174]. Tot în acest an, după discuții furtunoase, venețienii obțin în Egipt mai multe privilegii (printre care, dreptul de a încărca in și piei tăbăcite) și, pe ocolite, înlesniri pentru contrabanda cu grîne la Damietta și Rosetta, providenţială pentru aprovizionarea Candidei[175]. În 1600, cele șaisprezece case venețiene de comerț din Alep, semnalate prin raportul consular din 1593, sînt tot timpul în activitate[176]. Peste trei ani, în 1603, comerțul venețian atinge încă în oraș plafonul de 1.500.000 în aur[177]. În 1599, alt semn, polițe marsilieze de încărcare indică la Alexandretta expedieri de indigo, gogoși de ristic, cuișoare.

Astfel în 1600, izbînda drumului oceanic în ceea ce privește mirodeniile și piperul este departe de a fi completă. Lupta dintre cele două drumuri a durat, cu fluctuaţii, mai mult de un secol și au existat crize și reînnoiri succesive cînd pentru unul cînd pentru altul. Deznodămîntul ei scapă cercetării din studiul de față, limitată aproximativ la anul 1600. Ar rămîne doar să precizăm datele și împrejurările înfrîngerii mediteraneene. Aceasta nu mai este foarte îndepărtată cînd începe secolul al XVII-lea, dar nici nu e încă împlinită la o sută de ani după data pe care cea mai mare parte
 a istoricilor o prezintă oficial ca fiind a morții

vechii regine, detronată de noul rege al lumii, Oceanul...

Explicații posibile

Expunerea dinainte nu rezolvă toate problemele. Ea este incompletă și, ca orice expunere, riscă să fie mulțumită cu aparențele tot atît cît și cu realitatea. Trei sau patru cărți ne ajută să înțelegem mai bine evenimentele din Orientul Îndepărtat[178], la una dintre granițele acestor interminabile schimburi comerciale. Exacțiunile, lipsa de prevedere a portughezilor în Insulinda, în insulele „drogurilor“, au deviat curentul mirodeniilor de lux, atrase altădată către Malacca. Ia naștere un curent independent al drogurilor din Insulinda și al piperului de calitate superioară din insulele Jawa și Sumatra ce se slujește de joncile javaneze. În timpul ultimilor douăzeci de ani ai secolului, aceste deplasări, eliberate de controlul portughez, se unesc la Achem, în insula Sumatra, loc de întîlnire al navelor musulmane care ajung apoi în Golful Persic și în Marea Roșie. Scorțișoara fină pe care o produce insula Ceylon este de asemenea transportată la Achem, de unde navele o încarcă îndreptîndu-se către drumurile lumii mediteraneene. Această prosperitate a Achemului, unde va exista o foarte bogată agenție comercială turcească la începutul secolului al XVI-lea, este cu atît mai importantă cu cît, în aceeași perioadă, cumpărările chineze, indochineze (și indiene, din afara coastei Malabar) se măresc în chip considerabil și reduc în aceeași măsură exporturile posibile ale portughezilor pe la Capul Bunei Speranțe. Acestea, să precizăm totuși, vor rămîne importante chiar și în primii ani ai secolului al XVII-lea. Dar, în sfîrșit, prosperitatea continuă a drumului mediteranean își găsește explicația.

Să nu spunem în semn de satisfacție ca matematicienii: ceea ce era de demonstrat. În realitate, aceste explicații răbdătoare, invocate una după alta — îngăduința portugheză, înțelepciunea otomană, războaiele din Persia sau din Atlantic, puternicul avînt al Islamului și al unui comerț de mirodenii și piper aflat sub dependența sa în Insulinda, acele insolențe de la începutul secolului din partea escadrelor portugheze, sau războiul turco-venețian din 1570—1574, ridicînd importanța Marsiliei pe de o parte și însuflețind, pe de alta, drumul secundar dintre Tabriz și Polonia, Lvov și Danzig, toate aceste *evenimente*, într-un cuvînt ale războiului piperului și mirodeniilor riscă să ne ascundă complexitatea problemei, vizibilă la scară mondială, a minelor de argint din America pînă în insulele Moluce sau în partea de vest a insulei Sumatra.

Complexitate? Este vorba de o circulație eterogenă dar continuă de monede de aur și argint, călătorind de la vest la est, în același sens cu rotirea terestră atrăgînd cu ele mărfurile cele mai diverse ca tot atîtea monede supletive și dezlănțuind, în sens contrar, de la est la vest, o vastă mișcare de alte mărfuri și bunuri prețioase...

În acest trafic în circuit închis și care mătură lumea mediteraneană în ambele sensuri totul, evident, se înlănțuie. Or, dacă din 1550 pînă în 1620, date fixate cu mare aproximație, piperul și mirodeniile trec prin lumea mediteraneană, motivul nu este că argintul Americii sfîrșește prin a ajunge aici și încă vreme de mulți ani? Această conjunctură a dominat totul. Un venețian, Piero Zen, remarca în fața turcilor la Constantinopol în 1530 că *l'arzento va dove è il piper*[179], că argintul se duce acolo unde este piperul. Dar reciproca nu este mai puțin adevărată. Amănuntele au, de bună seamă, greutatea lor. Discutăm astfel, în lipsa unor cifre precise despre data inițială a reluă-

 rii comerțului cu Levantul. Hermann Kellen-

benz propune anul 1540. Susținusem și susțin și acum anul 1550 și Vitorino Magalhães Godinho îmi aduce sprijinul său[180]. De fapt nu știm nimic despre asta nici unii, nici alții, facem doar presupuneri... Îmi imaginez că data exactă ne-ar deveni evidentă dacă am cunoaște cu precizie, într-o zi, evoluția care conduce lumea mediteraneană de la o lipsă constantă de numerar, la începutul secolului al XVI-lea, la o relativă abundență în a doua lui jumătate (uneori la un exces, ca în 1583—1584)[181], cînd nu se mai știe unde să se investească banii. Mă gîndesc că observată de exemplu din Veneția, cotitura s-ar plasa între 1545—1560. La 9 iunie 1545[182] lucrătorii de la *Zecca* sînt șomeri fiindcă în oraș sosește prea puțin aur și argint. Pentru a le ameliora *grandissima povertà* și a le da de lucru se vor bate o mie de ducați în monede foarte mărunte. În 1551[183], se oferă avantaje celor care aduc aur la *Zecca:* nu vor mai plăti cei 3,5 la 100 pentru manoperă. În 1554[184] amatorii de *cechini per navegar* sînt destul de numeroși pentru ca să se restabilească taxa de 3 la 100. În 1561[185], în depozitele din *Zecca* există o asemenea cantitate de argint (nu de aur) încît aceasta nu mai pridideşte să-l bată în monedele mărunte aflate în circulație. Ar trebui mai mult de un an! Se hotărăște deci (și faptul reprezintă o noutate) să se bată monede mari de argint *dei ducati d'argento*. În sfîrșit, în 1566 celui care vrea să bată monede din aur i se pun condiții la *Zecca!*[186] Pe scurt, ar trebui să cunoaștem momentul cînd argintul american — care, de exemplu, curge din belșug la Anvers din 1550[187] sosește în Mediterana italiană în cantitate suficientă pentru a reînnoda aici negoțul cu Levantul. Valoarea coincidențelor: stagnarea din jurul anilor 1580, tot în Levant, îmi pare să corespundă unei scurte variații a conjuncturii, în evidentă scădere în întreaga lume mediteraneană atunci cînd metalul alb al Spaniei alunecă spre Atlantic, în timpul cuceririi

Portugaliei și a marii crize cerealiere din Peninsulă.

NOTE

1. J. KULISCHER, *op. cit.*, vol. 2, p. 235; Johann-Ferdinand ROTH *Geschichte des Nürnberger Handels*, Leipzig, 1800—1802, vol. 1, p. 252; Carl BRINKMANN, „Der Beginn der neueren Handelsgeschichte" în *Historische Zeitschrift*. 1914; A. SCHULTE, *op. cit.*, vol. 2, p. 117 și următoarele; W. HEYD, *op. cit.*, vol. 2, p. 525—526; J. FALKE, *Oberdeutschlands Handelsbeziehungen zu Südeuropa im Anfang des 16 Jahr*. p. 610.
2. Citat de H. KRETSCHMAYR, *Geschichte von Venedig*, vol. 2, p. 473.
3. A. SCHULTE, *op. cit.*, vol. 2, p. 118.
4. După Sanudo, nu există nici un transport venețian la Beirut și Alexandria, din pricina războiului turco-venețian în 1499 și 1500, nici unul în 1504 și în 1506. Despre această lipsă din 1506, vezi J. MAZZEI, *op. cit.*, p. 41. Încă din 1502, galerele venețiene nu găsesc la Beirut decît patru baloturi de piper, vezi W. HEYD, A. FANFANI, *Storia del lavoro...*, p. 38. Asupra reducerii traficului venețian în 1512, vezi A. FANFANI, *op. cit.*, p. 39. Toate aceste probleme dificile sînt, în mod obișnuit, greșit abordate și rezolvate într-un chip categoric. Pentru acest paragraf m-am folosit de tabloul alcătuit de V. MAGALHÃES GODINHO, „Le repli vénitien et égyptien de la route du Cap, în *Hommage à Lucien Febvre*, vol. 2, 1953, p. 287 și următoarele.
5. E. PRESTAGE, *Portuguese Pioneers*, London, 1933, p. 295.
6. TAWNEY and POWER, *Tudor Economic Documents*, vol. 2, p. 19, citat de L. F. SALZMAN, *English Trade in the Middle Ages*, Oxford, 1931, p. 445—446; Dr. SOTTAS, *op. cit.*, p. 135.
7. A. SCHULTE, *op. cit.*, vol. 2, p. 118.
8. *Ibidem*, vol. 1, p. 279.
9. J. KULISCHER, *op. cit.*, vol. 2, p. 234.
10. A. NAVAGERO, *op. cit.*, p. 36.
11. A.d.S. Venezia, *Cinque Savii alla Mercanzia*, busta 2, 20 iunie 1503.
12. A.d.S. Venezia, Senato Mar 18, 3 mai 1514.
13. Dr. SOTTAS, *op. cit.*, p. 136. În 1624, monopolul galerelor a fost restabilit pentru zece ani, apoi definitiv suprimat.

14. W. HEYD, *op. cit.*, vol. 1, p. 531, 538; GORIS, *op. cit.*, p. 195 și următoarele; J. KULISCHER, *op. cit.*, vol. 2, p. 234.
15. Visconde de SOVERAL, *Apontamentos sobre as antiqua relações politicas e commerciaes do Portugal com a Republica de Veneza*, Lisboa, 1893, p. 6 și 7.
16. Potrivit lui V. MAGALHÃES GODINHO, restabilirea a avut loc cel puțin din 1514; stagnări parțiale, pe jumătate, în 1517, 1519, 1523, 1529; încărcături bune în 1531.
17. Simancas, E° 564, f° 10.
18. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 223—224. *Relatione* a lui Lorenzo Tiepolo, 1554, p. 21.
19. Citat de G. ATKINSON, *op. cit.*, p. 131; Părintele Jean THÉNAUD, *Le voyage....* s.d. B.N., Rés. O², f° 998. Vezi și Samuele ROMANIN, *Storia doc. di Venezia*, vol. 6, p. 23 (1536); A.d.S. Venezia, *Cinque Savii alla mercanzia*, Busta 27, 26 ianuarie 1536.
20. Vezi mai sus
21. V. MAGALHÃES GODINHO a reînnoit aceste probleme: *Os descobrimentos e a economia mundial*, vol. 2, 1963, p. 487 și următoarele.
22. Vezi R. B. MERRIMAN, *Carlos V*, ed. a II-a, 1949, p. 182.
23. A.B. de BRAGANÇA PEREIRA, *Os Portugueses em Diu*, p. 2, 83 și următoarele; N. IORGA, *op. cit.*, vol. 2, p. 365; A.S. de SOUZA, *Historia de Portugal*, Barcelona, 1929, p. 129; F. de ANDRADA, *O primeiro cerco que os Turcos puzerão na fortaleza de Dio, nas partes de India*, Cimbra, 1589.
24. *Corpo dipl. port.* vol. 6, p. 70—72.
25. A.B. de BRAGANÇA, PEREIRA, *op. cit.*, p. 2; J. CORTE REAL, *Successos do segundo cerco de Dio*, Lisboa, 1574; J. TEVINS, *Commentarius de rebus in India apud Dium gestis anno MDXLVI*, Coimbra, 1548.
26. 1547, vezi J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 6, p. 7.
27. *Ibidem*, p. 184—186.
28. *Ibidem*, p. 186.
29. J. DENUCÉ, *L'Afrique et Anvers*, p. 71; M. SANUDO, *op. cit.*, vol. 58, col. 678, septembrie 1533.
30. J. DENUCÉ, *op. cit.*, p. 71.
31. *Prohibicion de introducir especeria en Francia*, Simancas, E° 497, 498.
32. Donato către doge, Amboise, 2 mai 1541, B.N. Paris, Italia, 1715 (copie).
33. Arhivele din Bouches-du-Rhône, Amiralitatea din Marsilia, IX *ter*.
34. Paul MASSON, *Les Compagnies du Corail*, 1908, p. 123—125.

35. P. BOISSONNADE, „France et Angleterre au XVIe siècle" *art. cit.* p. 36.
36. R. B. MERRIMAN, *op. cit.*, vol 4, p. 441.
37. Mediceo 2080 şi, de asemenea, documentele din arhivele Guicciardini Corsi.
38. Baltasar Suárez către Simón Ruiz, Arhiva Ruiz, Valladolid, 29 noiembrie 1591.
39. WILKEN, p. 44, citat de F. C. LANE, *op. cit.*, p. 582.
40. Fără a mai socoti războiul turco-veneţian din 1538—1540. Despre dificultăţile din Siria şi din Damasc, vezi A.d.S. Venezia, *Cinque Savii*, Busta 27, 23 ianuarie 1543, iulie 1543, 14 iunie 1544, 7 decembrie 1548, 19 decembrie 1548.
41. Lorenzo TIEPOLO, *Relatione...* (1554), Cicogna, p. 15—16.
42. F. C. LANE, *op. cit.*, p. 580.
43. Astfel în 1556, în 1563—1564.
44. În 1562, relatarea lui Lorenzo TIEPOLO, *op. cit.*, p. 40.
45. Scrisoare către Gozze şi Andrea di Catharo la Messina, Tripoli din Siria, 15 septembrie 1557, Arhivele Ragusei, Diversa di Cancellaria, f° 37 şi următoarele.
46. A.d.S. Venezia, *Relazioni*, B 31, Alep, 10 iulie 1557. Battista Basadona, consulului Siriei, la Senioria din Veneţia.
47. L. TIEPOLO, *op. cit.*, p. 30.
48. A.d.S. Venezia, Senato Secreta, Cnstant., Filza 4/D.
49. Lorenzo TIEPOLO, *op. cit.*, p. 39.
50. BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 124.
51. Sonia E. HOWE, *Les grands navigateurs à la recherche des épices*, 1939, p. 106.
52. BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 131.
53. *Ibidem*, p. 132 v°.
54. *Ibidem*, p. 120.
55. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 201—208, către 1586.
56. L. TIEPOLO, *op. cit.*, p. 22; D. BARBARIGO, în E. ALBERI, *op. cit*, vol. 2, cap. 2, p. 3—4.
57. *Ibidem*, p. 21.
58. BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 134.
59. În jur de 50 kg, fiecare.
60. L. TIEPOLO, *op. cit.*, p. 20.
61. F.C. LANE, *op. cit.*, p. 581.
62. Corp. dipl. port. vol. 9, p. 110—111; F. de ALMEIDA, *op. cit.*, vol. 3, p. 562; F. C. LANE, *op. cit.*, p. 5.
63. F. C. LANE, *op. cit.*, p. 586.
64. *Ibidem*.
65. *Ibidem*.
66. R. EHRENBERG, în *op. cit.*, vol. 1, p. 14 vorbeşte despre 10.127 baloturi de piper sosite la

Lisabona pentru Affaitati, fermieri cultivatori de piper,
67. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 2, p. 776 și nota; BELON DU MANS, *op. cit.*, p. 158 v°.
68. Ernest BABELON, *Les origines de la monnaie considerées au point de vue économique et historique*, 1897, p. 248, citat de Alfred POSE, *La Monnaie et ses institutions*, 1942, vol. 1, p. 4—5.
69. J. KULISCHER, *op. cit.*, vol. 2, p. 258.
70. 23 ianuarie 1552, *Corp. dipl. port.*, vol. 7, p. 108.
71. L. TIEPOLO către doge, Cairo, Collegio Secreta, Busta 31.
72. 14 noiembrie 1559, Senato Secreta, Cost. Filza 2/A, fil 199 v°.
73. G. Hernandez către Filip al II-lea, Veneția 3 ianuarie 1560, Simancas E° 1324, f° 27.
74. F. C. LANE, *art. cit.*, p. 581—583.
75. Jean NICOT, *Sa correspondance diplomatique*, p.p. Ed. FALGAIROLLE, 1897, 12 aprilie 1561, p. 127.
76. F. C. LANE, *op. cit.*, p. 585.
77. *Corpo dipl. port.*, vol. 7, p. 215, 238, 258, 277; vol. 8, p. 79. 97, 115, 250, 297, 372; vol. 9, p. p. 110—111 citat de F. C. LANE, *op. cit.*, p. 585.
78. Jean NICOT, *op. cit.*, p. 127, 12 aprilie 1561.
79. Vezi mai sus p. 176 și următoarele.
80. Jean NICOT, *op. cit.*, p. 31, p. 107—108, XXXIII și următoarele.
81. J. NICOT, *op. cit.*, 12 decembrie 1559, p. 39.
82. F. C. LANE. *op. cit.*, p. 588.
83. E. J. HAMILTON, *op. cit.*, p. 232—233.
84. *Ibidem*, p. 233, nota 2.
85. R. di TUCCI, *Relazioni* ... p. 639.
86. J. NICOT, *op. cit.*, 28 iulie 1564, p. 63—64.
87. H. Ferro către doge, Perà, 16 septembrie 1561, Senato Secreta, Cost. Filza 3/D.
88. Gio: Agostino Gilli către Republica Genovei, Constantinopol, 5 iulie 1563, A.d.S. Genova Constantinopoli, 1558—1565, I—2169. G. Hernandez către Filip al II-lea, Veneția, 10 iulie 1563, Simancas E° 1324, f° 221 Pétrémol către Carol al IX-lea, Constantinopol, 11 februarie, 22 aprilie 1564, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 2, p. 748—750; Daniel Badoaro către doge, Péra, 6 mai 1564, A.d.S. Venezia, Senato Secreta, Filza 4/D.
89. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 2, p. 748—750.
90. Vezi mai sus, nota 88.
91. Simancas, E° 1053, f° 10.
92. H. FITZLER, *art. cit.* p. 265—266.

93. Filip al II-lea către ducele de Alba, 21 noiembrie 1569, și 23 noiembrie 1569, Simancas E° 542, f° 9 și 22.
94. 13 noiembrie 1567, vezi C. DOUAIS, *op. cit.*, vol. 1, p. 228; Înștiințare din Corfu, 27 septembrie 1567, Simancas E° 1056, f° 86.
95. J. de Cornoça către Filip al II-lea, Veneția, 22 mai 1568, Simancas E° 1326.
96. Vezi mai departe, vol. 2, p. 357—358.
97. *Ibidem*, p. 436, notele 4 și 5.
98. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 219.
99. *Leis e provisoẽs de el Rei D. Sebastiao*, Coimbra, 1816, p. 68 și următoarele, citat de F. de ALMEIDA, *op. cit.*, vol. 3, p. 562.
100. 14 februarie 1560, *Corp. dipl. port.* vol. 8, p. 355.
101. B.N. Paris, Fondul portughez, nr. 8, f° 197.
102. A.d.S. Venezia, *Cinque Savii*, Busta 3, 25 noiembrie 1570.
103. Fondul Dauvergne, nr. 113, 115 (relativ la Mannlich cel Bătrîn), 117, 118, 122, 125.
104. G. BERCHET, *op. cit.*, p. 61.
105. G. da Silva către Filip al II-lea, Veneția, & noiembrie 1474, Simancas E° 1333.
106. Lettere comerci., *12 ter*, A.d.S. Venezia.
107. Simancas, E° 1333.
108. A.d.S. Venezia, Busta 538, f° 846 și v°.
109. Veneția 8 iulie 1679, A.N., K. 1672 GI, nr. 84.
110. Sevilla, 10 noiembrie 1575, Simancas, E° 564, f° 10.
111. G. VIVOLI, *op. cit.*, vol. 3, p. 155. Asupra rolului în această afacere a lui Jacome Bardo și al agentului său Ciro Allidosio, vezi B.N. Paris, Fondurile portugheze nr. 21, f°s 570 și 571 v°.
112. Ch. de Salazar către rege, Veneția, 11 septembrie 1577, Simancas E° 1336.
113. Abatele Brizeño către rege, Florența, 26 noiembrie 1576, Simancas E° 1450.
114. R. GALLUZZI, *op. cit.*, vol. 9, p. 108; G. PARENTI, *op. cit.*, p. 80 și 90.
115. Filip al II-lea către Requesens: 23 ianuarie 1575, Simancas E° 569, f° 60.
116. Vezi raportul lui Dall'Olmo, *Informazione sul commercio dei Veneziani in Portugallo e sui mezzi di ristorarlo*, 1554, publicată periodic de B. CECHETTI, în *Nozze Thiene da Schio*, 1869.
117. Simancas E° 1339.
118. Vezi nota 115.
119. A. BRAGADINO și J. FOSCARINI, *Parere intorno al trattato fra Venezia e Spagna sul trafico del pepe e delle spezierie delle Indie Orientali*, 1585, p.p. Fr. STEFANI în *Nozze Correr-Fornasari*, 1870.
 120. *Ibidem*, vol. 1, 12—13.

121. *Ibidem* p. 14.
122. *Ibidem*, p. 15.
123. *Ibidem*, p. 10.
124. *Ibidem*.
125. H. KRETSCHMAYR, *op. cit.*, vol. 3, p. 179.
126. *Ibidem*.
127. *Ibidem*.
128. U. TUCCI, „Mercanti veneziani in India alla fine del secolo XVI“, în *Studi in onore di Armando Sapori*, 1957, vol. 2, p. 1091—1111.
129. P. Ricardi către cardinalul Medicis la Roma, Neapole, 12 martie 1587, *Archivio storico italiano*, vol. 9, p. 246—247.
130. R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 126; F. DOBEL „Uber einen Pfefferhandel der Fugger und Welser“, 1586—1591, *în Zeitschrift des hist. Vereins f. Schwaben u. Neuburg*, vol. 13, p. 125—130; Hedwig FITZLER, *art. cit.*, p. 248—250.
131. 8 noiembrie 1587, vezi H. FITZLER, *art. cit.*, p. 266.
132. *Ibidem*, p. 267.
133. Bancherii Fugger către Otti, Augsburg. 24 august 1591, *ibidem*, p. 268.
134. *Ibidem*, p. 274.
135. Scrisoare către Krel, indicată de H. FITZLER, *ibidem*, p. 286.
136. Biblioteca Municipală Valladolid, Arhivele Ruiz.
137. B.N. Paris, Fondurile Dupuy, nr. 22, f° 89 și următoarele, 1610. Descreșterea veniturilor portugheze după 12 sau 13 ani „din pricina traficului pe care l-au făcut olandezii în Indii“.
138. Cl. HEERINGA, *op. cit.*, p. 122.
139. G. BERCHET, (1625) *op. cit.*, p. 163.
140. *Ibidem*, p. 162.
141. G. ATKINSON, *op. cit.*, p. 122.
142. Fondurile Dauvergne, nr. 111, 23 iulie 1578.
143. Trimisă lui Marco Rubbi în ianuarie 1579, A.d.S. Venezia. lettere communale, 12 *ter*.
144. J. de Cornoca către Filip al II-lea, Veneția, 18 iunie 1579, A.N., K 1579, A.N. K 1672, GI, nr. 73.
145. Același către același, Veneția, 10 iulie 1579, *ibidem*.
146. Același către același, 19 septembrie 1679, *ibidem*.
147. Mediceo 2077, f° 590.
148. Adresată lui Zuane Balbiani, A.d.S. Venezia, Lettere communale, 12 *ter*.
149. Ch. de Salazar lui Filip al II-lea, Veneția, 30 iulie 1583, Simancas, E° 1341.
150. R. HAKLUYT *op. cit.*, vol. 2, p. 347.
151. Fondurile Dauvergne, nr. 22, Gilles Hermitte către fratele său, indică și el scorțișoară de calitate bună, „cu coaja frumoasă“. Despre

proiectele sale de călătorie în Indii, în 1534, *ibidem*, nr. 32, 34, 35.

152. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 268.
153. *Ibidem*, vol. 1, p. 175—177.
154. *Ibidem*, vol. 2, p. 250—265, 1583—1591.
155. A. B. de BRAGANÇA PEREIRA, *op. cit.*, p. 227 și următoarele.
156. B.N. Madrid, Ms. 3015, f° 149 și următoarele, *Apontamentos para V. Mag. ver sobre as cousas do Estado da India e Reyno de Monomotapa, por frey Augustinho Dazevedo, da Ordem de Santo Agostinho que veyo por terra da India, s.d.*
157. Textul descoperit de J. Gentil da Silva mi-a fost semnalat de V. M. Godinho. Datarea sa (1584—1587) s-a făcut după amănuntele pe care le furnizează textul despre Indiile portugheze.
158. Avînd în vedere că menționează utilizările de către venețieni a escalei de la Alexandretta.
159. Scrisori marsilieze, seria HH, 29 martie, 5 aprilie 1591, 7 mai, 11 mai 1594. Arhivele Comunale din Marsilia.
160. Alvise Cucina către A. Paruta, Veneția, 24 decembrie 1588, Lettere Com. 12 *ter*.
161. A.d.S. Venezia, *Cinque Savii...*, Busta 27, iunie 1586.
162. G. BERCHET, *op. cit.*, p. 77.
163. *Ibidem*, p. 79—80.
164. *Ibidem*, p. 132 (1611).
165. H. FITZLER, *art. cit.*, p. 234—235.
166. 10 aprilie și 10 august 1589, A.N. K 1674.
167. J. de Cornoça către rege, Veneția, 8 februarie 1589, A.N. K 1674.
168. F. de Vera către rege, Veneția, 12 mai 1590, *ibidem*.
169. Despre aceste scrisori via Veneția, 16 mai, 4 iulie 1599, Memorii para las cartas..., 1598, 25 iulie, 24 august 1598, Ormuz, 15 mai 1599, Veneția, 14 august 1610, A. N. K. 1678; martie 6 iunie, 28 noiembrie 1609, 19 februarie, 27 martie, 4 iunie 1610, A.N.K. 1679.
170. *Op. cit.*, vol. 2, p. 530 și următoarele, p. 556.
171. E. J. HAMILTON, *op. cit.*, p. 347.
172. H. KELLENBENZ, *art. cit.*, p. 447.
173. G. BERCHET, *op. cit.*, p. 81.
174. *Ibidem*, 12 decembrie 1599, p. 103.
175. A. PARUTA, *Relazione di Andrea Paruta...* p.p. L. BASCHIERE, Veneția, 1893, p. 9 și următoarele.
176. A.d.S. Venezia, *Cinque Savii...* Busta 26, 21 aprilie 1600.
177. G. BERCHET, *op. cit.*, 17 februarie 1605, p. 122. În 1609, circula încă și se pierdea în mare o corabie venețiană cu o încărcătură de 500 000

de ducați, aparținînd nobilimii. Vezi Alonso de la Cueva către Filip al III-lea, Veneția, 1 mai 1609, A.N. K 1679.

178. A. P. MEILINK, ROELOFSZ, *Asian trade and European influence in the Indonisian Archipelago between 1560 and about 1640*, the Hague, 1963. C. R. BOXER, *The Great ship from Anacom. Annals of Macao and the old Japan trade, 1555—1640*. Lisboa 1959; F. GLAMANN, *Dutch Asiatic Trade, 1620—1740*, the Hague, 1958; V. MAGALHÃES GODINHO, *L'économie de l'Empire portugais aux XVe et XVIe siècles. L'or et le poivre, route de Guinée et route du Cap*, în curs de apariție; de același, *Les finances de l'Etat portugais des Indes Orientales au XVe siècle et au début du XVIe* teză dactilografiată, Paris, 1958. Biblioteca Sorbonei.

179. M. SANUDO, *op. cit.*, vol. 40, coloanele 530—531, 7 august 1530.

180. *Op. cit.*, dactilogramă, p. 1035 și următoarele.

181. F. RUIZ MARTÍN, *op. cit.*, în curs le apariție.

182. Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 38.

183. *Ibidem*, 26, f° 45, v° 46.

184. *Ibidem*, f° 48.

185. *Bilanci Generali*, serie seconda, vol. 1, Venezia, 1912, p. 595—596.

186. Museo Correr, Donà delle Rose, 26, f° 56.

187. J. van KLAVEREN, *op. cit.*, p. 74.

2. STABILITATEA ȘI CRIZA GRÎULUI MEDITERANEAN

Lumea mediteraneană nu a trăit niciodată sub semnul opulenței, strîmtorarea sa, căutarea continuă de compensații au silit-o să dovedească o anumită abilitate. A studia problemele grîului, înseamnă a atinge una dintre slăbiciunile vieții sale și a cuprinde această viață în întreaga-i complexitate. Piperul și mirodeniile însuflețesc un comerț de lux și cînd ne gîndim la el, ne vin în minte marile nume ale secolului al XVI-lea comercial, Affaitati, Ximenes, Malvenda, Welser, Fugger. Grîul nu are galoane atît de strălucitoare dar el înseamnă un comerț intens și, pe lîngă unele traficuri de anvergură, alimentează și o circulație de artere și arteriole secundare față de care am greși dacă nu le-am acorda importanța cuvenită.

Într-o economie cu caracter închis aprovizionarea cu grîu se face în cea mai mare parte pe loc. Orașele se hrănesc din grînarele aflate la porțile lor. Numai cele mari își pot îngădui luxul de a deplasa această marfă greoaie pe distanțe lungi.

Cerealele

Aceste legături comerciale la depărtări fie mari fie mici nu se mărginesc la grîul pur, sau la soiurile de grîu cu o înaltă calitate comercială, acelea care în Sicilia poartă numele de *grani forti* sau *grani di Rocella*[1]. La Florența se deosebeau trei calități: *cima delle cime, mezzano, debole*. Prin grîul numit *cima* se înțelegea grîul debarasat de orice impuritate, cîntărind 52 de livre la un *staio*, adică 72,500 kg la hectolitru. Prețurile pe categorii erau de, respectiv, 7,6 și 5 franci *staio*, după tariful din

 1590[2]. *Deboli* erau soiuri de grîu slabe; din

Levant, de o calitate destul de proastă, din Abruzzi[3] sau din ducatul Urbino, nicidecum mai bune, dar pe care Veneția nu le dispre-țuia, ori acele soiuri produse în Spania și prin alte părți pe ogoare irigate, care se epuizau rodind neîntrerupt.

Alături de grîu, și alte cereale se află zil-nic pe mesele mediteraneene: orzul și, mai ales, meiul. În 1550, zece nave încărcate cu orz și grîu din Apulia sosesc la Neapole[4]. Verona se plînge în 1559 de o recoltă dezastruoasă a meiului[5] și propune să-l vîndă pe cel din rezerva sa, un *staro* venețian la un ducat. În 1567, din pricina unei secete îngrozitoare, se înregistrează o nouă recoltă proastă. Tot meiul „cu care se hrănesc oamenii săraci", precizează ambasadorul spaniol[6], s-a pierdut. La Zante, în sate, nu se mănîncă decît pîine neagră, plămădită din orz[7]. Aproape de Troia, în Asia Mică, Philippe de Canaye notează că, în lipsa grîului, satele turcești consumă pîine de ovăz[8], care, însă, dată fiind raritatea ovăzului în lu-mea mediteraneană, rămîne, în felul ei, un lux. În Corsica, înlocuitoarea pîinii de grîu este pîinea de castane pe care oamenii o nu-mesc pîine de copac. Orezul care, în Orient ca și în cîmpia Padului sau la Valencia deține locul cunoscut, este un înlocuitor ocazional. Legumele uscate, năutul intendenței spaniole sau bobul, în special cel din Egipt, sînt de asemenea considerate ca o pîine de „criză". Alonso de Pimentel, noul căpitan al fortăreței la Goulette, primind tainul de grîu și orz, ex-clamă: „Ce păcat că nu ni s-a trimis năut!"[9].

Există deci diferite soiuri de grîu și trebuie să înțelegem o mulțime de lucruri sub frec-ventul plural *panes* din documentele spaniole. Există o pîine pentru săraci și alta pentru bogați. Numai aceasta din urmă este din grîu curat. La Lisabona, grîul nordic, destinat ce-lor bogați, nu ajunge la aceștia decît după ce a fost triat cu grijă pentru a se înlătura pie-

tricelele și alte impurități, și femeile se ocupă cu această treabă în fața porții[10]...

Cîteva reguli ale comerțului cu grîne

Ca istorici abordăm latura cea mai restrînsă a jocului complicat al negustorilor de grîne adică în legătură cu o achiziție dată, cu aprovizionarea unui oraș, cu o combinație sau cu o afacere personală. Totul contribuie ca acest joc să aibă un caracter aleatoriu: recoltele nesigure, severitatea statelor, mai ales a orașelor, speculațiile negustorilor și chiar ale celor mai mărunți revînzători, sumele foarte mari puse în joc, riscul de a pierde totul în închirierile de nave cu echipaje prea puțin scrupuloase... Cîți intermediari nu implică acest negoț! În sfîrșit, el nu se exercită de sine stătător, ci rămîne legat de alte activități, ceea ce complică problemele.

Astfel registrele lui Jacopo și Bardo Corsi îi arată pe acești importanți negustori din Florența preocupați și de avansarea de bani în Galileea sau de revinderea pe credit a piperului lung și a mătăsurilor, de realizarea la Palermo a unor mari speculații cu grîu în contul Marelui Duce al Toscanei... Bartolomeo Corsini, care a lucrat sub ordinele lor, întocmește bilanțul operațiunilor sale, unele terminate altele în curs de terminare. Pentru o serie de cumpărări din 1595, florentinii rămîn datori cu suma de 11.766 ducați. Noi înțelegeri încheiate pentru 1696 comportă la cumpărarea la Palermo a 3.500 salme de grîu care urmează să fie îmbarcate de un *caricatore* din Girgenti pe două corăbii ragusane. Cheltuiala urcă la 10.085 de ducați, adică la mai puțin de trei ducați *salma*, transportată la Livorno. Urmează o serie de socoteli pri-

 vind 2.000, 7.000, apoi 6.000 de *salme* de grîu

stocate la diverși *caricatori*, așteptîndu-și îmbarcarea, apoi amănunte financiare în legătură cu reglementările, plus înregistrări privind pasivul și activul[11]. Am înțelege mai bine speculațiile asupra grîului dacă am putea sesiza sensul operațiunilor precum acelea pe care le explică tot acest agent al negustorilor Corsi în 1598. Din motive neprecizate, o corabie de grîu, aparținînd negustorilor Corsi, își debarcă încărcătura la Messina, 3.700 *salme*, o cantitate destul de importantă, de care trebuie să se debaraseze. Acest grîu provenind, într-adevăr, din cumpărări făcute în 1595 riscă să devină neplanificabil și impropriu chiar și pentru pesmeți, bun doar pentru a hrăni cu el păsările. O parte din grîu este vîndut atunci pe credit iar restul transformat în pesmeți care apoi nu par să se vîndă ușor. Din 2.500 *cantari*, 564 sînt vînduți în iunie; în august 620 sînt livrați galerelor toscane. Rămîn încă 1316 în magazie ... Cu timpul, prețurile coboară, trec de la 37 *tari* la 30, apoi la 16[12], și agentul se plînge de reaua credință a cumpărătorilor și a brutarilor care s-au angajat să fabrice pesmeți[13]. Acesta nu este decît un sunet al clopotului. Napolitanii care asasinară, în timpul ducelui de Osuna, un speculant de grîu sau, așa zicînd, un oarecare Starace[14], aveau probabil o altă părere despre negustorii de grîne.

Dar dintre toate preocupările și cupiditățile din jurul negoțului cu grîu, cele ale guvernelor nu sînt cele mai neînsemnate. Toate statele se amestecă în ele, chiar și cele mici, chiar și ducele de Savoia, chiar și principele Transilvaniei. Grîul este înconjurat de un spionaj mai amănunțit, scrie bătrînul istoric Bianchini, decît problemele inchiziției, și aceasta din numeroase motive. La fel ca în cazul sării, aviditatea fiscului în ceea ce privește grîul este nesățioasă. În plus, negoțul cu grîu deschide poarta unei serii de hatîruri și favoruri, este o pîrghie de comandă, un mijloc de presiune, un mod de a plăti servicii, sau de a crea pri-

vilegii. La Veneţia consulul spaniol Tomás Cornoça care, după spusele cunoscătorilor, îşi face bine meseria şi pe care documentele spaniole ni-l arată în slujba regelui-negustor al Lisabonei, cere drept recompensă în 1573 dreptul la tranzitul liber al grîului din Piemont pentru grizoni, prin statul milanez. Este o mică favoare în mulţimea celor care se acordă[15]. În Sicilia, gratificaţiile pentru grîu sînt obişnuite[16]. Un extras din unele *tratas* din 1573 îl descrie pe G.A. Doria aprovizionat cu 6.000 de *tratte* aşadar cu dreptul de a exporta 6.000 de *salme* de grîu sicilian, ceea ce înseamnă, la doi scuzi *trata,* la o rentă de 12.000 de scuzi[17], în creştere faţă de cele 4.500 de *salme* care îi fuseseră încredinţate în 1566[18]. Pentru aprovizionarea pieţelor din Nisa şi Villefranche, unde se află garnizoane spaniole şi galere savoiarde în serviciul Spaniei, ducele de Savoia a solicitat lui Filip al II-lea *una tratta perpetua* de 6.000 *salme* de grîu sicilian.[19] Să i se acorde o singură dată 1500 de *salme,* hotărăşte regele. Ştim fără precizări suplimentare că Emmanuele Filiberto va face negoţ cu acest grîu destinat, zice-se, spaniolilor din garda sa[20]. Astfel procedează şi „seniorul de Monaco", Carlo Grimaldi, care beneficiază de mult timp de o *tratta* de 6.000 de *salme* în Sicilia. O scrisoare a lui Filip al II-lea din 13 octombrie 1584 îi retrage acest favor căci el a vîndut autorizaţiile în loc să se slujească de ele în aprovizionarea Monaco-ului, şi le-a vîndut sub valoarea impozitului din Sicilia[21].

O altă lume dar aceleaşi aventuri: cu prilejul unei autorizaţii de export acordate ragusanilor, în 1562, pentru aproximativ 1 600 de *salme* care urmează să fie preluate de la Valona aflăm că este vorba despre domeniul particular al sultanei mame[22] . . .

Amănunte minore dintr-o istorie minoră. Împrejurarea că *tratele* de grîu ajung în mîinile guvernanţilor o sursă de venituri şi o

 monedă de plată leagă şi mai strîns cîrmuirile

de negoțul cu grîu, ceea ce, de altfel, nu are niciodată drept rezultat simplificarea acestuia din urmă, nici în Turcia, nici în lumea creștină. Iar circumspecția statelor nu înseamnă nimic în comparație cu aceea bolnăvicioasă a orașelor[23]. . . .

Astfel, grîul nu-i preocupă pe mediteraneeni decît pentru că lipsește; recoltele lor sînt, în general, în vecinătatea insuficienței. Culturile bogate, vița-de-vie, creșterea animalelor îi fac o concurență permanentă[24]. Este o primă dar nu o unică explicație. Grîul, în lumea mediteraneană, rămîne o cultură extensivă. El pretinde suprafețe mari pentru randamente nu prea ridicate, mai ales că același teren nu poate fi însămînțat în toți anii. În Sicilia principiul este asolamentul bienal (grîu și pîrloagă)[25]. Acesta se întîlnește deopotrivă și pe Tavoliere din Apulia[26]. În Spania, ideal ar fi asolamentul trienal (cele trei *hojas)*, asolamentul bienal epuizînd ogoarele. Practicarea *dry farming*-ului necesită arături suprapuse, unele adînci, altele superficiale care suplinesc raritatea ploilor.[27] În sfîrșit, toate măsurile guvernamentale pentru stabilirea de taxe pe grîu, pentru a pune ordine în vînzări, strivesc o țărănime care nu știe decît să geamă sau, în Spania, să se lase ispitită de viața catîrgiilor ori de aventura americană.

Să adăugăm drama inundațiilor de iarnă și ale secetei din timpul verii pe care procesiunile credincioșilor nu ajung să le îndepărteze[28]. Rezultatul este o extraordinară variație a prețurilor care oscilează la cea mai mică noutate. Abia în secolul al XVIII-lea s-a căutat explicarea mecanismului acestor variații și puține cărți sînt mai lămuritoare în această problemă ca aceea a unui anonim (poate Sestrini) apărută la Florența în 1793[29]. Ea abundă în reflecții inteligente asupra denivelărilor de prețuri între regiunile mediteraneene. Atunci, la fel ca în secolul al XVI-lea, se remarcă o diferență între Orientul pîinii ieftine și Occi-

dentul pîinii scumpe. Cartea arată de asemenea cum o recoltă proastă într-un punct sau altul produce o zonă de pîine scumpă, cu prețuri mai ridicate la periferie decît în centrul ei[30], aidoma ca, încă în secolul al XVI-lea. De îndată ce se conturează o zonă de foamete, negustorii se năpustesc spre ea, își trimit în grabă corăbiile, își lichidează stocurile. Prețurile, uneori destul de departe de zona în cauză, datorită acestui val, cresc. În schimb, navele care sosesc în goană în ținutul scumpetei, afluxul grînelor aduse de ele, strică aici prețurile. Iată o schemă frumoasă pentru un curs de economie politică!

Este ceea ce se petrece și la Constantinopol în 1561, un an nefavorabil pentru ansamblul regiunii mediteraneene, pentru Portugalia unde primăvara a fost de o „neobișnuită uscăciune"[31], pentru Spania, unde recolta a fost catastrofală[32], pentru Sicilia, unde prețul *salmei,* după recoltă, urcă la doi ducați și jumătate[33], în Orient unde trecerea între anotimpuri s-a făcut greu așa încît oamenii se îngrijorau încă din timpul primăverii[34]. O corabie venețiană a fost abătută către Nicomedia pentru a încărca aici grîul destinat capitalei[35]. Patru alte corăbii, tot venețiene, care încărcau grîu la Volos au fost capturate de galerele gărzii din Salonic și trimise la Constantinopol[36]. În acest centru de apel, sosirea masivă a navelor acoperea în curînd deficitul și prețurile s-au prăbușit, „chila", echivalentă cu a noua parte dintr-o *salmă,* a ajuns la 17 aspri și jumătate, adică, socotind raportul 1 ducat = 60 aspri, la mai puțin de trei ducați *salma*[37]. În anul următor prețul grîului cobora în porturile grecești la 12 aspri chila, așadar la mai puțin de doi ducați *salma.*

Un alt exemplu: o foamete îngrozitoare lovește Spania în 1578. Din Sicilia, viceregele Marcantonio Colonna caută să trimită în grabă navele de sprijin. Negustorii ridică 24.000 de
 salme și se angajează să transporte 6.000 în

Spania. Pentru restul, nu primesc să se lanseze prea tare în aventură „căci se întîmplă, explică ei, ca fiecare să alerge acolo unde fiecare consideră că este mai mult de cîștigat, ceea ce duce la un belșug de grîne peste măsură“ și deci la catastrofe comerciale.[38] Este și cazul pe care-l are în vedere în 1584. autorul raportului pe care-l citam mai sus. El avertizează autoritățile guvernamentale, care vor să-și asume transportul, împotriva riscului pe care-l vor întîmpina în cazul în care negustorii s-ar precipita spre Spania, atrași de mirosul cîștigului, *el olor de la ganancia*[39].

Pentru un negustor este o nenorocire să-și vadă corabia lansată către un ținut în dificultate, capturată în trecere de către un oraș care îi va plăti grîul după capriciul său și mult mai puțin scump. Înțelegem furia acelor negustori genovezi: nava lor, încărcată în Apulia cu grîu ce plutește în 1578 către prețurile *altissimi* din Spania și este sechestrată de însăși Republica genoveză![40]

În principiu, schema comercială este simplă: să reportezi de la un an bun la unul rău, dar, mai ales, întrucît grînele se păstrează greu și nu pot fi stocate mult timp, de la o regiune cu o recoltă bună, la una cu o recoltă proastă, excedentele de grîu care pot fi vîndute. Atunci, în funcție de capriciile recoltelor, curentele schimburilor comerciale își inversează sensul. În materie de grîne, orice se poate vedea și totul a fost văzut. Nu există nici o regiune de pe coastă sau din apropierea țărmurilor, nici un port care să nu poată oferi într-o bună zi un excedent. Este suficient să coborîm către secolul al XV-lea pentru a descoperi că insula Corfu era atunci exportatoare de „*fromento grosso*“[41] și pînă în prima jumătate a secolului al XVI-lea pentru a ne afla în prezența exporturilor de grîu și, mai ales, de orz din Cipru în direcția Veneției[42]. În 1570, Spalato vede curgînd către el grîul turcesc din împrejurimi și-l lasă să treacă spre Veneția

pînă în momentul în care își dă seama de înarmările turcilor[43] şi atunci, brusc îngrozit, reține grîul care se află încă între zidurile sale. În unii ani apar anomalii uimitoare: în 1555 expedieri de grîu spaniol pentru Roma[44], în 1564, Andaluzia trimițînd grîne Genovei cu o autorizaţie întocmită, potrivit uzanțelor legale, de Regele Catolic[45] și Castilia ridicîndu-și barierele din calea exporturilor în 1571[46]. În 1587, viceregele Sardiniei se felicita de isprăvile lui: în timpul guvernării sale[47], 4 000 de *salme* fuseseră trimise către Genova. Orice e posibil! Chiar și ca Oranul să devină o poartă de ieșire pentru grîul african[48]. Diego Suárez explică[49] acest fapt: în preajma fortăreței, grîul indigen valora adesea de patru sau de cinci ori mai puțin decît grîul din Spania. Beneficiul era apreciabil cu condiția ca grîul să existe! Și desigur, nu acesta era cazul în toți anii[50]. Tot astfel, Algerul se găsea alternativ, în funcție de ani[51], foarte bogat sau foarte sărac.

Grînarele pline nu ajung întotdeauna, din păcate, să umple golurile, în timpul perioadelor frecvente de foamete violentă, ucigătoare. În 1554, de exemplu, a fost *una horribilissima in tutta Italia*[52]. Și ușurarea nu a venit curînd din străinătate pentru că zeci de mii de oameni au murit, iar la Florența prețul grîului a atins 8 *lire il stagio*[53] . . .

Comerțul cu grîu legat de drumurile maritime

Grîul este o marfă admirabilă pentru transportat dar cîntărește greu. Oricît ar fi de prețioasă, ea nu poate suporta mari cheltuieli de transport. Pe drumurile uscatului, în afara, firește, a cazurilor de foamete și de sporire extremă a prețului, grîul nu circulă decît pe distanțe mici.

Iată, de exemplu, în 1584 un proiect de expediere a grîului din Italia în Spania[54]: îm-

barcarea se va face în fortărețele Toscanei, Orbetello, Talamona sau „Puerto Hercules". Cumpărarea (70 000 de *fanegas castiliene)* are loc la Corneto și Toscanella, în teritoriul pontifical, la Grosseto și în Maremma din Siena care aparține de Marele Duce al Toscanei, la Castro și Montalto, posesiuni ale ducelui de Parma. Adică, uneori, la 15, 25 sau 30 de mile în interiorul uscatului. Consecința: la prețul de achiziție, 10 reali spanioli *fanega,* trebuie adăugați 3 scuzi pentru fiecare *moggio,* adică 3 reali de fiecare *fanega,* cheltuieli de transport pînă la portul de îmbarcare, pe drumuri de uscat. Iată deci un grîu al cărui cost crește cu 30 la 100 în cursul unei călătorii relativ scurte. Ne explicăm astfel reflecția viceregelui Neapolelui în legătură cu un proiect de a face circulabil drumul din Apulia la Neapole (29 iulie 1562): „Cît despre deschiderea drumului de care pentru a aduce merindele acestui oraș Neapole ne ocupăm cu toată sîrguința posibilă. Dar voi spune deschis că avînd în vedere enorma sumă care ar costa transportarea grîului cu căruța din Apulia, puține persoane se vor încumeta să o întreprindă"[55]. Nu, grîul nu poate circula dintr-o parte în alta a Peninsulei pe calea uscatului. Pe acest drum transversal napolitan călătorește uneori grîul dar nimic nu ne confirmă că el parcurge tot drumul dintre Oceanul Atlantic și Marea Tireniană. Și este puțin probabil să-l parcurgă fiindcă în preajma Florenței, transportul într-o arie circulară de la 4 la 13 zile în jurul orașului este suficient să ridice prețul grîului, cu 4,24% în 1570 și cu 3,35% în 1600[56](ceea ce tinde să demonstreze că prețul mărfii însăși a crescut mai mult decît cel al transportului terestru, dar ar fi riscant să tragem concluzii generale din acest exemplu pe care alte procentaje, chiar la Florența, l-ar dezminți). În ianuarie 1559 se renunță la trimiterea pînă la Málaga a orzului orașelor Santa Ella și Ram-

bla, prețul cărăușiei valorînd tot atît cît orzul însuși[57].

Îl deplîngem pe acel secretar venețian, Marco Ottobon[58], care ajunge în Polonia în timpul iernii din 1590—1591 și se informează în drum, la Innsbruck și la Viena, despre eventualul preț al grîului la Cracovia sau în Ungaria, calculînd apoi pentru *i Provveditori alle Biave* la cît ar reveni un *staio* adus la Veneția. El este nevoit să transforme monedele și unitățile de măsură, să nu uite nimic din impozite și curtaje pentru a-și da seama aproape tot timpul de imposibilitatea efectuării operației. Cumpărat la Cracovia, echivalentul unui *staio* venețian revine la 8 lire venețiene. De la Cracovia la Viena transportul se ridică la 7 *lire* și 12 *soldi;* de la Viena la Villach la 7 lire și 10 *soldi,* de la Villach la Venzon, la 3 lire; de la Venzon la Porto Gruaro, la 1 liră și 4 soldi; de la Porto Gruaro (cu barca), la Veneția, la 3 *soldi*. În costul transportului se adaugă prețul sacilor sau al butoaielor, curtajele. În total, se ajunge la suma de 30 lire și 19 *soldi,* adică 31 de lire fără un *soldo.* Transportul a mărit, așadar, de patru ori prețul mărfii. El este principalul element care intervine în diferențierea prețurilor la grîul comercializat[59].

Înțelegem dintr-o dată preferința pentru transporturile grîului pe apă. Expansiunea grîului din Burgundia către sud nu este posibilă decît grație drumului Ronului. Cerealele străine, prin forța lucrurilor, scumpe, care se îndreaptă către Florența urcă pe Arno cît timp se poate la Signa, portul fluvial al capitalei[60]. Bogăția teritoriului Lentini (Leontinoi) în Sicilia provine din resursele sale agricole și dintr-o șansă suplimentară: nu este prea îndepărtat de țărm și *il suo fiume grande,* San Leonardo, este accesibil navigației pînă la cîteva leghe de oraș (sau cel puțin era astfel în 1483)[61].

Pe mare, transportul este relativ ieftin. Pentru a reveni la exemplul pe care-l dădeam mai sus, al grîului italian de transportat în Spania, prețul de achiziție al unei *fanega* revine la 10 reali de Castilia, transportul pînă la nave 3 reali, taxa de transport la 5 reali, transportul pe o navă ragusană, la numai 3½ reali. Trebuie să adăugăm cheltuielile unei asigurări destul de ridicate, avînd în vedere perioada înaintată a anului (9% din valoare), adică 30 *maravedis* în plus pentru fiecare *fanega*. Prețul transportului maritim revine astfel la aproximativ 4 reali *fanega* iar prețul acesteia la Alicante sau Cartagena, la 22 reali și 3 *maravedis (realul* în aceste calcule, este echivalent cu 54 *maravedis)*. În deplasarea grîului, transportul maritim costă relativ mai puțin decît toate celelalte operațiuni, transportul cu căruțele, cu animalele de povară sau obținerea autorizațiilor de export, cu atît mai puțin cu cît prețul nu ține seama exact de distanță. El nu se schimbă dacă se merge din Italia la Barcelona sau la Valencia, dacă se pleacă din Sicilia sau din Toscana. Proprietarii de nave consideră chiar că este mai avantajos pentru ei cînd se îndreaptă spre Spania să străbată „Golful" pornind din Sicilia decît să-l traverseze mai la nord în largul fortărețelor Toscanei. Din Sicilia ei declară *tener el golfo mas lançado*, că sînt mai bine lansați pentru „a ține calea golfului".

În consecință, partea interioară a lumii mediteraneene, atrasă cu ușurință de viața maritimă, este cea care își poate oferi luxul unui mare negoț cu grîne. Este o constatare suficientă pentru a ne explica de ce singurele orașe care se pot dezvolta (în afara celor privilegiate, ca Milano) sînt acelea care se află în raporturi directe cu marea. Dacă insulele mediteraneene se pot consacra adeseori unei monoculturi bogate, copleșitoare, cauza este marea, mereu la îndemînă, cu navele sale încărcate cu grîu. Confruntate tot timpul cu

dificultăţi alimentare, ele îşi cumpănesc neîncetat viaţa şovăielnică. Numai marea îngăduie sau provoacă o asemenea gimnastică.

Pe apă, grîul efectuează drumuri incredibil de lungi. La Veneţia, în Spania[62], la Genova, la Roma se consumă grîu din Egipt sau din zona egeeană. Episcopul de Dax scrie în ianuarie 1572 lui Carol al IX-lea din Ragusa: „În acest oraş nu se mănîncă un singur grăunte de grîu care să nu trebuiască a fi căutat la cinci sute de mile de aici"[63]. Iată un adevăr mult mai vechi decît secolul al XVI-lea. La fel călătorea şi grîul Antichităţii în navele sale nu totdeauna puntate. În secolul al XI-lea grîul aragonez cobora pe Ebru, apoi dincolo de Tortosa, pe lunga diagonală a mării mergea în sprijinul Siriei aflată într-o necesitate extremă.

Porturi şi ţinuturi exportatoare

Toate pieţele care utilizează comerţul cu grîne sînt situate pe ţărmurile mării sau ale rîurilor. Este cazul micilor porturi ale căror mărunte ambarcaţiuni roiesc spre Livorno (Grossetto, Montalto, Corneto)[65], sau al porturilor din Abruzzi al căror trafic intens în direcţia Veneţiei (Grottammare, Sinigaglia) îl indică o poliţă de asigurare[66].

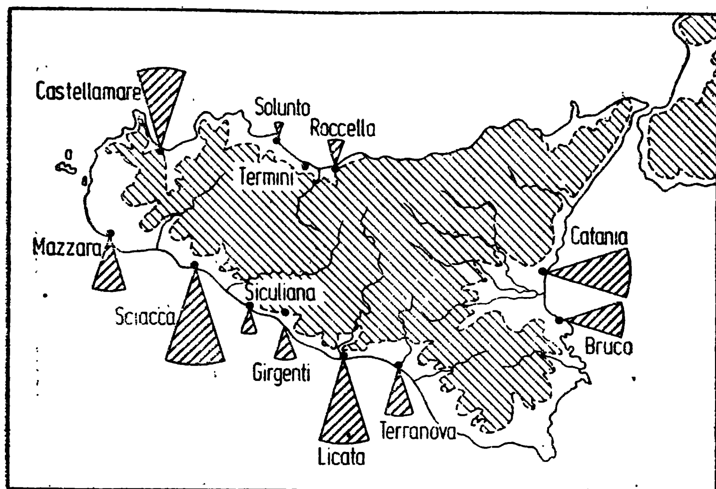
Cu atît mai mult este cazul pieţelor importante, cele din cîmpiile dunărene, legate prin marele fluviu de Marea Neagră (o înştiinţare din Levant, în decembrie 1575[67], arată că grîul oferit de Ţara Românească şi Moldova va trebui, din ordinul turcilor, să fie transformat în pesmeţi, apoi depozitat pe malurile Dunării de unde va fi preluată livrarea), ale Mării Egee, în legătură cu zonele de lîngă ţărmuri, producătoare de grîu: Gallipoli, legat de Tracia, Patmos aproape de coasta Asiei, Salonicul la porţile Macedoniei[68] şi, mai ales, Volos, importantă sursă de aprovizionare pen-

tru cumpărătorii din Ponant care exportă grîul din cîmpia tesaliană[69]. În Egipt, Nilul, la fel ca Dunărea, poartă spre mare mase enorme de grîu amestecate cu orez, bob, năut. În Occident, principalele pieţe exportatoare sînt cele din Apulia şi din Sicilia, aceasta din urmă un fel de Canadă a secolului al XVI-lea.

Cu acest titlu, cazul său merită să ne reţină. El are, de asemenea, avantajul de a fi mai limpede decît altele. Pentru viceregii spanioli a administra şi conduce Sicilia, înseamnă, în primul rînd, a se ocupa de grîu. Nu există nici o scrisoare de-a lor care să nu vorbească despre recolte, preţuri, licenţe de export, tîrguri de încheiat cu intermediari străini, stabiliţi la Palermo unde locuiesc nobilii sicilieni, îmbogăţiţi prin marea producţie a insulei[70]. Acest rol esenţial de furnizor al bazinului occidental este jucat de Sicilia de secole, încă din antichitate, cu mai multă sau mai puţină strălucire, dar fără întrerupere. Contractul pe care Genova îl semna în 1261 cu regele Siciliei, Manfred, pentru scoaterea de 10 000 de *salme* anual (20 000 chintale), dacă cifra lui era mai ridicată (căci Genova a mai crescut între timp) ar semăna cu un contract din secolul al XVI-lea ca două picături de apă[71]. Întreg Occidentul visează grîul sicilian şi, mai mult decît oricine, coasta nord-africană învecinată. Leon Africanul povesteşte că arabii îşi dădeau copiii în gaj pentru a obţine grîu din partea sicilienilor[72]. Cînd Tripoli este recucerit de creştini, sicilienii se preocupă imediat de tarifele cu care va trebui să fie plătit grîul în Africa: numai 2 500 de *salme*, rezervate fortăreţei, vor fi scutite[73].

Încă din timpul lui Ferdinand Catolicul, este fixată lista privind *caricatori*, cheiurile pentru grîne din insulă: Solunto, Termini, Roccella, Catania, Bruca, Terranova, Licata, Girgenti, Siculiana, Mazzara, Castellamare. Tabloul exporturilor din 1532[74] demonstrează întîietatea sudului şi a colinelor sale. În total, în a-

cest an, 1532, exportul oficial este de aproape 260 000 *salme*, adică 520 000 chintale, de patru ori cantitatea de care are nevoie Genova, potrivit unei estimări din 1577[75]. Genova importă în fiecare an între 60 000 și 70 000 salme

49 — I CARICATORI SICILIENI ÎN 1532

După L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 241. Porturile exportatoare de grîu corespund cîmpiilor și colinelor insulei. Cu o singură excepție, Castellamare, nu există nici un port exportator pe coasta de nord. Intîietatea aparține coastei sudice. Record în folosul lui Sciacca (40 000 de *salme* exportate dintr-un total de 260 000, adică 520 de mii, după socotelile noastre).

de grîu sicilian[76]. Dar, de secole, nu există nici un oraș în occidentul mediteranean care să nu consume excelentul grîu al insulei.

Această străveche piață este foarte riguros organizată. Din punct de vedere strict comercial ea este concentrată la Palermo care, totuși, nu participă nici la încărcări, nici la transportare, dar reunește tot ceea ce are legătură cu *negozio fromentario*[77], desigur pentru că proprietarii vînzători de grîu locuiesc ei înșiși aici ca și agenții marilor negustori din

 Florența sau Genova care au nevoie să fie în

preajma viceregelui (acesta, e drept, își are reședința cînd la Messina, cînd la Palermo) sau, în orice caz, aproape de birourile sale și de *portolano*, funcționarul ce adesea complică scriptologia și demersurile necesare obținerii rîvnitelor *trattas* — prețioasele licențe de export. Aceste licențe nu sînt gratuite și prețul lor variază în funcție de baremurile unei scări mobile pe care Mario Siri[78] a reconstituit-o în tabelul de mai jos pe care l-am împrumutat de la el:

Scara mobilă siciliană la exporturi (după Mario Siri)

Prețul unei *salme*	Impozit pe o *salmă*
18—22 *tari*	6 *tari*
22—26 "	10 "
22—30 "	12 "
Peste 30 *tari*	16 "

Iată ceea ce grevează prețurile siciliene. Oare acesta este unul dintre motivele care, în jurul lui 1550[79], au favorizat prosperitatea grîului din Levant, cea mai bună piață după spusele bătrînului istoric Bianchini? Ruinarea flotei siciliene a transporturilor de grîne ar fi fost urmarea acestei concurențe, sau, cum pare mai probabil, ar fi coincis cu importanța crescîndă a vaselor de transport venețiene și ragusane, capabile să încarce mii de *salme* de grîu. În 1573, navele care îmbarcă grîu pentru Veneția au un deplasament de respectiv 4 800, 4 000, 4 000, 2 500, 2 000, 1 800, 1 500, 1 000 și 1 000 de *salme*[80]. Se născuse o flotă specializată în transportul produselor grele sau voluminoase, grîu, sare sau lînă. Ea completa dotarea pieței siciliene. Aceasta din urmă poseda antrepozite întinse în *caricatori* (să le spunem *elevators*) și, ceea ce înseamnă mai mult, un fel de garantare a grîului cu chitanțe înmînate celui care îl depozitează.

Rămîne să facem istoricul acestei recipise, *cedola*, eliberate proprietarului care, nedorind să-și vîndă grîul imediat, vrea totuși să obțină avansuri în bani. Cui vindea *cedola* la nevoie?

Toate acestea au un straniu accent modern. Dar pentru a-l evalua ar trebui să cunoaștem mai bine aceste antrepozite, scriptele lor, comanditarii care acceptau *le cedole*, toate lucrurile pe care venerabila carte a lui Bianchini[81] le pune insuficient în lumină. Ar trebui, de asemenea, să cunoaștem mai bine acest sistem administrativ și capitalist care strînge laolaltă producția și comerțul grîului, aducîndu-le în mîna oamenilor de afaceri.

Dacă prețul grîului coboară, țăranii (în chip ciudat li se spune *borghesi*, „oameni din tîrguri") nu-și pot plăti creditorii și trebuie să-și vîndă vitele sau chiar să-și părăsească pămînturile. Într-adevăr, ei împrumută în ajunul fiecărei campanii agricole pentru a cumpăra semințele și boi de plug și pentru a-și încerca norocul în cultivarea pămînturilor noi. „Chiar nobilii și *los caballeros*, afirmă un raport spaniol de la începutul secolului al XVII-lea, se împrumută astfel cu bani rambursabili în grîu și dacă apoi nu pot s-o facă ajung să se expună la suportarea unor mari dobînzi pînă într-atît încît aleargă la vicerege ca să obțină micșorarea lor și uneori o obțin..."[82]. Este aceeași situație, pentru țărani și nobili, pe care o întîlnim la începutul secolului al XVII-lea, în Castilia, în jurul Valladolidului[83]...

De sus în jos, în secolul al XVI-lea, avem impresia unui sistem pe cale de distrugere. Speculații curioase, de exemplu, începură să se declanșeze, în legătură cu *le cedole*. Cu complicitatea unor *magazinieri*, se puneau în circulație *cedole* false și se vindea grîul inexistent. În momentul lichidării lor se invocau avarii sau furtuni în *caricatori*. Proprietarii antrepozitelor se declarau insolvabili. Zadarnic apăra guvernul cinstea publică, amenințînd contravenienții cu trimiterea la galere, cerînd

înregistrări corecte, interzicînd cumpărările și vînzările anticipate de grîne, contractele cămătărești numite *alla voce e secondo le mete* sau anticipările asupra prețurilor alimentelor[84]. Scandalul continua și unii proprietari preferau să-și lase grîul să putrezească în gropile în care îl păstrau decît să-l livreze speculanților și contrabandiștilor din porturi, în afară de cazurile cînd acest procedeu reprezenta un mijloc de a face speculații cu un bun alimentar care, chiar în Sicilia, devenise rar la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Situația era de o asemenea manieră, încît comunele, guvernul însuși nu ezitau să pună mîna pe grîul din *caricatori*[85].

În Apulia, unde un export important de grîu utiliza porturile Manfredonia, Foggia și Trani în direcția Ragusei, Neapolelui și Veneției, sistemul era același: *le tratte*, permisele de ieșire destinate vamelor, erau vîndute de fiscul regal fără prea multă precauție și cu anticipație. Aceste permise se depreciau și se răscumpărau ieftin. După opinia negustorilor, Veneția economisea astfel pînă la 32% din plățile sale vamale[86].

Grîul Orientului

Dar Occidentul nu poate trăi doar din propriile sale compensații. Mai ales spre mijlocul secolului, viața lui se echilibrează cu ajutorul expedierilor din Levant, mai puțin populat, dar mai bogat în grîne exportabile și, în general, la prețuri mai mici. Orientul dispunea de trei mari grînare: Egiptul, cîmpiile Tesaliei, Macedoniei, Traciei, Bulgariei și Cîmpia Română. Aceasta din urmă a fost foarte de timpuriu pusă în afara circuitului mediteranean, pîntecele enorm al Constantinopolului monopolizînd-o în folosul său. Rămîn piețele bulgară și grecească precum și hambarul Egiptului. Din acest ultim grînar, consulul Lorenzo Tiepolo

apreciază în 1554 că Măritul Padișah scoate 600.000 *ribebe* de grîu, orz și bob (nici o mențiune despre orez și totuși era important!)[87]. Aceste 600.000 de *ribebe* (în raportul 100 *salme* siciliene — 165 *ribebe*[88]) corespund la 363.636 *salme*, adică 720.000 chintale. Este o provizie enormă mai mult decît poate furniza Sicilia[89]. Dacă o mare parte a acestei cantități este destinată Constantinopolului, o alta rămîne pe loc pentru întreținerea soldaților turci și se expediază la Mecca. În plus „grîul" sultanului nu înseamnă neapărat tot grîul Egiptului, cifrele date de Tiepolo (inclusiv cei 1.200.000 de ducați pe care acest comerț le aducea sultanului) nu au decît titlul de indicație generală. În realitate, adaugă chiar el, totul variază în funcție de revărsările Nilului, de epidemii și de conjunctura prețurilor. Relatarea furnizează două prețuri pentru o *ribebe* de bob și trei pentru una de grîu[90].

De altfel, din Alexandria ca și din Volos, Salonic, Valona, La Prevesa sau Santa Maura, se îmbarcă grîu turcesc pentru Occident, legal, cu autorizația Măritului Padișah. Nouă din zece documente ragusane sau venețiene o afirmă. Și la Constantinopol se aude mereu ecoul necontenitelor cereri occidentale: în 1526 deja cele toscane, în 1568 cele genoveze[92], în 1580 toate cererile sînt respinse, inclusiv cele franceze, dar o contrabandă activă nu încetează să împingă spre vest grîul otoman, chiar și în perioade de prohibiție. Centrul acestei contrabande este Arhipelagul[93], unde anumite insule, ca de exemplu, Patmos[94], au un grîu excelent dar și, în general, mărfuri de contrabandă, sosite de pe continent, în cea mai mare parte din Grecia pe *caramusalis* sprintene, pe aceste ambarcațiuni hoțești fără de care insulele stăpînite de venețieni, de la Candia pînă la Corfu adesea nu și-ar astîmpăra foamea. Uneori este greu să fie folosiți acești furnizori și atunci trebuie cheltuite sume enorme. Dar în anii de recoltă bogată ele revînd mari cantități de grîne. În

1564 încărcăturile aduse de *caramusalis* și cumpărate de administratorii venețieni ai Candiei au furnizat mai mult grîu decît îi era necesar populației insulei. Surplusul, dintre care o parte a fost transformat în pesmeți, a fost transportat la Veneția[96].

Totuși negoțul cu grîne în Arhipelag este riscant, la discreția acceselor de mînie și pretențiilor unui sangiac, sau a apariției galerelor turcești, făcînd curățenie în preajma porturilor exportatoare de grîne[97]. De aceea pentru Veneția numirea „ofițerilor" turci în Arhipelag este un eveniment însemnat. În 1562, un oarecare Suil Pașa (nu sînt foarte sigur de exactitatea transliterației) fiind numit în sangiacul Metelin prin favoarea sultanei și a lui Mehmet Pașa, este gata să-și ia în primire postul. „Mi-ar fi plăcut, povestește ambasadorul venețian Andrea Dandolo, să nu-i fac obișnuitul dar din pricina necazurilor pe care le pricinuise în ultimii ani Înălțimii Voastre, dar gîndindu-mă cît de scurt e drumul din acest sangiac pînă la locurile de acostare a grîului, unde cele mai frumoase grîne valorează acum 12 aspri chila, m-am temut să nu se despăgubească el însuși...". Și ambasadorul a preferat să se supună[98]. Chiar și în secolul al XVIII-lea Arhipelagul a rămas o piață interlopă a grîului, cu aceleași viclene nave grecești[99].

Stabilități, crize și nenorociri

Aceste lungi expuneri ne îngăduie să abordăm mai bine studierea nenorocirilor secolului al XVI-lea. Pericolul ar fi să dramatizăm într-un domeniu în care judecățile contemporanilor sînt rareori formulate cu sînge rece. Putem spune totuși că, în mare, situația alimentară se înrăutățește pe măsură ce înaintează secolul și că „problema țărănească" este din ce în ce mai alarmantă. Perioadele de foamete cresc, nu ca

frecvență, — totdeauna au fost frecvente — ci în gravitate. Ele dau lovituri puternice. Șase *carestie* au pustiit Neapolele între 1560 și 1600: în 1560, 1565, 1570, 1584, 1585, 1591. Ultimele trei au fost mai grave decît celelalte[100]. Cauza nu este că „anii sînt mai răi ca odinioară, scria un bun cunoscător al realităților napolitane către 1600[101], dar oamenii s-au înmulțit, după cum o dovedesc recensămînturile: 95 641 vetre în plus în 1545, 53 739 în 1561. Cel care este în curs va da, se presupune, o creștere de 100 000. Cînd grîul este limitat sau depășește doar cu puțin nevoile, fiecare se străduiește să-l ascundă". Răul nu este, din nefericire, limitat doar între hotarele Regatului și ale orașului Neapole. Pretutindeni în lumea mediteraneană oamenii au devenit prea numeroși pentru resursele lor.

Este deci ispititor să vorbim despre o conjunctură mediteraneană, despre o criză a grîului, ceea ce înseamnă, totuși, să simplificăm sau, cel puțin, să fim prea expeditivi. În realitate, singurele criterii de care dispunem pentru un tablou de ansamblu, se referă la marele negoț cu grîne. Evoluția lui este importantă dar:

1. ea nu implică decît o anumită viață *minoritară* a teritoriului mediteranean, în privința căreia sîntem deja clarificați[102].

2. privită de aproape, această istorie privilegiată a grîului comercializat dezvăluie cel puțin patru crize: sosirea la începutul și apoi în tot cursul secolului al XVI-lea a grîului nordic în porturile și orașele iberice de pe coastele atlantice, „boom-ul" grîului turcesc din 1548 pînă în 1564 care măsoară, în fond, o criză a producției italiene, sațietatea italiană, miracol al cîmpiilor din Peninsulă, și, în sfîrșit, între 1590—1600 și mai tîrziu, sosirea grîului nordic în Italia;

3. aceste crize, observăm, ajung la soluții, la o restabilire a echilibrului, chiar și ultima, căreia nu trebuie să-i contestăm nici amploarea, nici caracterul relativ. Dar schema, *crize*

urmate de stabilizări reprezintă un mod de asemenea simplist de a privi aceste realități. Există criză la periferie, ar spune economiștii, și stabilități interioare, în adîncime care limitează catastrofele și tensiunile. În plină dificultate, la Veneția, la 16 iunie 1591, Senatul poate să spună, și are dreptate: „experiența a demonstrat că de obicei în statul nostru se primește, în grîu și alte cereale, ceva mai puțin decît se potrivește cu nevoile noastre, *un pocho men che bastevoli al bisogno*[103];

Consider, deci, că trebuie să ne împărțim observațiile între aceste patru crize, — o primă precauție —, iar a doua, să nu împingem spre negru un tablou niciodată surîzător. Drama grîului comercializat, importat de departe sau de foarte departe, măsoară foamea oamenilor dar și bogăția cumpărătorilor.

Primele crize: grîul nordului la Lisabona și la Sevilla

Este ceea ce demonstrează sosirea grîului nordic în Portugalia și în Andaluzia. Portugalia este afectată de timpuriu, încă de la începutul secolului al XVI-lea; Andaluzia, încă bogată în grîu, nu-l primește decît mult mai tîrziu, începînd cu anii 1550, sau chiar cu 1570—1580. Ne aflăm în prezența nu a unei crize ci a două, portugheză și spaniolă, identice în desfășurarea lor și care luminează dinainte apropiata evoluție a Italiei.

În Portugalia expansiunea maritimă a dat naștere unui stat modern ciudat, forțînd termenii, unei Anglii anticipate și care, la fel cum aceasta se concentrează la Londra, tot astfel ea se rezumă la capitala sa, Lisabona, ce depășește cu mult, mai ales după suirea pe tron a casei de Aviz, în 1386, un număr nesfîrșit de mici orașe și de burguri impunătoare, toate active și aflate în slujba sa. O Portugalie subpopulată,

patriarhală, consumîndu-și grîul propriu, exportîndu-l chiar către Anglia[104], bîndu-și vinul, se dă la o parte pentru a ceda locul unei Portugalii din ce în ce mai puțin sigură pe pîinea sa zilnică. Culturile fructifere, măslinul, vița-de-vie, se impun tot mai mult. Totodată se ghicește un efort considerabil pentru creșterea producției cerealiere, ca, de exemplu, în sud, în Alentejo, unde sînt aclimatizate specii noi. Această nevoie de grîu, acest imperialism[105] al grîului îi obligă pe portughezi să pună mîna pe debușeurile întinselor cîmpii marocane, să introducă cultura lui la un moment dat la Madera, să-l adapteze mai tîrziu în insulele Azore. Dar cea mai bună soluție constă în a-și cumpăra grîul din afară, în a se lipsi, la ea acasă, de o activitate, într-un cuvînt, puțin rentabilă.

Foarte curînd Lisabona va consuma grîu din străinătate, acela pe care i-l livrează timp îndelungat Andaluzia și Castilia pe care i-l expediază (dar nu totdeauna) Sicilia. Încă din 1546 ambasadorul regelui Portugaliei la Roma, Simão de Veiga, ia în grabă, dar fără folos, drumul spre Palermo[106]. Portughezii, în relații de mult timp cu Bruges, apoi cu Anvers se întorc și către Flandra poate din secolul al XV-lea. În orice caz, în 1509 ei cumpărau aici grîu de calitate foarte bună, *o muito bom* cu 10 *pataques* și cu 11, *o melhor*, de cea mai bună calitate[107]. Aceste achiziții continuară de-a lungul întregului secol. Cel mai adesea acest grîu nordic, venit sau nu din zona Mării Baltice, este transportat de minusculele bărcuțe din Bretania care sosesc la Lisabona cu sutele dintr-o dată. Nefericiți între nefericiți, cum să nu se lase ispitiți marinarii din Bretagne de plățile în aur asigurate de cumpărătorul portughez, împreună cu dreptul de a duce acasă prețiosul metal în mod legal? Ei „acostează aici în fiecare zi, scrie din Lisabona la 4 septembrie 1559 ambasadorul francez Jean Nicot, cu o mare cantitate de grîu fără nici un permis (din

 partea regelui Franței). Sînt ocupat ca să fac

ordine"[108]. Dar nu va reuşi deloc să-şi atingă ţinta. Nu este oare Portugalia, după propria sa mărturie, „o ţară... ca prin minune lipsită de orice fel de grîne"? Şi aproape un secol mai tîrziu, în 1633, iată la Lisabona o sută din aceleaşi bărci pe care guvernul portughez le sechestrează şi apoi le dă drumul. Ca să trăiască, marinarii îşi vînd pînzele, cîrma, nava însăşi şi în cele din urmă vor crăpa de foame[109]. Acest negoţ pe jumătate de contrabandă al bărcilor bretone, apasă ca un jug, *el qual es muy fuerte*[110] asupra economiei şi politicii portugheze. Nu mai puţin el implică circuitele comerciale fără de care nimic n-ar fi posibil din această mişcare, aparent spontană. În acest an 1558, cei care asigură traficul comercial sînt negustorii din Bilbao, Burgos şi, la Medina del Campo, Simón Ruiz[111].

La această dată grîul pe care-l transportă bărcile bretone a ajuns deja la Castilia pentru care el este *harto dañoso*, păgubitor, în cel mai înalt grad[112].

Dar e vorba oare de Castilia? Trebuie să înţelegem mai curînd, chiar dacă greşim puţin, porturile biscayene şi galiciene. Sîntem rău informaţi în legătură cu prima sosire a grîului în Andaluzia. Este posibil totuşi ca acel francez, Guion Soliman, care în august 1557 îşi vinde nava la Cadiz, unde adunase grîu, să fie breton[113]... În orice caz, începînd din aceşti ani, călătoriile bărcilor bretone devin mai numeroase, prilej pentru ele de a se întoarce în funcţie de capriciile locurilor de oprire, cu „aurul roşu" al portughezilor sau cu metalul alb al spaniolilor...

La Cadiz, Sevilla, în Andaluzia, în sudul Spaniei pînă la Málaga şi Alicante se remarcă o evoluţie „portugheză" ca urmare a prosperităţii americane a Sevillei. Această prosperitate favorizează măslinii şi viile. Totuşi belşugul grîului este atît de mare încît frînează această evoluţie. Sevilla este în dificultate, în timp ce

orașele învecinate, Puerto de Santa Maria, extrem de bogatul Jerez de la Frontera și mai ales îndepărtata Málaga continuă să-și asigure cu ușurință aprovizionarea. La Málaga *los proveedores* flotelor avură mult timp o sarcină ușoară: se plătea un suprapreț de 1 sau 2 reali pentru fiecare *fanegă*[114] și grîul curgea. El este mult mai ieftin chiar decît în Catalonia[115], la un preț aproape la fel de coborît ca la Neapole sau în Sicilia[116]. Nu de grîu se duce lipsă ci de animalele de povară care să-l transporte. Este de ajuns ca să se rechiziționeze vitele pentru ca prețurile grîului să fie la discreția autorităților[117].

Astfel totul decurge cu bine pînă la mijlocul secolului. În 1551 casa Fugger obținea încă dreptul de a exporta din Andaluzia și din *partido* Calatrava 36.000 *fanegas* dintre care 16.000 pentru Barcelona[118]. Doi ani mai tîrziu, în august 1553, contele de Tendilla[119] cere pentru el însuși, cu titlul de gratificație (*avuda de costa*) o *cedola* de export pentru 4.000—5.000 *cahizes** de grîu, începînd de la Málaga. Dată fiind supraabundența pieței, era posibil să i se acorde și mai mult, fără să i se facă în realitate un alt dar decît „puțină cerneală și hîrtie", *sin poner en ello mas que tinta y papel*. Și ar fi fost ușurați și țăranii, stînjeniți de recoltele lor. „Am avut, scrie la 23 noiembrie 1553 unul dintre inspectorii din Málaga[120], șase sau șapte ani roditori ... S-ar putea ca anii următori să nu mai fie la fel".

În fapt, situația nu se va deteriora decît în preajma anilor 1560. În 1561[121], Sevilla protestează în gura mare împotriva genovezilor, stăpîni ai vămilor sale, și care o sîcîie în privința cerealelor (grîu și orz) pe care ea le-a adus în cantitate mare din Franța, din Flandra și din insulele Canare. Vor acești genovezi ca țăranii să moară de foame? Desigur, nu sînt

---

 * 1 cahiză = 666 l. (N. tr.).

primele grîne care sosesc la Sevilla de pe mare, dar marele viraj nu a avut încă loc (în 1564[122], de exemplu, un proiect (a rămas fără urmări) de a transporta grîu andaluz la Genova este împins destul de departe. Transformarea avea să se împlinească între 1561 și 1569, ani de secetă. Andaluzia prea bogată în ulei, vin și metal alb ajunge să se deprindă cu grîul străin. Către 1560 cel mai tîrziu[123] evoluția este terminată, făina andaluză nu mai este suficientă pentru fabricarea pesmeților necesari flotelor. Coroana spaniolă se află în fiecare an în căutarea a 100 000 *fanegas* de grîu nordic (55 000 chintale). Este puțin și mult totodată. În 1553, lipsa se extinde în întreaga Spanie și-i zdruncină viața economică[124].

Problema ar fi să ne dăm seama dacă acest deficit, de atunci permanent, aduce sau nu o mărturie în profunzime asupra economiei Spaniei, asupra „situației sale țărănești". Dar asta înseamnă să cerem istoricului mai mult decît poate el să ne spună. În legătură cu realitatea complexă agriculturii din Peninsulă (inclusiv cea portugheză), el nu dispune nici măcar de o schiță, comparabilă, de departe, cu cartea lui Marc Bloch[125] despre caracterele originale ale agriculturii franceze sau cu crochiul pe care Emilio Sereni[126] l-a oferit de curînd despre Italia cîmpiilor și a muncilor agricole. Ceea ce știm, se reduce la puțin. Peninsula este de o extremă diversitate; ea are numeroase regiuni sărace și rămase în urmă. În timpul invadării Navarrei, în 1522, soldații francezi mor de foame în aceste ținuturi, sortite să mănînce pîine de mei, și la întoarcere, la Bayonne, după înfrîngere, unii se îndopară pînă aproape să pleznească[127]. Tot astfel Galicia, în 1581, este un tărîm nefericit, în care primitiva pîine de secară pare, unui bogat călător venețian, nedemnă de oameni[128]. Cu toate acestea știm că pretutindeni a existat un avînt al vieții țărănești, pornit de foarte departe și care se dez-

voltă încă, în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Înmulţirea atelajelor de catîri, relativa ieftinătate a animalelor[129], energia cu care ele trag uşorul plug fără plaz al arăturilor superficiale[130], înaintarea defrişărilor, extinderea culturilor de măslini şi viţă-de-vie, mai ales ale acesteia din urmă, din momentul în care pămîntul şi climatul o îngăduie sau o tolerează, regresul atît de evident al creşterii oilor (chiar a celor cu lînă fină), totul vorbeşte despre extinderea, despre progresul vieţii agricole. Unele sondaje făcute în actele notariale la Valladolid[131] indică *censos* constituite în legătură cu achiziţiile de ogoare. Capitalismul cămătăresc al oraşelor şi al marilor oraşe a contribuit la acest avînt.

Progresul vieţii agricole se realizează în detrimentul acelor *los montes blancos* sau *albales*, al acelor coline de culoare albă, dezgolite de copaci şi redate culturilor, plantaţiilor sau ocoalelor provizorii pentru vite. De la *Candelaria*, (sărbătoarea numită *Intrarea în biserică*) şi pînă la Sfîntul Ioan următor, fiecare ţăran îşi poate însuşi o bucată din acest pămînt al nimănui — şi provizoratul apoi durează, să planteze arbori, măslini sau cîţiva butuci de viţă-de-vie, să pună aici sub interdicţie o păşune rezervată doar vitelor sale. Nenumărate texte vorbesc despre această luptă îndelungată împotriva pustiului pămînturilor ostile, pietroase şi o serie de cuvinte ajunse la noi din vechime (*escalias*, pîrloagă, *escaliar*, a defrişa, *artigar*, a dezburuiena, a curăţa de plante, *presuras*, luări în posesie, *baldios*, pămînturi necultivate, *dehesas*, păşuni comune, *ejidos*, bunuri comune şi locuri virane la intrarea în sat unde fiecare ţăran are dreptul să-şi treiere recolta cu vitele sale...) toate aceste cuvinte moştenite din latina populară şi pe care le regăsim cu variante în Catalonia sau în Andaluzia ca şi în Castilia unde se află naturalizate, ne introduc, se pare, în miezul problemelor care sînt oarecum ale tuturor cîmpiilor

Occidentului. Se pare... Dar ar trebui să măsurăm aceste avînturi, să vedem dacă ele se mențin (căci creșterea demografică face un salt brusc în Spania înainte de sfîrșitul secolului), să cîntărim îndestularea țăranilor pe care mulți observatori au supraestimat-o. Burghezia „de țară", care va ajunge la modă să fie lăudată, a fost foarte fragilă[132]. Există o criză a cîmpiilor de îndată ce depășim jumătatea secolului al XVI-lea. S-au epuizat oare ogoarele? O curioasă scrisoare a lui Filip al II-lea din data de 12 octombrie 1560 susține exact contrariul[133]. Mai mult poate decît regimul feudal, un lanț care nu slăbește, regimul cămătăresc face din țăran, în Spania, la fel ca în Franța, o victimă. El l-a slujit în timpul „primului" secol al XVI-lea, dar după 1550 se întoarce împotriva lui, îl deposedează de proprietate și în curînd apar cele mai rele momente ale conjuncturii. În 1571 pe pămînturile moriscilor deportați din Granada, 12 542 familii adunate din Asturia, Galicia, la Burgos, la León au fost înghesuite în 400 de sate. Douăzeci de ani mai tîrziu ancheta oficială din 1593, descrie puținul succes al operațiunii: cîțiva țărani și-au vîndut moștenirile, alții și-au lăsat loturile în mîinile creditorilor și au emigrat cine știe unde, sau cîțiva privilegiați au profitat de aceste multiple dezordini și au cumpărat măslinii unuia, jumătate din pămîntul altuia și trec drept *villanos ricos*[134]. Cercetările făcute asupra satelor din Castilia Nouă (1575—1580) lasă de asemenea impresia unui istoric[135] care a studiat de curînd ansamblul acestui extraordinar dosar că umbrele se înmulțesc și în aceste sate viguroase: există prea multă lume pentru ogoarele devenite puțin elastice, prea mulți zilieri („pălmași") prost plătiți și prea mulți emigranți sînt atrași către orașe și Indii. Satele regresează...

Economia spaniolă, în întregimea ei își schimbă cursul, fără îndoială în preajma ani-

lor 1580—1590[136] și agricultura a fost cea dintîi care a luat-o pe un drum greșit, fără să știm nici cum, nici pentru ce, nici, cu exactitate, cînd acest proces a devenit păgubitor. Zărim actorii și datele problemei: turmele transhumante și cele care se adăpostesc în staule, culturile regulate de *los regadios*, grădinile irigate împreună cu portocalii, duzii și ceilalți pomi fructiferi, *los secanos*, pămînturile aride unde se află viile, măslinii, ogoarele însămînțate (o dată la doi sau la trei ani suprafața este semănată jumătate cu orz, jumătate cu grîu), pîrloagele, *los barbechos* însămînțate cu bob... Dar de multe ori pe *los montes* se cultivă ocazional, la întîmplare, *algunos ãnos labrase aqui algo*, cum spune o veche anchetă din 1492 în legătură cu zona Gibraltarului[137]... Odată cu sfîrșitul secolului jocul intră în pierdere[138].

Grîul adus din străinătate nu este, desigur, răspunzător de aceasta. El este, cel mult, semnul precoce al unei proaste stări a sănătății. În Portugalia, unde răul este vechi, contemporanii semnalează consecințe bizare. Ambasadorul spaniol la Lisabona notează la 1 octombrie 1556: „Țara este foarte bolnavă și în numeroase regiuni mulți oameni mor, susține el, de boli pe care le provoacă respingătoarele alimente pe care le-au consumat și le consumă încă. În anul acesta s-a făcut mai puțină pîine decît în anul trecut, toți sînt îngroziți la ideea viitorului, dacă Dumnezeu nu va găsi un leac în această privință. Aici la Lisabona există puțină pîine, din aceea care a venit din Franța pe mare, dar totul dispare imediat"...[139].

Astfel, în timpul cuceririi Portugaliei în 1580 Filip al II-lea va pune stăpînire pe o țară putredă pe dinăuntru, o imensă povară inertă. Dar să reținem legătura dintre subalimentare și boli, ea nu este arbitrară. Epidemiile care vor lovi Spania la sfîrșitul secolului, mai devreme decît toate celelalte zone în declin din Europa, se explică prin acestea. A existat o criză și a stabilităților interioare.

La mijlocul secolului al XVI-lea se dezlănţuie criza producţiei agricole[140] italiene. Peninsula cunoaşte începînd de-atunci o serie de recolte proaste, de lipsuri în aprovizionare, de scumpiri. Motivele acestor dificultăţi nu sînt prea clare: suprapopulaţie, condiţiile meteorologice nefavorabile investiţiilor în agricultură, prezenţa războiului civil... Totul este posibil sau, mai bine zis, totul se amplifică, se agravează ca urmare a unei *carestia di formenta ed altri grani* care nu cruţă nici măcar un ţinut mai curînd aflat la adăpost, ca Veneţia[141]. În orice caz, Italia a găsit un remediu uşor pentru dificultăţile sale, adesea foarte mari: cîteva expediţii de bani şi marile sale nave cerealiere sau acelea ale Ragusei, ating porturile din Levant şi piaţa otomană.

Circulaţia este destul de importantă pentru a duce la ridicarea tonajelor medii observate, la aproximativ 600 de tone, în curînd şi la mai mult. Printre aceste impunătoare nave este caracteristic să descoperim unele nave turceşti, specializate pentru călătoriile lungi din Istanbul la Alexandria din Egipt. Una dintre ele, proprietatea marelui vizir Rustem paşa sosea la Veneţia în decembrie 1551, încărcată în contul lui Zuan Priuli şi Senioria o scuteşte de taxa de ancorare[142]. În aceşti ani a existat de altfel o activă complicitate din partea marilor demnitari turci, posesori de pămînturi, de grîu şi lacomi de bani gheaţă. Turcia, mai ales la început, se găseşte în poziţia de solicitator, ca şi cum n-ar şti cum să procedeze cu surplusurile sale. „Cu cît negustorii noştri, scrie ambasadorul veneţian la 4 septembrie 1551, se vor arăta mai rezervaţi, cu atît vor obţine condiţii mai avantajoase căci există mult grîu care aparţine atît nobililor cît şi poporului şi, din pricina războiului cu Împăratul, nu există alţi cumpărători posibili în afara veneţienilor şi ragusanilor“.

În acest an 1551, care este martorul expediției victorioase a lui Sinan pașa împotriva orașului Tripoli, Veneția aduce din porturile levantine de la 300 000 pînă la 400 000 *staia* (240 000—320 000 hl, în jurul a 180 000—240 000 chintale). Dacă adăugăm alte transporturi, în special cele ale corăbiilor genoveze asupra cărora din nefericire nu avem informații precise, rezultă că în acest an au fost importate din Turcia probabil 500 000 chintale de grîu. La acest nivel ridicat, toate porturile Imperiului au fost puse la contribuție, în mică măsură cele din Egipt, mult cele din Grecia și destul de des cele de la Marea Marmara ca și uneori, Varna de la Marea Neagră. Corăbii de transport ragusane care, în principiu, merg la Rodosto să încarce piei sau lînă, se opresc clandestin la Volos și îmbarcă aici grîu. Toate acestea vor fi însemnat excelente afaceri mai cu seamă pentru cîțiva negustori venețieni instalați la Constantinopol, dintre care în primul rînd Antonio Priuli. Diferența de preț între achizițiile din Levant și vînzările din Italia este într-atît de mare, — de la 1 la 2, 2,5 și chiar 3 încît negustorii sînt „siguri că nu pot pierde".

Cu toate acestea, fie la Veneția, fie la Ragusa — și fără îndoială și în alte părți — acest comerț privilegiat, îmbinat de orașele italiene cu avansuri în bani și prime acordate negustorilor, cu garantarea cursului de vînzare — dovadă că la început au existat mari dificultăți pentru strîngerea banilor în numerar necesari achizițiilor — nu se desfășoară fără surprize neplăcute. În porturile Levantului prețul grîului, solicitat prea mult, ajunge să crească repede. Comerțul cu grîu rămîne în continuare o afacere rentabilă, dar probabil că atrage mai puțini amatori venețieni, de vreme ce la 24 octombrie 1554 Senatul acorda navelor străine dreptul de a nu plăti o taxă de ancorare superioară celei pretinse navelor naționale dacă,
 la intrarea în port nu erau încărcate decît cu

grîu[143]. Măsura arată în cel mai bun caz că Veneția, în ciuda mărimii flotei sale, trece prin dificultăți în asigurarea transporturilor cerealiere provenind din Levant.

După 1555, grîul lipsește cînd în Egipt, cînd la Constantinopol, cînd în Siria... Prețurile nu contenesc să urce: de la 51—55 aspri *chila* în 1550—1551, ele trec la 63—65 în 1554—1555; vor ajunge la loc în 1557—1559[144]. În același timp, în 1555 este promulgată prima interdicție otomană de export, de unde au rezultat numeroase intervenții ale galerelor otomane împotriva corăbiilor din Occident în preajma locurilor obișnuite de îmbarcare a grîului[145]. Brusc, contrabanda își face apariția, ea deschide breșe către Caneea, în insula Candia, unde se instalează un negoț interlop activ, cu specialiștii săi, cum sînt Stefano Tarabotto sau Marchio di Poggio... Caice, *caramusalis* aduc pe corăbiile Occidentului grîul de contrabandă. Monedele de aur sau de argint rezolvă bine probleme în aparență insolubile. Piero de Medici ajunge să-i scrie lui Cosimo I la 14 octombrie 1559, că el „a auzit din surse demne de încredere că acești domni (venețienii) sînt pe punctul de a avea, prin vicleșugurile lor, un Negroponte în fieful Sultanului; ei îi oferă un tribut imens, atît de mare, încît cu mare greutate am obține noi un venit la fel de mare. Toate astea pentru ca să obțină grîu potrivit nevoilor lor fără să treacă prin Franța sau Spania"[146].

Aceasta este o pură calomnie mai ales în aceste zile următoare păcii de la Cateau-Cambrésis, atunci cînd intervine a doua interdicție de export a Sultanului, „acțiune avertisment", care nu împiedică desfășurarea comerțului de contrabandă. În 1562, 1563, 1564 negustorii venețieni, protejați de două ori mai mult ca înainte de o Seniorie preocupată de interesele generale și de cele ale oamenilor săi de afaceri, continuă să meargă în Levant pen-

tru a face aici negoţ chiar „punîndu-şi viaţa în primejdie"[147].

Totuşi apare cu claritate că, începînd din 1561, greutăţile au crescut: se înmulţesc incidentele, capturările de corăbii încărcate sau nu încă, reîntoarceri fără marfă... Senioria numeşte în 1554 pe Stefano Tarabotto la Caneea pentru a activa traficul clandestin, dar fără rezultate importante. În lipsă de altceva mai bun, galerele veneţiene jefuiesc navele de transport ragusane (decembrie 1563, martie 1565, ianuarie 1566). Şase capturări cunoscute reprezintă în total ceva mai puţin de 37 000 *staia*, adică în jur de 22 000 chintale, în mai mult de doi ani[148].

Aceste lovituri uşoare nu sînt suficiente pentru a restabili o situaţie compromisă. Frumoasa epocă a grîului turcesc nu va fi durat multă vreme.

Dacă Italia este silită de atunci să-şi rezolve altfel problema pîinii sale cotidiene, cauza este că în Turcia încep ani grei. Un istoric deosebeşte aici perioade catastrofale între 1564—1568, 1572—1581, 1585—1590, ceea ce nu înseamnă că perioadele intermediare ar fi fost de abundenţă. În enormul Istanbul îşi dau întîlnire toate relele: sărăcia, scumpetea, valurile impresionante de foamete, în sfîrşit ciuma. „Din 1561 pînă în 1598 numărăm, după corespondenţa ambasadorului veneţian, 94 de luni de ciumă (aproape 8 ani) şi cifra rămîne inferioară realităţii"[149]. Aceste mărturii au importanţa lor, dar riscă să ne ascundă esenţialul. Datorită victoriilor sale care au implicat-o puternic în viaţa lumii (Siria, 1516, Egipt, 1517, Rhodos, 1522, Belgrad, 1540, Ungaria, 1541), datorită chiar acelui „boom" al grîului care a durat cîţiva ani, o ţară aspră, întemeiată, ca Franţa carolingiană, pe feude viagere (aşadar pe un fel de „beneficii"), se trezeşte pradă unei economii monetare deja destul de puternică pentru a-i sfărîma vechile legături, dar prea slabă pentru a crea altele noi, cu adevărat mo-

derne. Această economie monetară cu devalorizările și creșterile sale de prețuri, cu acumulările sale arbitrare și răspîndirea unui lux de import se impune cu tărie în fața unei economii arhaice și stabilește în mijlocul acesteia insule și ostroave aberante.

Criza grîului și criza monetară au favorizat într-o largă măsură dezvoltarea unei proprietăți ereditare, această trecere (am spune în Occident) de la „beneficiu" la feudă, de la o proprietate nesigură, supusă bunăvoinței statului, la o proprietate deplină, evocatoare a domeniilor contemporane ale Poloniei și Moscovei. Dacă unii istorici vorbesc, pentru Occident de o „refeudalizare" între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, cuvînt ambiguu (dar prin ce să-l înlocuim?), un fenomen analog se dezvoltă și în Turcia pe care nu prea știm cum să-l denumim și așteptăm studiile care deocamdată lipsesc. Cartea deschizătoare de drumuri a lui Busch-Zantner[150] a semnalat, dar pentru ultimii ani ai secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, acele *ciftlik*-uri, domenii create, după opinia sa, sub semnul bonificațiilor, și în regiunile cerealiere. Ömer Lütfi Barkan și elevii săi, în imensa cercetare pe care au întreprins-o au constatat această creștere a proprietății moderne în beneficiul sultanilor și al pașalelor pe care-i știm angajați în „boom"-ul cerealier. În afară de unele excepții care confirmă regula, ei și-au rezervat vînzarea de grîu către cumpărătorii din Occident, ceea ce este interzis „poporului". Intuim amploarea transformării: Turcia trăiește, la fel ca Europa occidentală, ora „revoluției" prețurilor și a revoluției agricole care impune, și la ea acasă și în alte părți o creștere demografică.

Sînt adevăruri de o certă importanță pentru o istorie comparativă, și vom ezita să tragem concluzii la scara lumii mediteraneene atît timp cît problemele turcești nu vor fi abordate cum se cuvine. Pînă atunci nu cunoaștem decît in-

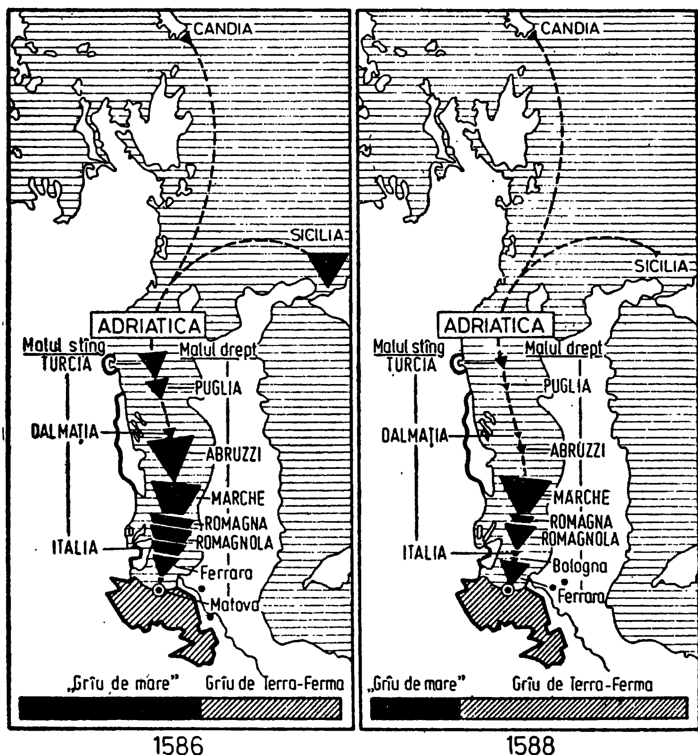
suficient motivele deschiderii și apoi închiderii piețelor turcești: creșterea populației (da, cu siguranță), războaiele la frontiere și armatele care devoră, aidoma orașelor, surplusul de cereale[151], tulburări economice și sociale... Cercetări ulterioare vor hotărî în privința lor. Este cert totuși că după 1560 în Turcia apar schimbări mari[152].

Consumul pîinii proprii: conjunctura italiană de la 1564 la 1590

„Sfîrșită în fapt, din 1560, definitivă în 1570, închiderea Levantului a abătut către resursele proprii o Italie constrînsă să hrănească o populație în creștere"[153]. Or, în ciuda exemplelor dramatice și dramatizate pe care le cunoaștem din 1564 pînă la 1590, Italia a rezistat, e vorba despre o anumită Italie, cea a marilor orașe parazitare, Roma, Genova, Florența, Veneția care, singurele amenințate, sau cel mai puternic amenințate, au depășit încercarea. Trei explicații se ghicesc:

1. Această Italie a dispus de excedentele unei alte Italii încă risipitoare: Sicilia, Apulia, Romagnola, Romagna, Abruzzi, Corsica[154], Sardinia chiar, din cînd în cînd, adică o Italie încă arhaică, uneori puțin deschisă exploatării comerciale. Cazurile Genovei, Romei, Veneției probează exactitatea explicației. La Veneția, ca soluții suplimentare, mărunte există, eventual, grîu din Bavaria, achizițiile din schelele turcești de la Marea Adriatică, grîul salvator din Albania, salvator în ciuda pieței restrînse și a calității lui proaste — i se reproșa gustul său dulceag. În Albania cumpărătorul nu întîmpină nici o piedică, seniorii funciari acționînd în felul șleahticilor polonezi și, dată fiind slaba pătrundere a economiei monetare, prețurile nu se clintesc, potrivit unei scheme clasice de schimburi în natură, coloniale.

2. A existat, mai mult decît în trecut, o recurgere la alte cereale în afara grîului. Demonstrația ar fi de o mare importanță, dar ne scapă printre degete. O istorie descriptivă o propune totuși cu insistență. Astfel, la Vene-

50 — GRÎUL DE PE MARE ȘI DIN TERRAFERMA LA VENEȚIA

După Museo Correr, 217. Veneția a consumat dintotdeauna grîul propriu și pe cel adus pe mare. La sfîrșitul secolului al XVI-lea acesta din urmă încetează să mai fie prioritar (ca de exemplu în 1588). Nu există nici o îndoială că acest efort cerealier din Terra ferma care va continua în secolul al XVII-lea este una dintre caracteristicile majore ale economiei venețiene. De remarcat, de asemenea, printre grînele venite pe mare, rolul primordial al grîului italian începînd din Abruzzi și din regiunile mai nordice. Apelurile către Neapole și Sicilia se micșorează. La această dată aproape niciunul către Levant și nici unul către Ponant. Romagnola se află la nord de Romagna, mai exact este Romagna *estense*, teritoriul din Lugo și Bagnacavallo.

ția în ajunul noii recolte, în iulie 1604, în antrepozitele orașului se mai află tot atîta mei cît și grîu[155]. Este o hrană pentru săraci ca și carnea importată din Ungaria, legumele uscate, bobul, mazărea, lintea, sau secara, personaj discret care va supraviețui de-a lungul secolelor. De altfel meiul, conservîndu-se mai bine decît grîul (adesea mai mult de zece ani)[156], este prin excelență cereala antrepozitelor militare, în Terra Ferma, în Dalmația sau în Levant. Și este totodată una dintre vechile culturi ale Italiei de nord. În 1572[157], în timpul dramaticului război din Chioggia, Veneția, hăituită de genovezi, este salvată de cele 10 000 *staia* de mei din antrepozitele sale. În secolul al XVI-lea, mai mult decît o cereală de sprijin, meiul a devenit pîinea săracilor. La cîțiva pași de Veneția, în iarna anului 1564—1565, la Vicenza întrucît ținutul nu a produs grîu „aproape toată populația trăiește cu mei"[158]. În vremea foametei care se dezlănțuie în octombrie 1569 și va dura pînă la recolta, din fericire bogată, din 1570, în Veneția *il Fondego* al Făinii din San Marco și de pe Rialto distribuie în fiecare zi făină luată din rezervele orașului. Tichete de raționalizare prevedeau două pîini pe zi pentru fiecare persoană, *mezo formento, mezo miglio*[*159]. Douăzeci de ani mai tîrziu, tot la Veneția, grîul, imediat după recolta din 1589 urca rapid la 5, 6 și 7 ducați. Brutarii fură autorizați să facă pîine de grîu și orez, la trei părți de grîu corespunzînd o parte de orez. Dar „soluția a fost repede părăsită, această pîine prea gustoasă mărind pofta de mîncare". Pentru a salva mai cu seamă interesele adevărate ale celor săraci, Senioria dădu ordin să se coacă pîine de mei și să fie vîndută săracilor; era execrabilă...[160] În 1590—1591 situația era și mai încordată și a trebuit să se aștepte sosirea grîului din Levant, Anglia și Bavaria, în

---

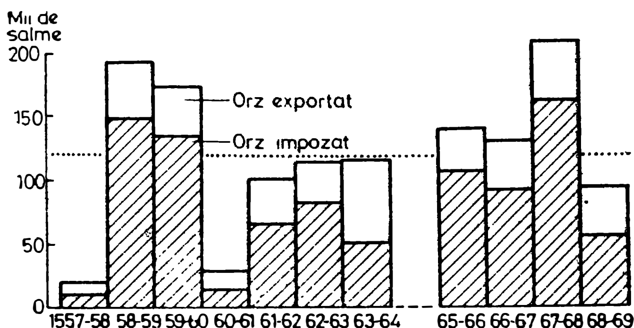
* jumătate grîu, jumătate mei (lb. ital. — N. tr.).

1592, pentru ca să se restabilească. Totuşi, în acest an, panica a fost mai puţin violentă pentru că Senioria încă de la început, trăgînd învăţăminte din experienţa anilor trecuţi, a îngăduit brutarilor să facă pîine cu orice fel de cereale „mei, secară şi alte amestecuri, fără nici o limitare a greutăţii ... aşa încît în oraş se vindeau pîini amestecate de toate dimensiunile, fiecare silindu-se să o facă mare şi bună pentru a o vinde mai uşor"[161].

Cerealele secundare deţin astfel locul lor la Veneţia în momentele nefavorabile. Ar fi temerar să ne gîndim că ele au debitul lor, rezervat săracilor? Presupunerea că acest debit este în creştere ne-ar ajuta să conciliem cîteva cifre privind aprovizionarea Veneţiei care au şansa să fie exacte, deşi aparent sînt contradictorii. Prima aparţine lui Marin Sanudo: din octombrie 1511 pînă în august 1512, adică timp de 11 luni, Veneţia a primit în antrepozitele sale mai mult de 1 000 000 de *staia* (exact, 1 080 721); dacă adăugăm media lunară a acestor 11 luni pentru a avea un an complet, ajungem la aproximativ 1 200 000 staia. În total, aproape 700 000 chintale, *che e sta un grandissimo numero*[162]. Or listele care se referă la anii 1548, 1552, 1555 şi 1556 dau o cifră anuală, an de an, de 656 970 *staia* de făină (ceea ce în grîu ar da o cifră mai ridicată) şi în 1604, în sfîrşit consumul oraşului ar fi de 515 257 *staia* de grîu[163]. Cum populaţia între timp nu a scăzut ci dimpotrivă, ne rămîn două explicaţii: o diminuare relativă a consumului de pîine sau o diminuare a ponderii grîului în ansamblul cerealelor panificabile. Sîntem înclinaţi în favoarea celei de-a doua.

3. Urmează ultima explicaţie de ansamblu, cea mai importantă: Italia s-a salvat dezvoltîndu-şi producţia proprie. Este un fenomen de lungă durată, început probabil din 1450. Acest progres îmbracă forme obişnuite: amenajarea colinelor, cucerirea pantelor muntoase, asanarea cîmpiilor de orice dimensiune, împărţi-

rea pămîntului între ogoare și pășuni cele dintîi silindu-le pe celelalte și șeptelul pe care-l hrănesc să dea înapoi, întrucît totdeauna trebuie mai mult loc pentru oameni. Această nevoie antrenează distrugerea copacilor, a ani-

51 — EXPORTURILE SICILIENE

După documentele arhivelor din Simancas. Suprafețele hașurate în grîu reprezintă grîul exportat care a recompensat tratele, cele în alb, grîul exportat care nu a avut legătură cu ele. Media acestor cifre (indicată cu o linie punctată) se află în jurul a 120 000 de *salme*. Variațiile țin atît mai mult de diferențele recoltelor decît de oscilațiile cererii. Căci Sicilia cunoaște la fiecare trei sau patru ani o recoltă mediocră. Exporturile se vor menține în secolul al XVI-lea la același nivel și cu aceleași oscilații permanente.

malelor sălbatice, regresul turmelor domestice. Toate acestea sînt evoluții străvechi: în Lombardia, defrișările din secolul al XIII-lea, extinzînd cultura grîului au redus numărul oilor. Franco Borlandi[164] a avut dreptate să vadă în acest fapt una dintre cauzele crizei lînei și a succesului barchetului, stofă pe jumătate lînă, jumătate bumbac, într-un cuvînt, un înlocuitor.

În această mișcare înainte peisajul agrar se transformă[165]. Colina, lăsată informă, abandonată înțelenirii de către Antichitate a fost cucerită în timpul exploziei medievale, prin terasări repetate, semănată cu arbori care vor susține vița de vie și vor oferi turmelor furajul frunzelor lor. În secolul al XVI-lea această cucerire se extinde și mai

mult în înălțime. Am citat cuvintele lui Francesco Guicciardini în legătură cu o Italie cultivată pînă pe culmile munților ei[166]. În 1580 Michel de Montaigne se minunează de spectacolul pe care-l are sub ochi la băile din Lucca: „munți ... toți bine cultivați și verzi pînă în vîrf, plantați cu castani și măslini iar în alte părți cu viță de vie pe care ei o plantează în jurul munților, împrejmuindu-i în formă de cercuri și trepte. Pe marginea din afară a treptei, puțin ridicată, se află viță de vie. Suprafața din interiorul acestei trepte este necultivată ...“[167]. Dar italienii și-au extins metodic stăpînirea agriculturii lor și către cîmpiile mlăștinoase din vale.

Aceste progrese au reclamat oameni și iarăși oameni, bani și iarăși bani. Ele au antrenat largi investiții din partea orașelor. Proprietarii burghezi, nobili de dată recentă, au găsit în pămînt, rînd pe rînd, un prilej de a-și spori capitalul sau de a-l pune la adăpost. Făcînd aceasta, ei s-au izbit de o problemă-cheie: să disciplineze, să folosească masele de țărani, să-și însușească ceea ce limbajul actual numește „plus valoarea“ muncii lor.

Din păcate cunoaștem cu totul imperfect această mișcare multiformă. În expunerea sa generală din care împrumutăm mult, Ruggiero Romano[168] susține că profiturile au fost ridicate în timpul primelor investiții funciare, în secolul al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea. A fost vorba la început de mici sume investite pentru profituri destul de importante, urmîndu-se aceeași schemă, într-un cuvînt, ca pentru începuturile marelui capitalism comercial la Lisabona, după întoarcerea lui Vasco da Gama[169]. Ar fi existat prin aceste locuri o tinerețe fericită a capitalismului funciar, contemporană cu un prim capitalism comercial, maturizat în epoca bancherilor Welser și Fugger. Apoi situația s-ar fi deteriorat.

Este o ipoteză, evident. În cazul Veneției (dar Veneția, unde lucrurile apar cu mai multă

claritate decît în alte părţi este, poate, în întîrziere) marile investiţii în ceea ce priveşte *beni inculti*, în principal pămînturile joase şi mlăştinoase, nu încep deloc, dacă documentele noastre nu se înşeală, înainte de 1550...

Tensiunile sociale între ţărani şi nobili se manifestă numai atunci. Crimelor politice, afaceri ale celor mari, le urmează crimele agrare, afaceri ale celor mici. Odată cu sfîrşitul secolului aceste tulburări degenerează în revoluţie socială mocnită căci aceasta este adevărata natură a banditismului asupra căruia vom reveni[170] şi a cărui cronică se îngroaşă pe măsură ce se scurge secolul. Este momentul în care istoricul are impresia că vede enorma bogăţie veneţiană desprinzîndu-se de aventura comercială, investindu-se de bine de rău în împrumuturile cămătăreşti ale poliţelor la Besançon şi, mai departe, în cîmpii şi în costisitoarele bonificaţii... Se închide astfel un ciclu clasic de precapitalism.

Toată această istorie, probabil nu prea bine identificată, trebuie să alunece ca o grilă provizorie în spatele istoriei grîului italian. Ea îi dă un sens şi o continuitate. Dar informaţia ne trădează în momentul tragerii concluziilor. Schimbarea conjuncturii ţărăneşti se produce cu siguranţă după 1550, probabil nu înainte de 1600. Iar conjunctura proprietarilor funciari nu este aceeaşi. Aceştia triumfă fiindcă ţăranii pierd, oarecum la fel ca în Castilia. În orice caz, nu există nici o îndoială: complexul efort al ţăranilor Italiei au permis în ciuda atîtor tresăriri bruşte echilibrul cel puţin aparent al anilor 1564—1590.

Ultima nenorocire: grîul nordic după 1590

Toate dificultăţile aprovizionării mediteraneene au pregătit, cu mult timp înainte, sosirea
 masivă a grîului nordic pe care corăbiile olan-

deze, hanseatice și engleze îl transportă de pe țărmurile Mării Baltice pînă în Marea Mediterană începînd din jurul anului 1590. Nu este primul grîu venit din nord, căci fără a vorbi despre Peninsula Iberică, Genova îl primea încă de la jumătatea secolului al XV-lea[171]. În 1527, Veneția aducea grîu din Flandra sau din Anglia[172]. La fel, se pare, procedau către 1530 negustorii Strozzi pentru aprovizionarea Romei[173]. În octombrie 1539, un corespondent al marchizului Gonzaga la Anvers semnalează plecarea pentru Italia (Genova, Florența, Lucca) a 16 *nave grosse* încărcate cu grîu despre care el spune dinainte că se va conserva prost[174]. Probabil că încă din 1540 Cosimo de Medici a importat grîu din Flandra, că în 1575 Toscana a încercat, cel puțin, să cumpere grîu breton[175]. Față de cele cîteva încărcături pe care le observăm la întîmplare, alte zece sau douăzeci trebuie că ne scapă.

Dar fenomenul n-a luat amploare decît ca urmare a unei serii de recolte proaste care, cu începere din 1586[176], au lovit în mod special Italia. A existat un efect cumulativ, și în 1590 situația a devenit tragică. Marele Duce al Toscanei a fost primul care a trimis agenți comerciali la Danzig[177], ceea ce a făcut apoi și Veneția, la rîndul ei odată cu venirea iernii[178]. Din 1590—1591 nave nordice au sosit *în mod cert* la Livorno[179] și Genova[180]. În 1591, secretarul Veneției, Ottobon, expedia către aceasta cinci corăbii din Danzig. În luna iulie a aceluiași an „plouă atît de mult, scrie un negustor din Florența încît ne temem de o recoltă la fel ca aceea din anul trecut; grînele, cel puțin cele din cîmpii, sînt culcate la pămînt și există atîta umiditate că în loc să se usuce, putrezesc"[181]. În septembrie același negustor este categoric: „avem un an greu din pricina lipsei grîului; cel mai bun și cel mai sigur ajutor este așteptat din Hamburg și din Danzig"[182].

Astfel a început peregrinarea navelor cu grîu nordic în lumea mediteraneană. Sosirile

importante nu se produc înainte de iarna anului 1592—1593. Listele portuare din Livorno indică, în 1593, un import de aproape 16 000 de tone de grîu și secară din nord[183], dintre care aproape jumătate în contul Marelui Duce iar restul pentru negustorii Buonvisi din Lucca, Lucchini din Bologna, Vernagalli, Buonacorsi, Biachorali, Biachinelli, Capponi, Lanfranchi, Berzighelli, Orlandini, Mendes, Ximenes, Ricasoli, Melinchi, Bardi, Guardi, Taddi, Massei. . . din Florența. Dacă am avea nevoie, această enumerare, luată din listele portuare[184], (cu cîteva probabile greșeli de ortografiere) ne-ar vorbi despre răspîndirea comerțului cu grîne. Din 1590 pînă în 1594 cererea livorneză a fost atît de importantă încît ea a antrenat plăți către Anglia, Danzig și olandezi în valoare de peste 2 000 000 scuzi[185]. În 1596 ea era tot viguroasă iar Marele Duce trimitea încă un reprezentant în Polonia și la Danzig și încerca să pună stăpînire pe toate achizițiile din nord[186]. Încetul cu încetul s-a instaurat un trafic enorm al cărui stăpîn a devenit Marele Duce mulțumită imenselor sale capitaluri. Livorno datorează acestui flux al cerealelor un avînt evident. Orașul avea tot felul de avantaje față de celelalte orașe-port ale Italiei: era la o săptămînă distanță de Gibraltar, spuneau marinarii din Danzig, și pe direcția vîntului care le îngăduia să străbată srîmtoarea. Încărcau la Livorno alaun pentru drumul spre casă și o săptămînă sau două mai tîrziu, sare în Spania. . . Ca să ajungi însă la Veneția, era o cu totul altă aventură.

Drumul către Livorno, întreprins de flote întregi nu era scutit totuși nici de primejdii, nici de obstacole și nici, chiar, de tentații. La traversarea Mării Mînecii sau la ocolirea Insulelor Britanice prin Scoția te izbeai de englezii care acordau sau nu dreptul de trecere, și de vremea neprielnică; în porturile spaniole exista riscul embargourilor; în Marea Mediterană apăreau pirații nord-africani. Și apoi la
 Lisabona, la Cadiz sau la Sevilla, oricît de mică

ar fi fost cantitatea de grîu stricată pe drum, dacă autoritățile consulare competente îngăduiau, era mare tentația să descarci și să vinzi grîul și apoi să te întorci cît mai repede acasă. În cele din urmă numai datorită banilor, plătiți jumătate dinainte, reușeau Livorno și celelalte orașe din Italia să-i aibă la mînă pe acești sărmani din nord. Desigur, Toscana și regiunile învecinate nu au fost singurele care aveau nevoie de noua sursă de aprovizionare. Întreaga Italie s-a obișnuit să recurgă la ea și, după hazardul opririlor și necesităților, toată lumea mediteraneană occidentală, inclusiv Africa de nord.

Ținînd seama că operațiunea a fost începută sub semnul necesității, ea s-a dezvăluit destul de rentabilă. Simón Ruiz, negustorul din Medina del Campo, era foarte sceptic la început: „Deplîng, scria el la 24 aprilie 1591 corespondentului său din Florența, lipsa de pîine care există în Italia. Să dea Dumnezeu să trecem și peste asta! Grîul care se transportă din Flandra și din Danzig nu poate ajunge, după opinia mea, în bună stare pentru că este stricat încă de cînd sosește la Sevilla. Și atunci ce se va întîmpla cu el călătorind pînă aici la noi?! Grînele acestea transportate pe mare nu sînt de obicei o afacere bună. Cunosc cîntecul, n-a costat destul de scump. Toată treaba asta nu aduce cîștig (deocamdată!) decît marinarilor care călătoresc în aceleași corăbii cu grîul. Am văzut oameni care au pierdut mult în aceste afaceri“[187]. Simón Ruiz vorbește din experiență întrucît la începutul vieții sale luase parte la aprovizionarea cu grîne a Lisabonei. Dar el se înșeală. Din cinci nave trimise de Ottobon Veneției, numai trei au ajuns aici[188], una a trebuit să-și descarce încărcătura la Lisabona iar a cincea s-a pierdut. Și totuși din punct de vedere comercial operațiunea a rămas ușor avantajoasă. În marile contracte, negustorii Ximenes, și mai ales Fernando Ximenes din Anvers, care și-a pus la punct asociații, negustorii Veiga și Andrade, pentru a-i

păstra în contractele pe care le negociază cu Marele Duce al Toscanei, vor cîștiga la început pînă la 300 la 100[189]. Realitatea este că transportul grînelor din nord nu implică doar corăbii, închirieri de vase, cumpărări de grîu ci și enorme mișcări de fonduri, mai întîi la Anvers, apoi și pe alte piețe din nord, adică ceea ce am semnalat în legătură cu călătoria lui Marco Ottobon și ceea ce afirmă copiile polițelor, extrase din arhivele Genovei. Prin intermediul acestor operațiuni sînt posibile mari beneficii[190].

Totuși criza începută în 1590 nu a durat fără întrerupere. Pe măsură ce pătrundem în secolul următor ea pare că se atenuează, iar Italia și Marea Interioară, care nu au primit decît un ajutor, continuă să se îndestuleze prin resursele proprii. Porumbul, după 1600 va contribui în mod deosebit la aceasta[191].

Problema cu toate aceste nu este rezolvată. Grîul nordic solicită încă și alte cercetări. Ar trebui să-l urmăm pînă foarte departe, în secolul al XVIII-lea, să-i trasăm întreaga sa curbă pe care, personal, mi-o *imaginez* în coborîre, poate după 1607—1608 și să o reașezăm de asemenea într-un context istoric, ceea ce vom face, parțial, imediat, căci grîul nu a venit singur.

Sicilia rămîne Sicilia

Nu grîul nordic în sine trebuie să ne rețină atenția acum ci însăși marea, structura acesteia cu centrul ei esențial Italia, și nu conjunctura, episodul. Atras de documente și de afirmațiile istoricilor în ediția precedentă a acestei cărți[192] îngroșasem episodul la dimensiunile unei decadențe a lumii mediteraneene. Or această decădere îmi pare acum, mai ales în Italia, mult mai tîrzie. Marile impasuri economice nu se situează înainte de 1620—1621, iar marele regres biologic al epidemiilor înainte de 1630[193].

Argumentul hotărîtor fusese în ochii mei ceea ce numisem falimentul Siciliei, al grîului sicilian. Aveam toate motivele să fiu convins de realitatea lui.

Dar nu a existat un faliment al grîului sicilian.

Două serii de argumente mă determinaseră să cred în existența lui: mai întîi, după 1598, persistența recoltelor proaste și a foametei siciliene. Pentru anul 1591, nu încape nici o îndoială: foametea bîntuia insula. Sînt practicate prețuri nemaiauzite, grîul vînzîndu-se la 70 *tari* și 10 *greni* la Palermo; pretutindeni *si travanno le persone morte nelle strade per la fame**, acesta fiind, după spusele contemporanilor rezultatul concomitent al unor exploatări nesăbuite și al unor revolte păgubitoare. *Salma* sfîrși prin a atinge 40 de scuzi, cifră nemaiauzită pînă atunci. Se găsiră bogați care să vîndă grîul în greutatea sa în aur, a *peso di sangre*, cum spune limba timpului. Palermo și Messina care au vîndut sub valoarea cursului s-au îndatorat îngrozitor, Messina cu mai mult de 100.000 de ducați[194]. Situația nu se va restabili înainte de 1595.

Aceasta era un prim îndemn pentru a dramatiza situația. Or, exact la momentul potrivit am luat cunoștință de un studiu al lui Hans Hochholzer, întreprins potrivit manierei sale obișnuite, între istorie și geografie și consacrat Siciliei[195]. El aduce în dezbatere o statistică retrospectivă descoperită în arhivele Vienei, datînd din 1724, din scurtul moment în care Austria a stăpînit insula. Era vorba în ea despre *intrările* de grîu la Messina; mișcarea, începută în 1592 culmina în 1640, apoi descreștea pentru a atinge aproape pragul zero în 1724. Documentul rezolva problema: dacă Sicilia importa cereale în mod sistematic de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, înseamnă că ea încetase să

* pretutindeni pe străzi se găsesc oameni care au murit de foame (lb. ital. — N. tr.).

mai fie grînarul lumii mediteraneene occidentale. Dar documenele siciliene, am avut dovada grație publicării în 1951 a catalogului din Simancas, consacrat seriei *Sicilia*, indicau contrariul. O studiere a acestor documente pentru secolul al XVII-lea[196] dădea rezultate categorice: Sicilia a continuat să exporte grîu și în secolul al XVII-lea. Rămînea atunci o singură soluție, cercearea îndeaproape a documentului-cheie de la Viena[197]. Fotografia lui mi-a rezervat o surpriză amară: interpretarea acestei liste de cifre se bazează pe o neverosimilă serie de confuzii extrordinare: cuvîntul *introyte*, care înseamnă venituri, intrări de bani, aici drepturi vamale, a fost înțeles ca aplicîndu-se intrărilor de mărfuri; cuvîntul *grani* care aici desemnează o subdiviziune monetară pentru *taro*, a fost tradus prin cereale și grîul se află astfel în situația de a intra în Messina, cînd pur și simplu este vorba despre ieșiri și despre mătăsuri brute și albite. Facsimilul documentului stabilește adevărul din primele rînduri.

O dată cu înlăturarea acestei îndoieli lucrurile redeveneau clare. Chiar în perioada deplinei sale prosperități, piața siciliană a cunoscut puternice oscilații, după capricul recoltelor. Între 1550 și 1677 au existat mai multe perioade neprielnice: 1550—1554, 1575—1580, 1605—1608, 1634—1641, 1668—1677[198]. În acest context, perioada grea din 1550 la 1595 nu este decît unul dintre aceste accidente *periodice*. În afara acestor opriri, nicidecum majoritare, grîul sicilian a continuat să se exporte în același timp către Marea Adriatică și lumea mediteraneană occidentală și, dacă nu mă înșel, destulă vreme, în jurul vechiului nivel, adică 150 000 salme pe an, aproximativ 300 000 de chintale. Cifrele exacte trebuie că se găsesc, toate, în arhivele siciliene. La Simancas ele nu apar, din păcate, decît intermitent.

Dar răspunsul la întrebare este clar, Sicilia rămîne în secolul al XVII-lea insula grîului,

N° 3. Nota delli Introyti, et arrendamenti delle due Gabelle una di grani 25: e l'altra di g.ni 5: che si pagano sopra ogni libra di seta, che si estrahe cossi à matassa, che operata, e anche in sapone bianche dal Porto di Messina cossi secondo l'Impositione de loro tempi cioe —

Dal primo Gennaro per tutto X.bre 1592 liberato l'anno per . . . . 15680: — — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1593 come sopra per 15680: — — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1594: come sopra per 15680: — — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1595: come sopra per 15680: — — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1596 liberato l'anno per 16067: 6 — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1597 come sopra per 16067. 6 — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1598 come sopra per 16067: 6 — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1599 come sopra per 16067. 6 — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1600 liberato l'anno per 16835: 2. 8: —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1601 come sopra per 16835. 2. 8. —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1602 come sopra per 16835 2. 8. —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1603 come sopra per 16835. 2. 8. —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1604 liberato l'anno per 19175: 3. 14. 4
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1605 come sopra per 19175. 3. 14. 4
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1606 come sopra per 19175. 3. 14. 4
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1607 come sopra per 19175. 3. 14. 4
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1608 lib.to l'anno per 20312. — — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1609 come sopra per 20312. — — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1610 come sopra per 20312 — — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1611 come sopra per 20312. — — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1612 lib.to l'anno per 19611: 7. — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1613 come sopra per 19611. 7. — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1614 come sopra per 19611. 7. — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1615 come sopra per 19611. 7. — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1616: liberato l'anno per 20100: 15. 3. —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1617: per 20100: 15. 3.
Gab.la di g.na 5: lib.to l'anno per 3880: 1 — 23980. 16: 3. —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1618: come sopra per 23980. 16. 3. —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1619. come sopra per 23980. 16. 3. —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1620: g.na 25: lib.te
per . . . . 21300: —
Gabella di g.na 5: per . . . 3880: 1. 25180: 1. — —
Dal p.mo Genn.o per tutto X.bre 1621: g.a 25: lib.te
ma si per . . . . 21300: —
Gabella di g.na 5: per . . . 4301: 24 25601. 24. — —

52 — ÎN SICILIA, DUPĂ 1593 NU MAI EXISTĂ IMPORT DE GRÎU DAR EXISTĂ, ÎN SCHIMB, EXPORT DE MĂTASE

Document din arhivele din Viena (Haus- Hof- und- Staats-Archiv), Col. Siciliana 6, Dogana di Messina, Messina 31 octombrie 1724.

susținută de negustorii săi care nu i-au îngăduit să abandoneze cerealele (orzul despre care nu se vorbește (se exportă deopotrivă și la Neapole și în Spania hrănind caii și uneori oamenii) nici să se dedea prea mult creșterii animalelor, arboriculturii. Prin aceste locuri, ogoarele au fost apărate printr-un sistem de tutelă administrativă și capitalistă despre care nu am dat decît o schiță, și care, prin ea însăși trebuia să tenteze un istoric. Nu cred că se află un caz mai privilegiat pentru o studiere a venitului național din secolele al XVI-lea și al XVII-lea decît cel al Siciliei. Totul a fost aici numărat, oameni, animale de muncă, venituri, dobînzi fiscale... În 1694, o listă inserează expedițiile de grîu, din ianuarie pînă în iunie, prin *caricatore*, cu destinația lor, cu numele navelor transportoare, prețurile, impozitele, numele negustorilor, prilej de a observa că a existat o concentrare în folosul cîtorva dintre ei: iată-i pe fiecare stăpînind cîte un port ca un domeniu propriu... Într-adevăr, ei sînt autenticii patroni ai grîulu. Că în 1699 consemnăm grîu sicilian în Franța, faptul este amuzant. Dar și mai amuzant este că tot în acest an Sicilia exportă grîu și în Flandra[199].

Dar să părăsim amănuntele. Sicilia, luată în ansamblu, în secolul al XVI-lea și mult timp în secolul următor, este sănătoasă, în ciuda avatarurilor inerente întregii vieți materiale a Vechiului Regim. În secolul al XVII-lea la ora exporturilor, mătasea nu intră în declin decît începînd din 1619[200]. Grîul își urmează cariera. O navigație activă îi atinge țărmurile, ajunge în Levant și, cu atît mai mult în apropiata Tunisie, lăsînd în porturile sale, cel puțin pînă în 1664, o parte din sumele considerabile pe care le transportă. În sfîrșit, o industrie a mătăsii înflorește sau reînflorește la Messina și la Catania. Decăderea lumii mediteraneene va fi fost în insulă în orice caz puțin precoce.

În concluzie crizele grîului se aseamănă între ele. S-ar asemăna și mai mult dacă documentația noastră le-ar clarifica mai bine în cuprinsul țărilor Islamului, unde de asemenea își fac drum, fără ca, în general, să le putem observa. Ele urmează, în chip evident, progresul demografic benefic din jurul anilor 1550 sau 1560: mai mulți oameni, mai mult grîu. Dar apare legea randamentelor descrescînde. Unui secol al XV-lea și unei prime jumătăți a secolului al XV-lea, cu o destul de liniștită abundență i se substituie, mai devreme sau mai tîrziu, dificultăți tot mai mari. În Occident, ele provin și dintr-o concurență pe care o fac grîului culturile mai sigure și mai bogate, vița de vie, măslinii... Răspunzători de această concurență sînt marele comerț, setea oamenilor, creșterea în ritm diferit a prețurilor, unele circumstanțe sociale[201]. Reacția față de aceste greutăți „niciodată observate pînă atunci", ne spune un text referitor la ele din Siria[202], a fost pe măsura bogățiilor acumulate. Cumpărarea grîului îndepărtat, este, trebuie să precizăm, semnul evident al unei bogății generale, oricît de catastrofală în același timp va fi fost ea pentru săraci.

NOTE

1. Viceregele Siciliei către Filip al II-lea, Palermo, 8 ianuarie 1563, A.N. AB LX, 596, copie.
2. G. PARENTI, *op. cit.*, p. 78 și 79.
3. *Arch. st. ital.* vol. 9, p. 251.
4. 7 mai 1550, *ibidem*, p. 217.
5. H. Zane către Consiliul celor Zece, Verona, 19 septembrie 1559, A.d.S. Venezia, B 594, f° 139.
6. G. Hernández către Filip al II-lea, Veneția, 25 august 1562, Simancas E° 1324, f° 156.
7. Philippe de CANAYE, *op. cit.*, p. 184, foamete la Zante în 1573.
8. *Ibidem*, p. 166—167.
9. Lo que D. Alonso Pimentel scrive..., 30 noiembrie 1570, Simancas E° 1133.

10. A. Fortunato de Almeida, *op. cit.*, vol. 3, p. 313.
11. Arhivele Guicciardini-Corsi, V, VII, 7.
12. *Ibidem*, scrisorile din 4, 23, 25 iunie, 21 octombrie 1588 și 2 iulie 1599.
13. Scrisoarea din 2 iulie 1599.
14. *Archivio storico italiano*, vol. 9, p. 218, nota 1.
15. Silva către rege, Veneția 23 mai 1573, Simancas E° 1322.
16. În 1522, recompensarea lui Hugo de Moncada, vezi J. E. MARTINEZ FERRANDO, *Privilegios ortogados por el Emperador Carlos V*... 1943, p. 172, nr. 1543.
17. Notamento di tratte..., 1578, Simancas, E° 1148, tratele se vînd pentru 32 *tari*.
18. Nobili către Prinț, Madrid, 20 februarie 1566, Mediceo 4897 *bis*.
19. 28 februarie 1566, Simancas S.R. Napoles.
20. P. EGIDI, *op. cit.*, p. 135—136.
21. Consulta, Palermo, 10 ianuarie 1586, B. Com. Palermo, 3 Qq E 70.
22. Andrea Dandolo către doge, Pera 1 mai 1562, Veneția Senato Secreta, Cost. f° 3/C.
23. Vezi mai sus p. 300 și următoarele.
24. I. de ASSO, *op. cit.*, p. 108 și următoarele. Despre progresele viței de vie în Andaluzia și în Noua Castilie, vezi E. HAMILTON *op. cit.*, p. 242; K. HÄBLER, *op. cit.*, p. 40.
25. Filip al II-lea către viceregele Siciliei, Toledo, 12 octombrie 1560, B. Com. Palermo, 3 Gq Z 34 f° 7.
26. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 359.
27. I. de ASSO, *op. cit.*, p. 77.
28. 1540, la Neapole, *Arch. St. Ital.*, vol. 9, p. 105.
29. *Confromto delle richezza dei paesi*... 1793.
30. *Ibidem*, p. 17.
31. J. NICOT, *op. cit.*, p. 127, 12 aprilie 1561.
32. Filip către viceregele Siciliei, Madrid, 19 august 1561 b. Com. Palermo, 2 Qq E 34.
33. Viceregele Siciliei către rege, Palermo, 16 octombrie 1561, Simancas, E° 1126.
34. Hugo Ferro către doge, Pera, 27 august 1561, A.d.S. Venezia, Dispacci Senato Secreta Cost. f° III/C.
35. Același către același, 3 martie 1561.
36. Corfu, 10 aprilie 1561, Simancas E° 1051, f° 51.
37. Hugo Ferro către doge, 29 mai 1561, G. Hernandez către rege, Veneția, 8 septembrie 1561, Simancas El 1324, f° 15 și 16.
38. Simancas E° 1087, f° 209, 5 decembrie 1584.
39. *Ibidem*.
40. Consulul Garbarino către Republica Genovei, Neapole, 11 septembrie 1578, A.d.S. Genova, Lettere Consoli Napoli. 2 2635.

41. O „frumoasă marfă care se vinde la Veneţia" Julianus de Picenardis către marchizul de Mantova, Veneţia, 20 mai 1473, Arhivele Gonzaga, B 1431.
42. M. SANUDO, *op. cit.*, vol. 2, col. 87 : 310, Cipru, 9 noiembrie 1498, grîu încărcat pentru Pisa. A.d.S. Venezia, Senato Mar, f° 54(1515), 116 v° (1516). Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 43 v° (1519), 47(1535).
43. Andrea Michiel, conte şi căpitan, către Consiliul celor Zece, Spalato, 10 martie 1570, A.d.S. Venezia, Lettere di Capi del Consiglio dei Dieci, Spalato, 281, f° 60.
44. 7 martie 1555, B.N. Paris, Esp 232, f° 89.
45. Simancas E° 1293, Sobre los capitulos que dieron las personas... (1564).
46. *Actas*, vol. 3, p. 373—374.
47. 21 august 1587, V. RIBA Y GARCIA, *op. cit.*, p. 317—318.
48. *Ibidem*, p. 288—289.
49. Manuscris al ex-guvernatorului general al Algeriei, p. 47.
50. Cumpărări de grîu indigen la Mers-el-Kebir, 12 martie 1565, Simancas E° 486.
51. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 176, către 1584. În 1579 foametea este atît de mare încît vîslaşii de pe galere trebuie să fie dezarmaţi, J. de Cornoça către Filip al II-lea, Veneţia, 7 iulie 1579., A.N. K 1672.
52. G. MECATTI, *op. cit.*, p. 693.
53. *Ibidem*. Să ne gîndim la războiul din Siena şi la obiceiul beligeranţilor de *tagliare il grano*, *ibidem*, p. 683.
54. Neapole, 5 octombrie 1584, Simancas E° 1087.
55. Simancas, Secretarias Provincales, Napoles I.
56. G. PARENTI, *op. cit.*, p. 82.
57. F. Verdugo către Filip al II-lea, Málaga, 21 ianuarie 1559, Simancas E° 138, f° 264.
58. A.d.S. Venezia, Secreta Archivi Propri Polonia, Marco Ottobon către Provveditori alle Biave, Viena, 24 noiembrie 1590.
59. E. LEVASSEUR, „Une méthode pour mesurer la valeur de l'argent", în *Journal des Economistes*, 15 mai 1856; „În zilele noastre (1856) în Algeria hectolitrul de grîu s-a vîndut cu 29 franci la Alger şi 21 de franci şi 50 centime la Oran, în timp ce la Tiaret sau la Setif, el nu valora decît 10 franci...
60. G. PARENTI, *op. cit.*, p. 83; A. DOREN, *Storia econ. dell'Italia...*, 1936, p. 366.
61. Matteo GAUDIOSO, „*Per la storia... di Lentini*, în *Arch. St. per la Sicilia Orientale 1926—1927.*, p. 83.
62. E. J. HAMILTON, *op. cit.*, p. 257, nota 4.

63. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 244—249.
64. I. de ASSO, *op. cit.*, p. 108—109.
65. Mediceo, 2079 și 2080.
66. Arhivele Ragusei, Diversa de Foris, vol. 11, f° 56 și următoarele; numeroase indicații în legătură cu traficul pe distanță scurtă, cu grîu din Fiume și din Spalato pentru Veneția; listă a asigurărilor la care a participat Pasquale Cerva (1601—1602).
67. G. da Silva către rege, Veneția, 10 decembrie 1575, Simancas E° 1334.
68. Nu există nici o navă venețiană pentru grînele din Salonic, notează Hugo Ferro în scrisoarea către doge, 16 februarie 1561, A.d.S. Venezia, Senato Secreta Cost. f° 2/B, f° 334.
69. Arhivele Ragusei, Lettere di Levante, vol. 33, f° 11 v° 13 v°. Rectorul și Consiliul Raguzei, Biaggio Vodopia, *sopracarico* al corăbiei lui G. Pasquale trimisă în Levant. O bună enumerare pentru *dei caricatori* din Marea Egee: Metelin, golful Marga, Cavalla, Salonic, Volos, Zotone... Dar pretutindeni „se ne trovano *caramusali sempre con li grani da vendere*“.
70. E. ALBERI, *op. cit.*, 1574, vol. 2, V, p. 477.
71. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 346.
72. G. M. AMARI, *op. cit.*, vol. 3, III, p. 831.
73. LA MANTIA, *art. cit.*, p. 487.
74. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 241.
75. Relazione di quel che occurre al Duca di Terranova... 1577, Simancas E° 1146.
76. *Ibidem.*
77. E. ALBERI, *op. cit.*, vol. 2, V, p. 243 (1574).
78. M. SIRI, *art. cit.*,
79. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 337.
80. Relazione delle navi venute a carricar di formenti in Sicilia per Veneciani le quali sono state impedite. Simancas, E° 1139.
81. *Op. cit.*, vol. 1, p. 337.
82. *Memoria del governo del Reyno di Sicilia* (s.d.), Biblioteca Communale, Palermo. Qq F. 29.
83. B. BENNASSAR, *Valladolid au XVII-e siècle*, dactilogramă.
84. Pragmatica din 26 august 1559, art. 61, nr. 4. Despre *la voce*, practicată și la Neapole, vezi o apreciere mai exactă la G. CONIGLIO, *op. cit.*, p. 22 și următoarele. Negustorul avansa bani țăranului care se angaja să-i vîndă grîul său la prețul — strigat — *alla voce* al pieții viitoare.
85. L. BIANCHINI, *op. cit.*, vol. 1, p. 356.
86. Karl Otto MÜLLER, *Welthandelsbräuche, 1480—1540*, Wiesbaden, 1962, p. 54.
 87. *Relation*, p.p. Cicogna, p. 24.

88. După corespondențele unităților de măsură pe care le dă A. de CAPMANY, *op. cit.*, vol. 4, anexă, p. 63 și pe care, de altfel, le împrumută de la Pegolotti.
89. Vezi tabloul anexat la p. 541.
90. 32 și 45 *maidini*, pentru *ribeba* de bob; 41, 48, 60 pentru grîu, adică în ducați și pe *salmă*, 1, 2; 1, 7; 2, 4.
91. Karl Otto MÜLLER, *op. cit.*, p. 275.
92. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 2, p. 717, nota.
93. Sultanul către rege, 15 iulie 1580, *Recueil...*, p. 21.
94. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 300, 1594.
95. Pera, 6 octombrie 1566, A.d.S. Venezia, Senato Secreta 2/B, f° 274.
96. Către Consiliul celor Zece, Candia, 4 ianuarie 1563, f° 102, 7 ianuarie f° 103)/; Lettere di Capi del Consiglio dei Dieci, Busta 285.
97. Zante, 31 martie — 4 aprilie 1566, A.d.S. Venezia, Senato Secreta, 3/C.
98. A.d.S. Venezia, ambasadorul către doge, Pera, 22 martie 1562.
99. Baronul de TOTT, *op. cit.*, vol. 4, p. 88.
100. Giuseppe PARDI, *art. cit.*, p. 85.
101. B.N. Paris, Esp. 127, f° 52.
102. A.d.S. Venezia, Senato Terra 120, 16 iunie 1591.
104. Gilberto Freyre, *Casa Grande e Senzala*, 1946, vol. 1, p. 411—412.
105. Expresia îi aparține lui Vitorino Magalhães Godinho.
106. Roma, 18 aprilie 1546, în *Corpo diplomatico Portuguez*, vol. 6, p. 35 și 36.
107. *Braacamp Freire*, „Maria Brandoa“, în *Archivo historico portuguez*, vol. 6, 1908, p. 427.
108. *Correspondance* de Jean NICOT, *op. cit.*, p. 5.
109. British Museum, Sloane, 1572.
110. Simancas E° 171, Portugal, D. J. de Mendoza către M.S. Lisabona, 30 martie 1558.
111. Archivo Simón Ruiz, Valladolid Legajo vol. 1, f° 75—76, p. precum Benedito Ugonchery către Simón Ruiz, Lisabona, 27 august 1558 și multe alte scrisori.
112. Vezi mai sus, nota 109.
113. A.N. K 1490, Cadiz, 4 august 1557.
114. Mondejar către Carol Quintul, Alhambra, 19 iulie 1541, Simancas, Guerra Antigua, vol. 20, fila 96.
115. R. CARANDE, *Carlos V y sus banqueros*, p. 24—25.
116. Mondejar către Carol Quintul, Alhambra, 2 decembrie 1539 Simancas, Guerra Antigua, vol. 16, fila 145.
117. *Ibidem.*

118. Valladolid, mai 1551, Simancas, *Guerra Antigua*, vol. 41, fila 247.

119. Contele de Tendilla către Juan Vázquez de Molinia, Málaga, august 1553, Simancas, *Guerra Antigua*, vol. 53 f° 43.

120. F-co de Diego către F-co de Ledesma, Malaga, 23 noiembrie 1553, Simancas, *Guerra Antigua*, vol. 53, f° 40.

121. Orașul Sevilla către M.S., 7 august 1561, Simancas, Consejo y Juntas de Hecianda, 28.

122. Sobre los capitulos que dieron las personas..., Simancas E° 1389 (1564).

123. J. van KLAVEREN, *op. cit.*, p. 155, nota 1.

124. F. RUIZ MARTÍN, *op. cit.*, vol. 135 și nota 4.

125. *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 1931.

126. Emilio SERENI, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Bari, 1961.

127. *Loyal Serviteur*, p. 102.

128. Public Record Office, 30, 25, 157, Giornale autografi di Francesco Contarini da Venezia a Madrid, Lisboa...

129. Noël SALOMON, *La campagne de la Nouvelle Castille à la fin du XVI-e siècle d'apres les Relaciones Topograficas* 1964, p. 95 și nota 2.

130. *Ibidem.*

131. După teza inedită a lui Bartolomeo BENNASSAR, *op. cit.* Tot ce se referă la Valladolid în acest paragraf se sprijină pe cercetările sale.

132. Noël SALOMON, *op. cit.*, p. 302 și următoarele.

133. Filip al II-lea către viceregele Neapolelui, Biblioteca Comunale Palermo, 3 Qq Z, 24, f° 7

134. Joachim COSTA, *Colectivismo agrario en España*, Buenos Aires, 1944, p. 214 și următoarele.

135. Noël SALOMON, *op. cit.*, p. 48 și următoarele.

136. Este teza unei lucrări viitoare a lui Felipe Ruiz Martín.

137. F. de Zafra către Regii Catolici, 20 iunie 1492 (sau 1494) CODOIN, vol. 51, p. 52—53.

138. În legătură cu acest „joc" vezi admirabilele lucrări ale geografilor spanioli și, cu titlu de exemplu, Alfredo Floristan Samanes, *La Ribera tudelana de Navarra* 1951.

139. D. Luys Sarmiento cótre Juan Vázquez de Molina, Lisabona, 1 octombrie 1556, Simancas, Diversos de Castilla, nr. 12.

140. Tot acest paragraf se sprijină pe lucrarea încă inedită a lui Maurice AYMARD. Am împrumutat din ea titlul unuia dintre capitolele sale. Astfel, documentele fără referință din capitolul nostru sînt cuprinse în această lucrare.

 141. Marciana, Manuscris italian, 8386, 1550.

142. A.d.S. Venezia, Senato Mar 31, f° 153, 23 decembrie 1551.
143. Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 45 v° și 46.
144. Maurice AYMARD, *op. cit.*, p. 177, 4 aprilie 1561
145. Știre din Zanta, 31 martie—6 aprilie 1563, Simancas E° 1052, f° 148.
146. A.d.S. Firenze, Mediceo 2972, f° 551, citat de A. TENENTI, în *Cristoforo da Canal*, p. 113, nota 52.
147. Maurice AYMARD, *op. cit.*, p. 178.
148. *Ibidem*, p. 185.
149. *Ibidem.*
150. R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, vezi mai jos, capitolul *Societățile.*
151. Este una dintre tezele lucrării lui Maurice Aymard.
152. O observație a lui Andrea Malipiero, consul din Siria, Alep, 20 decembrie 1564, A.d.S. Venezia, Relazioni... B 31, „*Quivi si senta penuria grande di fromenta, cosa molto insolita...*" mi se pare importantă.
153. Maurice AYMARD, *op. cit.*,
154. L'Abbondenza din Genova către Agostino Sauli și Gio: Bat/tist/a Lercaro, Com/endoto/ri Generali in Corsica, Genova, 30 aprilie 1589, A. Civico, Genova.
155. Museo Correr, Donà delle Rose, 217, f° 131.
156. A.d.S. Venezia, Senato Terra, 120, 6 iunie 1591, către Rectorii din Bergamo: „mei pe punctul de a se strica, cumpărat *fino l'anno 1579...*". Despre regiunile venețiene producătoare de mei, Museo Correr; D. delle Rose, 42, f° 39 v°, 1602.
157. Marciana, 9611, f° 222.
158. A.d.S. Venezia, Senato Terra, 43, 14 ianuarie 1565.
159. Marciana, Cronica lui Girolamo Savina, f° 325 și următoarele.
160. Marciana, *ibidem*, f° 365 și următoarele.
161. Marciana, *ibidem.*
162. M. SANUDO, *op. cit.*, vol. 15, col. 164, 30 septembrie 15.
163. Museo Correr, Donà delle Rose, 217, f° 131; 218, f° 328.
164. *Futainiers et futaines dans l'Italie du Moyen Age*, în *Hommage à Lucien Febvre, Eventail de l'histoire vivante*, 1953, vol. 2, p. 133 și următoarele.
165. Emilio SERENI, *op. cit.*, și lunga recenzie a lui George DUBY, „Sur l'histoire agraire de l'Italie", în *Annales E.S.C.* 1963, p. 352 și următoarele.

166. Vezi *La historia d'Italia*, Venezia, 1587, p. 1, v°.
167. *Journal de voyage d'Italie*, colecţia „Hier", p. 227.
168. R. ROMANO, *Rolnictwo i chlopi we Wloszech w XV i XVI wiek* în *Przeglad historyczny*, 53, nr. 2, p. 248—250, vezi şi C. M. CIPOLLA. „Per la storia della terra in Bassa Lombardia", în *Studi in omore di Armando Sapori*, 1957, vol. 1, p. 665 şi următoarele.
169. E. J. HAMILTON, „American treasure and the rise of capitalism", în *Economica*, noiembrie 1929.
170. Vezi mai departe vol. 2, p. 75 şi următoarele.
171. Vezi Jacques HEERS, „L'expansion maritime portugaise", *art. cit.*, p. 7: două nave basce de aproximativ 5 000/*cantaros* fiecare (470 de tone în total) transportă la Geneva grîu din Middelburg.
172. W. NAUDÉ, *Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert.*, Berlin, 1896, p. 1
173. R. EHRENBERG, *op. cit.*, vol. 1, p. 299: „din Flandra sau din Bretania".
174. Baptista Cortese către marchizul de Mantova, Anvers, 12 octombrie 1539, A.d.S. Mantova, Arhivele Gonzaga, Seria E. Findra 568.
175. *La Méditerranée...* ediţia 1, p. 469, referinţă pierdută
176. W. NAUDÉ, *op. cit.*, p. 142.
177. Ricardo Ricardi şi Hier(onim)o Giraldi, sosiţi la 3 septembrie 1590 la Danzig, Relazione de negotii tanto di mercantie che cambi di Danzica (decembrie 1590) sub semnătura lui Ambrosio Lerice, A.d.S. Venezia, Secreta Archivi Propri Polonia 2.
178. *Ibidem* şi vezi mai sus, p. 179 şi următoarele
179. B. Suárez către Simón Ruiz, Florenţa, 26 februarie şi 28 decembrie 1591, Arhivele Simón Ruiz, Valladolid, (situaţia cea mai dificilă: Roma).
180. Cel puţin la sfîrşitul anului 1591. Baltasar Suarez către Simón Ruiz, Florenţa, 20 mai 1591, *Ibidem: „En Génova del grano que va llegando de Osterdam y Amburgo se a vensido a 24 (escudos) la salma que es preçio jamas oydo; peo como llegue la gran candidad que se espera, no pongo duda sino que abajara.* Arhivele Simón Ruiz.
181. Camillo Suárez către Simón Ruiz, Florenţa, 17 iunie 1591
182. 9 septembrie 1591. *ibidem.*
183. Fernand BRAUDEL şi R. ROMANO, *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne*, p. 106 şi 117.

184. A.d.S. Firenze, Mediceo 2080.
185. W. NAUDÉ *op. cit.*, p. 142.
186. *Ibidem.* Vezi şi G. VIVOLI, *op. cit.*, vol. 3, p. 182, 317, 350.
187. Arhivele Ruiz, Valladolid.
188. Corespondenţa deja citată a lui Marco Ottobon. Vezi şi mai sus p. 179, nota 50, şi A.d.C. Venezia, Papadopoli, Codice 12. f° 18, 16 octombrie 1591.
189. Baltasar Suárez către Simón Ruiz, Florenţa, 26 februarie 1591, „*en que ganan larguisimo pues tengo por cierto açen con una mas de tres*", Arhivele Ruiz, Valladolid. Despre enormitatea sumelor angajate: Veneţia ar fi angajat în 1590 peste 800 000 de ducaţi din visteria publică, Marciana, Memorie di Malatie..., 8235, CVIII, 5. f° 199 şi următoarele.
190. Archivio Civico di Genova, Abbondanza Lettere, 1589—1592.
191. Lucrare inedită a lui R. ROMANO, F. SPOONER, U. TUCCI despre preţurile la Udine.
192. *La Méditerranée*, ediţia I, 1949, p. 466—467.
193. Vezi mai sus
194. Carastia di frumenti del 1591, Biblioteca Comunale Palermo, Qq N 14 bis, f° 144—147.
195. „Kulturgeschichte Siziliens", în *Geogr. Zeitschrift.*, 1935.
196. Studierea atentă a documentelor din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea a fost făcută, la cererea mea de colegul şi prietenul meu Felipe Ruiz Martín.
197. Arhiva Vienei, Collectanea Siciliana, fasc. 6.
198. După listele (vezi nota 194) lui Felipe Ruiz Martín.
199. După listele lui Felipe Ruiz Martín.
200. Arhiva Vienei, Collectanea Siciliana, fasc. 6. Spun bine 1619 şi nu 1640 ca Hocholzer, căci trebuie să ţinem seama de schimbările taxelor de ieşire.
201. Mă gîndesc la inclinaţia celor bogaţi pentru pîinea albă.
202. A.d.S. Venezia, Relazione Ambasciatori, B 31, 20 decembrie 1564.

3. COMERȚ ȘI TRANSPORT: CORĂBIILE DIN ATLANTIC

Nu există un test sau un „indicator“ mai bun la scara întregii lumi mediteraneene decît apariția celor două valuri succesive de corăbii atlantice, căci au existat, cu deosebiri și asemănări, două sosiri masive. Prima, aproximativ între 1450 și 1552, iar a doua începînd din 1570, sau, mai bine zis, din 1572—1573. Aceasta din urmă, exclusiv nordică, nu va mai uita drumurile și avantajele Mării Interioare.

Am ridicat deja aceste probleme și am furnizat o explicație: sosirea navelor străine în lumea mediteraneană răspundea unei stimulări, unui avînt economic în aceeași măsură și chiar mai mult decît unei concurențe (care rămîne evidentă). Pe scurt, noii sosiți sînt dovezile unei anumite prosperități. În perioadă de progres economic, Marea Interioară a avut ceva mai bun de făcut decît să transporte mărfuri și, mai cu seamă, mărfuri grele. Dacă într-adevăr situația se prezintă astfel, aceste pătrunderi străine constituie un test minunat pe care istoria descriptivă îl oferă statisticianului. Procesiunea navelor oceanice se întrerupe, efectiv, timp de vreo douăzeci de ani. Acest mijloc al secolului are semnificația unei stagnări temporare a prosperității mării?

I
ÎNAINTE DE 1550: PRIMELE APARIȚII

Prima invadare a Mării Mediterane de către corăbiile atlantice nu este ușor de urmărit fie pentru că este vorba de nevoiași care n-au lăsat nici o urmă despre trecerea lor, fie pentru că avem de-a face cu valuri amestecate în care nordicii și ibericii se află în contact fără să putem face totdeauna deosebiri între unii și alții și să fixăm datele exacte ale călătoriilor lor.

Basci, biscayeni și chiar galicieni

Acești marinari ai atlanticului iberic se află în Marea Mediterană probabil de la sfîrșitul secolului al XIII-lea. Cînd prezența lor se accentuează, după 1450, ei sînt de-acum vechi obișnuiți, ai Mării Interioare, în serviciul Barcelonei și al Genovei, frecventînd la sud și la nord coastele bazinului occidental. Sînt doar niște cărăuși, nimic mai mult[2]. Cei cîțiva negustori basci cunoscuți la Genova se mulțumesc cu mici operațiuni (mai ales cu lînă), sarcina lor constînd cu precădere în a sluji drept garanți pentru proprietarii de nave, a căror reputație nu este niciodată bună, și în a împrumuta pentru aceștia sumele necesare pregătirii corăbiilor.

Dar iată, într-o bună zi aceste corăbii impunătoare depășesc orizonturile obișnuite și, în serviciul unora sau altora, ajung în Mediterana orientală. Către 1495 de la Genova, Málaga și mai cu seamă de la Cadiz ele ajung în linie dreaptă la Chios aducînd aici zahăr atlantic[3]. Și tot astfel ani la rînd. Trebuie totodată să ne imaginăm călătoriile lor pînă în Anglia și mai departe în Flandra. În 1532[4], un venețian o repetă: Biscaya, în sens larg, este floarea puterii maritime a lui Carol Quintul, „de aici se poate lansa numărul dorit de nave". Într-adevăr, acestea vor stăpîni itinerarele către Flandra pînă în 1569[5] și, înainte de această dată, biscayenii vor fi, cu galioanele lor, animatorii nesfîrșitei *Carrera de Indias*[6]. Vreme îndelungată acești „vagabonzi" vor fi amestecați în toate transporturile de mărfuri din Mediterana. Îi vedem între 1480—1515 „ducînd vinul marsiliez la Londra ca și pielărie din Irlanda la Marsilia"[7].

Cei dintîi sosiți de dincolo de Gibraltar zăbovesc mult timp în Mediterana, de preferință în jurul Genovei, precum și la Marsilia, Barcelona[8] și pe întinsele coaste ale Spaniei. Documentele le mai semnalează prezența și în se-

colul al XVI-lea, adică într-un moment în care îi credeam mai rari sau deja plecați. Iată, de exemplu un biscaian care își ancorează corăbioara la Marsilia, în februarie 1507 și care se pregătește să transporte vin în Flandra și Anglia[9]; sau un altul, în 1510 care călătorește pentru Hans Paumgartner de la Bari la Anvers[10]; în 1511 o corabie biscaiană aduce *carisee* la Ragusa[11]; în 1521, în timpul gravei crize a grîului din Spania, documentele napolitane semnalează negustori și marinari biscaieni participînd la aprovizionarea Penisulei cu grîu din Apulia[12], ca și, mai tîrziu, în 1526[13], sau în ianuarie 1527, pe drumul Messinei cu o încărcătură de sardele și ton provenind din Portugalia[14]; în 1530, două corăbii biscaiene încărcate cu sare sînt scufundate de pirații lui Barbarossa[15]; în 1532, rău condusă de nord-africani, una dintre navele lor ajunge la Alicante[16]. Pe drumul din Spania în Italia, în 1531, 1535, și 1537 într-un moment cînd totul pare încheiat pentru ele, o listă portuară semnalează în total 12 corăbii biscaiene[17]. Și așa mai departe[18]. Poate că trebuie să așteptăm mijlocul secolului al XVI-lea și sfîrșitul primului val atlantic pentru a nu le mai întîlni pe drumurile active din Mediterana.

Portughezii

De la cucerirea Ceutei, care le-a deschis larg poarta Mediteranei, navele portugheze devin și ele numeroase și în curînd la fel de active ca și cele biscaiene. Chiar înainte de a sosi în Mediterana cu o *armada*[19], navele lor comerciale și-au oferit serviciile iar corsarii portughezi și le-au impus. Aceștia capturează, încă în noiembrie 1498[20], o corabie venețiană încărcată cu vin din Candia; în octombrie 1501, o navă genoveză pe coastele Africii de nord. Călătorii mauri capturați vor să se răscumpere[21]. Evident, ei se angajează pe lîngă ora-

șele comerciale. În jurul Valenciei și al Balearelor la Marsilia, folosiți de Florența chiar mai mult decît Genova, deși nici aceasta nu respinge ofertele lor[22]. În întreg bazinul occidental al Mediteranei corăbiile portugheze transportă în curînd piei tăbăcite, încărcate la Lisabona, semn al unei economii încă simple, grîu din Andaluzia, sare din Ibiza, alaun din Spania sau din Italia, zahăr din Madera și din alte insule atlantice începînd cu anii 1480 sau 1490 și în mai mare măsură după acea ordonanță a lui Dom Manuel (22 august 1498) care rezervă supușilor săi comerțul cu zahăr[23]. În fiecare an se exportă, în acest sfîrșit al secolului al XV-lea potrivit concesionărilor oficiale, 40.000 *arobe* de zahăr portughez, în Flandra, 7.000 în Anglia, 6.000 la Livorno, 13.000 la Genova, 2.000 la Roma, 15.000 la Veneția, 25.000 la Constantinopol, și la Chios[24]. La Veneția, zahărul sosește încărcat pe *caravelle grosse*[25]. Treptat, se pare că navele portugheze devin mai mari pentru a fi potrivite traficului pe întreaga întindere a mării căci foarte de timpuriu ele au ajuns la Chios, Constantinopol, în Levant și-n Egipt. Zahărul, sprinteneala navelor explică acest succes portughez, mult anterior călătoriei lui Vasco da Gama.

Ca și în cazul biscaienilor, nu știu exact cînd părăsesc portughezii Marea Interioară. La întîmplare, din știri disparate, iată și în 1535, două dintre caravelele lor în apropiere de Minorca, una pe care o capturează pirații nord-africani și alta care, probabil dispare; la Marsilia, la 15 ianuarie 1536 un negustor englez cumpără o corabie de la portughezul João Ribera[27]; în 1549 alte două nave portugheze soseau la Veneția[28]. Aceste episoade și alte cîteva nu trebuie să ne producă iluzii. Aventura portugheză este, cu siguranță, în declin total către mijlocul secolului al XVI-lea. Alte nave și alți marinari și-au oferit serviciile și transporturile portugheze au devenit mai rentabile, îmi imaginez la vestul decît la estul Coloanelor

lui Hercule. Dacă nu cumva în Mediterana se micșorează cererea de transporturi.

Normanzi și bretoni

Înlocuirea nu va fi asigurată de normanzi și bretoni care întîrzie să intre în scenă. Atît unii cît și ceilalți se vor afla totuși foarte de timpuriu pe tărîmul atlantic al Spaniei și Portugaliei ... Astfel încă din 1466 ar fi existat la San Lucar de Barrameda un cartier breton[29]. Este probabil, deși cuvîntul *berton* din spaniolă ca și acela de *bertone* în italiană se aplică în cursul întregului secol al XVI-lea în general tuturor oamenilor veniți din nord. Totuși, dacă pirateria este semnul unei apariții recente a nordicilor nu există nici o îndoială că războaiele din Italia i-ar fi atras pe urmele lor, ca de exemplu, în 1496—1497 sau în 1502[30]. În ianuarie 1497, unele *nave bertone* fac piraterie în jurul insulei Mallorca[31]. Dar negoțul nu începe, se pare, mai ales pentru bretoni care, interogați în legătură cu Veneția, în 1500 răspund că „n-au navigat niciodată în această țară"[32]. Va trebui să așteptăm patruzeci de ani pentru a vedea două dintre navele lor în Gibraltar, în 1540[33]. O rafală de vînt și ar fi intrat în Mediterana. Totuși ei nu se vor aventura în ea decît în ajunul celui de al doilea val atlantic și, după cîte cunoaștem, numai pînă în porturile Levantului spaniol. În 1567 o navă bretonă se află la Alicante[34], în noiembrie 1570 sau 1571 o alta la Málaga, *Baron* avînd la bord pe magistrul Guillaume Potier și negustorii Étienne Chaton și François Pin, plus o încărcătură de pînzeturi și cîteva mii de chintale de pește ... După ce vînd totul, cumpără de 4000 de scuzi stafide și alte mărfuri și se pregătesc să se întoarcă în Bretagne, cînd *el proveedor* din Málaga le sechestrează, aruncă în închisoare pe unul dintre negustori și înțelege să trimită nava spre a-l sluji pe rege,

fie la Oran, fie la Penon de Velez. Iată, explică ambasadorul, ceea ce este contrar convenției și „nu e prima dată cînd asemenea nave franceze au fost rechiziționate la Málaga“[35]. Abia în 1571 sosea la Civitavecchia[36] prima navă malvină.

Printre acești umili și discreți vizitatori, normanzii sînt aceia care fac să se vorbească mai mult despre ei. În 1499, una dintre navele lor importante *La Magdeleine* este capturată de un corsar portughez la Almeria[37]. Zece ani mai tîrziu corăbii normande merg regulat în Mediterana să încarce alaunul necesar țesătoriilor din Rouen. Minereul este ori spaniol din Mazarrón ori pontifical și atunci el se ia de la Civitavecchia. Traficul lor este controlabil în 1522, 1523, 1527, 1531, 1532, 1534, 1535, 1536, 1539[38]. Zeci de corăbii mici figurează în înregistrările notarilor și listele portuare din Civitavecchia. În timpul escalelor incidentele nu lipsesc. La 3 februarie 1535, la Cartagena, trei mici corăbii normande, încărcate cu scrumbii, pește sărat, și *otras muchas mercaderias* sînt rechiziționate în momentul în care se îndreaptă spre Livorno și Civitavecchia; e vorba despre cele două *Marii*, una din Dieppe, cealaltă din Saint-Valéry-en-Caux, a treia, de asemenea din Dieppe este *La Louve*[39]. Traseele cele mai obișnuite sînt cele ale corăbiei *La Fleur de Lys*[40], tot din Dieppe (80 de tone, 22 mai 1536) care merge pînă la „Ligorne et Civitegie“, pentru ca apoi să descarce alaunul în Havre de Grâce la Londra, Anvers sau Rouen; ori cel al navei *La Françoise*, din Rouen (2 octombrie 1535) care atinge Marsilia, Villefranche, Livorno, Neapole, Messina și Palermo[41].

În mod necesar, navele normande pătrund cu timpul și în alte traficuri, în funcțiune de contracte și împrejurări, pînă în Africa de nord, unde se ocupă de corali, aproape de Capul Negro, ajungînd în sfîrșit, dar nu înainte de 1535 sau 1536, Mediterana orientală, ultima etapă a întregii expansiuni „normale“. În 1539[42], *La*

Grande Marine călătorea pe ruta Marsilia, Cipru, Constantinopol și Salonic.

Sosiți relativ tîrziu, normanzii își prelungesc prezența în lumea mediteraneană. Civitavecchia îi angajează fără nici o reținere din 1545 pînă în 1552 și îi solicită pentru călătoriile cele mai lungi către est și sud. În 1560 o corabie din Dieppe, capturată de Euldj Ali[43] ajunge în cele din urmă în Marea Neagră, unde, aflată în serviciul sultanului, dispare. O alta, în 1561, este înhățată de spanioli în largul Insulelor Baleare. Aflăm că acea corabie plecase din Dieppe în direcția Africii de nord, că luase un pilot la Toulon și că zisul pilot — este versiunea franceză — încărcase fără știrea nimănui vîsle care în țările Islamului reprezintă mărfuri de contrabandă, că la bordul său se găseau, de asemenea, plumb și ghiulele, dar, potrivit Amiralului Franței, avînd destinația Dieppe, nu Africa, ceea ce-i pare de necrezut arțăgosului Chantonnay care măcar de data aceasta poate fi iertat pentru firea sa.[44]

Dar iată apărînd tot din Dieppe și alte corăbii mai norocoase care acostează la Livorno. La 4 ianuarie 1574 corabia *Le Coq*, patron Le Prieur, cu plumb, butoaie de scrumbii, piei tăbăcite, cositor, cîteva *carisee* și, ca o reminiscență a vechii glorii a Dieppe-ului, 20 880 de bușteni de lemn din Brazilia[45]. Iată, de asemenea, și corabia *Saint-Paul*, proprietar Gérard, acostînd tot la Livorno la 22 februarie 1578 și încredințînd negustorilor din Lucca butoiașe cu scrumbii, mazăre, somon, in, cînepă, pînzeturi, și, încă odată, lemn din Brazilia (4 770 bușteni . . .)

Dar acestea sînt călătorii tîrzii, cu caracter excepțional. Ele nu vor rezista în fața celei de „a doua“ reveniri a englezilor pe care însă, evident, nu o vom înțelege decît după ce vom fi precizat ce a reprezentat prima lor apariție masivă.[46]

Navele flamande

Cîteva cuvinte vor fi suficiente despre navele „flamande", adică, în nouă cazuri din zece, olandeze, care au sosit într-un număr destul de mare în Mediterana incluse în flotele militare ale lui Carol Quintul împotriva Tunisului (1535), apoi a Algerului (1541).

Una dintre navele lor este semnalată la Barcelona în 1535. După 1550 ele devin rare. Ce putem spune despre o hurcă, *Santa Pietà* vîndută cu totul Veneției, și aflată în portul acesteia în iunie 1560. Desigur nu venise singură[47]. O altă corabie flamandă (sau olandeză) aducea în iunie 1566 o sută de tunuri la Cartagena[48]. În 1571 avem singura dată șansa să observăm o corabie olandeză cu proprietarul său Joan Giles, *natural de Holanda,* părăsind Anversul pentru Cadiz și Livorno, ducînd la bord mărfuri și negustori italieni (majoritatea, dacă nu toți, florentini). El ajunge la La Rochelle și autojefuindu-se își vinde întreaga încărcătură[49]. . . .

Primele corăbii engleze

Bazîndu-ne pe Richard Hakluyt, am avansat ca primă dată a apariției englezilor în Marea Mediterană anul 1511. În realitate această dată inaugurează era călătoriilor prospere în Levant, pe care a precedat-o o îndelungată perioadă de preparative mai puțin strălucitoare. Acea navă engleză semnalată în portul Genovei de două documente notariale[50] (30 august și 6—7 octombrie 1412) nu marchează obligatoriu, nici ea, începuturile unei aventuri, desfășurată în fapt pe distanța a mai multor secole. La fel, nici cele două inițiative ale lui Robert Sturmy[51], negustor din Bristol, la un interval de zece ani, în 1446 și 1456. Prima oară, corabia pe care o închiriase, *Cog*

Ann, conducea 160 de pelerini către Palestina plus o încărcătură de lînă, postavuri, bucăţi de cositor. Ea a ajuns la Jaffa, debarcă aici pelerinii care au făcut drumul de reîntoarcere pe uscat sau cu o altă navă. La 23 decembrie, surprinsă de furtună, *Cog Ann* naufragia aproape de Modon şi cei 37 de membri ai echipajului dispăreau odată cu ea. Zece ani mai tîrziu Robert Sturmy pleca el însuşi către Levant cu *Katharine Sturmy*. Călătoria sa avea să dureze mai mult de un an. În 1457, după ce va fi zăbovit, fără să ştim mai mult, în „diverse părţi din Levant“, el îşi va fi procurat *some green pepper and other spices to have set and sown in England (as the fame went)**. Expediţia se termină însă tragic, de astă dată nu din pricina furtunii, ci ca urmare a invidiei genovezilor[52]. Aceştia îl aşteptară pe englez în dreptul Maltei şi-i jefuiră corabia. Sturmy dispăru şi el în această aventură.

În 1461 englezii deschiseră la Neapole un consulat în comun cu francezii şi germanii[53] În acelaşi an mai deschiseră unul pe cont propriu la Marsilia[54]. Vreo douăzeci de ani mai tîrziu iată-i instalîndu-şi principalul lor consultat la Pisa, dovadă certă că ei căutau, sprijinindu-se de Pisa, Florenţa şi întreaga Toscană, să răstoarne dublul monopol asupra Levantului al Genovei şi Veneţiei. Vom nota retrospectiv, că Robert Sturmy însuşi folosise în 1446 escala din Pisa[55].

Toate acestea nu înseamnă că expansiunea engleză n-ar fi fost lentă. Ea trebui să-şi atingă scopul, fără îndoială, la fel ca expansiunea tuturor celorlalţi nou veniţi, mai întîi prin angajarea în slujba altora, după cum sugerează preţioasele consemnări din *Caratorum Maris*, din Genova.[56] Nu avem însă dovezi suficiente

---

* ceva piper verde şi alte mirodenii pentru a le introduce şi a le semăna în Anglia (după cum se zvoneşte). (lb. engl. — N. tr.).

despre lenta expansiune, despre numeroasele servicii oferite pe distanţe lungi şi pentru mărfurile grele şi cu preţ scăzut. Este posibil ca englezii să fi atins mai repede şi cu cheltuieli mai mici decît alţii, Levantul şi mirodeniile sale, Candia şi vinurile sale preţioase. Totuşi ei n-au realizat totul într-o singură zi. La Barcelona, de exemplu ei nu vor fi înainte de 1535[57]. Iar mărfurile lor se răspîndesc abia odată cu începutul secolului al XVI-lea: plumb, cositor, peşte sărat, postavuri ţărăneşti, şi în mai mare cantitate decît bănuiam pînă de curînd.[58]

Perioada de prosperitate (1511—1534)

În privinţa călătoriilor pînă în Levant, din 1511 pînă în 1534[59], numele, istoria navelor şi peripeţiile călătoriilor ne sînt bine cunoscute. Nave precum *Christofer Campion, Mary Georg, Mary Grace, Trinity, Mathew of London* şi alte cîteva din Bristol şi Southampton făceau drumuri regulate din Sicilia, Candia, Insula Chios, uneori în Cipru şi chiar la Tripoli din Siria şi la Beirut. Ele aduceau în lumea mediteraneană postavuri, *kersis* de toate culorile şi transportau la întoarcere piper, mirodenii, mătăsuri, mărfuri de duzină, vinuri dulci de Malvasia şi muscaturi, uleiuri dulci, bumbac, covoare ... Călătoriile lor erau frecvente: din fericire, scriu Genovei stăpînii Mahonnei din Chios, în ianuarie şi în februarie 1531, am primit printr-o corabie engleză venită din Egipt şi apoi din Siria cîteva mărfuri (într-o stare de fapt nu prea bună) ...[60] Evident, englezii nu făceau comerţ doar cu navele lor ci, adesea, îşi încredinţau mărfurile unor "galleazze" veneţiene unor nave ragusane, candiote, spaniole sau portugheze[61].

La Chios, punctul lor de adunare la celălalt capăt al mării englezii vor avea un „funcţionar" pînă în 1532[62]. În 1592[63] Richard Hak-

luyt, colecționarul de povestiri de călătorie și descoperiri, va auzi încă de la John Williamson, angajat ca dogar în 1534 la bordul lui *Mathew Gonson* din Londra istorisirea călătoriei pe care el o făcuse în acest an la Candia și la Chios. Nava sa (300 t. și 100 de oameni la bord) trecea atunci drept o corabie de oarecare importanță și naviga însoțită de *Holy Cross*, un *short ship** de 160 de tone. Amîndouă reveniră din lunga călătorie de un an cu ulei și vin în butoaie atît de deteriorate, încît fu necesar, înainte de a le debarca, să fie mutate în alte vase. Dar marfa era excelentă mai ales un anumit vin de Malvasia roșu al cărui egal (povestitorul este om bătrîn) fusese rar văzut pînă atunci în Anglia. Lui i se adăugau covoare turcești, mirodenii, bumbac... *Holy Cross* fusese atît de scuturat în timpul periplului încît a fost lăsat să putrezească la chei.

Bogăția documentelor și scrisorilor pe care Hakluyt a putut să le reunească, obșnuita precizie a observațiilor sale, ne garantează frecvența traficului englez în epoca Renașterii în Mediterana și pînă la porțile Orientului. El prosperă în anii 1511—1534, continuă în același fel pînă în 1552 *and somewhat longer*** și se întrerupe brusc, este *given over*[64].

Ultima călătorie pe care o putem urmări în culegerea lui Hakluyt este cea a „bărcii" *Aucher*, povestită de căpitanul ei Roger Bodenham[65], călătorie agitată ca să spunem așa. Plecată din Anglia în ianuarie, primăvara o găsește în porturile Candiei unde se îmbulzesc numeroase corăbii „turcești" încărcate cu grîu. Însoțită de bărci care-și transportă încărcăturile la Chios, nava engleză ajunge în insulă care continuă să fie unul dintre centrele cele mai active ale Orientului, cu negustorii săi genovezi, cu plantații de mastic, cu industriile

---

* corabie scurtă (lb. engl. — N. tr.).

** și întrucîtva mai tîrziu (lb. engl. — N. tr.).

sale de plăpumi de mătase și numeroasele sale nave. Ea o va părăsi în grabă pentru a scăpa ca prin urechile acului de galerele turcești ce preced flota victorioasă la întoarcerea din Tripoli și Maghreb și-și urmează drumul prin Candia, zărită, în trecere de „surghiuniții“ din munți, soldați folosiți pentru apărarea insulei, încălțați cu cizme pînă la genunchi, înarmați cu pumnale, arcuri și săgeți și îmbătîndu-se ca porcii. Vin apoi Zante, Messina, Cadiz și în sfîrșit Anglia. Și iată un amănunt care are prețul lui: la această călătorie participa și Robert Chancellor care avea, doi ani mai tîrziu, în 1553 să acosteze la gura de vărsare a Dvinei, în nordul Rusiei... Dar zadarnic am căuta în această povestire o explicație temeinică a suspendării călătoriilor engleze. Nu știm nimic foarte precis despre călătoria navelor *Jésus de Lübeck* și *Mary Gonson* închiriate încă din 1552 pentru un drum în Levant[66]. Povestirea călătoriei lui John Locke la Ierusalim de un puternic interes nu se referă decît la un izolat care, abandonat de o navă engleză la Cadiz, merge apoi la Veneția unde se îmbarcă pe o navă de pelerini a Seniorіei care îl va conduce în Palestina. Drumul de întoarcere îi prilejuiește numeroase opriri în legătură cu care el descrie tablouri pline de viață, ca, de exemplu cel al turmei de pelerini nordici, flamanzi, și germani asupra cărora vinul din ținuturile Mării Interioare lucrează din plin și care intră în dispute nesfîrșite și se bat cu cuțitele[67].

Pentru a explica retragerea englezilor din Marea Mediterană Richard Hakluyt aduce în discuție dubla cădere, mai întîi a Chiosului în 1566 și apoi a Ciprului în 1571, explicație pe care o preiau istoricii englezi[68]. Dar cum să explicăm atunci stagnarea dintre 1552—1556? În realitate, încetarea călătoriilor engleze coincide, aproximativ, cu expansiunea otomană (1538—1571), dar nu se explică, probabil, prin ea.

Mai întîi pauza engleză are cauzele sale economice. Fie că este vorba numai de regresul general al economiei mondiale către anii 1540—1545 și o criză engleză de netăgăduit către mijlocul secolului, nicidecum necunoscută pentru că ea este mereu invocată de fiecare dată cînd se pune problema de a explica formarea asociației de *Merchant Adventurers* pe cale de realizare de la jumătatea secolului și care se va constitui, probabil, în 1552[69], în legătură cu călătoria de explorare a lui Chancellor. Această călătorie a fost dirijată la început către Cathay iar mirodeniile, către primejdioasele drumuri ale nordului... Întîmplarea a făcut să survină aventura negoțului din Rusia[70], care apăru ispititor pentru a ocoli chiar și negoțul Levantului. De la început, operațiunea a fost făcută pentru a lupta împotriva unui rău economic, o coborîre a prețurilor la mărfurile engleze și o descreștere a cererii străine, în consecință, o diminuare de bunuri coloniale prețioase. Poate că examinînd condițiile comerțului din epocă de pe înseși piețele engleze vom înțelege de ce călătoriile în lumea mediteraneană nu mai erau rentabile pentru un negustor din Londra, căci evident acesta este motivul abandonului lor. Să-i acuzăm pe turci nu este foarte logic. Obstacolul vine mai curînd din partea concurenței cărăușilor din Marea Mediterană și a drumurilor care traversează Europa, a conjuncturii generale din acești ani dificili.

II
DE LA 1550 LA 1573

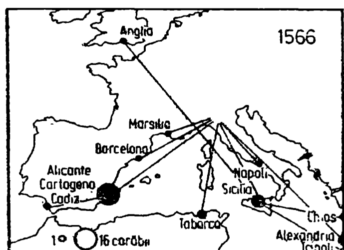
Mediterana mediteraneenilor

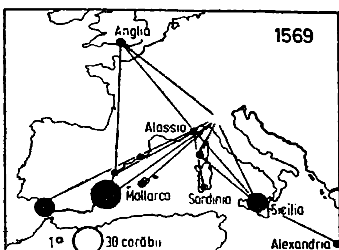
În același timp cu englezii, toți intrușii de dincolo de Gibraltar au dispărut din lumea mediteraneană. S-ar zice că un măturoi gigantic

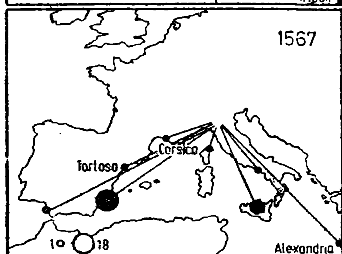
ar fi intrat în funcţiune şi dacă în urma sa rămîn cîteva fire de praf, o corabie din Dieppe, o mică ambarcaţiune bretonă o alta din Saint-Malo — nu este mai puţin adevărat că locul rămîne deodată curat. Lumea mediteraneană îşi asumă din nou satisfacerea prin ea însăşi a tuturor necesităţilor proprii şi aceasta pentru o bună perioadă, de vreo douăzeci de ani, din 1553 pînă în 1573. Toate servituţile importante ale mării, transportul sării, al grînelor, al lînei, al stînjenitoarelor piei tăbăcite sînt asigurate de navele ragusane, al căror rol este atunci în creştere, (ca, de exemplu, în 1535 şi 1541 în flotele pe care Carol Quintul le conduce către Tunis şi apoi spre Alger), de corăbiile veneţiene, în mod izbitor tot mai numeroase (tonajul lor este cunoscut: în 1498, 26 800 *botti*, în 1560, 29 000, în 1567, 53 400)[71] ...

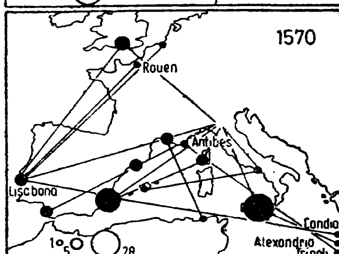
Aceste cifre sînt elocvente: Veneţia a astupat golul creat prin plecarea mîinii de lucru atlantice. La Ragusa, aceeaşi constatare: flota vaselor de transport are un deplasament, către 1540, de 20 000 *carri*. Ea ajunge la 35 000 între 1560—1570, atingîndu-se astfel apogeul său[72]. Toate aceste noi tipuri de nave au apărut la momentul oportun. Ele explică de ce foarte departe, din Atlantic pînă în Marea Nordului impunătoarele corăbii mediteraneene îşi fac din nou apariţia.

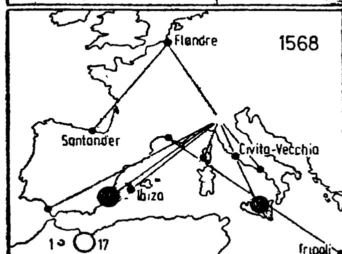
De fapt niciodată aceste lungi drumuri nu au fost cu totul abandonate de meridionali[73]. În 1533, în ceea ce priveşte Veneţia, aceasta îşi încetase doar călătoriile oficiale nu şi cele particulare. Astfel o corespondenţă franceză semnalează în decembrie 1547 apropiata plecare a „unor mari corăbii veneţiene“[74]. În martie 1548, aceeaşi corespondenţă anunţă sosirea „cîtorva corăbii aragoneze (ragusane) şi veneţiene la Antone (Southampton)[75]. După 1550 şi în mai mare măsură după 1560 asemenea călătorii sînt semnalate cu o frecvenţă crescută. În 1551[76], „unii dintre primii gen-

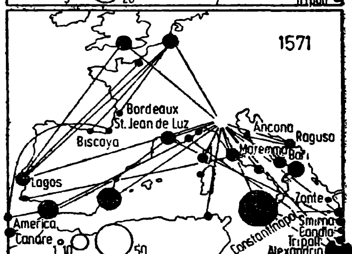

53 — UN REGISTRU DE ASIGURĂRI MARITIME LA GENOVA

Pentru traseele pornind de la Genova, Livorno şi Veneţia a fost luat un punct de origine unic.

După registrul din A. d. S. Genova, San Giorgio Securitatum (1565, 1571)

Acest registru al tuturor asigurărilor maritime înregistrate la Genova a furnizat elementele pentru şase hărţi succesive (1566—1571), cîte una pentru fiecare an. O primă observaţie de ansamblu: amploarea legăturilor comerciale. Asigurările genoveze îşi măresc clientela, mai ales în 1571 cînd războiul din Cipru şi dificultăţile veneţiene le înghesuie să pătrundă pe piaţa vechii rivale. Harta din 1571 este senzaţională. Ea reprezintă traficul Genovei plus o parte din cel al Veneţiei. Sînt implicate călătoriile în Marea Adriatică, Levant, către Atlantic, Marea Mînecii, Marea Nordului. Desigur, aceste asigurări sînt în acelaşi timp şi mai mult şi mai puţin decît negoţul Genovei, ale cărui puncte de sprijin Alicante şi Palermo să văd totuşi împreună precum şi legături mai strînse în direcţia Levantului. Necesitatea de a simplifica numeroasele indicaţii ale registrului au dus la confundarea plecărilor (Genova, Livorno, Veneţia). Două mărturii sînt de reţinut: dezvoltarea capitalismului genovez în sectorul asigurărilor maritime din Veneţia şi acele nave mediteraneene care leagă Genova, Veneţia şi Livorno de Europa atlantică şi septentrională. Maremma din ultima hartă este Maremma toscană.

tilomi ai Veneției", Alessandro și Justiniano Contarini precum și Alvise Foscarini se plîng că regele Franței a capturat una dintre navele lor pe drumul spre Anglia. În Țările-de-Jos, în mai 1552, zece sau douăsprezece corăbii „o parte biscaiene, o parte portugheze și ragusane, în bună rînduială și echipate „... se vor întîlni cu flota principală", atunci aflată în pregătire[71]. La 17 octombrie 1552 vin vești bune din partea consulilor *veneziani a Londra*[78]. Din 1553 pînă în 1565 treisprezece corăbii genoveze (dintre care unele capabile să ridice 500 de tone) transportă alaun din Civitavecchia în Flandra[79]. La Veneția, la 20 iunie 1556, negustorii „care călătoresc în mod obișnuit la Londra" sînt convocați pentru a discuta alegerea consulului[80]. La 3 decembrie 1557 Genova este aceea care se plînge de escrocheriile unui genovez, proprietarul unei hurci care, venit din Ponant la Cadiz, a ocolit prin Neapole în loc să treacă prin Livorno și Genova cum era dator să facă[81]. Alte exemple: în mai 1558, francezii pun mîna pe o corabie venețiană în largul lui Le Havre[82]. De la 18 decembrie 1562 la 15 februarie 1563, o corabie florentină, *Santa Maria de la Nunziata* călătorește de la Anvers la Livorno[83]. Jurnalul inedit al lui Francesco de Molin îl arată plecînd din Veneția la 21 martie 1566 la bordul navei mari a lui Jacomo Foscarini și Jacomo Ragazoni; nava ajunge la Zanza și se încarcă în întregime cu stafide *(uve passe)* „ceea ce-mi păru un lucru vrednic de mirare, spune el, să încarci cu o asemenea marfă o întreagă navă de o mie de *botte*. „Călătoria continuă prin Malta, Mallorca, Málaga, Cadiz, Lisabona, pentru a ajunge la „Margata"[84]. Marfa este debarcată aici, expediată la Londra iar nava pleacă din nou în octombrie. Peripețiile sale pe mare și mai ales în slujba Spaniei care a sechestrat nava și a retrimis-o în Flandra, nu ne mai interesează. În iulie 1567, la Málaga o „mare corabie venețiană", încărcată cu mărfuri pentru

Cadiz și cu vinuri candiote pentru Anglia este pe punctul de a fi și ea rechiziționată; în 1569, șase nave venețiene sînt semnalate în același timp pe drumul nordului[85]. Dat fiind ceea ce știm despre tonajul lor, putem calcula importanța acestui trafic meridional...; în același an, 1569, două nave erau capturate de pirații hughenoți din La Rochelle (corabia *Justinian*, de 1200 t. cu o încărcătură de 130 000 de scuzi la bord, plus 70 de piese de artilerie ascunse sub sare și mica navă *Vergi*[86]), ceea ce prilejuiește reclamații, schimburi de hîrtii și, pentru noi, precizări suplimentare despre traficul neîntrerupt dintre Seniorie și insula din nord. Aflăm, dar ne cam îndoim, că așa-numitele *carisee* figurează printre mărfurile de la înîntoarcere[87], amănunt care nu a scăpat serviciului de informații al ducelui de Alba în Țările-de-Jos[88]. În august el scrie că englezii avînd în vedere amenințarea de război cu Spania, își exportă postavurile cu corăbii venețiene, lăsînd la o parte accidentele, surprizele pirateriei, au privilegii de neutralitate. La Londra, ambasadorul spaniol silește, în mai 1569, corăbiile venețiene să plece cît mai curînd posibil din Anglia[89], căci pentru a-i ține în mînă pe englezi, și a-i cuminți este necesar să fie stînjenit acest du-te-vino al corăbiilor din Veneția și Ragusa. Este destul de ciudat că hughenoții îi ajută tocmai pe spanioli în această privință[90].

Dar acest trafic renăscut este fructul conjuncturii. Din 1550 (dată rotundă) pînă în 1570 sau, și mai bine, pînă în 1576, el se află sub semnul unui declin evident. Pentru toată lumea există afaceri proaste, dar fiecare este obligat să se asigure cu ce-i trebuie ca să-și poarte de grijă. Bogații trec drept învingători pentru că ei străbat criza, în timp ce alții se îneacă în ea, în ciuda deselor și dezastruoaselor accidente ale marilor corpuri plutitoare din Mediterana, acestea rezistă și asigură legăturile interioare și exterioare. Și apoi peri-

oada favorabilă economiei revine. Dacă nu ne lăsăm antrenaţi de nevoia de a simplifica, observăm că această revenire a prosperităţii stopează călătoriile mediteraneene spre nord, sau, cel puţin, le rărește. În *boom-ul* care însufleţește sfîrșitul secolului, bogaţii își pot oferi din nou luxul de a părăsi unele servituţi. Corăbiile engleze, apoi cele olandeze reiau drumul lumii mediteraneene, mult mai intens, dealtfel, decît în timpul primei jumătăţi a secolului.

Întoarcerea englezilor în 1572—1573

Navele engleze reapar cel mai tîrziu în 1573. La această dată înregistrăm ceea ce pentru noi semnifică întîia lor sosire la Livorno. Este însă posibil ca ele să fi revenit mai devreme? Astfel în 1572[91] sosea o terranova* engleză și oricum, în 25 iunie 1573 o altă corabie *La Rondine*[92], proprietar *Givanni Scotto, inglese*, încărcată la Londra și Southampton aducea la Livorno trei baloturi de *carisee*, doi barili de cositor prelucrat, cîteva ţesături de bumbac, 37 de butoaie de clopote sparte, 5 clopote întregi, 300 de bucăţi de plumb și un butoiaș de limbă sărată. După cum se vede, este o încărcătură modestă . . .

Sfînta Maria îndurerată, proprietar Sterlich sosește la 20 iulie cu mărfuri încărcate la Cadiz. *Zmeul* care ajunge la Livorno la 15 decembrie 1573 aduce din Londra plumb, sodă, postavuri și cositor, totul fiind destinat — amănuntul are valoarea sa — negustorilor genovezi. Chiar și numai aceste trei nave modeste sugerează cu anticipaţie ce va însemna traficul englez: postavuri, plumb, cositor . . . Viitorul va adăuga acestor mărfuri nenumăratele butoaie de heringi, de ton, de somon con-

---

* navă care pescuiește ton în preajma insulei Terra Nova din America de Nord (N. tr.).

servat... Legătura stabilită avea să nu se mai rupă. Listele noastre portuare din Livorno semnalează trei nave engleze în 1573, nouă în 1574, două (controlul nostru este foarte defectuos în acest an) în 1575, trei în 1576, cinci în 1578, nouă în 1579, două în 1580, treisprezece în 1581, zece în 1582, patru în 1583, şase în 1590—1591, trei în 1591—1592, şaisprezece în 1592—1593. Englezii au regăsit deci drumul Mării Interioare.

Nimic nu pare să explice sau să determine această reîntoarcere la poarta de intrare în Spania şi aproape nimic în lumea mediteraneană. Trebuie oare să aducem în discuţie progresele velaturii şi ale greementului la navele rotunde, realizate către mijlocul secolului al XVI-lea şi care le fac mai uşor de condus pe o mare cu schimbări bruşte de dispoziţie? Sau, dacă ne mulţumim cu ceea ce ne dezvăluie *le portate* din Livorno, aceste debarcări de butoaie cu scurmbii albe, (de plumb şi cositor) lumea mediteraneană va fi avut o nevoie sporită de resursele engleze pentru a-şi potoli foamea, foamea zilelor de post şi de păresimi, precum şi foamea sa de arme? Ştim că în această epocă, tunul de bronz începe să ia locul tunului de fier. În orice caz este sigur că cererea de cositor şi de plumb este generală în lumea mediteraneană, în ţările musulmane, în Rusia, la fel ca în creştinătatea mediteraneană. Din 1580, navele engleze care fac escală în Sicilia sînt suspectate că transportă la Constatinopol cositorul necesar turnării pieselor de artilerie[93]. Acestea aprovizionează şi Neapolele[94], iar în Malta se bucură de o bună primire după primele contacte, puţin cam aspre pe care au fost nevoite să le suporte ca de exemplu, în 1581, micuţa corabie *The Roe*, proprietar Peter Baker, încărcată cu fier, oţel, bronz, cositor şi în 1582, nava *Reynolds*[95]. Ordinul Cavalerilor de Malta acordă englezilor în luna iulie a acestui an
 dreptul de a face comerţ fără oprelişte în

insulă, și să meargă în Levant, cu condiția să nu practice contrabanda. Această favoare prilejuiește, în chip firesc, încheierea de comenzi ferme pentru pulbere de tunuri, archebuze, salpetru, cositor, oțel, fier, cupru, *carisees* obișnuite albe, pînzeturi groase, gloanțe și ghiulele de fier, pietre de ascuțit fine, catarge și antene de galere; în plus, cărbune de pămînt, *rosetta*, ceea ce negustorii britanici traduc prin *coal of Newcastle*. Iată un fapt care adaugă un mic amănunt istoriei cărbunelui englez...

Dar întoarcerea englezilor în Marea Interioară se prezintă mai ales ca un răspuns la unele apeluri precise, ca acelea ale Marelui Duce al Toscanei dintre 1576—1578, pentru a-i atrage pe englezi la Livorno[96], sau, la fel, acelea ale lui Horacio Pallavicino, acest genovez trecut la Reformă care a fost în Anglia ultimul dintre marii bancheri și oameni de afaceri italieni[97]. În 1578, asociat cu un alt genovez, Battista Spinola din Anvers, el a aranjat pentru Statele Flandrei (acestea s-au emancipat atunci de sub tutele lui Filip al II-lea) un împrumut de 350 000 de florini, asigurat, garantat prin polițe de Londra. În schimb, Pallavicino a obținut monopolul importurilor de alaun pe șase ani, ceea ce nu putea fi decît în detrimentul statelor lui Filip al II-lea. Spania avea deci un dublu interes să reacționeze: era vorba de a salva propriul său negoț și, totodată, de a împiedica rebelii să realizeze afaceri rentabile ale căror beneficii nu se știa dinainte la ce puteau sluji... Pallavicino, prevăzînd dificultățile, a plănuit să readucă imediat în nord alaunul pe care-l poseda la Genova, Milano și în porturile Spaniei. La sfîrșitul verii el e expediat către sud nava *Santa Maria Incoronata*, de 7 000 *cantars* pînă la Alicante, Cartágena și Cadiz pentru a ridica de aici o parte din stocurile sale[98]. Prevenit, Regele Catolic se pregăti să facă cercetări la Milano și să rețină în Spania în timpul trecerii, navele încărcate cu alaun[99]. Cursa fu întinsă

dar genovezul era avizat de primejdie chiar din Alicante, așa încît hotărî să încredințeze unor corăbii engleze grija transportării prețiosului alaun. Ele ajunseră într-adevăr la Alicante la întoarcere, fără a suferi pagube și, în număr de șapte, aduseră la Londra în martie 1579 14 000 *cantari* ceea ce înseamnă o medie de 2 000 *cantari* pentru fiecare corabie, adică aproximativ 100 de tone. Întreaga încărcătură valora considerabila sumă de 60 000 de scuzi, pe de altă parte, dacă nu cumva forțăm sensul unui alt document, se pare că Pallavicino ar fi trimis prin Germania pînă în Flandra alți 2 000 de *cantari*[100].

Mai există un document care trebuie adus în dezbatere: decretul Senatului venețian din 26 ianuarie 1580[101] care implică, încă o dată, criza din Lepanto. „Înainte de ultimul război, afirmă senatorii, negustorii noștri din Veneția aveau obiceiul să se ocupe de negoțul și traficul din Ponant (adică din Anglia), închiriind navele noastre pentru insulele Cephalonia, Zante și Candia, unde încărcau stafide și vinuri pentru drumul în Ponant și, la întoarcere, aduceau în acest oraș* *carisee*, postavuri de lînă, cositor și alte mărfuri." Cinci sau șase corăbii ajungeau astfel an de an în Marea Nordului. Dar după război (deci după 1571—1573), *il detto viaggio è del tutto levato*, amintitul itinerariu este întrerupt cu totul. Nave „străine" merg direct în insulele Veneției și încarcă aici struguri uscați și vinuri noi cu complicitatea unor supuși venețieni din partea locului ce primesc în schimb *carisee* postavuri, cositor și bani din nord...

Astfel încît ar trebui să revenim la criza venețiană din 1571—1573. Așa cum ea a asigurat în Orient prosperitatea vizibilă, dar provizorie, a afacerilor marsiliezilor, tot așa ea a readus în lumea mediteraneană prezența engleză. Și tot ca în Levant, Veneția și-ar fi pu-

---

* Adică Veneția (N. tr.).

tut redobîndi rapid locul. Dacă nu a făcut-o, cauza este că împrejurările economice din jurul anului 1575 devin favorabile și anulează aceste deplasări de activitate pe care le-am semnalat. Vor mai exista desigur și spre sfîrșitul secolului cîteva nave venețiene în nord. Nu descoperim de pildă, prin intermediul unui fapt divers întîmplător (repatrierea a 100 de săraci portughezi „sosiți goi pușcă" din Tercera în Anglia) menționarea a două corăbii venețiene[102]? În octombrie 1589, corabia *Santa Maria di Gracia* (venețiană sau ragusană) mai încarcă încă la Candia și la Rethymo vin pentru Anglia, cel puțin așa declară contractul său de închiriere[103]. Dar în anasamblu am arătat: Veneția aidoma celor mai multe dintre marile orașe mediteraneene ajunge din ce în ce mai mult să angajeze nave și marinari „străini". Această angajare este cea mai bună explicație a revenirii în Mediterana a navelor nordice[104].

Negocierile anglo-turcești: 1578—1583[105]

Englezilor le rămînea să cîștige piețele Levantului. R. Hakluyt pretinde că aceasta a fost opera a doi negustori din Londra, Edward Osborne și Richard Staper care s-au hotărît să acționeze în 1575. Ei au trimis pe cheltuiala lor la Constantinopol doi agenți, John Wight și Joseph Clements care au luat drumul Poloniei și, la Lvov, în septembrie 1578, s-au întîlnit cu escorta ambasadorului turc Ahmet Șauș, care-i duse la ținta călătoriei lor la 28 octombrie. Cei doi au obținut din partea sultanului o scrisoare pentru regina Angliei, datată 15 martie 1579.

Bernardino de Mendoza care urmărește de la Londra mai bine negocierea decît agentul spaniol la Constantinopol Giovanni Margliani, notează, în noiembrie 1579 că regina a primit prin Franța o scrisoare de la sultan în

care îi sînt făcute mii de promisiuni și se cere să-și mențină și să-și întărească buna sa înțelepciune cu Prea Creștinul, să se căsătorească — francezii sînt fără îndoială întrucîtva amestecați în acest sfat — cu ducele de Anjou. Scrisoarea adaugă că negustorilor englezi veniți pe uscat sau pe mare le va fi rezervată cea mai bună primire. De fapt, scrie Mendoza, turcilor nu le pasă de această căsătorie. Ceea ce-i interesează este cositorul „pe care englezii au început de cîțiva ani să-l aducă în Levant", cositorul fără de care nu se poate „turna artileria". De altfel cinci nave cu mai mult de 20 000 de scuzi din acest metal sînt pe punctul de a părăsi Londra pentru Levant[106]. Răspunsul reginei, cu data de 25 septembrie 1579, a fost încredințat lui Richard Stanley și navei *The Prudent*[107]. Momentul era favorabil. Succesiunea Portugaliei fiind deschisă, Filip al II-lea este prins în pregătiri enorme. Mai mult decît oricine Elisabeta este neliniștită, așa încît sprijinirea pe ajutorul sultanului este o soluție care i se impune. În cursul negocierilor ea va solicita chiar ieșirea flotei otomane.

Oricum ar fi, Anglia obținea în iunie 1580 treizeci și cinci dintre articolele primelor sale capitulații, printre care dreptul de comerț liber pentru supușii săi sau pentru cei aflați sub pavilionul ei, totul fiind obținut în pofida francezilor ale căror prestigiu și influență se micșorează în Levant, spun englezii și după ce l-ar fi mituit „pe defunctul Mehmed Pașa" spun francezii[108] care se amăgesc crezînd[109] că, potrivit unor promisiuni ale Sultanului, noii veniți vor naviga sub pavilionul Franței. Englezii își păstrează cu fermitate privilegiile și nu vor îngădui știrbirea lor. În noiembrie 1580, un ambasador turc, fără îndoială, renegat italian sosea în Anglia[110], iar la 11 septembrie 1581 era organizată *The Levant Company* de către Elisabeta în beneficiul lui Edward Osborne, Richard Staper, Thomas Smith,

William Garret și alții, cîțiva. Constituirea sa nu s-a petrecut fără a pricinui mari fricțiuni cu englezii aventurați în Levant mai mult sau mai puțin pe cont propriu și cu aceia care, aproape organizați în companie, realizau negoțul Veneției.

Beneficiile noii legături comerciale, organizate la scară mare, soseau la momentul oportun în vreme ce afacerile moscovite erau încurcate și pe ducă, iar navele daneze, în 1582, încercau să împiedice cu forța comerțul din golful Sfîntul Nicolae[111]. În noiembrie 1582 corabia *Susanna* din Londra pleca la Constantinopol cu daruri și o scrisoare din partea reginei pentru sultan[112]. Ea era dusă de noul ambasador pe care îl numise de curînd Elisabeta în Turcia, William Hareborne[113], acel Guillaume Harbron din știrile franceze[114] care avea să fie un temeinic deschizător de drumuri pentru cauza engleză. Sicilia nu află despre trecerea navei decît la 15 martie 1583[115], atunci cînd ea sosise deja în Arhipelag.

La 3 mai William Hareborne săruta mîna sultanului „și i s-a făcut tot atîta cinste spune de Maise[116], cît oricărui alt ambasador al regelui care a fost văzut vreodată aici în fața (sultanului)". Împotriva lui și a consulilor pe care îi va numi în Orient, nici francezii, nici venețienii acești *malicious and dissembling peoples*, în care, după opinia lui Hareborne, deopotrivă nu trebuia să ai încredere, nu vor izbuti, în cele din urmă, nimic[117].

Succesul navigației engleze

De la începuturile sale *The Levant Company* a făcut afaceri excelente. Sub prima sa formă, cea a patentei din 11 septembrie 1581, ea realizează beneficii ajungînd pînă la 300 la 100[118]. Progresele sînt chiar și mai nete după 1592 sub cea de a doua formă a sa, după fuziunea în ianuarie cu falsa *Venice Company*, fondată în 1583[119]. Din 1595 *The Levant Company* dispune

de 15 nave și 799 de marinari[120]. Ea frecventează Alexandretta, Cipru, Chios, Zante și, mai rar, Veneția și Alger[121]. În 1599 numai în apele italiene ea numără 20 de nave iar în 1600 compania adaugă flotei sale obișnuite încă 16 nave suplimentare[122]. Aceste succese n-o împiedică să-și clameze sărăcia, să-și exagereze dificultățile ca din întîmplare chiar în ajunul reînnoirii privilegiilor sale, la 31 decembrie 1600[123] cînd încă mai trăia Elisabeta și la 14 decembrie 1605[124], la începutul domniei succesorului acesteia Iacob I.

Aceste dificultăți totuși există: lungimea călătoriilor, ostilitatea Spaniei pînă în 1604, primejdiile pirateriei maghrebiene, apriga apărare a venețienilor și marsiliezilor care nu-și cedează pozițiile de bună voie, fără a mai socoti ofensele turcești și sarcina împovărătoare pentru companie de a întreține un ambasador la Constantinopol și o serie de consuli în Maghreb și Levant. Cu toate aceste, succesul a răsplătit perseverența negustorilor englezi, perfecțiunea navelor lor, prețul scăzut al țesăturilor, calitatea organizării lor. Cele cîteva zeci de nave ale lor fac în Levant și-n Mediterana ceea ce cu greu izbutesc marsiliezii cu sutele lor de coji de nucă[125]... Trebuie să implicăm în acest succes ingeniozitatea sistemului de convoaie pe care englezii îl stabilesc din 1591, banii pe care îi procură balanța favorabilă a achizițiilor la Constantinopol, cinstea mai mare a negustorilor lor, în comparație cu venețienii și francezii, gata să înșele în privința calității și cantității țesăturilor.

Toate aceste argumente aflate deja la Hakluyt și reluate de istorici își au valoarea lor. Și totuși?...

Englezii sînt purtați de asemenea și de reînflorirea comerțului Levantului pe care am semnalat-o în legătură cu mirodeniile. Vechea prăvălie mediteraneană profită încă o dată de violentele lupte din Atlantic[126]. Nu este întîmplător că între 1583—1591 unii agenți englezi

ajung, pe drumurile Siriei pînă la Oceanul Indian, în Persia, Indii și Sumatra. Datorăm acestor copii pierduți admirabile descrieri ale drumurilor din Orientul apropiat și Îndepărtat. În Egipt, englezii negustori de postavuri groase, nu puteau, din pricina climei calde să facă negoț cu folos decît contra bani peșin, așa încît ei eșuează aici în fața tenacei și abilei concurențe franceze[127]. De aceea englezii privesc și năzuiesc să se angajeze în direcția Siriei și a drumurilor sale transversale. Ei organizează aici un comerț de mărfuri contra mărfuri pe care cea de a doua descoperire a Capului Bunei Speranțe de către olandezi nu îl va distruge chiar de la început. Să notăm de altfel că *The East India Company*, fondată în 1600, este fiica sau sora lui *Levant Company*[128] ...

În centrul lumii mediteraneene, la Livorno, cifrele mărturisesc succesul crescînd al nordicilor. Astfel indică acel extras din *le portate* privind navele venite din Ponant (textul nu este prea precis și amestecă englezii cu olandezii)[129]: pentru perioada octombrie—decembrie 1598 este vorba de sosirea în port a mai mult de 5 000 barili de plumb, 5 613 barili de scrumbii afumate, 268 645 *pesci merluzzi*, 513 *fardi* de *pesci stockfiss* ...

Situația la sfîrșitul secolului

La sfîrșitul secolului englezii sînt pretutindeni în lumea mediteraneană, în țările musulmane sau creștine, în lungul tuturor drumurilor de uscat care conduc aici sau se îndepărtează, în direcția, fie a Europei, fie a Oceanului Indian. Din 1588 îi chemau și Moldova și Țara Românească[130]. Deja de mai mulți ani Londra făcea planuri mari[131]. În 1583, succes simbolic, *Hercules* (ce era, cel puțin, la a doua călătorie) aducea de la Tripoli cea mai bogată încărcătură pe care un negustor englez ar fi făcut-o pînă atunci să intre în vreun port din insulă[132].

Piloţi spanioli, greci, marsiliezi îi ajutau pe noii veniţi să realizeze, escală după escală, cucerirea mării întregi fără să putem data totdeauna aceste victorii succesive, cu atît mai mult cu cît primele intrări în porturi sînt, în general circumspecte, pline de precauţii. Marsilia hotărăşte astfel în 26 noiembrie 1590 să primească în portul său două vase engleze: „a fost hotărît ... şi s-a ordonat că, de vreme ce oraşul are nevoie de plumb şi chiar de cositor, în aceste vremuri nefericite în care ne aflăm, mărfurile încărcate pe cele două vase vor intra în acest oraş împreună cu proprietarii comanditari şi funcţionarii lor pentru a le vinde, desface cu amănuntul sau negocia cu ţăranii şi locuitorii de aici şi să cumpere altele, dacă aşa li-i voia, pentru a le încărca pe suszisele vase fără oprelişte şi ocrotiţi"[133]. Indiscutabil, nu este prima dată cînd englezii intră în Marsilia şi în legătură cu marsiliezii din 1574, dar acum iată-i ocupîndu-şi locul cum se cuvine şi în mod oficial.

Ce drum a fost străbătut abia în cîţiva ani! Un document genovez[134] din 1589 semnalează marile puncte de legătură ale unui *Intelligence Service* organizat în cuprinsul tuturor zonelor mării. La Constantinopol, William Hareborne (care la această dată era, de altfel, la Londra)[135]; la Alger, John Tipton, în Malta, John Lucas; în sfîrşit, la Genova, Richard Hunto. Acesta din urmă, al cărui nume este italienizat, dă genovezilor impresia că ar fi duşmanul catolicilor, „un duşman foarte şiret şi pervers", avînd reputaţia de a fi spionul *(inteligencero*, spune textul nostru redactat în spaniolă) al lui Horacio Pallavicino, şi el spion ... În ianuarie 1599, englezii se bucură că au împiedicat un nou agent spaniol, Juan Estefano Ferrari să încheie o afacere. Iată-i de acum înainte suficient de angajaţi în viaţa lumii mediteraneene pentru a avea propria lor politică, desigur nu de anvergură şi forţă. În ea intră multă supleţe, ceva înşelătorie (dar cine este scutit de aşa ceva?).

Este ca un joc pe două tablouri, cel al Islamului și al Creștinătății, și chiar pe un al treilea, al pirateriei.

În chip de corsari, ei au fost prin aceste locuri de la începuturile călătoriilor lor și în felul cel mai rău[136]. Încă din 1581 una dintre navele lor făcea piraterie împotriva turcilor[137]. Douăzeci de ani mai tîrziu, în 1601, o notă din Londra raportează lamentațiile venețienilor, genovezilor și ale altora în legătură cu jafurile la care se dedau corăbiile engleze și despre revînzările lor în orașele Maghrebului[138]. Livorno devine, după pacea hispano-engleză locul favorit de odihnă la bătrînețe al corsarilor englezi retrași din afaceri[139].

Este adevărat, pirateria este arma celor slabi. Aceea a englezilor, la sfîrșitul secolului al XVI-lea demonstrează cît de neînsemnați păreau încă, într-o mare a corăbiilor și orașelor bogate. Va fi nevoie de secole pînă să se consolideze acest paradox, o Mare Mediterană engleză; va trebui să așteptăm anul 1620 pentru ca să pătrundă în ea o flotă de război britanică și anii 1633—1640 pentru ca la Genova să se deschidă case de comerț[140], filiale ale celor din insulă.

Sosirea hanseaticilor și a olandezilor

Revenirea englezilor a fost legată de negoțul cositorului. Prima venire masivă a hanseaticilor și olandezilor a depins de achizițiile de grîu făcute de mediteraneeni, de grîu deci și nu atît, încă o dată, de politica stîngace și ineficace a acestor paznici nepricepuți ai Mediteranei care sînt spaniolii deși a avut și ea partea sa de contribuție.

Slabele recolte italiene din anii 1586—1590[141] sînt cele care i-au alertat pe olandezi și hanseatici, sprijiniți, probabil, de misiți și intermediari evrei cum au presupus, nu fără justificare Luzac[142], de Jonge[143], și Wätjen[144]. Dar acestea

sînt amănunte de execuție. În aceeași măsură, inițiativele au venit din Danzig, Lübeck și Hamburg. Nimic nu este mai natural ca aceste orașe, de la porțile marilor piețe ale grîului, specializate în comerțul de cereale cu ridicata să fi auzit apelul mediteraneenilor. Astfel la Danzig Marele Duce al Toscanei l-a trimis în 1590 pe agentul său Ricardo însoțit de un funcționar avînd sarcina să treacă *granajo della Polonia* la Lübeck, apoi în Olanda, Franța, Anglia[145]. Este sigur că marea comandă trecută în acest an în nord de Marele Duce — se zice că în valoare de 1 000 000 de dolari — a declanșat, ea singură, cea dintîi sosire a flotelor nordice ale grîului. Apoi traficul a început să se desfășoare pe scară largă. Istoricii susțin că în 1590, treisprezece corăbii ar fi fost sechestrate în Spania, în timpul trecerii, în pofida pașapoartelor pe care le acordase Regele Catolic[146]. Celelalte 40 sosiră la Livorno[147]. Dată fiind mulțimea demersurilor, nu este de mirare că apelului mediteraneenilor i s-a răspuns din toate țările nordice[148]. Olandezii, hanseaticii, englezii se amestecă în flotele cerealelor, după cum apare în lista livorneză *delle portate* din 1593.

GRÎUL NORDIC LA LIVORNO ÎN 1593

Lista navelor transportoare (după Mediceo 2079, filele 150 verso — 169 verso

	Amsterdam și Zeelanda	Anglia	Vase hanseatice: Lübeck	Emden	Hamburg	Danzig	Anvers și Flandra	Norvegia	Riga	Localizare incertă
Nave originare din	12	7	4	5	16	9	4	2	1	11
			34							
Nave încărcate la	28	7	3	3	12	11	0	0	1	8
	dintre care una singură în Zeelanda		29							

Cele 73 de nave sosesc la Livorno după cum urmează: 6 ianuarie (2), 9 ianuarie (1), 12 ianuarie (5), 13 ianuarie (7); 14 ianuarie (4), 16 ianuarie (1), 20 ianuarie (8), 26 ianuarie (3), 31 ianuarie (1), 11 martie (1), 14 martie (2), 1 aprilie (1), 29 aprilie (1), 3 mai (1), 5 mai (1), 6 mai (2), 12 mai (1), 15 mai (1). În ceea ce privește timpul necesar drumurilor nu se indică nimic pentru aceste nave din 1593, dar în 1609—1611 (Mediceo 2079) duratele reale ale călătoriilor, în săptămîni. erau următoarele: A. Amsterdam-Londra — 12, 6, 5, 5, 8, 5, 32 de zile, 16; B. Dangiz—Livorno — 14; C. Londra—Livorno — 14; D. Bristol—Livorno — 12; E. Plymouth—Livorno — 28 de zile.

Observațiile privind acest tablou impunîndu-se de la sine — variația duratei călătoriilor, predominarea călătoriilor de iarnă, indicarea vizibilă a rolului Amsterdamului drept centru de redistribuire a cerealelor, vom lăsa cititorului grija de a le extrage singur. Să adăugăm totuși: 1. în acest an 1593 șase nave engleze au adus obișnuitele încărcături de plumb, cositor și scrumbii dar în convoiul lor s-au furișat o navă olandeză (încărcată în Anglia și o navă din Emden, *Vulturul negru*, încărcată la Lisabona; 2. în total, grîu, și secară, nordici au debarcat în acest an la Livorno mai mult de 15 000 t de cereale ceea ce dă pentru fiecare corabie din nord un tonaj mediu de 200 t aproximativ; 3. lista numelui corăbiilor indică predominarea covîrșitoare a denumirilor nereligioase.

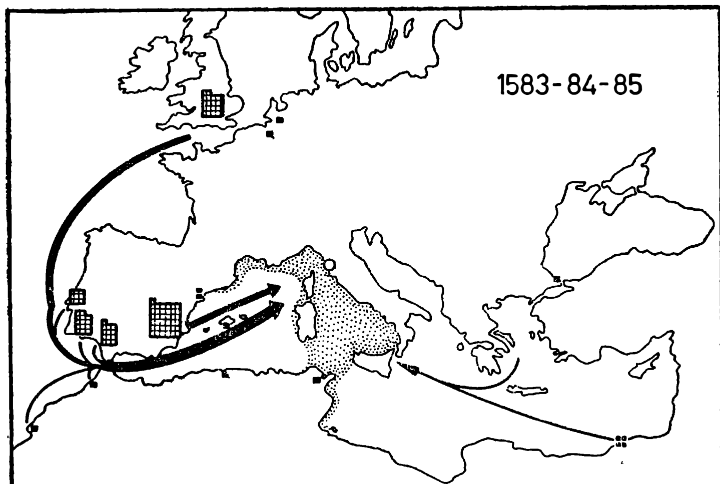
De la grîu la mirodenii: olandezii cuceresc lumea mediteraneană

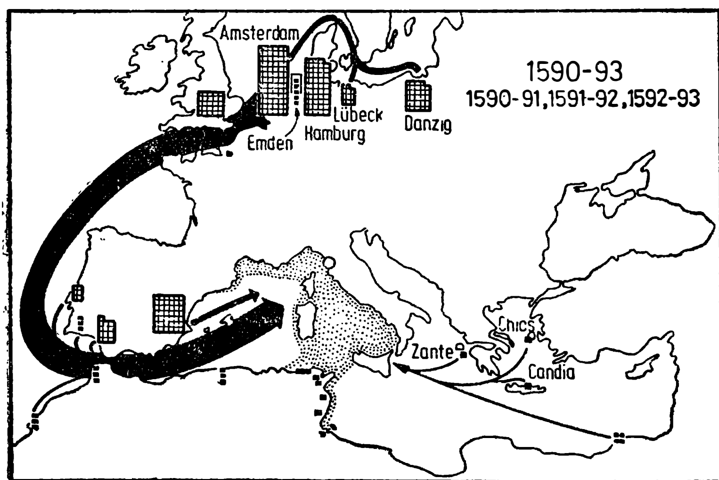
Deși hanseaticii și olandezii au sosit în același timp, totuși doar ultimii aveau să cucerească marea. Cartea lui Ludwig Beutin[149] explică acest lucru prin concurența care se stabilește între cele două popoare nordice. La începutul secolului al XVII-lea, hanseaticii erau eliminați, iar navele lor nu mai depășeau de fel escala de la Málaga[150].

Ar rămîne să fixăm cauzele acestei înfrîngeri. Fără îndoială hanseaticii care în timpul războaielor dintre iberici și nordici avuseseră o poziție privilegiată de neutri, au văzut avantajele acestei poziții micșorîndu-se de la sine după acordurile din 1604 și 1609. Căci nu tot

astfel, în secolul al XVIII-lea hanseaticii vor profita de războaiele europene ca să-și extindă legăturile comerciale în Marea Interioară? La sfîrșitul secolului al XVI-lea însă au acționat mult mai multe cauze. O asemenea cauză nu este, de exemplu, faptul că hanseaticii sînt legați de Spania și de misiunile oceanice propuse de aceasta. Sau că ei n-au nevoie de mirodeniile și piperul care i-ar fi putut atrage pînă în Levant? Sau, de asemenea, că în spatele orașelor maritime nu există o industrie puternică nici măcar ca o consecință a legăturii preferențiale a Germaniei de sud cu Genova și Veneția? Sau în sfîrșit, lipsa numerarului? Printr-un paradox care trebuie să-și găsească explicația, olandezii vor fi aceia care în 1615, și, fără îndoială[151], mai înainte vor transporta în Siria unele mărfuri germane — ambră, mercur, cinabru, fire de cupru, fier ... Nu cred că trebuie să acuzăm Hansa că ar fi avut o organizare desuetă. Mulțimea proprietarilor de corăbii sau a asiguranților este ceva care se întîlnește în toată lumea mediteraneană. Să fie atunci o problemă a lipsei navelor? Hanseaticii dispun de toate tonajele.

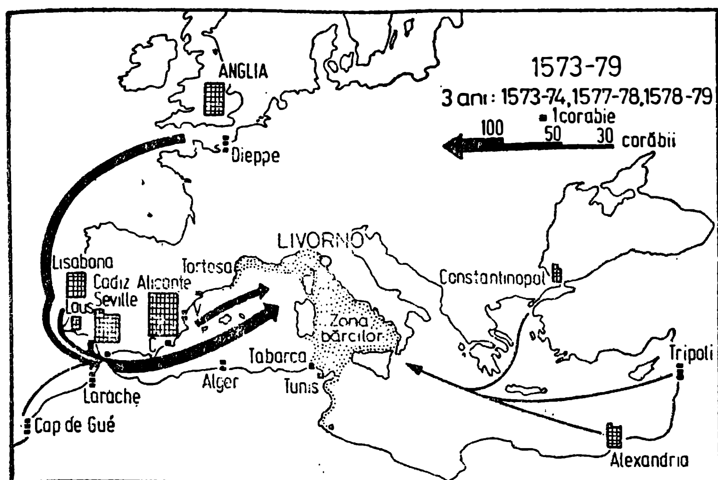
Oricum ar sta lucrurile, olandezii vor fi triumfat și vor fi atins către 1597 extremitatea orientală a mării. În acest an, Balthasar Moucheron, dușmanul Spaniei, trimitea o navă la Tripoli din Siria sub pavilion francez[152] În anul următor toate navele olandeze obțineau de la regele Henri IV autorizația de a face negoț sub pavilionului său în porturile turcești[153] (ei nu vor avea capitulații proprii decît în 1612). În 1599 consulul venețian semnala[154] că în acel an „era încă venită“ o navă „flamandă“ cu mai mult de 100 000 de scuzi în bani gheață, care adusese, de altfel, prejudicii importante negoțului venețian. El se preocupa să afle dacă negustorii din Țările-de-Jos vor rămîne în Siria, „consulul“ olandez declarînd că n-ar face-o cu nici un chip dacă progresele compatrioților lor ar continua în Oceanul Indian. Drum bun,

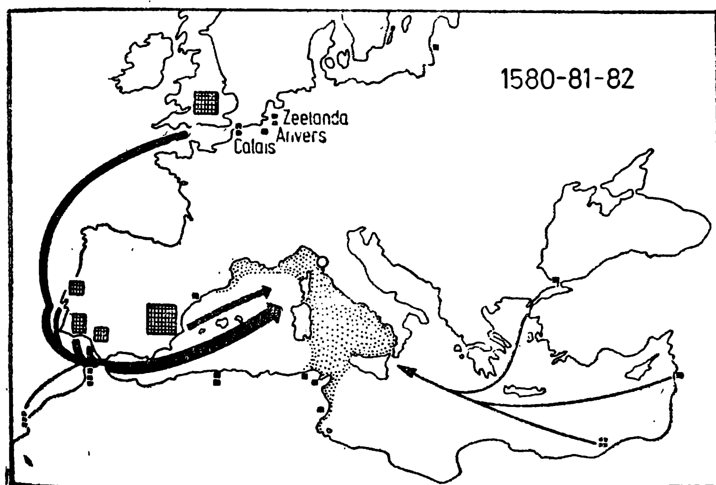

54 — ROLUL CRESCÎND AL NAVELOR NORDICE LA LIVORNO: 1573—1593

După F. BRAUDEL și R. ROMANO, *Navires et marchandises à l'entreé du port de Livourne.* Rolul Levantului totdeauna restrîns, se va micșora și mai mult (în pofida bogăției cîtorva încărcături. Piața Ponantului, majoritară, este, la început, în principal cea a Spaniei și a Portugaliei, cu puține

nave din nord, cîteva nave venind din Marea Mînecii şi din Marea Nordului. Această ordine este destrămată odată cu sosirea masivă a navelor din nord încărcate de grîne, în 1590—1593.

Cele patru hărţi schiţează evoluţia rapidă a transporturilor comerciale ce ajung la Livorno (fiecare adaugă transporturile a trei ani).

s-ar fi zis cu plăcere la Veneția. Numai că olandezii rămaseră, în ciuda periplului triumfal al lui Houtman (1595), a ocupării Javei (1597), explorării insulelor Comore, cuceririi insulei Mauriţius (1598)[155] și a reîntoarcerii celei de a doua flote (1598). Adevărul este că a fost nevoie de ani pentru ca să se realizeze cucerirea eficace a Indiei și ramificarea direcțiilor ei, pentru ca, din Compania Pămînturilor Îndepărtate *(Van Verne)* să se desprindă Compania Indiilor Orientale, în 1602, și, pe de altă parte, pînă cînd să fi fost capabili să întrerupă prețiosul trafic al drogurilor, pînă cînd să fie atrași în Levant de comerțul mătăsurilor (pe care vor încerca în curînd, fără succes imediat, să-l abată către Golful Persic) și al bumbacului tors...

Iată-i deci pe olandezi în Marea Interioară ca niște bondari agresivi, puțin cam greoi și chiar atît de greoi încît dacă se lovesc de geamuri le sparg. Intrarea lor este zgomotoasă, brutală. Pentru ce oare? Fiindcă ei sînt cei mai cruzi dintre pirați după spusele portughezilor care, după jefuirea *da nossa cidade** Faro, au dreptate ca să spună acest lucru[156]? Sau pentru că atît în Mediterana cît și în Ocean ei sînt nevoiți să dea din coate, să-și cîștige locul într-o lume care este deja stăpînită de alții? Astfel procedaseră în secolele al XIII-lea și al XIV-lea catalanii, veniți și ei tîrziu și pretutindeni dedîndu-se la piraterie, forțînd porțile. Nici englezii nu au făcut altfel. Tunurile lor nu serveau doar pentru forțarea Gibraltarului și pentru a se apăra împotriva galerelor spaniole. Ei trăgeau fără deosebire asupra a tot ce era bun de atacat, nave turcești, franceze sau italiene, nu avea prea mare importanță! Și dobîndiseră astfel rapid o reputație de corsari. Olandezii în Mediterana au mizat și ei adesea pe cartea pirateriei[157]. De timpuriu ei se asociază cu pirateria nord-africană și, aș adăuga asupra acestui

* orașului nostru (lb. port. — N. tr.).

lucru (și voi reveni) că o transformă, fixînd-o, aidoma comerțului interlop al Oceanului de marele port Livorno[158]. În orice caz, în 1610[159] în portul toscan soseau două corăbii venite din Oceanul Indian. Erau mediteraneeni sau olandezi? Faptul nu este precizat, dar conțopistul înnegrește o pagină întreagă pentru a le enumera bogățiile. În plus, între Senioria din Veneția și Amsterdam se înnoadă raporturi curioase, uneori prin intermediul regelui Franței, de o încîlceală greu de limpezit. La Veneția se menționează atunci asigurări maritime pentru toate regiunile lumii, inclusiv pentru Indii[160]. Să fie o activitate olandeză? Nu avem însă nici o dovadă despre asta.

Va mai trece timp pînă cînd istoria Olandei în acest mic sector al lumii mediteraneene și în alte părți să fie în întregime clară. Marele său moment de avînt se înregistrează pe cadranul lumii, de la sfîrșitul secolului. Atunci de ce victoria navelor Elisabetei asupra greoaielor flote ale lui Filip al II-lea nu a fost urmată de triumful englez care părea logic? De îndată ce Anglia a cîștigat, Olanda își impune oamenii, legăturile comerciale, navele sale pînă în îndepărtata Insulinda, pînă în China, în lumea întreagă, și astfel pînă la jumătatea secolului al XVII-lea. O singură explicație este plauzibilă: Olanda, datorită învecinării cu Țările-de-Jos catolice și ca urmare a insistenței sale în a forța porțile Spaniei, a rămas mai mult decît insula britanică legată de Peninsula iberică și de bogățiile sale de origine americană, fără de care ea nu și-ar fi putut însufleți propriul său negoț. Căci fără monedele de opt reali, smulse cu perseverență Spaniei, n-ar fi existat nici un fel de comerț olandez pe cele șapte mări ale lumii. La începutul secolului al XVII-lea, în Anglia se considera mai avantajos negoțul prin intermediul lui *Levant Company*, care se echilibra mulțumită exporturilor abundente în Turcia, decît cel al lui *East India Company*, im-
 posibil fără o considerabilă evaziune mone-

tară[161]. Între Spania și Olanda există o legătură de capital, întărită de pacea dintre 1609 și 1621, destrămată, ca întreaga prosperitate a Spaniei, odată cu jumătatea secolului al XVII-lea, în clipa în care — simplă coincidență? — roata destinului se va întoarce împotriva Olandei.

Cum au cucerit olandezii Sevilla fără luptă începînd din 1570

Victoria răsunătoare din secolul al XVI-lea repurtată de englezi și olandezi nu se poate interpreta corect decît la scara întregii lumi. Este vorba mai întîi despre transformările tehnice în lanț în arta construirii și conducerii navelor, despre care am mai vorbit[162]. Apariția corăbiei nordice cu un deplasament de 100 pînă la 200 de tone bine înarmată, sigură pe manevrele sale marchează o cotitură în istoria maritimă a lumii. Navigația în mările nordice a făcut mai multe progrese între 1500—1600 decît cele ale *Invenciblei Armada* la Trafalgar[163]. Nordicii au întărit apărarea corăbiilor lor, mărind echipajele, multiplicînd puterea de foc, ușurînd punțile superioare pentru a face manevrarea mai ușoară. Ralph Davis a reamintit de curînd acest lucru într-un studiu care mi se pare fundamental[164]. De fiecare dată cînd evaluările sînt posibile, cifra medie a oamenilor echipajului, raportată la tonajul navei, este superioară în nord celei care există pe navele din Marea Interioară[165]. Inconvenientul încărcăturilor mai mici este compensat de securitatea mai mare și deci de asigurări cu un procentaj mai mic[166]. Desigur, costisitoarele galere din Mediterana vor obține cîteodată, chiar și în secolul al XVII-lea, revanșe senzaționale: corabia nu este suverană decît dacă vîntul îi umflă pînzele permițîndu-i să evolueze[167]. Pe timp de calm total galera, cu agilitatea sa, ajunge în unghiurile moarte ale fortăreței ne-

mișcate și atunci deznodămîntul luptei este în favoarea sa.

Dar excepția confirmă regula. Superioritatea războinică și comercială a nordului este în afară de orice îndoială. De altfel englezii și olandezii au fost foarte curînd conștienți de ea mult înainte de 1588. Pentru ei navigatorii portughezi nu sînt decît „găini muiate"[168]. Invers, portughezii vorbesc despre o victorie a săracilor și a ticăloșilor. Acești olandezi, spun ei chiar și în 1608[169] se mulțumesc pe mare „cu o coajă de pesmet, puțin unt, slănină, pește și bere; ei își duc astfel viața luni de zile în larg". Meridionalii sînt mai pretențioși la bord „pentru că nu sînt crescuți ca aceia în sărăcie".

Desigur, există alți factori care se aflǎ implicați în imensa dezbatere.

Să ne debarasăm și noi de explicațiile atît de des prezentate: Peninsula Iberică ar fi fost un paznic incapabil al Mediteranei; vrînd să potolească furtuna, el ar fi dezlănțuit-o, promovînd în Oceanul Atlantic și în fața nordului, o politică deasupra mijloacelor sale. Această explicație are, fără îndoială, doar o mică parte de adevăr. În 1586, spaniolii, stăpîni ai Lisabonei, în aceeași măsură ca și la Sevilla, își înmulțesc embargourile și interdicțiile împotriva navelor din nord[170]. Aceste măsuri nu stînjenesc însă un comerț iberic activ cu dușmanul. „Blocada" este deci ineficace[171] și totul sau aproape totul continuă la fel ca înainte. Pe urmă și cronologia ne pune în gardă. Englezii pătrund în Marea Mediterană începînd cu anii 1572—1573, cu mai mult de zece ani înaintea embargourilor spaniole, iar olandezii, din 1590—1593, cu mai mulți ani întîrziere ... Cu siguranță, marea economie furnizează sau lasă să se întrevadă explicația fundamentală a unei răsturnări economice la acest nivel de importanță.

Nordul și sudul sînt ostile cu mult timp înainte de sfîrșitul secolului: Țările-de-Jos se
 revoltă din 1566, englezii întrerup relațiile ma-

rítime cu spaniolii din 1569. Dar acești „dușmani complementari"[172] nu pot trăi unii fără alții. Se ceartă, apoi se înțeleg, cad la învoială după cum înțelegerea se face pe față sau pe ocolite. În consecință, războiul oceanic se aprinde, se stinge, se liniștește prin soluții totdeauna din culise... A existat astfel între 1566 și 1670 un important *turning point**. Pînă atunci comerțul oceanic era triplu: nordicii (olandezii) în prima linie[173], bretoni peste puțin timp în a doua[174], englezii, mai tîrziu hanseaticii și pescarii scandinavi[175] care asigură legătura dintre nord și Peninsulă, furnizînd grîul, lemnul, peștele uscat sau sărat, plumbul, cositorul, cuprul, pînzeturile, postavurile, articolele de fierărie; ibericii care au organizat pornind din Spania *Carrera de Indias* și, din Portugalia, legătura pe ocean cu Indiile orientale; în sfîrșit, italienii și mai ales genovezii la Sevilla care finanțează traficul de mărfuri, metalul alb din America echilibrînd, dar totdeauna cu întîrziere, balanțele comerciale.

Apar două gîtuiri extrem de importante: începînd cu 1566 negustorii genovezi care obțin din partea Regelui Catolic *sacas de plata* se dezinteresează de exportul mărfii care pînă atunci facilitase plățile lor în nord. Apoi, începînd cu 1569 circulația metalului alb de la Laredo la Anvers se întrerupe[176]. Or, comerțul oceanic nu se suspendă doar prin atîta, el chiar prosperă și acest fapt uimitor reprezintă o explicație cheie.

Nu se pune problema să curmăm într-adevăr acest comerț, spun experții spanioli consilierilor regelui, aceasta ar însemna să ruinăm navigația, negoțul Indiilor, și să slăbim resursele visteriei. Astfel vorbește un lung raport din 1575[177]. Abandonată de marele capitalism genovez, marfa a găsit alți amatori la Sevilla. Firmele din Țările-de-Jos, îmbogățite în anii

---

* punct, moment de cotitură, hotărîtor (lb. engl. — N. tr.).

anteriori, vor face avansuri în mărfuri proprii, așteptînd pentru a fi plătite, sosirea flotelor din Indii care se întorc cu numerar. Altfel spus, negustorii din Sevilla nu mai sînt decît comisionari, ei văd trecînd mărfurile, își scot din valoarea lor cîștigurile la trecerea acestora, dar nu riscă, așa zicînd, nimic din al lor. Capitalurile le vor servi la cumpărarea de terenuri, și sate, de *juros* sau pentru constituirea de bunuri inalienabile. Trăind acest rol pasiv îi pîndește lenevia pe care ei o privesc fără să se înspăimînte. Astfel Sevilla a fost cucerită, devorată dinăuntru printr-o muncă obscură, nevăzută, de termite — totul în favoarea Olandei. Anversul, în războiul lînced care începe în 1572, rămîne metropola capitalului politic așa cum este Saigonul dinaintea anului 1953, în vremea traficului cu piaștri. În acest timp Amsterdamul atrage către sine negustorii din Anvers și, dincolo de Sevilla, își aruncă plasa asupra imensei Americi spaniole. Toată această evoluție n-a fost posibilă decît prin ani întregi de trudă, cu complicități, cu intermediari și printr-o lentă degradare a pieței sevillane, cel puțin în ceea ce privește meandrele capitalului, ale concesiunilor ducelui de Medina Sidonia începînd cu San Lucar de Barrameda, fieful său[178].

Către sfîrșitul secolului, toate aceste dedesubturi ale comerțului sevillan sînt cunoscute și în timpul verii lui 1595, regele se hotărăște să lovească acest negoț clandestin, prea dezvoltat pentru a scăpa unei cercetări atente. Ordinul a fost executat de împuternicitul Diego de Armenteros, asistat de Luis Gaytan de Ayala. Ei vizitară 63 de firme comerciale din Sevilla aparținînd castilienilor, portughezilor, flamanzilor, francezilor, germanilor, suspectați din pricina legăturilor lor cu Olanda, Zeelanda, și Anglia[179]... Bineînțeles, nu s-a găsit măcar un singur englez, olandez sau zeelandez care să fie înhățat!. „Este un lucru bine cunoscut, scrie Armenteros, că ei nu fac negoț în Spania decît

prin intermediari de încredere". Cei doi *visitadores* au pus mîna pe hîrtii, registre comerciale, cînd existau asemenea registre și cînd au reușit să le descopere, unii negustori ascunzîndu-le pe ale lor pînă și în așternuturi. Toate aceste documente au fost examinate de cinci *contadores** experți contabili puși la dispoziția anchetatorilor. Datorită abundenței materiei, complicațiilor și obscurităților era greu de descoperit proprietarii exacți ai mărfurilor. Intr-adevăr, provinciile fidele ale Țărilor-de-Jos schimbau mărfuri cu insulele revoltaților. Și în afară de cazul stabilirii unor permise speciale de liberă trecere eliberate de guvernatorul Țărilor-de-Jos sau de transformarea în obligatoriu și general a acestui sistem între cele două părți aflate în conflict în Flandra, era greu de știut dacă o anumită marfă aparținea unora sau altora. Încurcătura venea din faptul că era imposibil să se dirijeze prin Dunkerque sau Gravelines traficul provinciilor fidele. Cu insulele învecinate și Douvre cît timp ar fi fost necesar pentru asta? Și unde sînt navele regelui? Trebuia atunci să se procedeze prin anchete, să fie descusuți martorii? Nimeni nu va spune, nu va putea spune adevărul. Negustorul interogat care ar lăsa să fie confiscate cutare sau cutare mărfuri știe că partenerul său se va despăgubi cu mărfurile aparținîndu-i lui. Acestea sînt concluziile scrisorii comune trimise la 12 iulie de către ducele de Medina Sidonia și de cei doi anchetatori pentru care Diego Armenteros a servit drept secretar[180].

Situația este și mai clară într-o scrisoare a aceluiași Armenteros, scrisă probabil o lună mai tîrziu unui secretar al lui Filip al II-lea, prietenul sau pretectorul său, în orice caz, un personaj politic important[181]. În hîrtiile confiscate, Armenteros a observat în nouă cazuri din zece că negustorii incriminați fac negoț ca și cum nu s-ar fi întîmplat nimic, cu mulți dintre rebelii Țărilor-de-Jos sau cu englezii și întrețin cu ei corespondență, le încredințează capital...

Între altele, un întreg lot de hîrtii se referă la Francisco de Conique, Pedro Leymieri, și Nicolas Baudaert, toți trei rezidenți în Anglia și David Leymieri, acesta din urmă stabilit la Amsterdam. O scrisoare adresată lui Pedro Leymieri în Anglia îl înștiințează despre faptul că „flota noastră a intrat într-o asemenea dezordine încît dacă ar pleca de aici ar putea fi capturată în întregime ușor, chiar cu un număr mic de nave". Această companie (Leymieri și consorții) este după cîte i s-au spus, cea mai bogată dintre toate cele care se găsesc la Sevilla. Navele sale au ajuns la San Lucar ducînd mărfuri ale companiei și pe care ducele de Medina Sidonia îngăduie să fie debarcate. E adevărat, adaugă Armenteros, că pentru el înseamnă o afacere de 12 000 de ducați... „Nu există nici un străin care intrînd la San Lucar, mai spune el, care să nu fie favorizat, răsfățat și chiar ajutat în privința exporturilor de capital". Cînd va avea o persoană sigură la îndemînă va expedia prin intermediul ei hîrtiile referitoare la afacerea Leymieri. În așteptarea apariției acesteia el îl roagă stăruitor pe secretar să păstreze secretul, „ca să nu-mi mai sporesc numărul dușmanilor pe care mi i-am făcut slujind-o de Majestatea Sa..."

Există dovezi de o claritate și mai crudă. Începînd cu anul următor, din 1596[182], în golful Cadiz, 60 de nave încărcate pentru Indii erau surprinse de flota engleză în timpul jefuirii orașului; în total mărfuri în valoare de 11 000 000... Englezii propun să nu le dea foc în schimbul unei idemnizații de 2 000 000. Dar ducele de Medina Sidonia refuză tîrgul și atunci vasele ard. Da, însă nu spaniolii sînt aceia care suportă pierderea enormă întrucît mărfurile nu le aparțin...

Într-adevăr, s-ar putea scrie o carte întreagă despre Sevilla, orașul corupției, al denunțurilor dușmănoase, al funcționarilor necinstiți, orașul în care banul pustiește totul.

Toate aceste realități neprelucrate ne ajută, dacă nu să tragem o concluzie, cel puțin să întrevedem explicațiile esențiale. Nu stîngăcia agenților lui Filip al II-lea, sau slăbiciunea evidentă a „jandarmilor" strîmtorii Gibraltar ci, pur și simplu, bancruta statului spaniol, incontestabilă în 1596 și care reactualizează brusc înainte de a deveni explozive, problemele circulației metalului alb și ale împărțirii avuției mondiale... Aflată într-o expansiune subită, Olanda caută și găsește compensații către lumea mediteraneană cu grîu și către insulele Sonde cu alte mărfuri...

Un amănunt curios: aceste înaintări olandeze, mai ales în Mediterana dar și spre India sau America sînt precedate de sosirea negustorilor portughezi, în general creștinați recent, veniți, fie din Lisabona, fie din orașele nordului unde și-au găsit refugiu. A existat, cum era posibil, o „cucerire" a Lisabonei așa cum a existat o „cucerire" a Sevillei? Iată o altă problemă importantă.

Creștini noi din lumea mediteraneană

Această imensă infiltrare a unui capitalism nordic, atlantic, internațional, domiciliat la Amsterdam nu putea lăsa în afara cuceririlor sale bogata Mediterană. Cum Spania era jefuită fără scrupule, ea a ispitit un capitalism în plină tinerețe și flămînd, un capitalism care a știut rapid să-și găsească aliați la fața locului. În favoarea olandezilor, pregătindu-le drumul sau voind mereu să li-l pregătească, au intrat în acțiune bogații marani portughezi. Astfel sînt negustorii Ximenes din Lisabona și din Anvers împreună cu asociații lor, negustorii Andrade și Veiga care au organizat pentru marele duce al Toscanei livrările de grîu nordic începînd din anii 1599, nu fără

beneficii considerabile și care de asemenea, s-au angajat în comerțul piperului în direcția Italiei. Din 1589 ei încredințau mirodenii lui Baltasar Suarez la Florența. Apoi, acestui castilian îl preferară pe Antonio Gutierrez care se stabilise de curînd la Florența, și se afla, fiind el însuși portughez, în relații cu alți negustori din țara sa, ca de exemplu Manuel da Costa care îi trimitea în mai 1591 lădițe cu zahăr[183]. Corespondența lui Simón Ruiz cu Florența ne informează în legătură cu acești portughezi care stăpînesc totul *en esto de especierias*, după spusele lui Baltasar Suarez care dorea o intervenție a prietenului său în favoarea sa pe lîngă puternicii Ximenes[184]. Aceștia din urmă au trimis în 1591 500 de chintale de piper într-un singur transport pentru Italia[185]. Cu un an înainte ei aduseseră la Livorno o navă cu 600 de lăzi de zahăr din Brazilia[186]. Și totul va reuși: piperul din Alexandria se află în criză la momentul potrivit. „Au noroc în tot ce ating“, strigă uimit Baltazar Suarez[187]. *Son afortunados en cuanto ponen mano.*

Pe urmele lor sosesc în Italia și alți portughezi. În februarie 1591, doi dintre ei, Fernandez și Jorge Francisco merg să se stabilească la Pisa. În cazul acesta „nu există nici o îndoială că ei n-ar trage după sine toate afacerile din Portugalia.“[188]. În luna august a aceluiași an, „după cîte am aflat, scrie Baltazar Suarez, negustorii Ximenes trimit cîte un ins să deschidă o prăvălie pe numele lor, și chiar expediază la Pisa pe Sebastian Ximenez Penetiques care îi reprezintă în momentul de față la Cadiz. Din Anvers vine un fiu al lui Ruiz Nunez și, fiindcă e vorba de oameni bogați, marele duce dorește să-i atragă și se pregătește să le acorde avantaje“[189].

Aceste amănunte semnalează o anumită conjunctură: de cînd piperul se vinde greu pe drumurile Atlanticului, el se răspîndește a-
 proape de la sine către Italia și de acolo către

Germania. De aceea pentru un timp emigrația portugheză se orientează către Italia. Ambasadorul lui Filip a II-lea la Veneția vorbește despre acești evrei portughezi pe care-i vede sosind în haine creștine, apoi declarîndu-se *por judios* și „punîndu-și pălăria roșie care este semnul distinctiv pe care îl poartă într-un stat"[190]. Veneția redevine tolerantă în privința lor, îi primește, îi suportă, îi ocrotește, profită de serviciile lor. Cîteva nume ies la suprafață, unele destul de puțin cunoscute: doi frați, „Rui Lopez și Diego Rodrighes" care după douăzeci și patru de ani de ședere, cer, în mai 1602 *cittadinanza* venețiană[191], sau acel Rodrigo di Marchiano, inițiator al comerțului cu zahăr provenind din capul Gué, în Maghreb[192], sau alți marani venind din Flandra și Hamburg și care trec prin Veneția în drum spre Levant. Atunci pare să se contureze, discretă sau nu, eficace sau doar aparent eficace, o prosperitate a unor negustori evrei, levantini și ponentini care puși de acord, formează împreună un lanț de la Istanbul la Salonic, Valona, Veneția și mai departe pînă la Sevilla, Lisabona, Amsterdam. Nu este întîmplător că pirateria spaniolă, toscană sau malteză din anii aceștia este atît de preocupată să „curețe" navele comerciale, punînd mîna pe toate mărfurile aparținînd evreilor, nu este deci o întîmplare acea *ropa de judios* despre care vorbesc documentele spaniole. Încărcăturile merită adesea efortul[193].

Deci se pune problema: această prosperitate a luat naștere într-o înțelegere mai mult sau mai puțin formală între olandezi și marani? În acest caz, Atlanticul ar fi răspunzător de o atare înțelegere. Nu avem suficiente dovezi pentru a hotărî în această privință, dar lucrul este posibil. Apărută în 1778 fără numele autorului *La richesse de Hollande* este o foarte frumoasă carte dar nu neapărat o carte a adevărului. Citim aici, amestecate cu cîteva erori, afirma-

țiile următoare: „abia în 1612, imitîndu-i pe evreii refugiați la ei, care, se spune, întemeiaseră pretutindeni agenții comerciale au început olandezii să le instituie pe ale lor și să călătorească în toată Mediterana“[194].

Intruziunea nordică și declinul lumii mediteraneene

De cînd au fost redactate paginile de mai sus (1963) s-au desfășurat cercetări asupra spectaculoasei coborîri a corăbiilor, marinarilor, negustorilor și mărfurilor din nord către Marea Interioară. Au fost aduse noi precizări: că olandezii au pregătit cu grijă acest *„straatvaart“*[195], drumul prin strîmtoarea Gibraltar. Un „spionaj comercial“ i-a informat cu exactitate, cum o dovedesc scrisorile negustorilor, acelea ale lui Daniel van der Meulen, sau Jacques della Faille. În 1584 acesta din urmă trimisese în Mediterana, de la Londra, o navă încărcată cu postavuri englezești și cu butoiașe de pe care, la întoarcerea din Italia aduse orez, fructe, vin. Din nefericire ea naufragia la înapoiere chiar pe coasta Olandei. În 1588, o navă olandeză reușea, poate cea dintîi, să atingă Maghrebul și Levantul. O altă navă, *Den Swerteen Ruyter (Cavalerul negru)* aducea în 1590, dintr-o lungă călătorie de doi ani prin lumea mediteraneană, o lecție dictată de experiență: avînd în vedere ostilitatea spaniolă și omniprezența pirateriei, ea dădea sfatul să se folosească nave suficient de mari (de ordinul a 150 de tone), bine înarmate și cu echipaje de cel puțin treizeci de oameni. Că riscul era real în timpul anilor care urmară este dovedit chiar și numai de taxa de asigurare pentru navele cu destinația Livorno, de 20%. De altfel navele olandeze au luat măsura de prevedere de a naviga sub pavilion străin, cu hîrtii false. Acestea sînt, cum li se va spune

mai tîrziu în Franța, *nave mascate*. Despre călătoriile cu plecarea din Amsterdam[196], posedăm informații destul de complete; la fel despre Cornelius Haga (1578—1654), primul ambasador al Statelor Generale la Istanbul prin intermediul cărora au fost semnate capitulațiile din 1622 în beneficiul Provinciilor Unite.

Aceste amănunte au evident importanța lor. Dar ele nu sînt singurele informații noi oferite de cercetarea ultimilor cincisprezece ani. Și dacă mi s-a părut necesar să le fac un loc special în această a patra ediție, motivul îl reprezintă tezele generale ale lui Richard T. Rapp care le însoțește și le luminează într-o manieră nouă potrivit căreia Mediterana a cedat pasul în secolul al XVII-lea în fața Oceanului Atlantic.

Prima teză a lui R. T. Rapp: Mediteraneenii au fost izgoniți din poziția lor dominantă nu numai datorită drumurilor noi care ar fi abătut comerțul profitabil către nord, dar, înainte de toate, ca urmare a pătrunderii, în propria lor mare, a englezilor și olandezilor și a unei „revoluții comerciale" nu numai a transportului ci și sub semnul unei concurențe îndîrjite. Bogăția lumii mediteraneene în fapt nu a secat: a trecut doar în alte mîini. Într-adevăr, dacă ne plasăm la Londra la o dată suficient de tîrzie, către 1660 (media anilor 1663—1669) exporturile și reexporturile din Londra (în mii de tone) pentru produsele manufacturiere (dintre care postavuri) și pentru produsele alimentare, dau următoarele cifre: către zona mediteraneană, inclusiv Spania și Portugalia, 974, adică 48% din total; către Europa, inclusiv Scoția și Irlanda, 872, adică 43%; către America de nord, Indiile occidentale și orientale 193, adică 9%. Aceste cifre, deși Londra la mijlocul secolului al XVII-lea nu este centrul lumii, aduc o mărturie directă asupra economiei internaționale din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Lumea mediteraneană

*in lato sensu** (mi se pare justificat să adăugăm și Peninsula Iberică) rămîne în această epocă marea regiune a schimburilor comerciale și a profiturilor. Și nu pe noile drumuri ale celor Șapte Mări ale lumii ci chiar în Mediterana s-a constituit la începuturile sale supremația engleză, sau mai bine zis supremația nordică deoarece *mutatis mutandis,* aceste remarci sînt la fel de valabile și pentru Olanda.

Dar R. T. Rapp este și mai original cînd demonstrează că intruziunea nordică nu a reprezentat numai o „capturare" a cărăușiei în Mediterana ci și o cucerire forțată a piețelor, că nordul a imitat sistematic produsele manufacturiere din Italia, mai ales cele din Veneția, înlăturîndu-le treptat prin prețul scăzut al mărfurilor oferite, consecință a mai marii ieftinătăți a mîinii sale de lucru și mai ales printr-o concurență puțin loială, aproape frauduloasă. Căci *the new draperies* englezești, produse în cantitate mare și de calitate inferioară sînt oferite pe piața Levantului ca postavuri venețiene cu mărci și sigilii false ceea ce pe de o parte, este un mod de a se introduce fără dificultate pe o piață importantă iar pe de alta, de a discredita vechiul renume al calității venețiene. În plus, atunci a fost obținută foarte scump o emigrație a meșteșugarilor calificați din Veneția atît către Olanda, cît și de către Franța lui Colbert, sau Anglia lui Carol al II-lea. Veneția care fusese primul oraș industrial al Europei, își pierde atuurile unul după altul.

Totuși, și aceasta este a doua teză a lui R. T. Rapp, viața Veneției în secolul al XVII-lea continuă în aparență și în fapt la același nivel scăzut. A existat, în ceea ce o privește, o stagnare nu un regres al nivelului său de viață, după avîntul viu din secolul al XVI-lea. A o constata înseamnă a apăra și aproape a dovedi

---

* în sens larg (limba latină — N. tr.).

de astă dată cu cifrele în mîini, impresia tuturor istoricilor Veneţiei care nu o văd regresînd decît cu încetul. Cred efectiv că Veneţia a reuşit conversiunea sa agricolă — grîu, porumb, orez, duzi, mătase brută (şi prelucrată) creştere de animale, că Terra Ferma s-a dezvoltat între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea şi, prin industria sa, a susţinut viaţa uşoară a Veneţiei, că preţurile înalte ale pieţelor Senioriei au facilitat schimburile comerciale, că navigaţia pe Mediterana deşi asumată de navele străine, face din Veneţia chiar şi în secolul al XVII-lea, primul port din Mediterana, că, în sfîrşit, piaţa monetară a Veneţiei rămîne activă.

Dar şi mai mult încă, dacă teza lui Rapp este exactă, dacă prima acumulare a capitalului nordic s-a hrănit din antica bogăţie mediteraneană atunci nici lumea mediteraneană n-a decăzut repede. În ceea ce o priveşte cuvîntul decadenţă pare exagerat. Cărţile cîştigătoare şi-au schimbat stăpînul dar Europa nu şi-a schimbat centrul de greutate într-o zi, şi fiind determinată doar de un singur mănunchi de cauze. Destinul Mării Interioare este legat de ansamblul destinului european, în pragul modernităţii sale şi aceasta este o dezbatere clasică, adică încurcată fără motiv. Dacă l-am crede pe Max Weber, nordul european ar fi cîştigat datorită Reformei care ar fi inventat capitalismul. Dar această teză ultra-cunoscută, atît de des invocată, nu trebuie reţinută cu ochii închişi. O combat într-o carte[198] care apare concomitent cu ediţia a parta a *Mediteranei* ... Cititorul, dacă nu împărtăşeşte modul meu de a vedea poate să se refere la ea. Discuţia. bineînţeles, rămîne deschisă.

NOTE

1. Vezi mai sus.
2. J. HEERS, „Le commerce des Basques en Mediterranée au XV-e siècle“, în *Bulletin Hispanique*, nr. 57, 1955, p. 282—320.

3. J. HEERS, *Gênes au XV-e siécle*, p. 496.
4. E. ALBÉRI, *op. cit.*, vol. 1. p. 1, relatarea lui Niccolo Tiepolo, 1552.
5. Vezi mai sus.
6. Pierre CHAUNU, *op. cit.*, vol. 8, p. 254—256.
7. R. COLLIER, *Histoire du Commerce de Marseille*, vol. 3, p. 118.
8. A. de CAPMANY, *op. cit.*, vol. 4, anexă, p. 43, 1526.
9. R. COLLIER, *op. cit.*, vol. 3, p. 155.
10. O. MÜLLER, *op. cit.*, p. 53, încărcătură de chimen; benificiu realizat: 69%.
11. S. RAZZI, *op. cit.*, p. 116.
12. A.d.S. Napoli, Sommaria Consultationum, 96, f° 136, 3 septembrie 1521, și f° 151 v°, 24 octombrie 1521.
13. *Ibidem*, 122, f° 166, 1 noiembrie 1526.
14. *Ibidem*, 123, f° 36 v° și 37, 18 ianuarie 1527.
15. A.d.S. Mantova, arhivele Gonzaga, seria E, Genova, 759, Govambattista Fornari către marchizul de Mantova, Genova, 25 iulie 1530.
16. M. SANUDO, *op. cit.*, vol. 56, col. 238, Palermo, 5 aprilie 1532.
17. Domenico GIOFFRÈ, „Il commercio d'importazione genovese alla luce dei registri del dazio, 1495—1537", în *Studi in onore d' Amintore Fanfani*, 1962, vol. 5, p. 164.
18. Mă gîndesc la navele pescuitoare de sardele din Galicia, transportîndu-și peștele la Barcelona, Valencia, Sevilla. Judecătorul din Galicia către M.S., 20 februarie 1538, Simancas, *Guerra Antigua*, vol. 11, fila 200.
19. A.d.S. Mantova, arhivele Gonzaga, seria E, Spagna, 588, Gio Agnello către marchizul de Mantova, Barcelona, 3 mai 1535; la 22 aprilie flota portugheză intră la Barcelona: *„fece l'entrata con molta cermonia alla portoghese...*"
20. M. SANUDO, *op. cit.*, vol. 2, col. 138, 18 noiembrie 1498.
21. A.d.S. Mantova, arhivele Gonzaga, seria E, Veneția, 1439, Federico Trevisano către marchizul de Mantova, Veneția, 1 octombrie 1501.
22. Jacques HEERS, „L'expansion maritime portugaise à la fin du Moyen Age: la Mediterranée", în *Revista da Faculdade de Letras de Lisboa*, 2, 1956, p. 18.
23. Vincente ALMEIDA D'EÇA, *Normas economicas na colonizacao portuguesa*, Lisboa, 1921, p. 24.
24. Domenico GIOFFRÉ, *art. cit.*, p. 130, nota 38 și, de același autor, „Le relazioni fra Genova e Madera nel 1° decennio del secolo XVI", în *Pubblicazioni del civico Istituto Colombiano*, Studi Colombiani, 1951, p. 455, nota 25. O *arrobă*= 11,5 kg.

25. Acest val de zahăr, bine văzut în *art. cit.*, al lui D. GIOFFRÉ, p. 130 şi următoarele; 9 caravele transportă zahăr către Veneţia, vezi —. SANUDO, *op. cit.*, vol. 1, col. 640, 4 iunie 1497; *ibidem*, despre portughezi, vol. 1, col. 1032, şi vol. 2, col. 138.
26. Luis SARMIENTO către Carol QUINTUL, Evora, 5 decembrie 1535, Simancas, *Guerra Antigua*, vol. 7, f° 42.
27. J. BILLIOUD, *Histoire du Commerce de Marseille*, vol. 3, p. 228.
28. A.d.S. Venezia, *Cinque Savii*, vol. 3, 1549.
29. Michel MOLLAT, „Aspect du commerce maritime breton à la fin du Moyen Age", în *Memoire de la Societe d'histoire et d'Archéologie* de Bretagne, vol. 28, 1948, p. 16—17.
30. R. COLLIER, *Histoire du commerce de Marseille*, vol. 3, p. 146—147.
31. M. SANUDO, *op. cit.*, vol. 1, col. 471.
32. M. MOLLAT, *art. cit.*, p. 10.
33. *Saco de Gibraltar*, *op. cit.*, p. 10.
34. *Correspondance de Fourquevaux*, vol. 1, p. 178—179, 13 februarie 1567.
35. Reclamaţie a ambasadorului Franţei către regele Catolic (1570 sau 1571). A.N. K 1527, B 33, nr. 41.
36. Jean DELUMEAU, *L'alun de Rome XV-e—XIX-e siècle*, 1962, p.241.
37. E. GOSSELIN, *Documents authentiques et inédits pour servir à l'histoire de la marine marchande et du commerce rouennais pendant les XVI-e et XVII-e siècle*, Rouen, 1876, p. 8—11.
38. M. MOLLAT, *op. cit.*, p. 241.
39. 4 februarie 1535, Simancas, *Guerra Antigua*, vol. 7, f° 59.
40. E. GOSSELIN *op. cit.*, p. 43.
41. *Ibidem*, p. 42—43, 2 octombrie 1535.
42. *Histoire du Commerce de Marseille*, vol. 3, p. 221.
43. E. CHARRIÈRE, *Négociations dans le Levant*, vol. 2, p. 631—632, Constantinopol, 30 octombrie 1560.
44. Chantonnay către Filip al II-lea, Moret, 16 martie 1561, A.N. K 1494, B 12, nr. 60; acelaşi către acelaşi, 23 martie 1551, *ibidem*, nr. 62.
45. A.d.S. Firenze, Mediceo 2080.
46. Vezi mai departe p. 555—556.
47. Arhivele Ragusei. Diversa di Cancellaria, 146, f° 27—29, 17 iunie 1560. Este o hurcă, aşadar o corabie nordică.
48. Nobili către prinţ, Madrid, 6 iunie 1566, Mediceo 4897 *bis*. vezi C. DOUAIS, *op. cit.*, vol. 1, p. 90, 92.
49. Ducele de Alba către F. de Alava, Anvers, 13 februarie 1571, A.N. K 1519, B 29, nr. 18.

50. R. DOEHAERD și Ch. KERREMANS. *op. cit.*, 1953, p. 139. și 143.
51. Eleonora CARUS-WILSON, *Medieval Merchant Venturers*, Londra, 1954, p. 64 și următoarele.
52. Jacques HEERS, „Les Genois en Angleterre: la crise de 1458—1466“, în *Studi in onore di Armando Sapori*, vol. 2, p. 810.
53. Hektor AMMANN, *art. cit.*, în *Vierteljahrschift für S. u. W. G.*, vol. 42, 1955, p. 266.
54. *Ibidem.*
55. Domenico GIOFFRÈ, „Il commercio d'importazione genovese alla luce dei registri del dazio, 1496—1537“, în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, vol. 5, p. 113 și următoarele: W. CUNNINGHAM, *The growth of english Industry and Commerce*, 1914, vol. 1, p. 373.
56. Domenico GIOFFRÈ, *art. cit.*, p. 121—122.
57. A. de CAPMANY, *op. cit.*, vol. 3, p. 225—226; vol. 4, apendice, p. 49.
58. Domenico GIOFFRÈ, *art. cit.*, p. 122—123. Trebuie să se țină seama de releul din Cadiz.
59. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 96 și următoarele.
60. Philippe ARGENTI, *Chius vincta*, London, 1941, p. 13.
61. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 98.
62. *Ibidem*, p. 98. Există negustori englezi la Constantinopol, vezi Jérôme MAURAND, *Itinéraire.*, ediția Dorez, p. 126.
63. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 98.
64. *Ibidem*, vol. 2. Dedicație lui Robert Cecil, nepaginată.
65. *Ibidem*, vol. 2, p. 99—101.
66. James A. WILLIAMSON, *Maritime Entreprise*, Oxford, 1913, p. 223.
67. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 101—102.
68. Alfred C. WOOD, *A history of the Levant Company*, London, 1935, care plasează greșit cucerirea Chiosului de către turci în 1570 în același an cu aceea a Ciprului (eroare identică).
69. Inna LUBIMENKO, *op. cit.*, p. 20 și 27.
70. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 1, p. 243.
71. R. ROMANO, „La marine marchande venitienne au XVI-e siècle“, în *Les sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen Age au XVIII-e siècle*, 1962.
72. I. TADIC, *art. cit.*, p. 15.
73. Cîteva indicații în Arhivele Ragusei, Diversa di Cancellaria, 106, f° 247, 17 noiembrie 1516, în legătură cu o navă ragusană care călătorește între Londra și Ragusa; *ibidem*, f° 180, Genova, 10 martie 1515, o navă ragusană mergînd direct din Chios în Anglia; *ibidem*, 122, f° 24, Cadiz, 21 februarie 1538, navă ragusană, încărcată la

Southampton, cu destinația Cadiz, Palermo și Messina.

74. Selve către rege, 12 decembrie 1547, *Correspondance...* publicată periodic de G. Lefevre-Portalis, p. 252.
75. *Ibilem*, p. 321.
76. Arhivele din Moscova, Fondurile Lamoignon, vol. 3, f° 122.
77. R. HÄPKE, *op. cit.*, vol. 1, p. 512.
78. A.d.S. Venezia, Senato Terra, 67, f° 8.
79. J. DELUMEAU, *op. cit.*, p. 241.
80. A.d.S. Venezia, *Cinque Savii*, 17, f° 10.
81. A.d.S. Genova, Spagnam Negoziazioni, 2747, 3 decembrie 1557.
82. M. FRANÇOIS, *Le Cardinal François de Tournon, homme d'Etat, diplomate, mécène et humaniste, 1489—1562*, Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, Paris, 1951, p. 366.
83. A.d.S. Firenze, Mediceo, 2080.
84. Marciana, Ital. 8812, CVI, 3, f° 10 v°, Margate la capătul gurii Tamisei.
85. CODOIN, vol. 90, p. 228.
86. *Calendar of State Papers, Venetian*, vol. 7, p. 430, 441, 445—447, 454, 456; CODOIN vol. 90, p. 236—237, 254—288, 327.
87. CODOIN vol. 90, p. 236—237, 23 mai 1569.
88. Ducele de Alba către Rege, Bruxelles, 8 august 1569, CODOIN vol. 15, p. 170.
89. CODOIN, vol. 90, p. 236—237.
90. Decepție: n-am găsit, anume, (Arhivele Ragusei, seria *Noli e Sicurtà)* decît două drumuri făcute de navele ragusane, una în aprilie 1563 din Zeelanda la Livorno, cealaltă la 4 iulie 1565, de la Anvers la Ragusa. Dar multe dintre asigurările încheiate pentru șase sau douăsprezece luni nu dau itinerarele. În plus, există nave ragusane care încheie asigurări în alte părți decît la Ragusa. Există în schimb o bogată recoltă în seria *Securitatum* (1564—1571), A.d.S. Genova: plecînd sau sosind în Mediterana — trei călătorii de la Lisabona 10, la Cadiz, 5 în nord (Rouen, Anvers, Anglia, Flandra); începînd cu anii 1569—1570, aceste călătorii se înmulțesc în beneficiul navelor venețiene asigurate la Genova. Să fi profitat Genova de dificultățile Veneției în conflictele cu turcii?
91. Jean DELUMEAU, *L'alun de Rome*, p. 241.
82. *L'hirondelle*, Mediceo 2080. Aceeași referință pentru navele care urmează pînă la sfîrșitul paragrafului.
93. Marcantonio Colonna către rege, Palermo, 26 februarie 1580, Simancas, E° 1149, retransmite informații care le deține de la B. de Mendoza.

94. Aprovizionare indispensabilă, va spune contele de Miranda lui Filip al II-lea, Neapole, 13 iulie 1591, Simancas E° 1093.
95. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 145—146.
96. G. VIVOLI, *op. cit.*, vol. 3, p. 155.
97. Vezi L. STONE, *An elizabethan: Sir Horatio Palavicino*, 1956.
98. 23 septembrie 1578, CODOIN, vol. 90, p. 287—288.
99. CODOIN, vol. 90, p. 297.
100. *Ibidem*, p. 398. Despre întreaga afacere, vezi p. 275, 287—288, 360, 375, 387—388, 393.
101. *Bilanci generali*, Seria a doua, vol. 1, tomul lp. 439, nota 1.
102. 29 noiembrie 1582, CODOIN, vol. 92, p. 436.
103. A.d.S. Venezia, Lettere Com., L2 *ter*, 20 octombrie 1589.
104. Las la o parte două categorii de considerații minore: 1. Locuitorii din Dieppe și Marsilia ar fi servit drept ghizi englezilor pentru primele lor drumuri de la întoarcere. Este adevărat că unele nave engleze ajung la Livorno între 1573—1584 și sînt indicate ca fiind încărcate la Dieppe, (o indicație, 4 februarie 1574 la Calais, [cinci indicații, 3 februarie 1574,) 25 ianuarie 1576, 2 februarie 1576 — de două ori — 14 ianuarie 1579], în Franța (o indicație, 24 octombrie 1581). Un text al lui A. de Montchrestien din 1615 (op. cit., p. 226—227) pare, dar nu este, fără replică: „Sînt patruzeci de ani (așadar în 1575) de cînd cei dintîi (englezii), nu aveau nici un negoț, nici în Turcia, nici în Maghreb, căci ei mergeau doar la Hamburg și la Stade unde era locul lor de popas. Proprietarul Anthoine Girard, încă în viață și Jean Durant, tînăr bărbat din Marsilia le dădură la Londra primele deschideri și în plus le călăuziră și pilotară primele lor corăbi. Marsiliezii ei singuri le aduceau toate mirodeniile și alte mărfuri din strîmtoare; dar acum. . ." 2. Disputa privitoare la *uve passe* între Veneția și Anglia avea să dureze mai mult de un sfert de secol (*C.S.P. Venetian* vol. 7, p. 542, 544, 545, 548, 549, 550, 552). Ea debutează în 1570 odată cu concesionarea în favoarea unui negustor din Lucca, la Londra, a monopolului introducerii de *uve passe* în Anglia. Discuții, represalii vamale se succed în 1580, 1591, 1592, 1602. Reconcilierea a fost probabil realizată în 1609 (vezi *Mediteranée* . . ., ediția I, p. 482, 487—488). Nave venețiene nu încetează totuși să ajungă în Anglia.
105. Referințe bibliografice în R.B. MERRIMAN, *op. cit.*, vol. 4, p. 154, nota 2.
106. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 136—137.
107. CODOIN, vol. 90, p. 439, 28 noiembrie 1579.

108. Instrucțiuni ale lui Berthier, 5 septembrie 1580, *Recueil...*, p. 36.
109. Împotriva englezilor ei acționează de acord cu venețienii, vezi Hurault de Maisse către rege, 27 iulie 1583, A. E., Veneția, 31, f° 103 v° și următoarele.
110. CODOIN vol. 91, p. 523, 13 noiembrie 1580.
111. CODOIN, vol. 91, p. 334, 396, 399, 409; R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 1, p. 453—454; I. Lubimenko, *op. cit.*, p. 31.
112. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 429.
113. *Ibidem*, vol 2, p. 157
114. *Recueil...* p. 36.
115. 15 martie 1583, Simancas E° 1154.
116. Veneția 2 iunie 1583, A.E. Venezia, 31, f° 15 și 15 v°.
117. Hareborne către Richard Forster, Pera, 5 septembrie 1583; R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 172—173.
118. A.C. Wood, *op. cit.*, p. 17.
119. *Ibidem*, p. 20.
120. *Ibidem*, p. 23.
121. *Ibidem*.
122. *Ibidem*
123. *Ibidem*, p. 36.
124. *Ibidem*, p. 39.
125. La Marsilia în 1610, se recunoaște că există încă o mie de nave, vezi Paul MASSON, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIII-e siècle*, p. XXXI.
126. Paul MASSON, *op. cit.*, p. XVI.
127. A. C. WOOD, *op. cit.*, p. 33—35.
128. *Ibidem*, p. 31.
129. A.d.S. Firenze, Mediceo, 2079, f° 210, și 210 v°.
130. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 290.
131. CODOIN, vol. 92, p. 455—456.
132. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 271.
133. Arhivele comunale din Marsilia, BB 52, f° 24 v°.
134. A.d.S. Genova, L. M. Spagna 10 2419 (s.d.).
135. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 289—290.
136. Există nenumărate referințe: piraterii împotriva francezilor, în Paul MASSON, *op. cit.*, p. 24; împotriva ragusanilor, în Arhivele Ragusei, Diversa de Foris, vol. 7, f° 36. (Messina 26 mai 1598 capturarea și incendierea navei *N.D. de Loretto;* un alt atac al englezilor în largul lui Cagliari, 8 martie 1594. Diversa de Foris, vol. 2. f° 127 și următoarele; capturarea corăbiei *Saint-Trinité et Saint Jean-Baptiste*, aproape de Zante, Diversa de Foris, vol. 5, f° 88, 12 mai 1595.
137. *Recueil*, p. 53; R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 145—146; CODOIN, vol. 92, p. 60—61 (24 iunie 1581).

138. 22 februarie 1601, A.N.K. 1630. Ciudata aventură a unui englez Richard Cocaine care în 1601 își închiriază în Genova corabia *Neguțătorul regal* unui ragusan; stăpînul corăbiei pornește să facă piraterie împotriva turcilor. Mediceo, f° 258.

139. R. GALLUZZI, *op. cit.*, vol. 3, p. 270.

140. A.d.S. Genova, *Giunta di Marina*, notă despre consulatul englez.

141. W. NAUDÉ, *op. cit.*, p. 142—143, 331.

142. Elie LUZAC, *Richesse de la Hollande*, vol. 1, p. 63.

143. Johannes Cornelis de JONGE, *Nederland en Venisie*, Gravenhague, 1852, p. 299—302.

144. H. WATJEAN, *op. cit.*, vol. 2, p. 5.

145. G. VIVOLI, *op. cit.*, vol. 3, p. 181.

146. *Ibidem*, p. 117, referințe la Galluzzi și la Rondinelli, p. 318.

147. *Ibidem*.

148. Despre intrările navelor germane in Mediterana există trei documente regusane (Diversa de Foris, vol. 15, f° 122—124): Veneția 28 octombrie 1596, amănunt referitor la asigurarea corăbiei *Semiluna*, patron Hans Emens, din Hamburg care a adus grîne de la Hamburg la Veneția; Veneția 28 noiembrie 1596, asigurarea navei *Sfînta Treime* la Hamburg, patron Antinio(?) Luder care a adus grîu la Veneția; Veneția, 24 decembrie 1596, amănunt analog relativ la corabia *Fortuna Volante*, patron Girardo Vestrevuola, venită cu grîu din Hamburg. Se produc incidente pe lunga distanță dintre nord și Veneția: astfel în 1597 două nave (patroni, Luca și Giacomo Neringhia), încărcate cu grîu la Danzig sînt ușurate de încărcătura lor la Lisabona; apoi încarcă mărfuri în acest oraș și le transportă la Veneția unde cer să fie scutite de taxa de ancorare ca nave încărcate cu grîne în țări atît de îndepărtate, ceea ce li se acordă. A.d.S. Veneția, Cinque Savii, Busta 3, 20 iulie 1597.

149. *Der deutsche Seehandel in Mittelmmergebiete bis zu den napoleonischen Kriegen*, Neumünster, 1933.

150. Chiar și în 1600 în Italia există nave din Hamburg, vezi Simancas E° 617.

151. G. BERCHET, *op. cit.*, p. 157—159.

152. J. DENUCÉ, *op. cit.*, p. 17.

153. *Ibidem*, p. 71. Dar „consulatul" va fi exercitat de englezi.

154. G. BERCHET, *op. cit.*, p. 103.

155. J. DENUCÉ, *op. cit.*, p. 68.

156. Bernardo GOMEZ DE BRITO, *Historia tragico-maritima*, Lisboa, 1904—1905, vol. 2, p. 506—507, către 1604.
157. H. WÄTJEN, *op. cit.*, p. 55.
158. R. GALLUZZI, *op. cit.*, vol. 3, p. 270; G. VIVOLI, *op. cit.*, vol. 4, p. 7—10; semnalez, un mic amănunt enigmatic, sosirea la Livorno, la 29 noiembrie 1581, a unei corăbii probabil portugheze (corabia *Santo Antonio*, căpitan Balthasar Dias), încărcată în Brazilia și care transportă printre altele, 460 *cantaras* de *pau brasil*. În legătură cu încercările de „colonizare" toscană în Brazilia, vezi curioasele și insuficientele însemnări ale lui G. G. GUARNIERI, *op. cit.*, p. 24, nota 1.
159. A.d.S. Firenze, Mediceo 2070, f° 337 și 365; prima dintre aceste nave, *N-ra Senhora do Monte del Carmine*, provenind din Goa, transportă 4000 *cantars* de piper; sosirea ei e datată exact în anul 1610. Din 14 august 1610, cea a navei *N-ra Siggnora di Pietà*, provenind din Indiile orientale; ea aduce 4170 *cantars* de pînzeturi din India.
160. A.d.S. Venezia, *Cinque Savii*..., Busta 6, 15 noiembrie 1596, copie
161. A.C. WOOD, *op. cit.*, p. 43.
162. Vezi mai înainte p. 275 și următoarele.
163. L. von PASTOR, *op. cit.*, ed. germană, vol. 10, p. 306.
164. „Influences de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVII-e siècle", în *Decadenza economica veneziana nel secolo XVII*, Fundația Giorgio Cini, Venezia, 1961, p 183—235.
165. În legătură cu acest subiect, vezi mai sus. S.P. East India, vol. 1, p. 107, octombrie 1600, 5 nave trimise în Indii: 1500 de tone cu cîte 500 de oameni în echipaj, vezi R. DAVE, *art. cit.*, p. 215: în 1628, după spusele bailului venețian „englezii transportă mai mulți marinari și tunuri, lăsînd mult loc liber pentru luptă".
166. R. DAVIS, *art. cit.*, p. 215 (C.S.P. Venetian, 2 octombrie 1627).
167. F. BRAUDEL, „L'économie de la Mediterrannée au XVII-e siècle", în *Economia e Storia*, aprilie-iunie 1955, articol reprodus în *Les Cahiers de Tunisie*, 1955, p. 175 și următoarele.
168. B. M. SLOANE, 1572 (către 1633).
169. Citat de C. R. BOXER, *op. cit.*, p. 76, nota 150. Textul este din Pedro de Baeza.
170. Referințe în *La Mediterranée... ed.*.. 1, p. 493.
171. J. H. KERNKAMP, *Handel op den vijand 1572—1609*, 2 volume, Utrecht, 1931—1934 rămîne lu-

crarea esențială. Despre vanitatea frecventă a acestor măsuri vezi V. VÁZQUEZ DE PRADA, *op. cit.*, (1596—1598), vol. 1, p. 63.

172. Împrumut expresia din lucrarea lui Germaine TILLION, *Les ennemis complementaires*, 1960; e vorba în ea despre francezi și algerieni din 1955 pînă în 1962.
173. Din 1550, vezi V. VÁZQUEZ DE PRADA, *op. cit.*, vol. 1, p. 48.
174. *Ibidem.*
175. A.N.K. 1607 B (B. 89).
176. Vezi mai înainte p. 438—439.
177. Simancas E° 569, f° 84 (s.d.).
178. Toată această „Passivierung" treptată a Sevillei este remarcabil explicată de J. van KLAVEREN, *op. cit.*, mai ales p. 111 și următoarele. Am împrumutat mult din această lucrare.
179. Simancas, E° 174, 1594.
180. *Ibidem.*
181. 18 august 1595, *ibidem.*
182. Urmez explicația lui Jacob van KLAVEREN, *op. cit.*, p. 116—117.
183. Corespondența lui Simón Ruiz, Archivo Provincial de Valladolid Antonio Gutierrez către Simon Ruiz, Florența 20 mai 1591.
184. Florența, 20 mai 1591. *ibidem.*
185. Florența, 17 iunie 1591.
186. Florența, 31 decembrie 1590.
187. Florența, 9 septembrie 1591, *ibidem.*
188. Florența, 25 iunie 1591.
189. Florența, 12 august 1591.
190. Don Alonso de la Cueva către M.S., Veneția, 30 mai 1600, A. N. K 1678, 43 *bis.*
191. A.d.S. Venezia, *Cinque Savii*, 141, f° 44, 22 mai 1602.
192. *Ibidem*, vol. 22, f° 52, 20 noiembrie 1598 și 16 august 1602
193. Vezi mai departe, vol. 2, p. 151 și 203.
194. *Op cit.*, vol. 1, p. 63, 511. Lucrarea aparține în realitate lui Elie LUZAC. Mai exact spus, acesta a preluat munca anterioară a lui Jacques ACCARIAS DE SERIONNE, apărută la Amsterdam în 1765.
195. Johannes Hermann KERNKAMP, „Straatfahrt, niederländische Pionierarbeit im Mittelmeergebiert", în *Nierländischen Woche der Universität München*, 15 iulie 1964.
196. Simon HART, „Die Amsterdamer Italienfährt 1590—1620", în *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege, vol. 2, Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion, Festchrift für H. Kelenbenz*, Nürnberg, 1978.

197. Richard TILDEN RAPP, „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution“, în *The Journal of Economic History*. 1975, p. 499—525 *Industry and Economic Decline in Seventeenth Century Venice*, 1976.

198. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV-e—XVIII-e siècle*, Paris, 1979, 3 volume.

Partea a doua

DESTINE COLECTIVE ŞI MIŞCĂRI DE ANSAMBLU (Continuare)

IV

IMPERIILE

Nu putem schița o panoramă politică valabilă, pentru secolul al XVI-lea, dacă nu ne întoarcem mult înapoi, pentru a regăsi sensul unei lungi evoluții.

La sfîrșitul secolului al XIV-lea, Marea Interioară aparținea orașelor, statelor urbane situate pe țărmurile sale. Fără îndoială existau, ici și colo, și ajungeau chiar pînă la valuri, state teritoriale, mai mult sau mai puțin omogene, relativ mari. Astfel sînt regatul Neapolelui — *„il Reame"* — Regatul prin excelență sau, de asemenea, Imperiul Bizantin; ori teritoriile unite ale Coroanei Aragonului... Dar aceste state nu erau adesea decît veșmîntul ceva mai larg al unor orașe puternice. Aragonul, de exemplu, este *lato sensu* rezultatul dinamismului Barcelonei; Imperiul Orientului reprezintă, destul de precis, dubla periferie a Constantinopolului și Salonicului.

În secolul al XV-lea, orașul a încetat să mai fie la înălțimea situației; a apărut o criză urbană, mai întîi în Italia, unde ea avea să debuteze o dată cu secolul: în următorii cincizeci de ani, aici se conturează o nouă hartă a Peninsulei, în folosul cîtorva centre, în detrimentul altora. Era o criză limitată pentru că ea nu realiza ceea ce era, poate, încă de atunci la ordinea zilei — mă îndoiesc însă —

și anume, unitatea Peninsulei. Rînd pe rînd, Neapole, Veneția, Milano nu și-au putut îndeplini sarcina. Momentul era încă prematur: se interpuneau prea multe particularisme și prea multe orașe, doritoare să-și trăiască viața lor proprie, frînau această naștere dificilă. Criza urbană nu s-a dezvoltat deci decît pe jumătate. Pacea de la Lodi, în 1454 a consacrat un echilibru și un eșec: Peninsula își simplificase harta politică, dar ea rămînea totuși divizată.

În același timp, o criză analoagă avea să frămînte întreaga întindere a mării. Pretutindeni, de fapt, statul cetate, prea fragil, prea înghesuit, se dezvăluia inferior față de imperativele politice și financiare ale momentului. El reprezenta o formă perisabilă, condamnată: cucerirea Constantinopolului în 1453, căderea Barcelonei în 1472, sfîrșitul Granadei arabe în 1492 au fost, în acest sens, dovezi răsunătoare[1].

Rivalul statului urban, statul teritorial[2], bogat în spațiu și în oameni, se arăta singurul capabil să facă față cheltuielilor enorme ale războiului modern; el întreținea armate de mercenari, își procura costisitoare materiale de artilerie, avea să-și ofere în curînd luxul marilor războaie maritime. Avîntul său a fost un fenomen mult timp ireversibil. La sfîrșitul secolului al XV-lea, aceste state noi erau Aragonul lui Juan al II-lea, acest Ludovic al XI-lea de dincolo de Pirinei, sau Turcia lui Mahomed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului; va fi peste puțină vreme și Franța lui Carol al VIII-lea și a aventurilor italiene, sau Spania Regilor Catolici. Ele își dezvoltaseră întîile forțe în profunzimea uscatului departe de țărmurile mediteraneene[3] cel mai adesea în mijlocul unor ținuturi neroditoare unde orașele-obstacol erau rare. În schimb, în Italia, bogăția, chiar numărul mare al orașelor, menținuseră divizarea și slăbiciunea, spiritul modern eliberîndu-se cu atît mai greu de trecut, cu cît acesta fusese mai strălucitor și rămă-

sese încă plin de viață. Acesta devenea astfel un punct slab important. Îl observăm ca atare în timpul primului război turco-venețian, dintre 1463 și 1479 în cursul căruia Senioria, rău protejată de teritoriile ei prea fărîmițate, a trebuit, în cele din urmă, în ciuda superiorității mijloacelor sale tehnice, să abandoneze lupta[4]; de asemenea, în timpul tragicei ocupații turcești din Otranto, în 1480[5]; și mai bine în 1494 la începuturile acelui uragan pe care-l dezlănțui coborîrea lui Carol al VIII-lea în Italia. A existat oare vreodată o paradă militară mai uimitoare decît acea călătorie rapidă la Neapole unde invadatorului i-a fost suficient, după spusele lui Machiavelli, să marcheze cu creta, prin curieri, locurile de încartiruire a trupelor sale? ... Alarma, o dată trecută, fiecare a putut să braveze și să pălăvrăgească nestingherit. Sau să rîdă de Commynes, ambasadorul lui Carol al VIII-lea, cum o făcea la sfîrșitul lui iulie 1495 un patrician venețian, Filippo Tron. Nu, adăuga acesta, el nu fusese înșelat de ce se spunea despre regele Franței, că ar fi fost „dornic să meargă în Palestina, cînd el voia de fapt să devină doar *signore di tutta l'Italia* ...“[6].

Frumoase vorbe, dar atunci începuse pentru Peninsula italică suita de nenorociri pe care trebuia, logic, să i le aducă bogăția, poziția sa în centrul ciclonului politic european și, ca o explicație generală, fragilitatea savantelor sale structuri politice, a acelui întreg sistem de ceasornicărie constituit de „echilibrul italian“. Nu fără motiv, din acel moment, gînditorii săi, instruiți prin dezastrele și lecția cotidiană a evenimentelor, vor medita asupra politicii și destinului statelor, de la Machiavelli și Guicciardini, la începutul secolului, pînă la Paruta, Giovanni Botero sau Ammirato, la sfîrșitul lui.

Ce înseamnă Italia? Un ciudat laborator pentru oamenii de stat. Aici întregul popor discută politică pe măsura pasiunii fiecărui individ: hamalii, în mijlocul pieței, bărbierul, în prăvă-

lia sa, meșteșugarii, în taverne[7]. Rațiunea de stat[8], această redescoperire italiană, nu s-a născut din reflecții izolate, ci dintr-o lecție colectivă. La fel, cruzimile, atît de frecvente în materie de politică, trădările, flăcările mereu reînnoite ale răzbunării personale, sînt tot atîtea semne ale unei epoci în care vechile forme de guvernămînt se sfărîmă, iar cele noi se succed rapid, după capriciul unor împrejurări care stau mai presus de voința omului. Justiția este în această perioadă deseori suspendată, iar conducătorii sînt prea lipsiți de experiență pentru a face economie de improvizații și violențe. Teroarea este un mijloc de guvernare. *Principele* înseamnă arta de a trăi, de a supraviețui de pe o zi pe alta[9].

Dar încă din secolul al XV-lea, probabil, și cu siguranță din secolul al XVI-lea nu mai trebuie să vorbim doar despre simple state teritoriale sau state-națiuni. Atunci au apărut ansambluri politice întinse, monstruoase: conglomerate, moșteniri, federații, coaliții de state separate — Imperiile, dacă ne este îngăduit să folosim cu sensul actual, în ciuda anacronismului său, acest termen comod. Cum să numim altfel aceste ființe ciclopice? În 1494, nu doar regatul Franței va interveni dincolo de munți, ci un imperiu francez, e drept, un imperiu încă doar proiectat. Primul lui scop este să se instaleze la Neapole. Apoi, fără să se fixeze în inima Mării Interioare, să alerge în Orient și să sprijine aici apărarea creștină, să răspundă la chemările repetate ale Cavalerilor din Rodos, să elibereze Palestina — aceasta reprezintă politica atît de complexă a lui Carol al VIII-lea, în ciuda a ceea ce susține Filippo Tron. Este o politică de cruciadă care, dintr-o singură trăsătură, barează Mediterana. Căci nicăieri nu poate exista un imperiu fără mistică, mai ales în Europa occidentală, fără această mistică a cruciadei, situată undeva, între pămînt și cer. Exemplul lui Carol Quintul o va dovedi curînd.

Nu mai este un „simplu stat național“ nici Spania Regilor Catolici, devenită, de acum încolo, o asociere de regate, de state, de popoare, unite în persoana suveranilor. Sultanii, și ei, conduc un conglomerat de popoare cucerite și de popoare fidele, asociate la soarta lor sau subjugate. Între timp, aventura maritimă începe să creeze, în beneficiul Portugaliei și al Castiliei, primele imperii coloniale moderne, cărora pînă și cei mai clarvăzători observatori ai epocii nu le vor discerne importanța. Machiavelli însuși observă prea de aproape spectacolul unei Italii zdruncinate din temelii pentru ca să mai poată privi atît de departe — slăbiciune, și cît de gravă! — din partea unui observator în general lucid[10].

Drama lumii mediteraneene din secolul al XVI-lea este în primul rînd o dramă de dezvoltare politică — această creștere a unor coloși. Se știe cum și-a ratat Franța cariera sa imperială abia conturată, din cauza împrejurărilor, fără îndoială, a economiei sale încă întîrziate și, poate, din pricina temperamentului ori înțelepciunii sale, a atracției față de valorile sigure sau a spaimei față de măreție . . . Dar ceea ce nu s-a întîmplat, ar fi putut să se întîmple. Nu este întru totul absurd să concepem un imperiu francez sprijinit pe Florența, așa cum cel al Spaniei (nu la început, e adevărat) s-a sprijinit pe Genova . . . Se cunoaște, de asemenea, cum Portugalia încă pe jumătate străină lumii mediteraneene, s-a dezvoltat (în afara unor poziții marocane) dincolo de spațiul specific mediteranean.

Ascensiunea imperiilor în zona Mării Interioare înseamnă deci ascensiunea osmanlîilor la est și cea a Habsburgilor la vest. Cum a remarcat mai demult Leopold von Ranke, această dublă ascensiune reprezintă o singură istorie, dar, să adăugăm imediat, împrejurările și hazardul nu au prezidat în exclusivitate apariția acestei grandioase istorii simultane. Nu pot să cred că Soliman Magnificul și Carol Quintul au

fost accidente (cum susţine Henri Pirenne). Persoanele lor da, fără îndoială, dar nu şi imperiile lor. Nu cred nici în influenţa precumpănitoare a lui Wolsey[11], a acelui Wolsey creator al politicii engleze de *Balance of Power* şi care sprijinindu-l contrar principiilor sale, în 1521, pe Carol Quintul, stăpînul Ţărilor-de-Jos şi al Germaniei, aşadar pe cel mai puternic, în loc să vină în ajutorul lui Francisc, cel mai slab, ar fi deschis poarta victoriei neaşteptate a lui Carol Quintul la Pavia şi ar fi fost răspunzător de abandonarea Italiei, timp de două secole, sub dominaţia spaniolă . . .

Căci, fără să neg rolul indivizilor şi al împrejurărilor, consider că o dată cu avîntul economic din secolul al XIV-lea şi al XV-lea a reapărut o conjunctură favorizînd cu tenacitate întinsele şi chiar foarte întinsele state, acele „state masive" care, începe să ni se spună astăzi din nou, au viitorul în faţă, cum a fost cazul la începutul secolului al XVII-lea cînd s-a dilatat Rusia lui Petru cel Mare şi s-a schiţat o unire, cel puţin dinastică, între Franţa lui Ludovic al XIV-lea şi Spania lui Filip al V-lea[12]. Ceea ce se petrece în Occident, se petrece, *mutatis mutandis*, şi în Orient. În 1516, sultanul Egiptului asediază Adenul, oraş liber, şi pune stăpînire pe el, după logica lucrurilor. Însă, tot după logica lucrurilor, în 1517, sultanul turc pune stăpînire pe întregul Egipt[13]. Rişti întotdeauna să fii înghiţit de cel mai tare ca tine.

De fapt, istoria este, rînd pe rînd, favorabilă sau nefavorabilă marilor formaţiuni politice. Istoria lucrează pentru dezvoltarea, înflorirea, apoi pentru slăbirea şi dezmembrarea lor. Evoluţia nu este, politic vorbind, orientată o dată pentru totdeauna; nu există state iremediabil condamnate să moară, altele predestinate să se dezvolte, cu orice preţ ca şi cum ar fi obligate printr-o fatalitate „să înghită teritoriu şi să-i devoreze semenii"[14].

Două imperii, în secolul al XVI-lea, îşi demonstrează puterea lor de temut. Dar între

1550 și 1600 se schițează deja, și în secolul al XVII-lea se precizează, momentul nu mai puțin inexorabil, al refluxului lor.

NOTE

1. Vezi mai sus.
2. Intenționat nu spun *statul național.*
3. SIEGFRID, *op. cit.*, p. 184.
4. KRETSCHMAYR, *op. cit.*, II, p. 382.
5. Vezi studiile de Enrico PERITO. E. CARUSI, Pietro EGIDI (nr. 2625, 2630 și 2626 din bibliografia lui Sánchez ALONSO).
6. A.d.S. Modena, Venezia, VIII, Albodrandino Guidoni către duce, Veneția, 31 iulie 1495.
7. SEIDLMAYER, *op. cit.*, p. 342.
8. Paternitatea acestei expresii este atribuită, se știe, cardinalului Giovanni Della Casa, *Orazione di Messer Giovanni della Casa, scritta a Carlo Quinto intorno alla restitutione della città di Piacenza,* publicată în *Galateo,* de același autor, Florența, 1561, p. 61. Asupra acestei întinse probleme, vezi: F. MEINECKE, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte,* ed. I, München, 1925.
9. Pierre MESNARD, *L'essor de la philosophie politique au XVI-e siècle,* 1936, p. 39—53, în special p. 51—52.
10. A. RENAUDET, *Machiavel,* p. 236.
11. G. M. TREVELYAN, *op. cit.*, p. 293.
12. BAUDRILLART (Mgr.), *Philippe V et la Cour de France.* 1889—1901, 4 vol., Introducere, p. 1.
13. Vezi mai jos p. 16 și următoarele.
14. Gaston ROUPNEL, *Histoire et destin,* p. 330.

I. LA ORIGINILE IMPERIILOR

Vorbind despre imperii, despre dezvoltarea sau decăderea lor, poate că trebuie să urmărim destinul care le conduce: să nu confundăm perioadele, să nu remarcăm prea devreme importanța a ceea ce, abia într-o zi, cu colaborarea timpului, va deveni într-adevăr important, sau să nu anunțăm prematur prăbușirea a ceea ce numai o dată cu trecerea anilor va înceta într-o zi să existe. Nimic nu pare mai dificil decît stabilirea acestei cronologii care nu reprezintă un rezumat de evenimente, ci doar un diagnostic, o auscultare, cu obișnuitele posibilități de erori medicale.

Măreția turcească[1]: din Asia Mică în Balcani

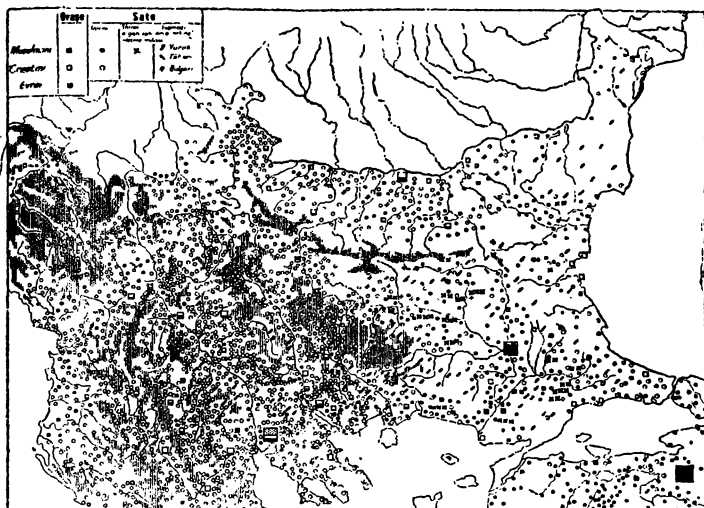
La originea măreției turcești trebuie situate trei secole de eforturi repetate, de lupte nesfîrșite, de miracole. Adesea, tocmai de această latură „miraculoasă" au fost absorbiți istoricii occidentali din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea. Cît de extraordinară, într-adevăr, această familie a osmanlîilor, sporită prin norocul luptelor între nesigurele frontiere ale Asiei Mici, loc de întîlnire a aventurii și pasiunii religioase[2]! Căci Asia Mică este, prin excelență, un tărîm de entuziasm mistic: războiul și religia merg mînă în mînă, confreriile luptătoare se înmulțesc și, după cum știm, ienicerii se alătură puternicilor sectei Akhais, apoi sectei Bektachis. Acestor origini, statul osmanlîu le datorează înfățișările, instituțiile, primele sale glorificări. Miraculos este faptul că măruntul stat a supraviețuit vîltorilor, accidentelor inerente poziției sale geografice.

Supraviețuind, el va fi folosit în beneficiul său lentele transformări ale ținuturilor anatolice. Prosperitatea otomană se leagă, în pro-

funzimea sa, de puternice curente de invazie, adesea tăcute, care au izgonit populațiile din Turkestan spre vest. Ea este fructul unei transformări interne a Asiei Mici[3], care, grecească și ortodoxă în secolul al XIII-lea, a devenit turcească și musulmană ca urmare a unor infiltrări repetate, a unor schimbări sociale complete; și, de asemenea, ca urmare a unei uimitoare propagande religioase a ordinelor musulmane, unele revoluționare „comuniste, ca de exemplu ordinele Babais, Akhais, Abdâl; altele într-un mod mai pașnic mistice precum ordinul Mevlevis din Konia. După G. Huart, Koprülüzadé a pus de curînd în lumină apostolatul lor"[4]. Poezia lor — propaganda lor — a marcat zorii literaturii turcești occidentale . . .

De cealaltă parte a strîmtorilor, cucerirea turcească a fost mult favorizată de împrejurări. Peninsula Balcanică era departe de a fi săracă, ea era chiar, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, mai degrabă bogată. Dar și divizată: bizantini, sîrbi, bulgari, albanezi, venețieni, genovezi luptau aici unii contra altora. Religios vorbind, ortodocșii se bat cu latinii; sub raport social, în sfîrșit, lumea balcanică este de o extremă fragilitate — un adevărat castel de cărți de joc. Faptul acesta nu trebuie ignorat; izbînda turcească în Balcani a profitat de o uimitoare revoluție socială. O societate seniorială, dură față de țărani, a fost surprinsă de lovitură și s-a năruit de la sine. Cucerirea, sfîrșit al marilor proprietari, stăpîni absoluți pe pămînturile lor, a fost, în unele privințe, o „eliberare a celor sărmani"[5]. Asia Mică fusese cucerită cu perseverență, lent, după secole de eforturi: Peninsula Balcanilor *pare* să nu fi rezistat invadatorului. În Bulgaria, unde turcii vor face progrese atît de rapide, țara fusese frămîntată, mult înainte de venirea lor, de tulburări agrare violente[6]. Chiar și în Grecia se petrecuse o revoluție socială. În Serbia, nobilii naționali dispărînd, o parte din satele sîrbești a fost incorporată printre bunurile *wakouf* (bunuri ale moscheilor)

sau distribuite spahiilor[7]. Or, acești spahii, soldați și stăpîni viageri, vor pretinde la început redevențe în bani și nu în corvezi. Numai cu timpul situația țărănească va redeveni aspră. În plus, în ținuturile bosniece, în jurul Sara-

55 — POPULAȚIA PENINSULEI BALCANICE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVI-LEA

Lipsesc din această hartă întocmită de Ömer Lutfi Barkan, pornind de la recensămînturile otomane cifrele referitoare la Istanbul și care sînt, probabil, pierdute. Turcii stăpînesc țara prin posturi de frontieră și mai ales prin orașele lor cheie. Vom nota mulțimea implantărilor de nomazi yürüci în cîmpii, dar și în zonele înalte, de exemplu în Rodope și în munții de la est de Struma și Vardar. În mare, o linie plecînd din insula Thasos și trecînd prin Sofia desparte o zonă creștină cu o slabă implantare turcească, de o zonă cu o puternică implantare musulmană, din Tracia pînă în Bulgaria. Lucrările ulterioare ale lui Ömer Lutfi Barkan și ale elevilor săi au terminat aproape despuierea recensămînturilor din secolul al XVI-lea care marchează o creștere puternică a populației și demonstrează ceea ce deja știam: majoritatea musulmană în popularea Anatoliei. Fiecare semn al acestei hărți reprezintă 250 de familii, adică mai mult de 1 000 de persoane. De notat prezența masivă a musulmanilor în Bosnia, importanța coloniei evreiești din Salonic.

jevo-ului, au avut loc convertiri masive în parte datorate, se știe, ereziei încă vii a *bogomililor*[8]. Situația este și mai complicată în ceea ce privește Albania[9]. Aici proprietarii au putut să-și

găsească adăpost în fortărețele venețiene ca de exemplu în Durazzo care a aparținut Senioriei pînă în 1501. Cînd aceste fortărețe au căzut, nobilimea albaneză s-a refugiat în Italia, unde descendenții ei s-au menținut uneori pînă astăzi. Nu este cazul familiei Musachi care s-a stins la Neapole în 1600. Posedăm, însă, asupra acesteia o prețioasă *Historia della Casa Musachi*, publicată în 1510 de către Giovanni Musachi și care luminează destinul unei case nobiliare, unui ținut, al unei caste întregi. Numele acestei vechi familii s-a conservat, în Albania, în cîmpia numită Muzakia[10] unde ea posedase odinioară proprietăți imense[11]. Istoria exilurilor și transplantărilor ei este uimitoare, dar, desigur, nu este valabilă pentru toți nobilii și proprietarii balcanici. Oricare ar fi fost însă sfîrșitul lor și chiar cînd au reușit să se salveze pentru o clipă, renegînd sau nu, — problema ansamblului rămîne aceeași: în fața turcilor, o lume socială s-a prăbușit, în parte de la sine, și o dată în plus ne gîndim cît este de adevărată, în toate cazurile, acea reflecție a lui Albert Grenier: „nu sînt cucerite decît popoarele care vor".

Această realitate socială explică devastările și succesele invadatorilor. Cavaleria lor, împinsă repede și foarte departe, tăind drumurile, ruinînd recoltele, dezorganizînd viața economică, pregătea grosului armatei cuceriri ușoare. Doar regiunile muntoase au fost protejate, un timp, împotriva invincibilului cotropitor. Acesta, legat de realitățile geografice balcanice, a pus mai întîi stăpînire pe marile drumuri de-a lungul canalelor fluviale, ducînd spre Dunăre: Marița, Vardarul, Drinul, Morava... În 1371, el triumfa la Cernomen, pe Marița; în 1389, în Cîmpia Mierlelor, în Kossovo Polije, de unde izvorăsc Vardarul, Marița și Morava. În 1459, de astă dată la nordul Porților de Fier, învingea la Smederevo, „exact în punctul unde cursul Moraviei întîlnește Dunărea și care, ai-

doma Belgradului, domină intrarea în cîmpia ungară"[12].

Foarte repede, de asemenea, el a triumfat în vasta întindere a cîmpiilor din răsărit[13]. În 1365, își instala capitala la Adrianopole, în 1386 era supusă toată Bulgaria, apoi întreaga Tesalie[14]. Cucerirea a fost mai înceată în vestul muntos și adesea mai mult aparentă decît reală. În Grecia, Atena era ocupată în 1456, Moreea în 1460, Bosnia în 1462—1466[15], Herțegovina în 1481[16], în ciuda rezistenței unor „regi ai munților". Veneția însăși nu a reușit să-i împiedice mult timp accesul la Adriatica: Scutari era cucerit în 1479, Durazzo în 1501. Ar urma, evident, să marcăm cealaltă cucerire, mai lentă: construirea drumurilor, a punctelor fortificate, formarea caravanelor de cămile, acțiunea tuturor acestor convoaie de aprovizionare și de transport încredințate adesea cărăușilor bulgari, în fine, și mai ales, acea cucerire care s-a organizat prin intermediul orașelor, al acelor orașe pe care turcii le-au subjugat, fortificat sau construit. Acestea au devenit adevărate focare de răspîndire a civilizației turce; ele au temperat, au domesticit, sau cel puțin au îmblînzit țările învinse, în care n-ar trebui să ne imaginăm un regim de violență continuă.

Cucerirea turcă, la începuturile sale, s-a întreținut, desigur, pe seama popoarelor supuse: după bătălia de la Kossovo, mii și mii de sîrbi vor fi vînduți ca sclavi pînă pe piețele Creștinătății[17], sau recrutați ca mercenari. Dar simțul politic nu a lipsit biruitorului. S-a văzut acest lucru o dată cu concesiile făcute de Mahomed al II-lea grecilor chemați la Constantinopol încă din 1453. Turcia a sfîrșit prin a crea zone în care popoarele Peninsulei și-au ocupat locul unul cîte unul, pentru a colabora cu învingătorul și, ici și colo, în chip curios, pentru a reînsufleți pompa imperiului bizantin. Această cucerire recrea o ordine, o *pax turcica*. Să-i dăm crezare acelui francez anonim care, în 1528,
 scria: „țara este sigură și nu există știri despre

bandiți... sau tîlhari de drumul mare... Împăratul nu suferă nici un tîlhar și nici un hoț"[18]. În acea epocă, se putea oare spune același lucru despre Catalonia sau despre Calabria? Trebuie să existe o parte de adevăr în acest tablou optimist, de vreme ce în ochii creștinilor imperiul turc a apărut mult timp demn de admirație, inexplicabil, surprinzător prin ordinea sa; de vreme ce armata otomană îi minuna pe occidentali prin disciplina, stăpînirea de sine și curajul său, prin abundența munițiilor, prin calitățile și sobrietatea soldaților... Ceea ce nu-i împiedica, însă, pe creștini, ba chiar dimpotrivă, să-i urască pe acești păgîni, „mult mai răi decît cîinii în toate faptele lor"; aprecierea datează din 1526[19]...

Încet, încet, totuși, judecățile au devenit mai drepte. Turcii erau fără îndoială un bici al lui Dumnezeu; Pierre Viret, reformatorul Elveției Romande, scria în legătură cu ei, în 1560: „Nu e de mirare dacă Dumnezeu îi pedepsește astăzi pe creștini prin turci, cum a pedepsit odinioară pe evrei, cînd și-au părăsit credința... căci turcii sînt astăzi asirienii și babilonienii creștinilor și varga și biciul și mînia lui Dumnezeu"[20]. Pe la mijlocul secolului, alții, precum Belon du Mans, ajungeau să le recunoască virtuțile; și, cu timpul, fiecăruia îi va plăcea să viseze la acea țară stranie, pe dos, prilej comod de a se desprinde de societatea occidentală și de constrîngerile ei.

Dar explicarea expansiunii otomane prin greșelile și slăbiciunile Europei însemna deja un progres[21]. Un ragusan îi spunea lui Maximilian I[22]: în timp ce țările europene se divizează, „întreaga autoritate supremă, în imperiul turcilor, se află în mîinile unui singur om; toți se supun sultanului, el conduce singur; către el se îndreaptă toate veniturile, într-un singur cuvînt, el este stăpînul, în timp ce toți ceilalți îi sînt sclavi". Este, în esență, ceea ce explică, în 1533, ambasadorilor lui Ferdinand, Aloysius Gritti, personaj curios, fiul unui ve-

nețian și al unei sclave, mult timp favoritul marelui vizir Ibrahim Pașa. Carol Quintul nu trebuie să-și riște puterea împotriva celei a lui Soliman. *„Verum esse Carolum Cesarem potentem sed cui non omnes obediant, exemplo esse Germaniam et lutheranorum pervicaciam“**[23].

Desigur, forța turcă este aproape tîrîtă în complexul slăbiciunilor europene, printr-o adevărată acțiune mecanică. Marile conflicte ale Europei au favorizat, au provocat expansiunea turcilor pînă în Ungaria. „Tocmai luarea Belgradului (în 29 august 1521), scria Busbec cu pătrundere[24], a dat naștere acestei mulțimi de nenorociri care s-au produs pînă de curînd și sub greutatea cărora noi gemem încă. Aceasta este poarta nefastă prin care au intrat barbarii pentru a pustii Ungaria, ea a prilejuit și moartea regelui Ludovic, apoi pierderea Budei precum și înstrăinarea Transilvaniei. În concluzie, dacă turcii n-ar fi luat Belgradul, ei n-ar fi intrat niciodată în Ungaria, acest regat pe care l-au devastat, și care mai înainte era cunoscut ca unul dintre cele mai înfloritoare din Europa“.

De fapt, anul 1521, anul cuceririi Belgradului, consemna începutul marelui conflict dintre Francisc I și Carol Quintul. Urmările s-au numit Mohacs, în 1526 și asediul Vienei în 1529. Bandello, care își scria *Nuvelele* a doua zi de la acest mare eveniment[25] descrie o creștinătate așteptîndu-se la tot ce e mai rău, „redusă la un canton al Europei, ca urmare a neînțelegerilor care devin în fiecare zi mai mari dintre prinții creștini . . .“. Dacă nu cumva Europa[26], în loc să încerce să frîngă elanul otoman, s-a lăsat, de fapt, atrasă de alte aventuri cum este aceea din Atlantic și din lumea largă, cum au remarcat unii istorici mai de

---

* Este adevărat că împăratul Carol este puternic dar lui nu i se supun toți, de exemplu Germania și împotrivirea luteranilor (lb. lat. — N. tr.).

mult[27]. Poate că trebuie să inversăm foarte vechea explicație, eronată dar nu dispărută, și anume că aceste cuceriri otomane ar fi fost resortul care a provocat marile descoperiri; în timp ce de fapt, invers, tocmai marile descoperiri sînt cele care au creat în Levant o zonă de interes mai redus, în care turcii au putut în consecință, să se extindă și să se instaleze fără prea multe dificultăți. Pentru că, totuși cînd ei ocupă Egiptul, în ianuarie 1517, trecuseră douăzeci de ani de cînd Vasco da Gama realizase ocolul pe la capul Bunei Speranțe.

Turcii în Siria și în Egipt

Căci, dacă nu mă înșel, evenimentele majore ale măreției otomane, mai mult chiar decît luarea Constantinopolului, „acest episod" cum l-a numit oarecum minimalizator Richard Busch Zantner[28], nu sînt oare cucerirea Siriei, în 1516, și cea a Egiptului, în 1517, realizate, și una și cealaltă, printr-un singur avînt? Acesta este momentul în care s-a conturat extraordinara istorie otomană[29]. Să observăm că, în sine, cucerirea, n-a avut în mod special nimic măreț, că ea s-a realizat fără greutate. Dispute privind granițele la nord de Siria, și, de asemenea, o tentativă a Sultanului de a face pe mediatorul între turci și persani au servit, la momentul potrivit, drept pretext... Mamelucii, care considerau artileria ca o armă necinstită, nu au putut rezista în fața tunurilor lui Selim la 24 august 1516, aproape de Alep. Siria a căzut imediat în mîinile învingătorului care intra în Damasc la 26 septembrie. Apoi întrucît noul Sultan refuza să recunoască suveranitatea otomană, Selim și-a împins armata pînă în Egipt. Mamelucii fură din nou fulgerați de tunurile turcilor[30] în ianuarie 1517, aproape de Cairo. Artileria, o dată în plus,

crea o mare putere politică. La fel ca în Franța, ca în Moscovia[31] sau la Granada[32] în 1492.

Egiptul a fost cucerit fără împotrivire, aproape fără ca ordinea să fi fost tulburată. Foarte repede, însă, mamelucii, sprijiniţi pe întinsele lor proprietăţi, puseră din nou mîna pe esenţialul puterii; Bonaparte îi regăsi trei secole mai tîrziu, Baronul de Tott are fără îndoială dreptate cînd scrie: „Din examinarea Codului sultanului Selim, putem socoti că mai degrabă acest prinţ a capitulat în faţa mamelucilor decît că ar fi cucerit Egiptul. Observăm, într-adevăr, că lăsînd să supravieţuiască cei douăzeci și patru de bei care guvernau regatul, el nu a încercat decît să echilibreze autoritatea lor prin aceea a unui pașă, pe care îl numește guvernator general și președinte al consiliului . . . .“[33]. Această remarcă ne îndeamnă să nu dramatizăm cucerirea de la 1517.

Și totuși, ce eveniment important! Ceea ce Selim a obţinut de la egipteni a fost considerabil. Mai întîi tributul, moderat la început[34], n-a încetat să crească. Prin Egipt s-a organizat participarea imperiului otoman la traficul cu aurul african provenind din Etiopia și Sudan, apoi la comerţul cu mirodenii în direcția Creștinătății. Am semnalat acest comerţ al aurului şi importanţa pe care a redobîndit-o drumul Mării Roșii în traficul general al Levantului. În momentul în care turcii s-au instalat în Egipt și în Siria, la mult timp după călătoria lui Vasco da Gama, aceste două ţări nu mai erau desigur porţile exclusive ale Extremului Orient dar își menţineau importanţa. Astfel digul otoman între Creștinătatea mediteraneană și Oceanul Indian[35] era terminat și consolidat. Totodată, cu aceeași ocazie, se stabilea o legătură între enormul oraş Constantinopol și o mare regiune producătoare de grîu, de orez și de bob. Cu timpul, și adesea, Egiptul avea să fie în evoluţia turcă, factorul determinant și, dacă putem să ne exprimăm astfel,
 elementul corupător. S-a susţinut, cu oarecare

verosimilitate, că din Egipt s-ar fi răspîndit pînă la extremitățile Imperiului Otoman, venalitatea funcțiilor[36] corupătoare foarte adesea a ordinii politice.

Dar Selim a tras din cucerirea sa un folos la fel de prețios ca și aurul. Fără îndoială, înainte de a fi stăpînul ținuturilor Nilului, instituise rugăciunile în numele său, îndeplinise rolul de Calif[37], adică de prinț al credincioșilor. Or, în acest rol, Egiptul îi va fi adus consacrarea. Legenda pretinde — este o legendă, dar n-are importanță! — că ultimul dintre Abbassizi găzduit în Egipt de către mameluci i-ar fi cedat lui Selim titlul de Calif asupra tuturor adevăraților musulmani. Legendă sau nu, sultanul revenea din Egipt aureolat de un prestigiu imens. În august 1517, el primea de la fiul șeicului de la Mecca, chiar cheia Kaabei[38]. Cu începere de la acea dată avea să le fie încredințat spre păstrare drapelul verde al profetului[39] marilor cavaleri de elită. Incontestabil, în cuprinsul Islamului, ridicarea lui Selim la demnitatea de Conducător al credincioșilor, în 1517, a făcut tot atîta vîlvă ca, doi ani mai tîrziu, în Creștinătate, celebra alegere a lui Carol de Spania la conducerea Imperiului. Această dată a marcat, în timpul primăverii secolului al XVI-lea, încununarea unei foarte mari puteri otomane și (fiindcă totul se plătește) a unui val de intoleranță religioasă[40].

Selim murea la puțin timp după victoriile sale, în 1520, pe drumul către Adrianopol. Fiul său, Soliman, îi succeda fără contracandidat. Lui urma să-i revină onoarea de a asigura măreția otomană, în ciuda pronosticurilor pesimiste formulate la adresa persoanei sale. Omul era la înălțimea misiunii sale. Dar, să recunoaștem, el sosea și într-un moment favorabil. În 1521 Soliman punea stăpînire pe Belgrad, poarta Ungariei; în iulie 1522, asedia Rodosul și îl cucerea în luna decembrie a aceluiași an; redutabila și puternica fortăreață

a cavalerilor de Saint-Jean fiind cucerită, toată Mediterana orientală se oferea tinerei sale ambiții. Nimic nu se mai opunea ca stăpînul atîtor țărmuri ale Mediteranei să dispună de o flotă. Supușii săi și grecii, inclusiv cei din insulele venețiene[41], aveau să-i furnizeze indispensabilul material uman. Marea domnie a lui Soliman, inaugurată prin această victorie răsunătoare ar fi fost oare atît de strălucitoare fără cucerirea prealabilă a Siriei și a Egiptului?

Imperiul turc văzut din interior

Acest imperiu turc, noi, istoricii, îl privim din afară. Este un fel de a-l vedea cel mult pe jumătate și de a-l comenta unilateral, printr-o imagine interpusă. Folosirea arhivelor foarte bogate din Istanbul și, în general, din Turcia, schimbă treptat această optică tradițională. Trebuie să cuprindem dinăuntru uriașa mașină pentru a-i sesiza mai bine forțele și, încă de pe acum, căci ele au fost timpurii, slăbiciunile[42] și oscilațiile. O asemenea operațiune echivalează cu a examina o artă de organizare (care este, totodată, și o artă de a trăi, o moștenire eterogenă și complicată), o ordine religioasă și socială, precum și epoci economice deosebite. Istoria imperială a osmanliilor reprezintă secole de istorie, deci de experiențe succesive, diferite, contradictorii. Este o Asie Mică „feudală“ care își deschide drumul Balcanilor (1360), la cîțiva ani după Poitiers, în primele faze a ceea ce numim Războiul de 100 de Ani; un sistem feudal (de beneficii și feude) care se instaurează în aceste teritorii cucerite din Europa și creează o aristocrație funciară ținută de sultani mai mult sau mai puțin la dispoziția lor și contra căreia ei vor lupta mai tîrziu cu perseverență și succes. Dar această clasă dominantă a otomanilor, sclavi ai sultanului, nu va înceta să-și

schimbe componența. Luptele sale pentru putere vor imprima un ritm dinăuntru acestei mari istorii imperiale. Vom avea ocazia să revenim la acest lucru.

Unitatea spaniolă: Regii Catolici

De o parte se află osmanlîii, de cealaltă Habsburgii. Înaintea Habsburgilor însă, Regii Catolici, primii făuritori ai unității spaniole, au avut, pe planul acestei istorii imperiale, aceeași importanță, dacă nu și mai mare, ca sultanii din Brussa sau din Adrianopol la geneza prosperității otomane. Opera lor a fost favorizată, susținută de elanul secolului al XV-lea după sfîrșitul războiului numit „de 100 de Ani". Nu trebuie să acceptăm, într-adevăr, tot ce vor fi spus istoriografii lui Ferdinand și al Isabelei ... Opera Regilor Catolici, pe care nici vorbă să o diminuăm, a beneficiat de colaborarea timpului și a oamenilor. Ea a fost voită, cerută de burghezia orașelor, obosită de războaiele civile, dornică de pace înăuntrul țării, de negoț liniștit, de securitate. Prima *Hermandad* a fost o largă mișcare urbană: clopotele sale de alamă își răspund din oraș în oraș, anunță timpurile noi. Orașele, cu uimitoarele lor raze de viață democratică, au asigurat triumful Regilor Catolici.

Pentru că, nu trebuie să exagerăm rolul, desigur considerabil, al marilor actori ai acestui destin. Cîțiva istorici au socotit chiar că unirea Castiliei cu Aragonul, realizată pe deplin prin căsătoria din 1469, ar fi putut să se împlinească la fel de bine între Castilia și Portugalia[43]. Isabela a avut de ales între o căsătorie portugheză și una aragoneză, între Atlantic și Mediterana. Într-un cuvînt, unitatea iberică plutește în aer, chiar în sensul conjuncturii. Alegerea se opera între o formulă portugheză și una aragoneză, cea de a doua nu neapărat superioară celeilalte. Amîndouă

erau ușoare și la îndemînă. Soluția adoptată, începînd cu 1469, echivalează cu întoarcerea Castiliei către lumea Mediteranei, operațiune plină de dificultăți și deformări, dată fiind tradiția, politica, interesele regatului, dar care s-a îndeplinit rapid într-o viață de om: căsătoria lui Ferdinand cu Isabela datează din 1469, încoronarea Isabelei în Castilia, din 1474, iar aceea a lui Ferdinand în Aragon, din 1479; evicțiunea portughezilor este terminată în 1483, cucerirea Granadei, în 1492, alipirea Navarrei spaniole, realizată în 1512. Să nu comparăm, nici o clipă, această rapidă unificare cu lenta și penibila constituire a Franței, pornind de la provinciile dintre Loara și Sena. Nu e vorba despre alte locuri, ci despre alte timpuri, alte realități.

Că această unificare rapidă a Spaniei a creat necesitatea unei mistici imperiale, este o realitate, contrariul singur ar surprinde. Spania lui Ximenes, frămîntată de elanul religios de la sfîrșitul secolului al XV-lea, a trăit sub semnul cruciadei, de unde importanța incontestabilă a cuceririi Granadei și, cîțiva ani mai tîrziu, începuturile unei expansiuni către Africa de nord. Ocuparea ținuturilor meridionale spaniole nu desăvîrșea doar recucerirea solului iberic, nu punea doar la dispoziția Regilor Catolici o regiune de pămînturi bogate, de orașe industriale și populate; ea descătușa, pentru aventuri exterioare, forțele Castiliei, fixate mult timp într-o luptă fără sfîrșit cu ceea ce nu voia să moară din Islamul spaniol, adică forțele tinere[44].

Totuși, aproape imediat Spania s-a lăsat îndepărtată de Africa. În 1492, Cristofor Columb descoperă America. Trei ani mai tîrziu, Ferdinand Catolicul este atras de complicațiile italiene. Istoric pasionat, Carlos Pereyra[45], îi reproșează lui Ferdinand, prea abilului aragonez, această deviere în direcția lumii mediteraneene prin care el s-a eschivat de la munca pentru adevăratul viitor al Spaniei, înscris

în afara Europei, pe acele pămînturi aspre, goale și sărace ale Africii, apoi în America, acea lume necunoscută, abandonată de stăpînii Spaniei aventurii sub cele mai rele forme. Desigur, dar tocmai acestei abandonări a tărîmurilor *Ultramar* în favoarea inițiativei personale s-au datorat uimitoarele aventuri ale conchistadorilor. Il acuzam pe Machiavelli de a nu fi fost preocupat de imensa noutate a descoperirilor maritime; or, să ne gîndim că în secolul al XVII-lea contele duce Olivares, acel rival nu totdeauna nenorocos al lui Richelieu, acel aproape mare om, nu sesizase încă importanța Indiilor[46].

În aceste condiții, nimic nu este mai natural decît politica aragoneză, împovărată de tradiții, antrenată către lumea mediteraneană prin trecutul și experiența sa, amestecată cu ea prin țărmurile, navigația și posesiunile sale (insulele Baleare, Sardinia, Sicilia) și atrasă în mod logic ca toată Europa și ca întreaga lume mediteraneană de bogatele ținuturi ale Italiei. Cînd, în 1503, Ferdinand Catolicul punea stăpînire pe Neapole, grație lui Gonzalo de Córdoba el cucerea o poziție importantă și un regat opulent, succesul implicînd triumful flotei aragoneze și, împreună cu titlul de Mare Căpitan, nașterea, nici mai mult, nici mai puțin a infanteriei spaniole — *tercio* — fapt echivalent, în istoria generală a lumii, cu nașterea falangei macedonene sau a legiunii romane[47]. Pentru a înțelege această atracție a Spaniei către Marea Interioară trebuie să ne ferim a evalua Neapolele, de la începutul secolului al XVI-lea, după imaginile pe care sfîrșitul aceluiași secol ni le poate oferi: un ținut abia reușind să supraviețuiască, extrem de îndatorat. Stăpînirea Neapolelui va însemna atunci o povară. Dar în 1503, în 1530 încă[48], Regatul oferea avantajele poziției sale strategice, resurse bugetare importante.

În sfîrșit, politica aragoneză care atrage Spania după sine tinde, de asemenea să se ri-

dice împotriva avîntului Islamului, îi precede pe turci în Africa de nord; în Sicilia și la Neapole ea se află pe unul dintre meterezele exterioare ale Creștinătății. Ludovic al XII-lea nu are decît să repete: „eu sînt maurul împotriva căruia se înarmează Regele Catolic"[49]. cuvintele sale nu-l împiedică pe acest Rege Catolic să fie din ce în ce mai mult, chiar și numai prin pozițiile deținute, campionul cruciadei, cu toate sarcinile pe care acest lucru le implică, cu toate privilegiile și avantajele pe care le semnifică. Cu Ferdinand, cruciada spaniolă iese din Peninsulă, nu pentru a se afunda în mod deliberat în nefericita Africă din fața sa, nu pentru a se pierde în Lumea Nouă, ci pentru a se situa, în văzul și în auzul tuturor, în însăși inima Creștinătății de atunci, în inima ei amenințată, Italia. Politică învechită dar plină de prestigiu.

Carol Quintul

Carol Quintul urmează în Spania lui Ferdinand. El devine din Carol de Gand, în 1516, Carol I. O dată cu venirea lui, totul se complică și se amplifică la fel cum se întîmplă la celălalt capăt al mării, prin venirea lui Soliman Magnificul. Spania este surghiunită în umbra istoriei răsunătoare a împăratului. Carol de Gand a devenit Carol Quintul în 1519: îi va lipsi timpul pentru a fi și Carol de Spania. Va fi totuși dar, destul de ciudat, numai tîrziu, la sfîrșitul vieții, din motive sentimentale și de sănătate. Spania nu a reprezentat marele personaj al istoriei lui Carol Quintul, chiar dacă ea a contribuit din plin la măreția sa.

Desigur, ar fi nedrept să nu observăm ceea ce a putut aduce Spania aventurii imperiale. De altfel, însuși Regii Catolici au pregătit șansa nepotului lor. Nu au acționat ei oare în toate direcțiile necesare, în Anglia, Portu-

galia, Austria, Țările-de-Jos? Nu au jucat și rejucat la loteria căsătoriilor? Ideea de a împresura Franța, de a îmblînzi acest vecin periculos, modelează dinainte curiosul imperiu habsburgic, golit, perforat parcă în centrul său. Carol de Gand a fost o întîmplare calculată, pregătită, dorită de Spania. Un accident ar fi putut, fără îndoială, să schimbe cursul evenimentelor, de exemplu Spania să nu-l recunoască pe Carol din timpul vieții mamei sale Juana la Loca care moare abia în 1555 la Tordesillas sau să se pronunțe în favoarea fratelui său Ferdinand, crescut în Peninsulă. Să continuăm: Carol ar fi putut să nu triumfe la alegerea imperială din 1519. Cu toate acestea, Europa n-ar fi scăpat de o mare experiență imperială. Franța, pornită pe drumul acestei aventuri încă din 1494, putea reîncepe și reuși. În plus, să nu uităm că în spatele șansei lui Carol Quintul s-a aflat mult timp puterea economică a Țărilor-de-Jos, asociată cu viața nouă din Atlantic, răspîntie a Europei, centru de activitate industrială și de negoț căruia îi erau necesare debușeuri, piețe, o securitate politică pe care imperiul german dezorganizat, i-ar fi contestat-o.

Europa îndreptîndu-se în chip firesc spre realizarea unui stat imens ceea ce s-ar fi putut schimba în cazul unui destin diferit al lui Carol Quintul ar fi fost figurația jocului imperial, nu jocul în sine. Electorii din Frankfurt, în 1519 nu puteau deloc să se decidă în favoarea unei candidaturi naționale. Istoricii germani au remarcat bine, Germania n-ar fi putut suporta povara unei asemenea candidaturi: ea ar fi avut de luptat concomitent împotriva celor doi candidați, Francisc I și Carol; a ales votîndu-l pe Carol, cel mai mic rău și nu doar, orice s-ar fi spus, pe acela care, stăpînind Viena, îi păzea granița orientală amenințată. Să nu uităm că în 1519, Belgradul era încă un oraș creștin și că, de la Belgrad la Viena se întindea protector teritoriul com-

pact al regatului Ungariei. Abia în 1526, granița ungară va fi spulberată. Totul se va schimba atunci, dar numai atunci. Istoria habsburgilor și cea a osmanlîiilor se amestecă destul în realitate, fără ca să le mai amestecăm și noi în mod deplasat. Aceste rime populare asupra Împăratului n-ar fi putut circula în 1519:

„Das hat er als getane
Allein für Vatterland
Auf das die römische Krone
*Nit komm in Turkenhand“**

Germania nu va servi de altfel drept punct de sprijin lui Carol Quintul. Încă din 1521, Luther îi traversează destinul. Și chiar a doua zi după încoronarea sa la Aix-la-Chapelle, în septembrie 1520, împăratul renunțase, în favoarea fratelui său Ferdinand, la căsătoria cu prințesa ungară Anna și, la Bruxelles, în 7 februarie 1522, ceda în secret tot acestuia *Erblandul*[50]. Faptul echivala cu abandonarea oricărei mari acțiuni personale în Germania.

Să notăm de asemenea că, prin forța lucrurilor, el nu putea să se sprijine direct nici pe Spania, periferică în raport cu Europa și deocamdată puțin animată de bogățiile Lumii Noi. Ea nu va fi aprovizionată într-o măsură importantă înainte de 1535. În lupta contra Franței, care a fost pîinea zilnică a vieții sale începînd din 1521, cele două poziții ale lui Carol Quintul au fost prin forța împrejurărilor Italia și Țările-de-Jos. Asupra acestui punct de joncțiune se îndreaptă întregul efort al Împăratului. Marele cancelar Gattinara îl sfătuia pe Carol, înainte de toate, să păstreze Italia... În Țările-de-Jos, Carol Quintul găsea, în timp de pace cel puțin, venituri im-

---

* Toate-acestea le făcu
Pentru țara-i părintească
Și coroana cea romană
Să n-o ia mîna turcească. (lb. germ. — N. tr.).

portante, posibilități de împrumut, ca în 1529, surplusuri bugetare. Sub domnia sa, deveni un obicei să se repete că toate obligațiile reveneau Țărilor-de-Jos, și, mai mult ca niciodată, s-a spus acest lucru după 1552. Survine atunci în Țările-de-Jos acel imprevizibil care copleșea deja Sicilia, Neapole sau chiar Milano, a cărui bogăție era totuși evidentă: surplusurile bugetare aproape secară. Evoluția s-a precipitat probabil din cauză că atît Carol cît și Filip al II-lea și-au sprijinit eforturile militare pe Țările-de-Jos, și din acest motiv, comerțul acestora a avut de suferit. Fără îndoială, au sosit din Spania mari sume de dinari. Filip al II-lea va atrage atenția în acest sens. Dar în 1560 discuția dura încă. Țările-de-Jos pretindeau că au suferit mai mult decît Spania, „aceasta rămăsese atunci neatinsă de nici o daună, și-și continuase comerțul cu Franța sub acoperirea permiselor de liberă trecere“[51]. Spania nu se putea deci plînge peste măsură de suferințele acestui război despre care zicea că nu a fost întreprins decît pentru a permite regelui Spaniei „să pună piciorul în Italia“[52]. Discuții zadarnice dar care se vor întoarce împotriva Flandrei. Filip al II-lea s-a instalat în Spania și, în 1567, unul dintre scopurile ducelui de Alba a fost de a obliga provinciile revoltate să se supună. Ar fi deci foarte necesar să avem o istorie precisă a finanțelor Țărilor-de-Jos[53]. Venețienii, în 1559, ni-le descriu pe acestea din urmă drept niște regiuni bogate și foarte populate, dar unde viața este îngrozitor de scumpă: „ceea ce valorează doi în Italia, trei în Germania, valorează patru și cinci în Flandra“[54]. Să fi fost oare creșterea prețurilor, o urmare a intrărilor de argint american, apoi a războiului, care ar fi zdrobit în cele din urmă mecanismul fiscal al Țărilor-de-Jos? Soriano spune bine în *Relazione*, din 1559: „Aceste țări sînt visteria regelui Spaniei, minele și Indiile sale; ele au susținut acțiunile Împăratului timp de atîția ani în răz-

boaiele din Franța, Italia și Germania...“[55]. Singura greșeală a lui Soriano este că vorbește la prezent...

Italia și Țările-de-Jos, aceasta avea să fie, așadar, dubla și viabila formulă politică a lui Carol Quintul cu cîteva evadări către Germania și Spania. De fapt, unui istoric al lui Filip al II-lea acest imperiu îi părea cosmopolit, foarte deschis italienilor, flamanzilor, oamenilor din Comté, oricui ajunge, bineînțeles, în anturajul împăratului, să fie în contact cu spaniolii. Între Spania Regilor Catolici și cea a lui Filip al II-lea, epoca lui Carol Quintul a fost încărcată de un sens universal. Chiar ideea de cruciadă s-a modificat[56]. Ea a pierdut din caracterul său iberic și se îndepărtează de idealul Reconquistei. După alegerea din 1519, politica lui Carol Quintul se desprinde de pămînt și se pierde în vise de Monarhie Universală... „Sire, îi scria Gattinara, a doua zi după alegere, acum că Dumnezeu v-a făcut imensa favoare de a vă ridica deasupra tuturor regilor și tuturor prinților Creștinătății, la o asemenea treaptă a puterii pe care, pînă acum a cunoscut-o doar înaintașul vostru Carol cel Mare, vă aflați pe drumul Monarhiei Universale, pe punctul de a uni Creștinătatea sub un singur păstor“[57]. Această idee de Monarhie Universală avea să inspire politica lui Carol Quintul, prinsă, în plus, în marele curent umanist al epocii. Un german, Georg Sauermann, care se găsea în Spania în 1520, adresa secretarului imperial, Pedro Ruíz de la Mota acea *Hispaniae Consolatio* în care se străduia să convertească chiar și Spania la ideea unei Monarhii Universale pacificatoare, unind Creștinătatea contra turcilor. Marcel Bataillon a demonstrat cît de scumpă îi era această idee de unitate creștină lui Erasm, precum și discipolilor și prietenilor săi[58]. În 1527, după devastarea Romei, Vivès îi scria lui Erasm: „Hristos a dat vremii noastre un prilej neasemuit de a

 înfăptui acest ideal, mulțumită marii izbînzi

a împăratului și captivității Papei"[59]. Puține fraze sînt mai lămuritoare ca aceasta mai capabile să prezinte în adevărata sa culoare vanitatea ideologică, visul care înconjoară politica împăratului și din care el își extrage adesea justificările acțiunii sale... Aceasta este partea destul de pasionantă a ceea ce a reprezentat drama politică majoră a secolului.

Imperiul lui Filip al II-lea

Operei lui Carol Quintul i-a succedat, în timpul celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, cea a lui Filip al II-lea, de asemenea stăpînul unui imperiu, dar cît de deosebit! Eliberat de moștenirea marelui Împărat în timpul anilor decisivi 1558—1559, acest imperiu este chiar mai întins, mai închegat, mai solid decît cel al lui Carol Quintul, mai puțin angajat în Europa, mai puternic centrat pe Spania și astfel întors către Ocean. El are substanța, întinderea, realitățile disparate, bogățiile unui imperiu, cu toate că suveranului său stăpîn îi lipsește titlul prestigios prin care ar fi rezumate și, am zice, încoronate nenumăratele titluri pe care acesta le poartă. Fiul lui Carol Quintul a fost exclus, cine știe după cîte ezitări, de la succesiunea imperială care, în principiu, dar numai în principiu, îi fusese rezervată la Augsburg, în 1551[60]. Și acest titlu imperial îi va lipsi cumplit, cel puțin în bătălia pentru întîietate cu ambasadorii francezi, la curtea Romei, în acea scenă esențială asupra căreia erau ațintite toate privirile. De fapt, în 1562, Regele Prudent s-a gîndit să candideze pentru coroana imperială. În Ianuarie 1563 circula zvonul că va fi proclamat Împărat al Indiilor[61]. Același zvon circula în aprilie 1563, fiind vorba, se spunea[62], de a-l proclama pe Filip „Regele Indiilor și al Lumii Noi". Rumorile continuară anul următor, în ianuarie 1564, cînd

din nou se vorbi despre un Împărat al Indiilor[63]. Douăzeci de ani mai tîrziu, în 1583, circula la Veneția zvonul că Filip al II-lea candida din nou pentru faimosul titlu. „Sire, scria ambasadorul Franței lui Henric al III-lea, am aflat de la acești domni că, acum în septembrie, cardinalul de Granvelle vine la Roma, spre a obține titlul de Împărat pentru stăpînul său"[64].

Bîrfeli venețiene? Informația nu este totuși mai puțin interesantă. Aceleași cauze producînd aceleași efecte. Filip al III-lea va fi și el candidat la Imperiu. Nu e vorba de simple politici de vanitate. Într-un secol care se hrănește din prestigiu și face sacrificii aparențelor, un război fără milă pentru întîietate îi opune pe ambasadorii Regelui Prea-Creștin ambasadorilor Regelui Catolic. În 1560, pentru a pune capăt acestei lupte iritante și fără ieșire, Filip al II-lea propunea Împăratului să numească același ambasador ca și el în Conciliul de la Trento. Neavînd titlul de Împărat, Filip al II-lea a pierdut, pe planul onorific al aparențelor, acel prim rang care îi revenea lui în Creștinătate și pe care nimeni nu putuse să i-l dispute lui Carol Quintul, în timpul vieții sale, lui sau reprezentanților săi.

Caracterul esențial al imperiului lui Filip al II-lea îl reprezintă hispanismul său — ar trebui spus *castilianismul*. Această realitate nu a scăpat contemporanilor, prieteni sau adversari ai Regelui Prudent: ei l-au văzut aidoma unui păianjen în mijlocul pînzei sale, aproape nemișcat. Dar dacă Filip al II-lea, în septembrie 1559, după întoarcerea din Flandra, nu părăsește Peninsula, să fie vorba, în ceea ce-l privește, doar de pasiunea, de preferința sa clară pentru Spania? Nu este oare, deopotrivă și din plin vorba și despre necesitate? Am arătat cum statele Imperiului lui Carol Quintul, unul după altul, refuzau tacit să alimenteze și să suporte cheltuielile politicii sale. Toate aceste deficite fac din Sicilia, Neapole, Milano, apoi din Țările-de-Jos, țări dependente și imposibile ca locuri

de reședință pentru suverani. Filip al II-lea a cunoscut acest lucru în Țările-de-Jos unde, din 1555 pînă în 1559, el nu a trăit decît mulțumită ajutoarelor în bani din Spania sau cu speranța sosirii lor. Or, pentru suveran devine dificil să obțină aceste ajutoare dacă nu este stabilit în chiar locul unde se organizează ele. Retragerea lui Filip al II-lea către Spania este o retragere necesară către argintul din America. Greșeala, dacă a existat o greșeală, este aceea de a nu se fi dus atît de departe pe cît era posibil în întîmpinarea acestui argint, pînă la Atlantic chiar, la Sevilla, sau, mai tîrziu, la Lisabona[65]. Oare atracția Europei, nevoia de a ști mai bine și mai repede ce se petrecea în marele stup zumzăitor, l-au reținut pe rege în centrul geometric al Peninsulei, în această Thebaidă a Castiliei unde, de altfel, el se complăcea din instinct?

Fixarea centrului pînzei în Spania avea să atragă după sine multe consecințe. Și mai întîi o afecțiune crescîndă, oarbă a maselor spaniole față de regele rămas în mijlocul lor. Filip al II-lea a fost tot atît de iubit de castilieni ca și tatăl său de oamenii cumsecade din Țările-de-Jos. A urmat de aici, apoi, o întîietate logică a oamenilor, intereselor și pasiunilor din Peninsulă, a acelor oameni duri, mîndri, mari seniori intransigenți pe care-i produce Castilia și pe care Filip al II-lea îi folosește afară, cîtă vreme înăuntrul Spaniei, pentru rezolvarea afacerilor și sarcinilor birocratice, regele manifestă o predilecție marcată pentru oamenii mărunți... Într-un imperiu despărțit în patrii diverse, Carol Quintul hoinărește de nevoie: trebuie să înconjoare Franța cea ostilă pentru a aduce, rînd pe rînd, regatelor sale căldura prezenței lui. Imobilitatea lui Filip al II-lea favorizează încetineala unei administrații sedentare ale cărei bagaje nu mai sînt ușurate de necesitățile călătoriilor. Fluviul hîrtiilor curge mai abundent ca oricînd. Diferitele părți ale Imperiului alunecă astfel imperceptibil spre situația

de ţinuturi periferice, iar Castilia spre cea de metropolă; evoluţia este netă în provinciile italiene. Ura împotriva spaniolilor se afirmă aproape pretutindeni. Ea reprezintă un indiciu al timpului, un semn prevestitor de furtună.

Că Filip al II-lea n-a înţeles sensul viu al acestor schimbări, că s-a crezut continuatorul politicii lui Carol Quintul, discipolul său, e adevărat, şi ca discipol chiar a reţinut prea mult din lecţiile primite. El a avut mintea prea ocupată de precedentele problemelor pe care trebuia să le rezolve, ajutat în aceasta de cei care acţionau în jurul său, ducele de Alba sau cardinalul de Granvelle, acel catalog prestigios, acel dosar neclasat şi viu al defunctei politici imperiale. Desigur, Filip se găseşte destul de des în condiţii similare, sau care par similare, cu cele pe care le cunoscuse împăratul. De ce stăpînind, aidoma lui Carol Quintul, Ţările-de-Jos, să nu menajeze Anglia indispensabilă securităţii acestei încrucişări de drumuri din nord? Sau, pentru ce, de asemenea, împovărat de state cum era şi tatăl său, să nu fie şi el, urmîndu-i exemplul, prudent şi mereu dispus să tergiverseze lucrurile, preocupat să armonizeze acele istorii îndepărtate, niciodată bine acordate?

Şi totuşi, circumstanţele ar face necesare schimbări radicale. Din trecut supravieţuiesc doar decorurile. Marea, prea marea politică a lui Carol Quintul este, la începutul domniei lui Filip al II-lea, încă dinaintea păcii de la 1559, condamnată, lichidată brutal de dezastrul financiar din 1557. Este nevoie să se îndrepte, să se reconstruiască, să se repună totul în mişcare. Carol Quintul, în goana sa, cu sufletul la gură, nu cunoaşte niciodată asemenea stopări: viguroasa întoarcere la pace din primii ani ai domniei lui Filip al II-lea reprezintă semnul unei slăbiciuni noi. Marea politică nu se va redeştepta decît mai tîrziu şi nu atît din cauza pasiunilor suveranului, cît sub impulsul împre-

 jurărilor. Treptat, treptat, cîştigînd continuu te-

ren, s-a ridicat acea puternică mişcare a Reformei catolice pe care noi o numim în mod abuziv Contrareformă. Născută după o serie întreagă de eforturi, de pregătiri lente, puternică încă din 1560, şi în acea epocă, în măsură să devieze politica Regelui Prudent, ea explodează cu brutalitate, faţă de nordul protestant, o dată cu anii 1580. Această mişcare a împins Spania în marile lupte de la sfîrşitul domniei lui Filip al II-lea şi a făcut din suveran campionul catolicismului, apărătorul credinţei. Acum, pasiunile religioase l-au susţinut mult mai mult decît în cruciada contra turcilor, acel război angajat cam în silă în Mediterana şi a cărui bătălie de la Lepanto nu pare să fi fost decît un episod fără urmare.

Iată şi un alt factor influent: după anii 1580, intrările de metale preţioase provenind din Lumea Nouă ating un volum încă necunoscut pînă atunci. Granvelle poate ajunge atunci la curtea Spaniei, momentul îi este favorabil. Să recunoaştem însă că imperialismul de la sfîrşitul domniei lui Filip al II-lea n-a fost creat doar prin prezenţa sa. Marele război de după 1580 se angajează, într-adevăr, pentru stăpînirea Oceanului Atlantic, devenit centrul lumii. Se pune problema stabilirii dacă Oceanul va aparţine Reformei sau spaniolilor, nordicilor sau ibericilor, căci acum Atlanticul este la ordinea zilei. Imperiul hispanic basculează către vest, în direcţia acestui nemărginit cîmp de bătălie, cu banii, armele, vasele, bagajele şi ideile sale politice. În acelaşi timp osmanlîii întorc net spatele Mării Interioare, pentru a se angaja în luptele asiatice ... Iată un fapt care ne-ar reaminti, dacă ar fi nevoie, că cele două vaste imperii mediteraneene trăiesc în acelaşi ritm, şi că Marea Interioară, cel puţin în ultimii douăzeci de ani ai secolului, nu mai constituie ţinta esenţială a ambiţiilor şi lăcomiei lor. Să fi sunat oare în Mediterana mai devreme ca în alte părţi clipa replierii imperiilor?

Va părea normal ca un istoric de astăzi să gîndească astfel și să lege politicul de economic. Multe lucruri — nu toate, bineînțeles — au fost impuse de creșterea populației, de accelerarea evidentă a schimburilor și, nu mai puțin, apoi, de regresul lor. Teza pe care o vom susține stabilește o corelație între inversarea tendinței seculare și dificultățile în lanț pe care le vor cunoaște marile ansambluri politice ale Habsburgilor și ale osmanlîilor. Pentru ca această legătură să fie mai clară am dat la o parte explicațiile istoricilor atenți la marii actori și la marile evenimente, explicații ce deformează totul pentru cel care doar pe ele le acceptă. Am lăsat, de asemenea, în umbră argumentările politice, valabile pentru perioade îndelungate, mai interesante, din punctul nostru de vedere: politica, se explică *și* prin politică, instituțiile *și* prin instituții.

Dosarul este, în mod curios, reluat, și în parte invers față de supozițiile noastre, într-un scurt paragraf din ultima carte a marelui economist Josef A. Schumpeter[66]. Pentru el, există o singură linie de forță: evoluția progresivă a capitalismului, „dominantă", am spune noi. Restul, în economie și în politică, este întîmplare, surpriză, conjunctură, detaliu. Este o întîmplare că „cucerirea Americii ... a produs un torent de metale prețioase" fără de care Habsburgii ar fi de neconceput. E o întîmplare că s-a dezlănțuit „revoluția prețurilor" care va face explozive tensiunile sociale și politice, și tot printr-o întîmplare, statele (și adaug eu, imperiile) găsesc calea liberă în fața lor în secolul al XVI-lea. Întîmplare? Marile puteri politice ale trecutului, de fapt, s-au stins de la sine, Sfîntul Imperiu romano-germanic la moartea lui Frederic al II-lea, în 1250; Papalitatea, către aceeași dată, căci victoria ei a fost o victorie à la Pyrrhus ... Și, cu mult înainte de

 1453, a început declinul Imperiului bizantin.

Un asemenea tablou (dar textul lui Schumpeter este extrem de scurt) ar merita să fie discutat punct cu punct, dacă am vrea să fim echitabili și să nu-i dăm dreptate cu ușurință. Dar, pe scurt vorbind, vom spune că destrămarea naturală a Papalității și a Imperiului din secolul al XIII-lea nu reprezintă o întîmplare, fruct, și nimic mai mult, al unei politici oarbe de autodistrugere. Înflorirea din secolul al XIII-lea schițase aceleași evoluții politice ca în secolul al XVI-lea și anticipase mari mutații politice. Apoi regresul economic își imprimase pretutindeni pecetea. Acele distrugeri continue din secolele următoare trebuie înscrise la pasivul unei conjuncturi ostile de lungă durată: răspunzătoare este „toamna Evului Mediu“, ea a marcat arborii firavi ce se cereau doborîți, de la Imperiul Bizantin pînă la regatul Granadei, fără a uita Sfîntul Imperiu romano-germanic însuși. Totul alcătuiește un proces lent, natural.

O dată cu revenirea care, în mare, va surveni la mijlocul secolului al XV-lea, se pregătesc alte catastrofe, noutăți, primeniri. Papalitatea nu va fi lovită decît după revolta lui Luther și eșecul Dietei de la Augsburg (1530). O altă politică ar fi fost posibilă la Roma, o politică făcută din concesii și ferm pacifistă. Să adăugăm că papalitatea rămîne totuși o mare forță, chiar pe plan politic și în tot secolul al XVI-lea, chiar pînă la tratatele din Westfalia (1648).

Reîntorcîndu-ne la celelalte argumente, să remarcăm că revoluția prețurilor — și Schumpeter[67] însuși a spus-o — este anterioară intrărilor masive de metale din Lumea Nouă. La fel, dezvoltarea statelor teritoriale este anterioară descoperirii Americii (Ludovic al XI-lea, Henric al VII-lea Lancaster, Juan de Aragon, Mahomet al II-lea). În sfîrșit intrarea în acțiune a minelor din Lumea Nouă, se datorează faptului că Europa are mijloacele de a le exploata, această exploatare nefiind gratuită. Castilia, se spune, a cîștigat America la loterie. E un fel de a vorbi, căci a trebuit după aceea să o pună

în valoare și foarte adesea după legile pasivului și activului. Și pe urmă, să presupunem că Lumea Nouă n-ar fi oferit mine cu acces ușor: forța de acțiune a Occidentului ar fi găsit în altă pare portițele sale de scăpare și posibilități de exploatare. În teza sa recentă, Louis Dermigny[68] se întreabă dacă Occidentul, alegînd Lumea Nouă unde aproape totul a fost creat de el, nu a neglijat o altă opțiune posibilă, aceea a Orientului Îndepărtat unde atîtea lucruri erau realizate, la îndemînă — și poate și alte opțiuni: aurul african, argintul din Europa Centrală, aceste atuuri repede abandonate... Așadar, motorul, Occidentul, a fost hotărîtor.

Într-adevăr, argumentarea lui Josef Schumpeter repetă vechi teorii și lecturi, în care întîmplarea era, la istorici, calul de bătaie: ea îndepărtează, subestimează statul în timp ce el este, la fel ca și capitalismul, fructul unei evoluții complexe. În realitate, conjunctura, în sens *larg*, atinge în mișcarea sa fundamentele politice, le favorizează sau le abandonează. Și cînd începe un nou joc, cîștigătorii nu sînt niciodată vechii învingători: e o altă partidă.

NOTE

1. Despre măreția turcă vezi R. de LUSINGE, *De la naissance, durée et chute des Etats*, 1588, 206 p. Ars. 8° H 17337, citat de J. ATKINSON, *op. cit.*, p. 184—185, și o relatare inedită asupra Turciei (1576), Simancas E° 1147.
2. Fernand GRENARD, *Décadence de l'Asie*, p. 48.
3. Vezi mai sus.
4. *Annuaire du monde musulman*, 1923, p. 323.
5. Expresia îi aparține lui B. Truhelka, arhivarul din Dubrovnik, în discuțiile noastre repetate asupra acestui minunat subiect.
6. Cf. în special Christo PEYEFF, *Agrarverfassung und Agrarpolitik*, Berlin, 1927, p. 69; I. SAKAZOV, *op. cit.*, p. 19; R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, p. 64 și următoarele. Totuși, dacă urmărim articolul lui D. ANGUELOV, *Revue Historique* (în limba bulgară), IX, p. 374—398, rezistența bulgară în fața turcilor ar fi fost mai puternică decît afirm eu.

7. Jos. ZONTAR „Hauptprobleme der jugoslavischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", în: *Viertel-jahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1934, p. 368.
8. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 2, p. 143; R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, p. 50.
9. R. BUSCH-ZANTNER, *op. cit.*, p. 65.
10. *Ibidem*, p. 55.
11. *Ibidem*, p. 65 și referințe asupra lucrărilor lui K. JIRECEK și SUFFLAY.
12. *Ibidem*, p. 23.
13. W. HEYD, *op. cit.*, vol. 2, p. 258.
14. *Ibidem*, vol. 2, p. 270.
15. *Annuaire du monde musulman*, 1923, p. 228.
16. H. HOCHHOLZER, *op. cit.*, p. 57.
17. J. ZONTAR, în: *Vierterljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1934, p. 369.
18. Citat de G. ATKINSON, *op. cit.*, p. 179.
19. *Ibidem*, p. 211.
20. *Ibidem*, p. 397. Aceeași idee, în 1544, la Jérôme MAURAND, *Itinéraire de... d'Antibes à Constantinople* (1544), p.p. Léon Durez, 1901, p. 69, victoriile turcilor datorate păcatelor creștinilor.
21. F. BABINGER, *op. cit.*, p. 446—447. Pentru referința cărții, vezi mai jos.
22. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, p. 19.
23. Citat de J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 20, nota 1, după Anton von GEVAY, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert*, 1840—1842, p. 21.
24. *Op. cit.*, p. 42.
25. *Op. cit.*, vol. 8, p. 305.
26. F. GRENARD, *op. cit.*, p. 86.
27. Émile BOURGEOIS, *Manuel historique de Politique étrangère*, vol. 1, 1892, Introducere, p. 2 și următoarele.
28. „... *eine Episode, kein Ereignis*", p. 22.
29. V. HASSEL, *op. cit.*, p. 22—23.
30. F. GRENARD, *op. cit.*, p. 79.
31. Vezi mai sus.
32. J. DIEULAFOY, *Isabelle la Catholique, Reine de Castille*, 1920; Fernand BRAUDEL, „Les Espagnols...", în: *Revue Africaine*, 1928, p. 216, nota 2.
33. *Mémoires*, vol. 4, p. 47.
34. BROCKELMANN, *Gesch. der islamischen Völker*, 1939, p. 262.
35. J. MAZZEI, *op. cit.*, p. 41.
36. *Annuaire du monde musulman*, p. 21.
37. El nu ia oficial acest titlu decît în secolul al XVIII-lea, Stanford J. SHAW, „The Ottoman

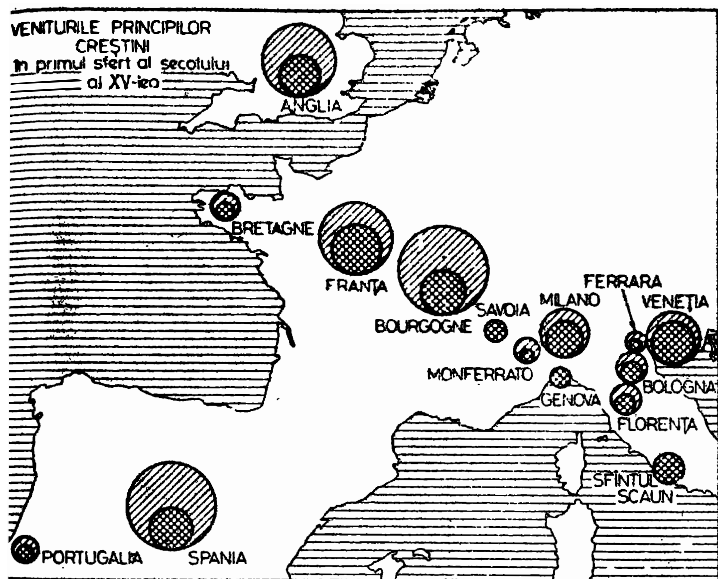
view of the Balkans", în: *The Balkans in transition*, ed. de C. și B. Jelavich, 1963, p. 63.
38. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 15.
39. BROCKELMANN, *op. cit.*, p. 242.
40. Stanford J. SHAW, *art. cit.*, p. 67, semnalează rolul acelor *ulemas* fanatici din provinciile arabe de curînd cucerite și reacția turcă împotriva misionarilor franciscani pe care Veneția și Habsburgii îi expediază în Balcani.
41. Vezi mai sus, vol. 1.
42. Stanford J. SHAW, „The Ottoman view of the Balkans", în: *The Balkan in transition*, p. 56—80.
43. Angel GANIVET. *Idearium español*, ed. Espasa, 1948, p. 62 și următoarele.
44. Pierre VILAR, *La Catalogne* ..., vol. 1, p. 509 și următoarele.
45. *Imperio español*, p. 43.
46. R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 245; Erich HASSINGER, „Die weltgeschichtliche Stellung des XVI. Jahrhunderts", in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1951, semnalează această carte a lui Jacques SIGNOT, *La division du monde*... prima ediție 1539 (vor urma altele: a cincea în 1599), și care nu vorbește de America.
47. Bine semnalat de Angel GANIVET în *Idearium español*, ed. Espasa, 1948, p. 44—45.
48. Neapole deficitar începînd cel puțin din 1532, vezi: E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 1, p. 37. Încă din timpul lui Carol Quintul cheltuiala obișnuită a statelor sale, fără aceea a războaielor, întrecea suma de două milioane în aur, vezi Guillaume du VAIR, *Actions oratoires et traités*, 1606, p. 80—88.
49. Ch. MONCHICOURT, „La Tunisie et l'Europe. Quelques documents relatifs aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles", în: *Revue Tunisienne*, 1905, extras, p. 18.
50. Gustav TURBA, *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Ländern* ..., 1903, p. 1[illegible] și următoarele.
51. Granvelle către Philippe al II-lea, Bruxelles, 6 oct. 1560, *Papiers* ..., vol. 6, p. 179.
52. *Ibidem*.
53. Vezi F. BRAUDEL, „Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers", in: *Charles Quint et son temps*, Paris, 1959; graficul de la p. 196.
54. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 2, III, p. 357 (1559).
55. *Ibidem*.
56. Pentru unele prețioase discuții, vezi R. MENENDEZ PIDAL, *Idea Imperial de Carlos V*, Madrid, 1940; pentru o largă inventariere a pro-

blemelor, vezi Ricardo DELARGO YGARAY, *La idea de imperio en la politica y la literatura españolas*, Madrid, 1944.

57. Citat de E. HERING, *op. cit.*, p. 156.
58. *Op. cit.*, întreg capitolul 8, p. 395 și următoarele.
59. După R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 152.
60. Vezi mai jos.
61. G. MICHELI către Doge, 30 ian. 1563, G. TURBA, *op. cit.*, vol. 1, 3, p. 217.
62. *Ibidem*, p. 217, nota 3.
63. 13 ian. 1564, Saint-Sulpice, E. CABIÉ, *op. cit.*, p. 217, dacă totuși Cabié nu s-a înșelat asupra datei.
64. H. de Maisse către rege, Veneția, 6 iunie 1583, A.E. Venezia, 81, f° 28, v°. Filip al II-lea se gîndea să ceară vicariatul imperial în Italia, 12 februarie 1584, Longlée, *Dépêches diplomatiques* ..., p. 19.
65. Evoc aici ideile lui Jules Gounon Loubens, vezi mai sus.
66. *History of economic Analysis*, London, 1954, ediția italiană: *Storia dell'analisi economica*, 3 vol., 1959, I, p. 175—181.
67. *Op. cit.*, vol. 1, p. 176, nota 3 (citez după ediția italiană).
68. *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle (1719—1833)*, 4 vol., 1964, vol. 1, p. 429 și următoarele.

2. RESURSE, ȘI SLĂBICIUNI ALE STATELOR

În legătură cu expansiunea statelor și „imperiilor“ după conjuncturile secolului, mai mult decît cauzele observăm efectele. Statul modern se organizează cu prețul unor dificultăți imense.

56 — BUGETELE URMEAZĂ CONJUNCTURA

Aceste interesante evaluări venețiene (*Bilanci generali*, vol. 1, tom. 1, Venezia, 1912, p. 98—99), care nu sînt, desigur, de o exactitate absolută, demonstrează în orice caz scăderea generală a resurselor bugetare ale statelor europene între 1410 și 1423 (prima cifră, cercul în gri, a doua cifră, cercul în negru): Anglia, de la 2 000 000 de ducați la 700 000: Franța, de la 2 000 000, la 1 000 000; Spania, de 3 000 000, la 800 000; Veneția, de la 1 100 000, la 800 000. Ar mai trebui, dacă cifrele sînt exacte, să calculăm bugetele reale cum se calculează salariile reale. S-ar părea că statul are totdeauna o întîrziere față de conjunctură, atît în perioadele de avînt cît și în cele de regres, așadar că resursele sale — și acesta ar fi avantajul său — scad mai puțin repede decît ale celorlalți în perioade de recesiune și cresc mai încet în perioadele de dezvoltare. Această ipoteză nu poate fi întemeiată pe documentul discutat aici sau pe cele care vor urma. Un singur lucru este sigur: resursele statelor variază în funcție de conjunctura economică.

Trebuie — şi este cel mai vizibil dintre noile fenomene — să-şi înmulţească instrumentele şi factorii măreţiei sale. Este o problemă grea şi nu singura.

„Funcţionarul“[1]

Atunci apar, în rînduri strînse, personajele pe care le vom numi, din comoditate, nu din exces de modernism „funcţionarii“. Fapt este că ei ocupă magistralele istoriei politice. O dată cu ei se produce o revoluţie politică, dublată de o revoluţie socială.

Chemat la putere, slujbaşul nu întîrzie să-şi adjudece o parte a autorităţii publice. El este peste tot, cel puţin în secolul al XVI-lea, de origine modestă. În Turcia, defect suplimentar, este adesea şi de origine creştină, din rasa învinşilor şi la fel de des evreu. După H. Gelzer[2], din patruzeci şi opt de mari viziri, între 1453 şi 1623, cinci au fost de rasă turcă, dacă putem spune astfel, dintre care un cerchez; alţi zece sînt de origine necunoscută, iar treizeci şi trei sînt renegaţi, dintre care şase greci, unsprezece albanezi sau iugoslavi, un italian, un armean, un georgian. Numărul creştinilor care se furişează pînă în vîrful ierarhiei turceşti indică dimensiunea pătrunderii lor printre înalţii funcţionari ai Imperiului Otoman. Şi dacă, în cele din urmă, acesta seamănă mai mult cu Imperiul bizantin decît cu un imperiu mongol[3], explicaţia constă în această largă recrutare a funcţionarilor.

În Spania, unde îl cunoaştem mai bine decît în altă parte, funcţionarul provine din populaţia măruntă sau chiar din familii de ţărani, ceea ce nu-l împiedică, ba dimpotrivă, să-şi spună descendent din hidalgo. Cine nu o pretinde, de altfel, în Spania? În orice caz, ascensiunea lor socială nu scapă nimănui şi, în nici un caz, unuia dintre duşmanii lor declaraţi,

precum Diego Hurtado de Mendoza, avocat al marii aristocrații militare, care notează, în lucrarea sa *Guerra de Granada*[4]: „Regii Catolici au pus administrarea justiției și a treburilor publice în mîinile unor *letrados*, oameni de condiție mijlocie, între cei mari și cei mici, care nu aduceau jignire nici unora nici celorlalți, și a căror profesie era să studieze dreptul", *cuya profesión eran letras legales*. Acești *letrados* sînt frații acelor *dottori in legge* despre care vorbesc documentele italiene, precum și ai legiștilor francezi din secolul al XVI-lea, ieșiți sau nu din Universitatea de la Toulouse, care prin ideile lor romane au contribuit atît de mult în favoarea absolutismului casei de Valois. În ura sa care îl face lucid, Hurtadó de Mendoza evocă întregul lor ansamblu: *oidores* pentru afacerile civile, *alcaldes* ai cauzelor penale, *presidentes*, membri din Audiencias, similar Parlamentelor de astăzi, și, dominîndu-i pe toți, adunarea supremă a Consiliului Regal . . . Căci competența lor, după cum cred ei, este universală, nici mai mult nici mai puțin decît *ciencia de lo que es justo y injusto*. Invidiază funcțiile publice ale altora și sînt totdeauna gata să încalce competența militarilor (în fond a marilor familii aristocratice). Nenorocirea nu s-a limitat la Spania: „Acest mod de a guverna s-a întins peste toată Creștinătatea și se găsește astăzi în culmea puterii și autorității sale"[5]. Lucru în care Hurtado de Mendoza n-a greșit. Alături de asemenea *letrados* în funcție, să-i socotim în imaginație și pe care se pregătesc să-și înceapă cariera și care, tot mai mult, umplu Universitățile din Spania (și în curînd pe cele din Lumea Nouă): 70 000 de studenți cel puțin numără cu neplăcere, la începutul secolului următor, Rodrigo Vivero, Marquis del Valle[6], alt mare senior și creol din Noua Spanie; printre ei, se află fii de cîrpaci și de plugari! A cui este vina dacă nu a Statului și a Bisericii care, oferind funcții și venituri, populează universitățile, tot atît cît și dorințele de a ști? Toți

1. Cazul Veneţiei

BUGETUL VENEŢIEI
Veneţia + Terraferma

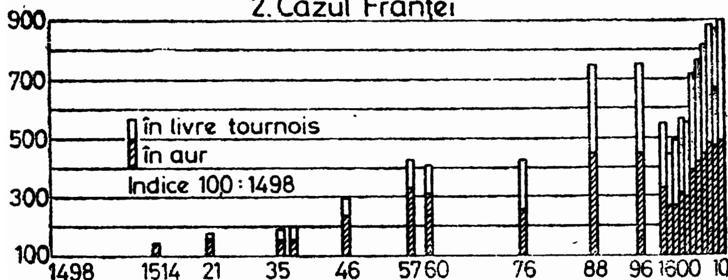
Sute de mii de ducaţi correnti

Sute de mii de ţechini (zecchini)

Zeci de tone de argint

50
10
5
1

1423 54 64 69 90 1500 59 69 78 82 87 94 1602 09 21 33 37 38 41

57 — BUGETELE URMEAZĂ CONJUNCTURA

Bugetul Veneţiei este triplu: Oraşul, Terra ferma, Imperiul. S-a lăsat de-o parte bugetul Imperiului ale cărui cifre sînt adeseori umflate. Graficul a fost stabilit de Gemma MIANI, pornind, mai ales, de la *Bilanci generali*. Cele trei curbe corespund totalului încasărilor Veneţiei şi Terra fermei: cifre nominale (în *ducaţi correnti*), cifre în aur (evaluate în ţechini), cifre în argint (în zeci de tone de argint). Cifrele pentru Franţa, stabilite de F. C. SPOONER, au o valoare foarte relativă. Cifre nominale, calculate în livre *tournois* şi cifre calculate în aur. Oricît de imperfecte ar fi aceste hărţi, ele indică existenţa conjuncturilor bugetare în raport cu conjunctura preţurilor.

acești *letrados* și-au luat adesea gradele universitare la Alcalá de Henares sau la Salamanca. Orice ar fi, și chiar dacă ne gîndim că cifra de 70 000 de studenți, enormă în ochii lui Rodrigo Vivero, este modestă raportată la populația Spaniei, cu siguranță că această ascensiune socială are o mare importanță politică, încă din perioada constructivă a Regilor Catolici. Apar, deja, „funcționarii regali“ de origine foarte modestă, precum acel Palacios Rubios[7], redactor la *Leyes de Indias*, și care nu este nici măcar fiu de hidalgo! La fel, mai tîrziu, sub Carol Quintul, acel umil secretar Gonzalo Perez, care va fi bănuit de ascendență evreiască[8], precum și, în epoca lui Filip al II-lea, cardinalul Espinosa, care moare de apoplexie în 1572, încărcat de titluri, onoruri și diverse funcții, lăsîndu-și casa plină de dosare și documente adunate în teancuri pe care nu a avut timp să le parcurgă și care zăceau acolo uneori de ani de zile . . . Gonzalo Perez este om al bisericii, aidoma cardinalului Espinosa, sau lui Don Diego de Covarrubias de Leyva, despre care rubedenia sa Sebastian de Covarrubias de Leyva formula în scris, în 1594, o destul de lungă notiță retrospectivă[9]: este pentru noi un prilej să aflăm că Don Diego s-a născut la Toledo, din părinți nobili, originari din Biscaya, că și-a început cariera la Salamanca, și că a fost profesor la Colegiul din Oviedo, apoi magistrat în Audiencia din Granada, pe urmă episcop de Ciudad Rodrigo, și arhiepiscop de Santo-Domingo *„en las Indias“*, în sfîrșit, președinte al Consiliului din Castilia și apoi dotat cu episcopia din Cuenca (avea să moară, de altfel, la Madrid, în 27 septembrie 1577, în vîrstă de 67 de ani, înainte de a o lua în posesie). Dacă ar mai fi nevoie, viața lui ar dovedi că se poate duce concomitent o carieră de stat și o carieră bisericească. Or, biserica, în Spania mai mult ca în altă parte, este larg deschisă săracilor.

În Turcia, domnia lui Soliman a fost în același timp o perioadă de războaie victorioase,

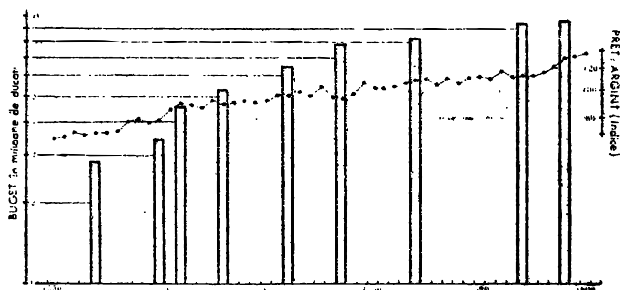
de construcții diverse și de intensă activitate legislativă. Soliman este Soliman *Kânoûni*, legislatorul, ceea ce presupune în statele sale, și în special la Constantinopol, o reformă a studiilor juridice și existența unei pături de juriști. Codul său reglementa atît de bine aparatul judiciar, încît Henric al VIII-lea al Angliei, se spune, a trimis la Constantinopol o delegație de experți pentru a-i studia funcționarea[10]. Într-adevăr, Kânoun Nâme este în Orient la fel de celebru precum Codex Justinianus în Occident[11], sau *Recopilación de las Leyes* în Spania. Întreaga operă legislativă a lui Soliman, în Ungaria, a căzut în sarcina juristului Aboul's-Su'ûd; ea a fost atît de importantă în domeniul proprietății încît multe dintre detaliile ei au supraviețuit pînă în zilele noastre. La fel juristul Ibrahim Halebi, autorul unei cărți de drept comun *multeka*[12], trebuie așezat alături de marii juriști ai Occidentului din secolul al XVI-lea.

Cu cît reflectăm mai mult asupra acestei probleme, cu atît ne apar, mai multe asemănări ciudate — dincolo de cuvinte, de termeni și de aparențe politice — între Orient și Occident, lumi diferite, fără nici o îndoială, dar nu totdeauna divergente. Juriști de tradiție romană, juriști comentatori a textelor coranice, reprezintă o aceeași imensă armată, care, în Orient ca și în Occident, muncește pentru a întări prerogativele prințului. Ar fi îndrăzneț și inexact să atribuim totul, în această ascensiune monarhică, zelului, devotamentului sau calculelor lor. Puterea nu a avut doar surse juridice. Toate monarhiile rămîn charismatice. Și economia are rolul său. Oricum ar fi, această armată de juriști, de la cei mai celebri la cei mai modești, va fi muncit pentru marile state. Ea a urît, a sfărîmat tot ce le stînjenea expansiunea. Chiar și în America, unde funcționarul iberic a acționat adesea atît de abuzivi, cine ar putea nega serviciile acestor mărunți oameni devotați prințului? În Turcia,

statul care se modernizează, cu voie sau fără voie, mărește în provinciile cucerite din estul asiatic numărul fermierilor cu jumătate din venituri; ei trăiesc din veniturile pe care le administrează, dar partea cea mai importantă o trimit la Istanbul. Statul înmulțește, de asemenea, numărul funcționarilor salariați care, pentru o anumită sarcină, de preferință în orașele ușor de supravegheat, primesc un salariu prelevat din visteria imperială. Acești funcționari, sînt, tot mai des, creștini renegați, introduși, treptat în clasa otomană dominantă. Ei provin din *devschirmé*, un fel de „recrutare" care constă în răpirea din căminele din Balcani a unui număr de copii în general în vîrstă de sub cinci ani. . ."[13]. Și cuvîntul *devschirmé* desemnează concomitent o categorie politică și o categorie socială. Toți acești reprezentanți ai statului otoman îi vor constrînge, aproape îi vor ruina pe *timarioții* din Balcani (titulari de *timaruri*, de beneficii seniorale) și vor susține, un timp îndelungat, forța reînnoită a imperiului[14].

Fără să o dorească totdeauna în mod limpede, statul, în secolul al XVI-lea își va deplasa „funcționarii"[15]. El îi va desrădăcina după bunul lui plac. Și statele mari mai mult încă decît celelalte. Un astfel de dezrădăcinat a fost cardinalul Granvelle, acel locuitor din Franche-Comté care declara a nu fi de nici unde. Exemplu excepțional, se va spune, dar în Spania probele unor astfel de deplasări prisosesc. Este cazul licențiatului Polomares, funcționar la Audiencia din Gran Canaria și care și-a încheiat cariera ca funcționar la Valladolid[16]. Astfel hoinăresc, mai mult chiar decît civilii, militarii în serviciul regelui, cînd în cadrul armatei, cînd în afara ei. Din Nantes, unde este un agent eficace la sfîrșitul secolului, reprezentantul Spaniei, Don Diego Mendo de Ledesma, îi trimitea lui Filip al II-lea[17], spre a cere de la suveran un oarecare „ajutor" pentru dificultățile lui financiare, o listă lungă

a loialelor sale servicii. Originar dintr-o familie în mod sigur nobilă, el fusese admis de timpuriu, ca și fratele său, printre copiii de casă ai reginei Isabela (regina păcii, fiică a Caterinei de Medici și a treia soție a lui Filip

58 — BUGETELE URMEAZĂ CONJUNCTURA

Indicele prețurilor în argint este împrumutat din Earl J. HAMILTON. Bugetele sînt evaluate în milioane de ducați castilieni, monedă-unitate care nu și-a schimbat valoarea în perioada considerată. Evaluările bugetare sînt împrumutate dintr-o lucrare inedită a lui Alvaro Castillo PINTADO. De astă dată, în ciuda imperfecțiunilor în calcularea încasărilor, coincidența între conjunctura prețurilor și mișcarea intrărilor fiscale este mult mai netă decît în cazurile precedente. Spunem „buget" în ciuda impropriețății termenului. Nu cunoaștem niciodată într-un mod foarte precis cheltuielile. Numai arhivele din Simancas și, din cîte cunosc, cele din Anglia ne-ar permite să sesizăm bugete adevărate. Grafice provizorii, analoage celor pe care le-am schițat, pot fi calculate cu ușurință pentru Sicilia și Regatul Neapolelui și chiar pentru Imperiul Otoman, ceea ce grupul lui Ömer LUTFI BARKAN a întreprins deja pentru nevoile sale.

al II-lea). Copil fiind încă, servise în timpul războiului din Granada, apoi îl urmase în Italia pe Don Juan de Austria. Împreună cu cei doi frați ai săi, cu ocazia cuceririi Portugaliei în 1580, convinsese orașul Zamora să-l slujească pe Regele Catolic și unise forțele vasalilor săi cu milițiile orașului. Mai tîrziu, acest oraș, Zamora, ezitînd să accepte creșterea abonamentului său la *alcabala*, și dînd un prost exemplu celorlalte orașe, guvernul i-l trimisese pe Don Diego, pentru a-l readuce la sentimente mai bune... „Încă de cum am intrat în Echevinage, povestește acesta din urmă, am

facilitat totul și am potolit spiritele...". Nu cunoaștem un mijloc mai bun de a se pune în valoare. Iată-l, puțin după aceea, *Corregidor* la Málaga. Prin acești *Corregidores*, stăpîni ai orașelor și personaje puternice, putea atunci statul să-și cîrmuiască supușii. *Corregidores* au fost echivalentul intendenților în Franța. Don Diego se ocupă în noile sale funcții de construirea digului din port. Rugat, el pleacă imediat în ajutorul Tangerului și Ceutei pe care le amenința Drake și aceasta fără să-l coste, ca prin minune, nici măcar un real pe rege. Este adevărat că Don Diego se ruina în această afacere dezastruoasă pentru punga lui. Era silit, într-adevăr, în aceste noi funcții, în timpul sprijinirii fortărețelor, să întrețină la masa lui mai mult de șaizeci de cavaleri și alte persoane de rang mare... Iată-l apoi guvernator în Ceuta și, în această calitate, cercetînd gestiunea predecesorului său. El se laudă de a fi fost atît de bun judecător, în această ocazie, încît postul i-a fost redat vechiului titular. Satisfăcut de el însuși, iată-l fără slujbă și din nou acasă, aproape de Zamora, unde îl întîmpinară țipetele justificate ale soției și copiilor săi, copleșiți de mizerie. Acceptă în acel moment să plece în Bretagne, pentru șase luni. Dar aceste șase luni „durează" deja de cinci ani lungi; în timpul absenței, fratele său mai mare și soția acestuia au murit, fără ca el să fi putut primi, pentru folosul propriu nici cea mai mică parcelă din moștenirea lăsată de ei. Absenții fiind totdeauna de vină, el a pierdut astfel două procese. Desigur, încă de la detașarea sa în Bretagne, regele i-a acordat un domeniu de 1500 de ducați în rentă, cu plata pe patru ani în urmă, dar ce înseamnă acest lucru, pe lîngă enormele sale cheltuieli, a mizeriei sale și a familiei lui?

Arhivele spaniole conservă mii de plîngeri și de notițe asemănătoare. Istoricul nu este obligat să creadă cuvînt cu cuvînt doleanțele
 exprimate, dar este cert că „funcționarii" din

Spania modernă sînt puţini şi prost plătiţi şi permanent deplasaţi pe tabla de şah a imperiului spaniol, desrădăcinaţi, rupţi de legăturile lor locale... Că sînt adesea nefericiţi, iarăşi nu există nici o îndoială. La Madrid trăieşte o populaţie de oameni fără slujbă, în căutare de locuri de muncă, de pensii, de amînări de plată, o populaţie de militari infirmi care bat mărunt din picioare în aşteptarea primirilor în audienţe. În timp ce, pentru a putea să trăiască, nevestele şi fetele se destrăbălează... Dureroasă istorie, aceea a şomerilor de stat, tocindu-şi speranţele pe Calle Mayor, strada negustorilor bogaţi, mergînd să caute răcoarea sau căldura soarelui, după anotimp, în Prado San Hieronymo, sau amestecîndu-se cu mulţimea grăbită a plimbăreţilor nocturni...[18].

Supravieţuire şi venalitate

Toţi aceşti slujbaşi sînt legaţi de funcţiile lor prin loialitate, simţ al onoarei, interes. Treptat, ei sînt prinşi de dorinţa de a-şi păstra funcţiile la nesfîrşit. O dată cu trecerea anilor lucrul devine din ce în ce mai limpede. Venalitatea funcţiilor este o boală generală. Franţa, unde răul face progrese atît de mari, nu este o excepţie. Într-adevăr, oare descreşterea veniturilor reale obligă statele, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea să îngăduie dezvoltarea răului pretutindeni? În orice caz, *Recopilación de las Leyes*[19] ne permite să urmărim, în privinţa Spaniei, această retragere progresivă a statului în favoarea particularilor şi ascensiunea, în consecinţă, a unei noi caste de privilegiaţi. Pentru a cunoaşte în această problemă detaliul şi realitatea, ar trebui să cercetăm la Simancas uriaşa masă de documente relative la *Renuncias*[20]. *Renunciar*, a renunţa, înseamnă a da altuia dreptul de succesiune în funcţie, ceea ce cere — un exemplu între o mie — acel *alguazil* al Inchiziţiei din Barcelona, în

iunie 1558[21], în favoarea fiului său. Şi un alt exemplu: în acelaşi an, guvernul accepta pretenţiile consilierilor municipali, *Regidores*, care au avut de atunci dreptul de *a renunţa* în favoarea cui vroiau ei, chiar dacă beneficiarul avea mai puţin de optsprezece ani, cu posibilităţi de a folosi acest drept de desemnare din timpul vieţii, pe patul de moarte, sau în testament. Renunţarea era valabilă şi dacă mureau înainte de obişnuitul răgaz de douăzeci de zile[22].

Aceste amănunte, evocînd şi realităţi franceze ale timpului, pun cel puţin problema, dacă nu o şi rezolvă. Sînt convins că un studiu sistematic ne va dezvălui într-o zi, pentru Peninsula Iberică, ceea ce au reuşit istoricii francezi să pună în lumină referitor la Franţa. Faptul iberic cel mai curios mi se pare totuşi a fi fost extrema precocitate a mişcării. Încă dinaintea Regilor Catolici, sub domnia zbuciumată a lui Juan al II-lea şi a lui Henric al IV-lea[23], şi, fără îndoială, încă de la începutul secolului al XV-lea[24], primele simptome sînt vizibile cel puţin în funcţiile municipale, dintre care multe sînt deja *renunciables*. Fără îndoială, destul de des, regalitatea îşi relua drepturile, cu forţa sau prin simplul joc al termenelor impuse *renunţării*, şi care erau valabile atît pentru cel care renunţase (treaba lui dacă mai rămînea în viaţă sau nu timpul cerut de cel puţin douăzeci de zile)[25], cît şi pentru noul titular, obligat să se prezinte, să obţină recunoaşterea drepturilor sale, în 30 de zile care urmau întocmirii actului[26]. În 1563, Cortesurile îi cereau lui Filip al II-lea, zadarnic de altfel, să prelungească aceste termene de la 30 la 60 de zile[27], dovadă, dacă am mai avea nevoie de ea, că procedura veche rămînea în vigoare ca o ameninţare constantă, ca o dramă de familie în germene, întrucît cumpărătorii folosesc adesea, pentru plăţi, preţioşii bani ai zestrelor[28]... Pe nesimţite, o mare parte a funcţiilor vor ajunge să poată fi obiect de renunţare. Unele opu-

neri la renunțări, în afară de cele de la tată la fiu[29], unele interdicții de a negocia funcțiile de judecători sau altele[30], vorbesc în felul lor despre progresele răului[31]. Regele contribuia la întinderea lui în măsura în care înmulțea sau vindea funcțiile[32]. Este acuzat, îndeobște, Antonio Perez[33] de a fi favorizat aceste vînzări masive: dar tot atît cît secretarul, și epoca trebuie împovărată cu această responsabilitate. Devin *renunciables* chiar funcțiile de *alcaldes* municipali și *escrivanias* ai cancelariilor și ai consiliului regal[34]. Ca în Franța, această venalitate cotropitoare se dezvoltă într-un soi de atmosferă feudală, sau să spunem împreună cu Georg Friederici[35], că birocrația și paternalismul merg atunci mînă în mînă. Evident, monarhia pierde în acest joc al vînzărilor și al corupției firești pe care o atrage după sine. Venalitatea creează piedici în calea autorității sale care nu reprezintă, nici pe departe, în timpul lui Filip al II-lea, o putere absolută de felul celei a lui Ludovic al XIV-lea. Este adevărat că venalitatea rămîne în cea mai mare parte a timpului, în Castilia, limitată la slujbele mici și nu copleșește totul decît în cadrul funcțiilor municipale. Dar tocmai acolo, sprijinit pe Cortesuri, se menține un patriciat urban energic, atent la interesele sale locale și pe care *Corregidores* nu pot, fără efort, să îl readucă la ordine... Și orașele nu înseamnă ele oare nimic? Toată istoria fiscală trebuie reluată în această optică importantă[36].

O anume venalitate, deformare a statului, își face apariția și în instituțiile turcești. Am semnalat, deja, că arendarea de funcții, în întreaga Turcie, ar proveni din exemplul egiptean[37]. Necesitatea de *corteggiare* pe superiori, de a le furniza daruri substanțiale, obliga pe fiecare slujbaș al statului să se achite regulat de datorie pe spezele inferiorilor și ale celor pe care-i administrează și așa mai departe. Un jaf imens se organizează de sus pînă jos, în întreaga ierarhie. Imperiul Otoman este vic-

tima acestor insaţiabili deţinători de funcţii pe care tirania obiceiurilor îi obligă să fie astfel. Profitorul acestui jaf generalizat este Marele Vizir, după cum o spun şi o repetă veneţienii, cum o afirmă şi Gerlach în *Tagebuch* referindu-se la Mehmet Sokoli, copilul obscur din împrejurimile Ragusei luat la optsprezece ani de recrutorii sultanului şi devenit mult timp după aceea, în 1565, Mare Vizir, post pe care îl ocupa pînă la asasinarea sa din 1579. Un cîştig uriaş îi revine din cadourile pe care i le oferă candidaţii la funcţiile publice. „An de an, spune veneţianul Garzoni, el se ridică la un milion în aur, după cum mi-au spus persoane demne de încredere"[38]. Gerlach notează la rîndul său: „Mehmet Paşa are o comoară extraordinară de monede de aur şi de pietre preţioase... Cine vrea să obţină o slujbă trebuie să-i ofere cîteva sute sau mii de ducaţi, sau să-i dea cai ori copii...". Nu trebuie să apărăm contra acestor mărturii memoria lui Mehmet Sokoli la urma urmei, un om mare, dar care, în ceea ce priveşte banii altora, ai inferiorilor săi sau ai puterilor străine, se conforma moravurilor vremii sale.

Totuşi, pe teritoriul turc, uriaşa bogăţie a unui vizir se află totdeauna la dispoziţia sultanului, care şi-o va şi atribui la moartea ministrului, fie că această moarte este sau nu naturală. Astfel, statul turc participă la jafurile funcţionarilor săi. Evident, prin aceste metode simple nu este recuperat exact totul; bogăţiilor miniştrilor li se oferă refugiul fundaţiilor pioase din care au dăinuit numeroase mărturii arhitectonice. Prin acest subterfugiu, o mică parte din aurul prevaricat este pusă la adăpost, pentru viitor sau pentru asigurarea unei familii[39]. Să recunoaştem că sistemul occidental, în general, are mai puţină stricteţe decît aceste metode din Orient, dar acolo ca şi în altă parte, în domeniul venalităţii există o curioasă dezorganizare a statului. Ar rămîne să datăm această dezorganizare atît de

revelatoare. Semnele din secolul al XVI-lea nu sînt, din acest punct de vedere, decît semne prevestitoare.

În orice caz, pentru imperiul turc la fel ca și pentru celelalte state europene[40], secolul al XVI-lea a fost martorul unei ascensiuni deosebite a numărului funcționarilor săi. Existau astfel, în 1534, în partea europeană a Turciei, în fruntea tuturor ierarhiilor, un beglerbei, iar sub el treizeci de sangiaci; în Asia, existau șase beglerbei și șaizeci de sangiaci. Puțin în afara graniței, în 1533, se instituise un nou titlu de beglerbei, Kapudan Pașa, pe care documentele spaniole îl numesc Generalul Mării. Această „amiralitate" cuprindea, în afară de comandamentul flotei, și administrația porturilor din Gallipoli, Cavalla, Alexandria. Există deci alături de beglerbeiul din Cairo, creat în 1534, nouă beglerbei de rang superior. Or, în 1574, cu patruzeci de ani mai tîrziu, se poate vorbi despre douăzeci de „guvernatori": trei în Europa (Sofia, Timișoara, Buda); treisprezece în Asia; trei, apoi patru în Africa (Cairo, Tripoli, Alger și curînd, Tunis); plus Generalul Mării. Partea preponderentă a Asiei ar arăta, la nevoie, că acolo se găsește centrul preocupărilor și al forțelor turcești. Progresia, avea, de altfel, să continue. Sub domnia lui Murad al III-lea, cifra totală trecea de la 21 la 40, dintre care 28 de guvernatori doar pentru Asia, unde războiul contra Persiei atrăgea după sine cucerirea și organizarea unor întinse zone de frontieră. Aceste creșteri au răspuns, deci necesităților. Dar nu trebuie să se neglijeze, nici în Turcia, ciudata nevoie crescîndă de titluri, gustul din ce în ce mai pronunțat pentru funcțiile publice. Deținătorul funcției de *subagiu* visează să devină sangiac, sangiacul să devină beglerbei... Și sistematic, fiecare trăiește deasupra rangului său.

O evoluție asemănătoare celei care neliniștește Spania tulbură și Turcia, și chiar mai devreme decît îndepărtata Peninsulă Iberică. De

fapt, aceasta, pentru a-și etala luxul și a da frîu liber bucuriei de a trăi și de a se remarca, va aștepta sfîrșitul domniei ascetice a lui Filip al II-lea. În Orient, încă de la moartea lui Soliman, în 1566, totul se va schimba. Veșmintele de mătase, de argint și de aur, interzise de vechiul împărat îmbrăcat în bumbac, își vor face brusc reapariția. O dată cu sfîrșitul secolului se succed la Constantinopol serbări somptuoase. Ele luminează cu strălucirea lor relatarea destul de ternă a bătrînului Hammer. Luxul din Serai este atunci uimitor, jilțurile sînt acoperite cu stofe de aur; în timpul verii se obișnuia să se doarmă în mătăsurile cele mai fine. Exagerînd foarte puțin, contemporanii afirmă că un pantof de cadînă valora mai mult decît toată îmbrăcămintea unei prințese creștine... Iarna se înfășurau în blănuri somptuoase. Chiar și luxul de la mesele italienilor era întrecut[41]. Trebuie să credem, referitor la acest lucru, aprecierea destul de drăguță și naivă a primului trimis olandez la Constantinopol, în mai 1612, Cornelius Haga, declarînd după primirea sa: „Părea să fi fost o zi de triumf"[42]. Dar ce nu s-ar putea spune despre marile serbări din timpul lui Murad al IV-lea, într-o țară totuși lipsită de vlagă, chinuită de războaie și foamete? Este curios să vezi Turcia, aproape în același timp cu Spania, tîrîtă în vîrtejurile și serbările unui „Secol de aur", în momentul cînd acest foc de artificii este în contradicție cu principiile unei case conduse cu înțelepciune și după imperioasele necesități ale pasivului și activului.

Autonomiile locale

Spectacolul marilor mașinării politice riscă să ne deruteze. Comparîndu-le, pe cele din secolul al XVI-lea cu cele din secolul al XV-lea, le vedem nemăsurat de mari. Dar totul rămîne o problemă de proporții. Dacă ne gîndim la
353 zilele noastre și la uriașele mase de funcționari

în serviciul statului, numărul „slujbașilor" din secolul al XVI-lea este neînsemnat. Este ca și cum am spune că, prin acest personal insuficient, întinsele state ale puterilor „absolute" nu exercită decît o cîrmuire imperfectă. La bază, iată-le incomplete, ineficiente. Ele se izbesc de miile de autonomii fără stăpîn și pe care nu le pot învinge. În uriașul stat hispanic, orașele rămîn, adesea, libere în mișcările lor. Prin abonamentele lor fiscale, ele dețin controlul impozitelor indirecte. Sevilla și Burgos, ale căror instituții le cunoaștem, au mari scutiri de taxe. Un ambasador venețian, din 1557[43], subliniază acest lucru cu claritate: în Spania, scrie el, *si governa poi ciascuna signoria e communità di Spagna da se stessa, secondo le particolari leggi...**. La fel, în afara Peninsulei, dar tot în Imperiul hispanic, pînă în 1675, Messina a fost o republică, oază neliniștitoare pentru toți viceregii care, precum Marcantonio Colonna în 1577, au administrat insula. „Majestatea Voastră știe, scrie Colonna[44], în iunie al acestui an, ce însemnătate au privilegiile din Messina, cîți exilați și *matadores* adăpostește pe teritoriul său, datorită avantajelor pe care, în plus, le au de a trece în Calabria. Este deci foarte important ca *Stratico* (magistrat care o conduce) să-și îndeplinească așa cum trebuie datoria. Lucrurile au ajuns atît de departe încît zisa funcție aduce mai mult profit, în doi ani, decît cea de vicerege al insulei în zece ani; mi se spune, printre altele, că nu există nici un om închis pentru un motiv important, care să nu fie lăsat în libertate dacă dă o bună sumă de bani a căror proprietate și-o atribuie *Stratico* o dată ce garanțiile sînt depășite. Astăzi, orașul este atît de înconjurat de hoți, încît chiar între zidurile sale se răpesc oameni pentru a-i supune apoi răscumpărării...".

---

* Se guvernează deci fiecare seniorie și comunitate din Spania singură, după legi speciale... (lb. ital. — N. tr.).

Deci în Peninsulă, și în afara Peninsulei, teritorii întregi, orașe, uneori regiuni privilegiate, cu *fueros*, sînt cu greu stăpînite de statul hispanic. În aceeași situație se află toate zonele îndepărtate și periferice. Este cazul, pînă în anul 1570, al regatului Granadei; după 1580 și într-o manieră durabilă pînă la ruptura din 1640, Portugalia va avea aceeași situație, adevărat „dominion" cu independențele și libertățile sale de care învingătorul nu va îndrăzni să se atingă. La fel se va întîmpla permanent cu micile ținuturi basce; precum și cu ținuturile aparținînd Coroanei de Aragon, de privilegiile căreia, chiar și după răscoala și tulburările din 1591, Filip al II-lea nu va îndrăzni să se atingă. În aceste condiții, simpla trecere a frontierei aragoneze oferea călătorului mai puțin atent, la ieșirea din Castilia, revelația unei lumi sociale noi, cu seniorii ei pe jumătate independenți, exercitînd numeroase drepturi în detrimentul supușilor lor și avîndu-și castelele întărite cu artilerie, atît de aproape de Castilia vecină, supusă și dezarmată. Privilegii sociale, privilegii politice, privilegii fiscale: blocul aragonez se conduce după bunul său plac și scapă pe jumătate impozitului regal. Dar dacă acest lucru este posibil, cauza este că Franța se află aproape și că la cea mai mică violență, străinul poate să profite și să forțeze acea poartă prost închisă care este Spania[45].

Din aceleași motive, de astă dată în Imperiul turc, se vede cum autoritatea sultanului se fărîmițează, în Europa, la marginea de miazănoapte a statelor sale, în Moldova, în Țara Românească, în Transilvania, în regatul tătarilor din Crimeea... Am semnalat deja ca o urmare a geografiei, numeroasele autonomii muntoase din spațiul balcanic, din Albania, din Moreea...

Rezistența față de stat ia, de altfel, formele cele mai diverse. Să luăm în considerare, în regatul Neapolului, alături de Calabria totdeauna nesupusă, rolul important pe care îl joacă asociațiile pastorale și marele oraș Neapole.

Prin asociațiile păstorilor, țăranul scapă seniorilor și regelui. La fel, cînd se stabilește la Neapole, aerul orașului îl face liber. Către sud, în Sicilia, fuga din fața autorităților înseamnă jurămînul de credință față de Inchiziția siciliană care ia astfel o extensiune deosebită. În Turcia, dilatarea monstruoasă a capitalei să fi răspuns oare unor cauze similare? În provincii, nimic nu apără individul împotriva rapacității acelor *beglerbei*, *sangiaci*, *subagii* locali, sau, cei mai temuți dintre toți, împotriva reprezentanților lor executivi, voievozii. La Constantinopol încă te bucuri de o anume justiție, de o liniște relativă.

Indiscutabil corupția funcționarilor de stat este mare în secolul al XVI-lea în lumea islamică ca și în cea creștină, în sudul ca și în nordul Europei. „Nu există nici o cauză, civilă sau penală, scrie din Flandra ducele de Alba, în 1573[46], care să nu se vîndă cum se vinde carnea la măcelărie ... majoritatea funcțiilor de consilieri se oferă zilnic cui vrea să le cumpere ..." Această corupție omniprezentă înseamnă o îngrădire a voinței cîrmuitorilor, și desigur nu cea mai atrăgătoare. Corupția a devenit o forță multiplă, ocultă, o putere în sine[47]. Este una din acele puteri la adăpostul cărora se refugiază individul ca să scape de legi — eterna situație care amestecă forța cu șiretenia. „Legile Spaniei, scrie către 1632 bătrînul Rodrigo Vivero[48], sînt ca pînzele de păianjeni care prind doar musculițele și țînțarii". Bogații și puternicii scapă capcanei, în ele se încurcă doar „defavorizații și săracii" *los desfavorecidos y los pobres*. Dar nu este acesta oare un adevăr al tuturor timpurilor?

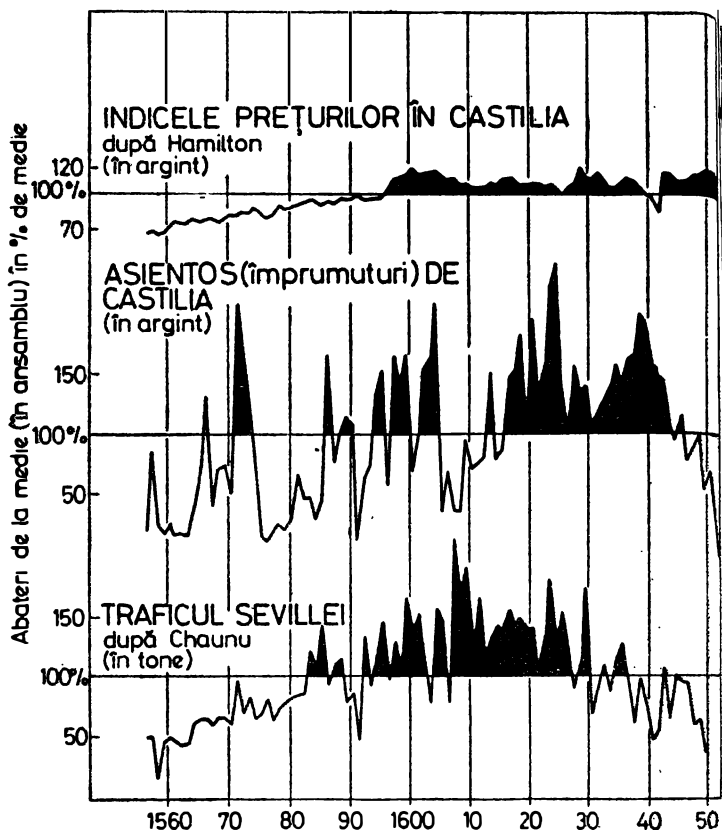
Finanțele și creditul în serviciul statului

Alt semn de slăbiciune este faptul că marile state nu sînt în contact perfect cu masa con-

tribuabililor, și deci nu pot să-i exploateze după voie, de unde neobișnuitele inferiorități fiscale, apoi financiare. Lăsînd la o parte exemplele pe care le-am citat pentru Italia, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, statele nu dispun de vistierii, nici de bancă de stat. În 1583, se va pune problema unei bănci de stat în anturajul lui Filip al II-lea[49], dar proiectul nu s-a concretizat. În centrul Imperiului hispanic, trebuie să se recurgă neapărat la ajutorul cămătarilor pe care-i numim, cu un cuvînt prea modern, bancheri. Regele nu se poate lipsi de ei. Cînd Filip al II-lea s-a reîntors în Spania în septembrie 1559, cea mai mare preocupare a sa, în timpul celor zece ani care au urmat, a fost să facă ordine în finanțe. Atunci din toate părțile îi veniră opinii, recomandîndu-i mereu, în ultimă analiză, să se adreseze cînd bancherilor Affaitati, cînd bancherilor Fugger, sau genovezilor, ori în vremea crizelor de naționalism ale lui Eraso, chiar bancherilor spanioli precum Malvenda din Burgos.

Dispersarea statelor lui Filip al II-lea și, înainte de el, ale lui Carol Quintul, atrăgînd după sine, firesc, o dispersare a veniturilor de perceput și a plăților de efectuat, favoriza folosirea caselor comerciale internaționale. Numai transferurile de bani pretindeau ajutorul negustorilor. Dar aceștia îndeplineau alt rol: ei avansau, mobilizau dinainte, resursele viitoare ale bugetului. Rolul acesta implica adesea, mai tîrziu, perceperea directă a impozitelor și deci contactul cu contribuabilii. Împrumutătorii sînt deci cei care organizează spre profitul lor fiscalitatea spaniolă. În 1564, Filip al II-lea cedează genovezilor monopolul vînzării jocurilor de cărți. Altă dată el lasă în mîinile lor cutare sau cutare dintre salinele Andaluziei. Ori, reînnoind hotărîrile tatălui său, încredințează bancherilor Fugger exploatarea minelor din Almaden sau administrarea bunurilor aparținînd ordinelor militare, ceea ce presupune, în

 acest ultim caz, plasarea întinselor terenuri

59 — „ASIENTOS“ ŞI VIAŢĂ ECONOMICĂ ÎN CASTILIA, 1550—1650

Alături de oscilaţiile indicelui preţurilor, după Earl J. HAMILTON (oscilaţii ale căror amplitudini moderate se observă), alături de enorma creştere, apoi de marele recul al traficului din Sevilla, curba referitoare la *asientos*, în fond la datoria statului pe termen scurt, seamănă cu oscilaţiile unui seismograf. Ea acceptă totuşi, în ansamblu, anumite analogii ale evoluţiei: cu sinuozitatea preţurilor şi, mai ales, cu aceea a traficului din Sevilla, ceea ce este destul de natural pentru că tocmai sosirile argintului din America îngăduie avansuri şi rambursări de *asientos*. În mare, deplasările de 110% faţă de linie indică accese războinice; coborîrile sub linie indică perioade paşnice şi, cu o destul de mare exactitate, abandonarea războiului (în afară de cucerirea Portugaliei). De notat enormul efort al Războiului de 30 de ani. Curba acestor *asientos*, a fost stabilită de Alvaro Castillo PINTADO.

de grîu, a pășunilor, a vămilor la trecerea podurilor, a arendelor țărănești sub un control străin. Bancherii Fugger au populat Spania cu funcționarii și agenții lor, nemți conștiincioși, metodici și zeloși ... De altfel, cînd nu există o asemenea firmă străină ca să ia asupra sa perceperea impozitelor, apar puteri intermediare, orașele sau Cortesurile ... Ce altceva se poate spune, decît că statul rămîne, pe plan financiar, foarte lacunar?

În Franța, unde transferul monedelor nu este o necesitate la fel de vitală ca în Spania, bancherii și împrumutătorii și-au avut totuși rolul lor. La fel în Turcia unde oamenii de afaceri au cîmpul liber, chiar în finanțele statului. Gerlach notează în *Tagebuch*[50]: „Se află, la Constantinopol, numeroși greci foarte îmbogățiți prin negoț sau prin alte mijloace de a face avere, totuși întotdeauna îmbrăcați în haine proaste pentru ca turcii să nu-și dea seama de bogăția lor și să nu le-o fure ...". Cel mai bogat dintre ei este un anume Mihail Cantacuzino. Fiu de diavol, după spusa turcilor, acest pseudogrec ar avea, după un zvon absurd, o veche ascendență engleză. În orice caz, bogăția lui este imensă, în mod ciudat legată de serviciile pe care le aduce statului turc. Nu este oare acest Cantacuzino stăpînul tuturor salinelor din Imperiu, arendașul numeroaselor vămi, traficant de slujbe și, asemenea unui vizir, destituitorul de patriarhi și mitropoliți greci după bunul său plac? Nu este el oare stăpînul veniturilor unor provincii întregi, precum Moldova și Țara Românească și pe deasupra proprietar de sate, capabil să echipeze el singur douăzeci pînă la treizeci de galere? Palatul său din Anchioli rivalizează în lux cu însuși Seraiul. Acest parvenit nu trebuie deci confundat cu modeștii figuranți greci, din Galata și din altă parte; el îi copleșește cu luxul său. Și neavînd prudența lor, este arestat în iulie 1576; obligat să înapoieze bunurile ilicit do-
 bîndite, el este salvat în ultima clipă de către

Mehmet Sokoli. Eliberat, reîncepe şi mai şi, se ocupă de astă dată, nu de sare, ci de blănuri şi, ca şi în trecut, ţese intrigi în Moldova şi Ţara Românească... În cele din urmă, ceea ce trebuia să se întîmple se întîmplă: în 13 martie 1578, din ordinul sultanului, este spînzurat fără nici o formalitate chiar de porţile palatului său din Anchioli, iar averea îi este confiscată[51].

Un alt destin şi mai extraordinar, deşi pe aceeaşi linie, este cel al evreului portughez Joseph Nasi, cunoscut sub numele de Miques sau Micas, personaj enigmatic din mai multe privinţe, şi, împodobit la sfîrşitul vieţii sale, cu titlul pompos de duce de Naxos. Mult timp un rătăcitor, neştiind ce drum să apuce, trece în Ţările-de-Jos, la Besançon[52], se stabileşte un timp la Veneţia, apoi soseşte la Constantinopol către anul 1550. Foarte bogat deja, face o nuntă somptuoasă şi se întoarce la religia sa. Prieten şi confident, încă înainte de suirea pe tron, al sultanului Selim, ca furnizor de vinuri fine al acestuia, a arendat dijma asupra vinurilor din insule. El este cel care-l va împinge pe sultan, în 1570, să atace Ciprul. Ce-i mai uimitor este poate faptul că a murit de moarte naturală, în 1579, încă în posesia imenselor sale bogăţii. S-a încercat reabilitarea imprudentă a uimitorului personaj, dar dincolo de pledoaria convenită, nu ştim mai mult despre acest Fugger al Orientului[53]... Documentele spaniole îl descriu favorabil Spaniei, întrucîtva complice al Regelui Catolic, dar nu este un om pe care să-l putem clasa, o dată pentru totdeauna, ca prospaniol sau antifrancez. Ar însemna să uităm cît de instabilă este realitatea politică la Constantinopol... Referitor la acest personaj ne-ar plăcea mai ales să cunoaştem, ca în cazul lui Cantacuzino, rolul său exact în finanţele turce. Dar ar trebui să le cunoaştem mai bine şi pe acestea. Le vom cunoaşte vreodată?

Contrar finanțelor creștine, ceea ce le lipsește, cu siguranță, este recurgerea la creditul public, pe termen lung sau scurt, — împrumutul — mod elegant de a pune mîna fără prea mare dificultate pe banii particularilor, de la creditorii cei mai mici pînă la cei mai mari. În acest joc practicat de toți, fiecare stat din Occident a știut să găsească soluțiile pentru a atrage banii celor economi. În Franța, rentele asupra Primăriei sînt bine cunoscute[54]. În Spania se cunosc acei *juros* care, la sfîrșitul domniei lui Filip al II-lea, au reprezentat uriașa sumă de 80 milioane de ducați[55]. Aceste hîrtii s-au depreciat repede și au dat prilej unor speculații dezlănțuite. Statul va ajunge din această cauză să plătească, avînd în vedere cursul bancnotelor, dobînzi urcînd pînă la 70%. Notez în nuvela lui Cervantes, *La Gitanilla*[56], această remarcă destul de grăitoare: să-ți păstrezi banii, zice un personaj, și să-i ții *como quien tiene un juro sobre las yerbas de Extremadura;* cum păstrează cineva un titlu de rentă asupra pășunilor din Extremadura, presupunînd, desigur, că acesta reprezintă un bun plasament, fiindcă există plasamente și bune și rele. În Italia apelul la public se realizează adesea prin intermediul Muntelui de Pietate. Guicciardini spunea deja: „Ori Florența va nimici Muntele de Pietate, ori Muntele de Pietate va nimici Florența“[57], adevăr încă și mai exact în secolul al XVII-lea decît în al XVI-lea[58]. În a sa istorie economică a Italiei, A. Doren susține că aceste plasamente masive în fondurile de stat au reprezentat unul dintre motivele și unul dintre semnele replierii Italiei o dată cu începutul secolului al XVI-lea. Banii evită riscurile aventurii . . .

Nicăieri, poate, acest apel la credit nu a fost atît de des repetat ca la Roma, în centrul acestui stat particular, în același timp foarte limitat în spațiu și peste măsură de întins, care este Statul Pontifical. Papalitatea s-a trezit, în secolul al XV-lea, după Constanza, victima par-

ticularismului crescînd al statelor, redusă la resursele apropiate ale Statului Pontifical. Ea a urmărit deci cu destulă energie extinderea și perceperea impozitelor astfel că nu fără motiv în ultimii ani ai secolului al XV-lea și în primii ani ai secolului al XVI-lea, Suveranii Pontifi au fost mai curînd prinți temporali decît Pontifi: finanțele obligă. Către mijlocul secolului al XVI-lea, situația rămîne aceeași, aproape 80% din veniturile pontificale provin din Patrimoniu, de unde și lupta îndîrjită împotriva imunităților financiare. Marele succes al acestei lupte va fi absorbirea de către Statul Pontifical a finanțelor urbane, precum la Viterbo, la Perugia, la Orvieto, sau chiar în orașele mijlocii din Umbria. Numai Bologna a reușit să-și mențină autonomia. Totuși aceste victorii au lăsat să supraviețuiască vechile sisteme de percepție, în general arhaice; sursele de venituri sînt deci eliberate, „dar numai în mod excepțional, notează un istoric"[59], Statul Pontifical intră în contact direct cu contribuabilii".

Nu mai puțin important decît acest război fiscal va fi fost recurgerea la creditul public. Clemens Bauer spune cu îndreptățire că istoria finanțelor pontificale devine atunci „o istorie a creditului"[60], a creditului pe termen scurt care ia forma banală a împrumuturilor de la bancheri, a creditului pe termen lung, a cărui amortizare este încredințată *Camerei Apostolice*. Originea este cu atît mai notabilă cu cît ea pune în cauză venalitatea funcțiilor rezervate laicilor. Există la început o confuzie între funcționarii și creditorii Scaunului Apostolic. Funcționarii-creditori formează colegii: ei și-au cumpărat funcțiile, dar cu titlu de drept la beneficiu, veniturile fixe le sînt garantate. Astfel, la Colegiul *Presidentes annonae*, înființat în 1509 și care comporta 141 de funcții vîndute pentru suma totală de 91 000 de ducați, era prevăzut un beneficiu de serviciu de 10 000 de ducați pe veniturile provenite din *Salara di Roma*.

Mai tîrziu, prin crearea unor *Societates officiorum*, se va reuși să se împartă aceste rente între micii deținători și, cu timpul, calitatea de funcționar nu va mai fi conferită creditorilor decît cu titlu pur onorific. Astfel stăteau deja lucrurile cu seria Colegiilor de Cavaleri, deschisă în 1520 prin înființarea Ordinului Cavalerilor Sfîntului Petru; vor urma apoi Cavalerii Sfîntului Pavel, după care cei ai Sfîntului Gheorghe. Se va trece în cele din urmă la rente adevărate, o dată cu acei *Monti* creați, fără îndoială după modelul Florenței, de către Clement al VII-lea, un Medici. Principiul este similar cu cel al rentelor franceze asupra Primăriei, adică înstrăinarea unui venit bine determinat și garantat în schimbul depunerii unui capital. Părțile de împrumut sînt acei *luoghi di monti*, titluri negociabile și adesea negociate la Roma și în afara Romei, de obicei deasupra cuantumului nominal. Astfel au fost create prin hazardul împrejurărilor și necesităților, *Monte Allumiere*, garantat de minele de alaun din Tolfa, *Monte S. Buonaventura*, *Monte della Carne*, *Monte della fede*, și altele încă. Se cunosc mai mult de treizeci . . .

De obicei, este vorba de împrumuturi rambursabile, astfel *Monte novennale*, creat în 1555, trebuia *în principiu* să fie rambursabil în nouă ani. Au existat însă și împrumuturi permanente, cum s-ar spune, ale căror titluri erau transmisibile prin testament. Un profit pe termen scurt pentru finanțele pontificale a fost transformarea titlurilor viagere în titluri permanente, a împrumuturilor *„vacabile“* în *„non vacabile“*, ceea ce atrăgea o scădere a ratei dobînzilor. Toate aceste amănunte, mărturisesc, printre altele evidenta modernitate a acestor *Monti* romani. Ei nu au de ce să-i invidieze pe cei din Florența sau Veneția, sau *Casa di San Giorgio* din Genova sau, *a fortiori*, pe acei *juros* din Castilia. Orice calcul în aceste domenii rămîne dificil: din 1526 pînă în 1601, Papalitatea
 pare să fi împrumutat pentru sine (și uneori

5 000

1 000

100

50

0

1510

1550

1600

1

2

9 %

8

7

6

5

4

3

2

1

0

% 5

4

3

2

1

0

1510

1550

1600

1

2

pentru reprezentanţii nobilimii romane) 13 milioane de scuzi. Cifra riscă să nu-l impresioneze pe cititorul de astăzi. El trebuie să ştie totuşi că Sixt al V-lea a reuşit să sustragă din aceste sume,. împrumutate cu insistenţă, 26 de tone de monede de argint şi mai mult de trei tone de aur, pentru a le închide în vistieria sa din Castel S. Angelo, politică ciudată de ţăran ca rezultate, dar de o evidentă modernitate sub raportul modalităţilor folosite. Cum aceşti *Monti* se adresau unei clientele internaţionale, este destul de normal să vezi că datoria publică şi-a încetinit la Genova ritmul de creştere „chiar în momentul în care ea lua la Roma o amploare impresionantă“[61]. Să spunem oare, o dată cu Leopold von Ranke, că Roma atunci „a fost poate principala piaţă a banilor din Europa“[62], cel puţin a banilor provenind de la rentieri? Este posibil, dar nu sigur. Faptul hotărîtor nu constă în asta, ci în enorma dezvoltare a pieţei creditului din care se întreţin toate statele,

60 — „LUOGHI“, APARŢINÎND CASEI DI SAN GIORGIO, 1509—1625

Aceste patru curbe rezumă articolul important al lui Carlo M. CIPOLLA (vezi nota 63). *Luoghi* reprezintă titluri de datorie publică ale Republicii Genovei, emise la 100 de lire (2 000 de *soldi*), valoare iniţială. Sînt titluri de rente permanente. Dobînda variază (ea este fixă, dimpotrivă, la Veneţia) şi depinde de beneficiile consemnate la Casa di San Giorgio care deţine drept garanţie impozitele pe care ea le percepe în numele Senioriei. Numărul lor a crescut mult din 1509 (193 185) pînă în 1544 (477 112), de unde, a rezultat o slăbire a cursurilor; acest număr se stabilizează apoi (437 708 în 1597, 476 706 în 1601). Prima curbă a titlurilor — *luoghi* — negociabile pe piaţă (scara din stînga, la 1 100 la 5 000 de *soldi*. A doua curbă indică dobînda, *reddita* raportată la *luoghi* (scara din dreapta de la 40 la 100 de *soldi*). Există o netă creştere în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apoi un recul în secolul următor. Or dobînda acestor *luoghi* nu este niciodată plătită la scadenţă, ci, jumătate, patru ani mai tîrziu şi cealaltă jumătate după încă un an de întîrziere. Dacă deţinătorul titlurilor doreşte să fie plătit imediat, el îşi sconteazâ titlurile după cum variază *sentio* pe piaţă, potrivit primei curbe din graficul al doilea. Drept urmare, este posibil ca ţinînd seama de această întîrziere şi de *sentio,* să calculăm dobînda reală a acestor *luoghi*. Este curba care, după 1570 se află într-o coborîre netă, accentuată după 1600. „Astfel, conchide autorul nostru, la Genova existau, dintr-un motiv sau altul, capitaluri, împrumutate la începutul secolului al XVII-lea, cu dobînzi de 1,2%“. Rămîne să aflăm dacă această situaţie anormală este sau nu un semn de sănătate al pieţei financiare.

cele prudente și cele temerare, și unde numeroși deținători își găsesc îndestularea. Economia, așa cum o înțelegem noi, nu poate să explice această admirație exagerată. Să fie vorba despre o psihologie colectivă, despre căutarea unei siguranțe? La Genova, unde din 1570 pînă în 1620, se întinde, ca și în alte părți, o perioadă de inflație „astfel încît, scrie Carlo M. Cipolla[63], istoricii au calificat-o drept o revoluție a prețurilor“, se precizează dintr-o privire o descreștere paradoxală a dobînzilor care, după 1522, oscilaseră între 4 și 6% și care ajung la niveluri de 2 și chiar de 1,2%, cel puțin în timpul celei mai puternice depresiuni, din 1575 în 1588. Aceasta corespunde, la Genova, unui aflux de metal alb și de aur care, în această perioadă găsesc cu greutate posibilități de plasare. „Este pentru prima dată în istoria Europei de la căderea Imperiului roman că se ofereau capitaluri atît de ieftine, și aceasta, într-adevăr, este o extraordinară revoluție“. Ar mai rămîne de analizat, pe cît posibil, situația altor piețe, și de văzut dacă rata dobînzilor nu a determinat, cum este probabil, elanul unora, reculul altora, ca între bursele de astăzi. În orice caz, acest avînt al veniturilor, această popularitate a acțiunilor, favorizează guvernele, le ușurează misiunea.

Totul aflîndu-se în corelație, sîntem îndreptățiți să credem că brutalele exacțiuni ale statului turc în materie de beneficii și de atribuiri de funcții provin și din faptul că în Turcia, apelarea la creditul micilor și marilor strîngători de capital n-a fost posibilă, ca în Occident, în beneficiul statului. Creditul, bineînțeles, există în țările otomane: am vorbit despre recunoașterile de datorii ale negustorilor în fața cadiilor[64] și despre cambii între negustorii supuși ai Sultanului. Noi publicații[65] descriu, dacă mai era nevoie, cum folosesc negustorii evrei cambiile între ei, și, uneori, cu coreligionarii sau corespondenții lor din Occident. A circulat chiar un zvon la mijlocul secolului și pe care

Jean Bodin[66] l-a preluat în trecere: cică unele pașale ar fi participat la speculațiile lioneze inițiate de Grand Party. Este posibil. Dar în Turcia nu există credit public.

1600—1610: este momentul favorabil statelor mijlocii?

A existat la sfîrșitul secolului al XVI-lea și în timpul primilor ani din secolul următor o boală, sau cel puțin o vlăguire a statelor mari? Contemporanii ne lasă această impresie, îmbulzindu-se, ca medicii voluntari, la căpătîiul iluștrilor bolnavi. Și fiecare vine să-și ofere explicațiile, diagnosticul și, bineînțeles, leacurile. În Spania acei *arbitristas*, dătătorii de sfaturi, naționali sau străini[67], nu au lipsit niciodată: ei singuri formează o categorie socială. Abia se scurg primii ani ai secolului al XVII-lea, și numărul lor crește, iar vocea li se înalță. În rînduri strînse, dau buzna la tribunalul benevol al istoriei. În Portugalia, aceleași discuții și aceeași evoluție.

Cum să nu crezi, după toate aceste discursuri, în decăderea monarhiei hispanice? Totul o proclamă: evenimentele și mărturiile, sumbrele tablouri ale lui Tome Cano în 1612[68], sau acea culegere de un interes atît de mare, acea *Historia trágico-maritima*[69], repertoriu meticulos al catastrofelor navigației portugheze în drum spre Brazilia și Indii. Nu se vorbește acolo decît despre nenorociri, decădere, epuizare, despre victoriile inamicilor și „hazardul mării", despre eșuări pe bancurile din Mozambic, despre dispariții în cursul ocolirii Capului Bunei-Speranțe. Decădere, slăbiciune a marelui corp hispanic, ne putem îndoi de asta cînd, în plus, pe drumurile Peninsulei se înmulțesc tîlhăriile și cînd ciuma decimează populația? În exterior, evident, Spania face mereu o mare impresie: amenințată, ea pare amenințătoare. Și la Madrid,

cel puțin, viața cea mai strălucitoare din Europa secolului al XVII-lea își desfășoară petrecerile. Dar în aceeași epocă, luxul Seraiului la Istanbul, este extraordinar.

Totuși, și acolo umbrele sînt evidente, și semnele de oboseală numeroase. Imperiul otoman trosnește ca un vas cu scîndurile prost asamblate. O serie de revolte fățișe sau ascunse îl frămîntă din Alger pînă la granițele Persiei, din ținuturile tătărești pînă în sudul Egiptului. Pentru observatorii europeni, prompți să tragă concluzii pe măsura dorințelor lor, mașinăria otomană este iremediabil stricată. Cu un zel uimitor, iezuiții și capucinii se aruncă în cucerirea spirituală a acestei lumi lăsate în voia valurilor. Nu a sosit oare momentul prielnic să fie izgoniți acești păgîni din Europa și să li se împartă teritoriile? Iñigo de Mendoza, ambasadorul Spaniei la Veneția, nu încetează să o repete; este adevărat că omul, suflet exaltat, se pregătește să părăsească viața diplomatică și să intre în Compania lui Isus. Nu este singurul, de altfel, dintre acești vizionari care, pe nesfîrșitul drum al istoriei, formează primul batalion compact de partizani ai ideii de împărțire a Imperiului Otoman. Vor urma alții: Părintele Carlo Lucio, în 1600; un francez, Jean Aimé Chavigny, în 1608; alt francez, Jacques Espinchard, în 1609; Giovanni Miotti, în octombrie 1609; un anonim italian în decembrie al aceluiași an; un capucin, Francesco Antonio Bertucci, în 1611 ... Și lăsăm de o parte Marele Plan al lui Sully, sau nu mai puțin vastul proiect al lui Charles Gonzague, duce de Nevers, și al părintelui Joseph (1613—1618). Pentru fiecare nume pe care îl cităm, erudiția însoțită de puțină bunăvoință ar putea să găsească zece; în realitate ar trebui să se înmulțească cu o sută numărul lor; încurajată de pasiunea religioasă, Europa a contat, încă de la începutul secolului al XVII-lea, pe succesiunea „omului bolnav“. Aceste simptome erau însă înșelătoare:

bolnavul nu avea să moară atît de curînd. El va continua să trăiască mult timp, fără să regăsească vreodată vechea sa vigoare. Turcia triumfase în deșert împotriva Persiei, în 1590; în 1606, după un război epuizant, ea a trebuit să se mulțumească cu o pace albă contra Germaniei, adică împotriva Occidentului.

De fapt, roata s-a întors. Secolul la începutul său favoriza statele mari, care au reprezentat, ar spune economiștii, instituții politice de dimensiuni optime. Dar timpul trece și, din motive pe care nu le putem determina cu precizia dorită, aceste corpuri mari sînt treptat trădate de împrejurări. Este o criză trecătoare, sau de structură? Să fie slăbiciune, sau decădere? În orice caz, nu mai par puternice, la începutul secolului al XVII-lea, decît statele de mărime mijlocie. Astfel sînt Franța lui Henric al IV-lea, cu subita ei înflorire; mica Anglie, războinică și strălucitoare, a Elisabetei; sau Olanda grupată în jurul Amsterdamului; ori Germania pe care bunăstarea materială o inundă din 1555 pînă la evenimentele premergătoare Războiului de Treizeci de Ani în care se va cufunda trup și suflet. În lumea mediteraneană este cazul Marocului, din nou bogat în aur, al Regenței Algerului — istorie a unui oraș care devine stat teritorial. Este, de asemenea, cazul Veneției, mirifică, strălucitoare de lux, de frumusețe și de inteligență; sau al Toscanei marelui duce Ferdinand. Totul se petrece ca și cum noul secol ar ajuta statele de mică întindere, capabile să mențină cu eficacitate ordinea din casa lor. Numeroși oameni, reformatori mărunți de tipul unui Colbert *avant la lettre*[70], reușesc în aceste state modeste, apte să asculte economiile, să restabilească drepturile vamale, să stimuleze inițiativele supușilor pe care îi dirijează cît mai îndeaproape. Mai mult încă decît marea istorie complexă și puțin limpede a Imperiilor, aceste prosperități puse cap la cap semnalează că roata istoriei încă de pe acum merge în sens invers.

Altfel spus, Imperiile vor avea de suferit, mai mult decît statele mijlocii, de îndelungata criză dintre anii 1595—1621; apoi, aceste mari ansambluri politice nu au fost despotmolite la fel de repede ca adversarii lor o dată cu revenirea fluxului — de amplitudine relativ slabă, este adevărat, și de scurtă durată, pentru că de la mijlocul secolului al XVII-lea se agravează o lungă criză seculară. Este sigur că puterile care se vor ivi din ea, în secolul al XVIII-lea, și vor profita din plin de marea sa reînnoire economică, nu sînt Imperiile din secolul al XVI-lea, nici cel turc, nici cel spaniol. Înregistrăm oare un declin al lumii mediteraneene? Fără nici o îndoială. Dar nu numai atît. Căci Spania avea toată libertatea să se întoarcă din plin către Atlantic. De ce nu a făcut-o?

NOTE

1 Cuvîntul este evident un anacronism: nu îl folosesc decît datorită comodității sale. Ar trebui să spun „slujbaș"? dar acest cuvînt nu este potrivit decît pentru Franța. Sau *letrados**? dar acesta nu este potrivit decît pentru Spania. Sau, de asemenea, „birocrat" cum se aventurează Julio BAROJA, *op. cit.*, p. 148 și următoarele; dar acesta reprezintă și el un anacronism.
2. *Geistliches und Weltliches aus dem griechisch-türkischen Orient*, p. 179, citat de BROCKELMANN, *op. cit.*, p. 284.
3. F. LOT, *op. cit.*, vol. 2, p. 126.
4. *De la guerra de Granada comentarios por don Diego Hurtado de Mendoza,* p.p. Manuel Gómez Moreno, Madrid, 1948, p. 12.
5. *Ibidem.*
6. B.M. Add, 18 287.
7. Eloy BULLON, *Un colaborador de los Reyes Católicos: el doctor Palacios Rubios y sus obras,* Madrid, 1927.
8. R. KONETZKE, *op. cit.*, p. 173, Grégorio Marañon, Antonio Perez, 2 vol., ed. 2-a, Madrid, 1948, vol. 1, p. 14 și următoarele. Angel Gonzales PALENCIA, *Gonzalo Perez, secretario de*

---

* conțopiști (lb. span. — N. tr.).

Felipe II, 2 vol., Madrid, 1946, nu abordează problema.

9. Cuenca, 13 mai 1594, Copie, B. Com. Palermo, Qq G 24, f° 250.
10. P. ACHARD, *op. cit.*, p. 183 și următoarele.
11. *Franz BABINGER, Suleiman der Prächtige (Meister der Politik)*, 1923, p. 461.
12. *Ibidem.*
13. R. MANTRAN, *op. cit.*, p. 107, nota 2.
14. Vezi admirabilele explicații ale lui Stanford J. SHAW, *art. cit.*, p. 67 și următoarele, „Decline of the Timar System and Triumph of the Devshirme Class".
15. Multe exemple pot să fie împrumutate din biografia patricienilor, inginerilor sau soldaților din serviciul Veneției — ori a agenților turci în legătură cu care se cunosc deplasări asemănătoare.
16. Fișa sa de semnalare în E° 137 la Simancas. Acest personaj curios este autorul lungului raport către Filip al II-lea (Valladolid, oct. 1559, E° 137) despre care s-a menționat mai jos.
17. Mendo de Ledesma către Filip al II-lea, Nantes, 21 dec. 1595, A.N., K 1597, B 83.
18. PEDRO de MEDINA, *op. cit.*, p. 204 și 205 verso.
19. *Recopilación de las leyes destos reynos hecha par mandolo del Rey, Alcalá de Henares*, 1581, 3 vol., fol.: B.N., Paris, Fr. 4153—4155.
20. Camera de Castilla, seria a VIII-a, Renuncias de oficios.
21. 9 iunie 1558, A.H.N. Inchiziția din Barcelona, Libro 1, f° 337.
22. Manuel DANVILA, *El poder civil en España*, Madrid, 1885, vol. 5, p. 348—351.
23. *Recopilación*, vol. 1, f° 77.
24. *Ibidem*, f° 73 și 73 v°.
25. *Ibidem*, f° 70 v° (Legea din Toledo, 1480).
26. *Ibidem*, treizeci de zile și începînd cu ziua renunțării (legea din Burgos, 1515; La Coruña, 1518; Valladolid, 1524). 60 de zile (Pragmatica din Granada, 14 sept. 1501) pentru prezentarea titlurilor „en regimientos", *ibidem.* Dar cazurile sînt identice?
27. *Actas*, vol. 1, p. 339.
28. *Ibidem*, p. 345—346.
29. *Recopilación*, vol. 1, f° 79 (Guadalajara, 1436).
30. *Ibidem*, 73 v°, Valladolid, 1523.
31. În ce moment funcția devine o marfă negociabilă? Problema îl preocupă mult pe Georges Pagès. Este greu de răspuns la ea. Totuși încă de la Pragmatica din Madrid, 1494 (vol. 1, fos 72 și 72 v°) este vorba despre cei care renunță la funcțiile lor (municipale) pentru bani „... *los que renuncian por dineros*".

32. Există o interesantă încrucișare a vînzărilor de funcții pentru stat și pentru particulari. Astfel, în cazul unei funcții de alcalde la Málaga, D. Sancho de Córdoba lui Filip al II-lea, 18 ian. 1559, Sim. E° 137, f° 70. La Ségovia, în 1591 (COCK, *Jornada de Tarrazona*, p. 11), funcții municipale vîndute sau donate de către rege *„cuando no se resignan en tiempo para ello limitado“.**
33. R. B. MERRIMAN, *op. cit.*, vol. 4, p. 325.
34. *Actas*, vol. 1, p. 345—346 (1563).
35. *Op. cit.*, vol. 1, p. 453—454. Persoane din clasele mijlocii ...
36. Jacob von KLAVEREN, *op. cit.*, p. 47, 49 și următoarele.
37. Vezi mai sus.
38. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 100, nota 1.
39. Jean SAUVAGET, *Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIX-e siècle*. 1941, p. 212—214.
40. La Veneția, după lupta de la Agnadel, decizie a Marelui Consiliu de a vinde funcții (10 martie 1510). Este un text minunat. *Bilanci Generali*, seria a 2-a, vol. 1, tomul 1, p. XXIV. Războaiele, apoi, vor favoriza vînzările de funcții.
41. L. von RANKE, *Die Osmanen und die spanische Monarchie ...*, Leipzig, 1877, p. 74, după BUSINELLO, *Relations historiques touchant la monarchie ottomane*, cap. 11.
42. *„Es schien ein Tag des Triumphes zu sein“*, 1 mai 1612, citat de H. VÄTJEN, *op. cit.*, p. 61.
43. E. ALBÈRI, vol. 1, III, p. 254.
44. Palermo, 10 iunie 1577, Simancas E° 1147. *Matadores*, ucigași. În legătură cu orașul însuși, a se citi, deși este ulterioară, cartea lui Massimo PETROCCHI, *La rivoluzione cittadina messinese del 1674*, Firenze, 1954.
45. B.N., Paris, Dupuy, 22, f°s 122 și următoarele.
46. Citat de Jakob van KLAVEREN, *op. cit.*, p. 49, nota 5.
47. Vezi seria de articole ale aceluiași autor în: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte*, 1957, 1958, 1960, 1961.
48. B.M., Add, 18 287, f° 23.
49. J. E. HAMILTON, „The Foundation of the Bank of Spain“, în: *Journal of Political Economy*, 1945, p. 97.
50. P. 61, după J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 368.

---

* **cînd nu renunță în intervalul de timp fixat pentru acest lucru (lb. span. — N. tr.).**

51. După Gerlach, citat de J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 366—368.
52. Drumul la Besançon după o notă de Lucien Febvre.
53. Vezi încercarea de reabilitare, din cartea altfel puțin lizibilă a lui J. REZNIK, *Le duc Joseph de Naxos*, 1936; cea mai recentă aparține lui Cecil ROTH, *The Duke of Naxos*, 1948, și mai ales remarcabilul articol al lui S. REVAN „Un historien des «Sefardim»", în: *Bul. Hisp.*, 1939, despre lucrările lui Abraham GALANTE.
54. Bernard SCHNAPPER, *Les rentes au XVIe siècle. Histoire d'un instrument le crédit*, 1957.
55. Vezi vol. 1.
56. Vol. 1.
57. Gustav FREMEREY, *Guicciardinis finanzpolitische Anschauungen*, Stuttgart, 1931.
58. R. GALLUZZI, *op. cit.*, vol. 3, p. 506 și următoarele.
59. Clemens BAUER, *art. cit.*, p. 482.
60. *Ibidem*, p. 476.
61. Toate aceste probleme despre *Monti* romani sînt admirabil expuse de J. DELUMEAU, *op. cit.*, vol. 2, p. 783 și următoarele. Am rezumat explicațiile lui.
62. *Ibidem*, p. 821.
63. „Note sulla storia del saggio d'interesse, corso e sconto dei dividendi del banco di S. Giorgio nel secolo XVI", în: *Economia Internazionale*, 1952, p. 13—14.
64. După o informație furnizată de Dl. Halil Sahillioglu.
65. Aser HANANEL și Eli ESKENAZI, *Fontes hebraici ad res aeconomicas socialesque terrarum balkanicarum soeculo XVI pertinentes*, Sofia, 1958 (remarcabil).
66. „...sub numele funcționarilor lor pentru mai mult de cinci sute de mii de scuzi", *Traité de la République*, 1577, p. 623, citat de J. ATKINSON, *op. cit.*, p. 342.
67. Mă gîndesc, desigur, la Anthony Sherley, vezi Xavier A. FLORES, *El peso politico de todo el mundo de Anthony Sherley ou un aventurier anglais au service de l'Espagne*, Paris, 1963.
68. *Op. cit.*, referință în vol. 1.
69. Vezi referință în vol. 1.
70. Ammintore FANFANI, *Storia del Lavoro*... p. 32.

CUPRINS

REDACTOR: VIOREL HAROSA
TEHNOREDACTOR: ŞTEFAN TĂNASE

BUN DE TIPAR: 16. 01. 86
APĂRUT 1986; COLI DE TIPAR: 15,66

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU
ŞOSEAUA ALBA IULIA NR. 40
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Biblioteca de artă

419

Arte și civilizații

mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui filip al II-lea

Mediterana nici măcar nu este o mare, ci un „complex de mări" împovărate de insule, tăiate de peninsule, înconjurate de țărmuri sinuoase. Viața ei este asociată cu cea a uscatului, poezia ei, în cea mai mare parte, este rustică, marinarii care o cutreieră sunt, în clipele lor de răgaz, țărani. Ea este marea măslinilor și a viței-de-vie, dar și a bărcilor înguste cu lopeți, sau a navelor pântecoase ale negustorilor, iar istoria ei nu trebuie să fie separată de lumea uscatului care o învăluie, precum argila nu trebuie desprinsă de mâinile olarului care o modelează. *Lauso la mare e tente'n terro* („Adu laude mării, dar nu te dezlipi de pământ"), spune un proverb provensal.

FERNAND BRAUDEL